A. Szelągowski

DZIEJE POWSZECHNE
i Cywilizacyi

DZIEJE POWSZECHNE I CYWILIZACYI

TOM III.

TEGOŻ AUTORA:

DZIEJE POWSZECHNE I CYWILIZACYI. T. I. EGIPT, BABILON I ASSYRYA. SYRYA I PALESTYNA. AZYA MNIEJSZA. IRAN I TURAN. INDYE, CHINY I PACYFIK. (Z 256 ILUSTRACYAMI I 2 MAPAMI). WARSZAWA.

DZIEJE POWSZECHNE I CYWILIZACYI. T. II. GRECYA ARCHAICZNA. GRECYA BOHATERSKA. GRECYA WOLNA. PANOWANIE GRECYI NAD ŚWIATEM. (Z 279 ILUSTRACYAMI, 2 PLANAMI I 3 MAPAMI). WARSZAWA.

DZIEJE POWSZECHNE
I CYWILIZACYI

TOM III.

RZYM — MIASTO. RZYM — PAŃSTWO.
IMPERYALIZM RZYMSKI. CEZARYZM.

NAPISAŁ

ADAM SZELĄGOWSKI

Z 299 RYSUNKAMI, 2 MAPAMI I 2 PLANAMI.

NAKŁAD I DRUK TOW. AKC. S. ORGELBRANDA SYNÓW,
SKŁADY GŁÓWNE: E. WENDE I SPÓŁKA, WARSZAWA,
L. FISZER W ŁODZI.

D
20
S8
t. 3

LIBRARY
MAR 9 1967
UNIVERSITY OF TORONTO

PRZEDMOWA.

Tom niniejszy zawartością swoją obejmuje dzieje Rzymu i świata Zachodniego, te ostatnie kończąc na dziejach cesarstwa. I tutaj, jak w tomie poprzednim, z opisem starożytności rzymskich łączy się krótka prahistorya ludów środkowo-europejskich.

Jak w badaniu początkowych dziejów Rzymu krytyka historyczna przed stu blizko laty uczyniła wyłom w legendarnej historyi królestwa, tak samo dziś odnośnie do dziejów republiki trzeba było uwzględnić postulaty krytyki naukowej, idące równomiernie z postępami badań nad annalistyką rzymską. Zresztą zarówno jedna, jak druga legendarna historya rzymska, zanadto weszły w krew i zrosły się z tradycyą późniejszej cywilizacyi, aby je moc zupełnie wymazać z kart historyi. Dla tego też w opowiadaniu w zupełności ich nie pomijałem. Natomiast dzieje cesarstwa, dotychczas prawie nie uwzględniane, dzięki postępowi badań ostatnich lat dwudziestu, zwłaszcza od wyjścia na świat V-go tomu „Historyi Rzymu“ Mommsena, stały się nie tylko pierwszorzędną kartą dziejów rzymskich, ale i główną dziejów świata cywilizowanego.

Szersze, niż innych działów, traktowanie dziejów rzymskich, zwłaszcza cesarstwa, musi tłumaczyć się tem, iż żadna inna historya nie zasługuje tak dalece na miano historyi powszechnej, jak ta ostatnia. Dla większości też ludów naszej cywilizacyi jest ona zarazem, jakby dziejami ich początków. A i dla Polski, chociaż gieograficznie najbardziej oddalonej od źródeł tej cywilizacyi, a historycznie w przejęciu jej ostatniej, posiada ona z całej historyi starożytnej niezaprzeczenie najdonioślejsze znaczenie, gdyż duchowo i kulturalnie z całej Słowiańszczyzny byliśmy i jesteśmy, zdaje się, do dziś dnia do tej cywilizacyi najbliżsi, tak że prawie możemy o sobie powiedzieć, iż mieliśmy w przeszłości i zachowaliśmy do dziś dnia jakby dwie ojczyzny— jedną nad Wartą i u stóp Wawelu, drugą na forum Romanum i na Kapitolu.

Niech to usprawiedliwi poniekąd samego autora, jeżeli w opowiadaniu przekroczył gdzieniegdzie szranki zakreślone dydaktyczne, zdradzając swój sąd własny i upodobanie, którego nie mógł się wyrzec, sam od ławy szkolnej pijąc z krynicy cywilizacyi łacińskiej i dwukrotnie na miejscu ucząc się ją odczuwać bezpośrednio — z murów i kamieni.

Zamykam okres cesarstwa rzymskiego, ściślej mówiąc cezaryzmu, chwilą upadku pryncypatu i powstania monarchii absolutnej Dyokleeyana. Aczkolwiek formalnie schemat ten kłóci się z przyjętym dotychczas podziałem dziejów powszechnych na epoki, rzeczowo jednak bardziej odpowiada wziętemu na siebie przez autora zadaniu kreślenia epok nie historyi politycznej, lecz dziejów cywilizacyi, której nowe ogniska rodzą się na wschodzie. Tem się też tłumaczy pominięcie przez autora na tem miejscu zdarzeń, które w zwykłym chronologicznym uporządkowaniu czytelnik przywykł widzieć wplecione w opis pierwszych trzech wieków cesarstwa.

Winienem dodać, iż ilustracye w przeważnej mierze dobrane są według dzieła: Baumgarten—Poland — Wagner: „Die hellenistisch - römische Kultur“. Stamtąd też wzięte są także niektóre szkice planów i map.

SPROSTOWANIA.

Na str. 26 w. 20 zm. „Juturna“ ma być „Juturnae“.

Na str. 27 w. 6 zm. „czterech głównych wzgórz“ powinno być „dwuch głównych wzgórz“.

Na str. 54 w. 12 zm. „niewiadomo na stałe“ ma być „niewiadomo; na stałe“.

Na str. 83 w. 23 w zdaniu „(17 tryb) pierwotnych, która to liczba później wzrosła do 31“ ma być nawias na końcu.

Na str. 209 w. 1 zm. „konsulami“ ma być „konsulów“.

Na str. 265 w. 29 zm. „ingrate“ ma być „ingratum“.

Na str. 400 w. 5 zm. „w ich“ ma być „z ich“.

Na str. 403 w. 8 zm. „Jewenal“ ma być „Juwenal“.

Na str. 429 w. 5 zm. „le Celonnacce“ ma być „le Colonnacce“.

Na str. 448 w. 17 zm. „świątynia“ ma być „świątynię“.

RZYM—MIASTO.

§ 1. POŁOŻENIE GIEOGRAFICZNE PÓŁWYSPU ITALII.

Na zachód od Grecyi leży półwysep Italii. Zajmuje on środkowe położenie z pośród trzech wielkich półwyspów m. Śródziemnego i dzieli wraz z wyspą Sycylią cały obszar tego morza na dwie połacie: zachodnią i wschodnią. Dla Greków cały ten zachód był znany li tylko z podróży żeglarskich oraz wypraw handlowych i służył za sferę ich kolonizacyjnego rozprzestrzenienia się, zwłaszcza wzdłuż wybrzeżów morskich. Zresztą kolonizacyę tę grecką starożytną poprzedzała kolonizacya innych ludów wschodnich, zwłasza Punów, czyli Fenicyan. Ci ostatni mieli na wybrzeżu afrykańskiem, gdzie ląd ten zbliża się najbardziej ku półwyspowi italskiemu za pośrednictwem Sycylii, swoją potężną kolonię, Kartaginę. Stamtąd wpływ Punów przenikał nie tylko na Sycylię, ale i na półwyspy sąsiednie: italski (apeniński) i iberyjski (pirenejski).

§ 2. CHARAKTER GIEOGRAFICZNY PÓŁWYSPU W ZWIĄZKU Z OSIEDLENIEM.

Grecya i Italia południowa oddzielone są od siebie wspólnem morzem, t. zw. Jońskiem. Jego

---

Jakie są dwa półwyspy śródziemnomorskie, na zachód od Grecyi położone? Jakie stanowisko półwyspu Italii na m. Śródziemnem? Jak dzieli się to morze? Jaka rola Greków na zachodzie m. Śródziemnego? Jakie ludy były gośćmi na tej części m. Śródziemnego wraz z Grepółnocne rozgałęzienie, między półwyspem apenińskim i bałkańskim, zowie się morzem Adryatyckiem. Pomiędzy obydwoma tymi półwyspami była też częsta wymiana ludności, zarówno poprzez m. Jońskie (Wielka Grecya), jak i poprzez m. Adryatyckie. Na północ od Epiru, w dzisiejszej Dalmacyi, mieszkała ludność, t. zw. Illirowie, a pokrewną do nich miała być starożytna ludność i na przeciwległem wybrzeżu m. Adryatyckiego—Wenetowie, mieszkańcy dzisiejszej Lombardyi, przy ujściu Padu, oraz Messapiowie i Japygowie, którzy zostali z czasem wyparci aż na krańce południowe świata italskiego, do dwuch półwyspów: Apulii i Kalabryi. Nie tyle jednak morze składało się na ukształtowanie stosunków ludności na półwyspie italskim, ile układ górski. Wdłuż całego półwyspu bowiem, poczynając od Alp zachodnich, t. zw. Morskich, biegnie pasmo gór apenińskich, które kończy się na południu i przechodzi bezpośrednio na w. Sycylię. Stanowi ono, jakby kościec całego półwyspu, od którego rozbiegają się rozgałęzienia, niższe pasma, ku zachodowi i ku wschodowi. Na wschodzie góry te, Apeniny, przylegając prawie do samego m. Adryatyckiego, tworzą tutaj brzeg wysoki i składają się w całej tej części półwyspu na kraj górzysty o dolinach podłużnych, erozyjnych, podczas gdy ku zachodowi półwysep Italii otwiera się ku morzu obszernemi dolinami rzecznemi, jak doliną rz. Arno, Tybru, i przedstawia kraj przeważnie nizinny lub pagórkowaty, z brzegami morskimi nizkimi, a przez to niedostępnymi, i z portami przeważnie rzecznymi. Ten kierunek gór zasadniczy z północy na

---

kami? Jaka kolonia fenicka? Jak się nazywa morze wspólne Greków oraz Italów? Jakie ludy tam mieszkały? Jaki szczep zajmuje obydwa wybrzeża m. Adryatyckiego? Jakie jego rozgałęzienie? Jaki układ orograficzny południe wytknął też przeważnie i kierunek komunikacyi dla półwyspu—podłużny, wzdłuż dolin rzecznych. Za wyjątkiem przeto południowej części półwyspu, gdzie komunikacya była morska, dla Italii otwierała się przeważnie komunikacya lądowa z krajami, na północy od niej leżącymi,

1. Przełęcz Furlo w Apeninach na via Flaminia.

przedewszystkiem z niziną rzeki Padu, a następnie przez otaczające ją góry Alpy zarówno ku wschodowi, z krajami, jak Illiryą, Recyą, Noricum, jak i ku zachodowi, głównie z Gallią, choć także i z Hiszpanią.

Italii? Jaki kierunek komunikacyi? Jakie kraje mają dostęp do półwyspu italskiego z północnego zachodu i północnego wschodu? Jaki podział Italii pod względem

§ 3. PIERWOTNE OSIEDLENIE. A) PLEMIONA UMBRYJSKO-SABELSKIE.

Ten układ orograficzny półwyspu sprowadził także dość wybitny podział w osiedleniu i odbił się na późniejszym charakterze dwuch głównych szczepów italskich: na wschodzie umbryjsko-sabelskiego i na zachodzie łacińskiego. Północno-wschodni kraniec półwyspu zamieszkiwało plemię umbryjskie. Było ono niegdyś bardzo potężne i cywilizowane i sięgało na zachodzie aż do m. Toskańskiego. Późniejsze jego siedziby ograniczały się linią dwuch rzek: Rubikona na północy i rzeki Aesis na południu. Do nich bezpośrednio z południa przylegały siedziby plemion sabelskich. Zajmowały one całą środkową część Apeninów, choć z czasem rozszerzyły się na zachód aż po Kampanię, a na południe—do zatoki tarenckiej, a nawet przerzuciły swe osiedlenie aż na wyspę Sycylię. Były to plemiona nadzwyczaj wojownicze. Ich to właściwie bóstwem rodzimem jest późniejszy rzymski bóg wojny—Mars (stąd plemię sabelskie Marsów). Było u nich w zwyczaju na wiosnę wysyłać młodzieńców na wyprawy wojenne (ver sacrum), a zwyczaj ten pomagał też ich podbojom. (Stąd nazwa miesiąca wiosennego Martius). Mówili oni językiem różnym od łacińskiego, choć zbliżonym do niego, używając, naprzykład, głoski *p* zamiast *q* (tak imię Pontius odpowiada łacińskiemu Quinctius), i brali swoje nazwy rodowe od imion zwierząt lub innych zjawisk natury, będących przedmiotem ich czci.

---

osiedlenia? Kto to są Umbrowie, gdzie mieszkają i jakie stanowisko zajmowali? Jakie plemię w środkowej części Italii? Jak daleko się rozprzestrzeniło? Co to są Sammici? Jaki jest język sabelski? Jaki kult? Kto był bóg Mars? Co to jest totemizm? Jakie są zwyczaje rodowe

Ta wiara w bóstwa opiekuńcze zwierzęce (totemizm) przechowała się w wielu nazwach rodowych, plemiennych, a nawet topograficznych Italii. I tak, pośród plemion sabelskich znani są Picenowie (od picus—szpak), Hirpinowie (od hirpus, łacińskiego hircus — wilk). Podobnież miasto Bovianum wzięło swoją nazwę od bos (wół). Ten zwyczaj, opierający się na kulcie zwierząt, dał początek nazwie późniejszej całego półwyspn Italii, od wyrazu vitellio—ciołek, stąd greckie Italia. Nazwa ta, około 300 r. odnosząca się tylko do południowej części Italii, z czasem rozciągnęła się na cały półwysep. Nazwa Sabinów zmieniła się później na Samnitów (po osku Safineis, co jest identyczne z Sabinami). Zajęli oni z czasem nie tylko potężne stanowisko nad m. Adryatyckiem, ale przerzucili się także na zachód, gdzie zajęli kraj między rz. Liris i Silarus i zdobyli miasto Kapuę, od którego wzięli nazwę Kampanów. Spotykamy ich także w Italii południowej, gdzie dotarli do Japygów (Lukanowie) i gdzie sąsiadowali z Grekami, tudzież w południowo-zachodnim krańcu półwyspu (t. zw. Brutti). Tutaj ucywilizowali się pod wpływem Greków, od których przyjęli alfabet (grecka kolonia Kyme), chociaż część ich zapołyczyła alfabet od Etrusków.

§ 4. B) LATIUM I PLEMIONA ŁACIŃSKIE.

Zachodnia część półwyspu italskiego była zamieszkana przez odrębną językowo i mniej liczną grupę plemion italskich. Byli to Latyno-

---

i nazwy ich plemion? Skąd nazwa Italii? Jakie plemiona mieszkają na zachodzie Italii? Co to jest Latium? Jaki charakter kraju, rzeki Tybru? Gdzie pierwsze osiedlenie?

wie, których siedziby rozciągały się na równinie między Tybrem a rz. Anio, aż do morza, na przestrzeni prawie 100 *km*, i pokrewni z nimi Faliskowie, w okolicach góry cymnijskiej. Rzeka Tyber, przepływająca siedziby Latynów, ma charakter rzeki górskiej: często wylewa i tworzy w swoim biegu liczne i niezdrowe bagna. Takimi samymi miazmatami niezdrowymi, malerycznymi, jest zarażone i wybrzeże morskie. Stąd ludność z początku osiedlała się przeważnie na występach gór sąsiednich, sabińskich, lub w górach albańskich. Właściwe Latium bowiem jest to obszar niewielki, zaciśnięty między górami Apeninu i środkowym biegiem rzeki Tybru. Jestto miejscowość równinna, poprzerzynana rozpadlinami i górami wulkanicznego pochodzenia wraz z jeziorami (szczątkami wygasłych kraterów), jakiem jest jezioro albańskie. Tutaj, według podania, miało leżeć miasto Alba Longa, które stało na czele

2. Jezioro Nemejskie (Lacus Nemorensis) u stóp gór albańskich.

Jaki to był związek miast łacińskich? Kto stoi na jego czele? Jaki wpływ Greków na plemiona zachodnio-italzwiązku miast łacińskich. Związek ten miał liczyć dwanaście miast na podobieństwo związku miast jońskich w Azyi Mniejszej. Wskazywałyby to na wpływy wczesne greckie na plemiona zachodnie Italów. Jakoż wpływy te szły z sąsiednich kolonii, jak Kyme, założonej około połowy VIII w., Neapolu (nieco później), i rozciągały się na plemiona starożytne w Kampanii, których Grecy znali pod imieniem Opików—lub w stronie północno-wschodniej pod nazwą Ausonów, inaczej Aurunków, którzy dotrwali do czasów historycznych (domniemani przodkowie Rzymian). Również starożytnego pochodzenia są Sikelowie i Sikanowie, mieszkańcy wyspy Sycylii, których kolonizacya grecka zastała już tutaj, a których wywodzi się zazwyczaj od przybyszów z półwyspu, w czasach późniejszych przez żywioł grecki osadniczy shellenizowanych, a niektórzy łączą ich nawet z Ligurami—według domniemania — najstarszymi mieszkańcami półwyspu—szczepem być może także indo-europejskiego pochodzenia, którego resztki w czasach historycznych znajdujemy już tylko osiadłe nad zatoką liguryjską.

§ 5. NAJSTARSZA CYWILIZACYA W ITALII.

Skąd i jak dawno ludy te przybyły do Italii, o tem nie mamy żadnych danych pozytywnych. Najstarsze ślady osiedlenia w Italii są to grobowce jaskiniowe, czasem sztucznie na sposób jaskiń zbudowane. Ku końcowi dopiero młodszego okresu kamienia u podnóża Alp w Lombardyi rozkwita cywilizacya, którą od resztek jej osiedlenia nazywamy cywilizacyą terramarów. Były to

---

skie i skąd on idzie? Jakie są starożytne plemiona italskie na zachodzie? Jakie są najstarsze ślady człowieka w Italii? Jaki okres neolitu? Kiedy poczyna się okres osady, zbudowane na palach (prw. t. II, str. 68), ale nie nawodne, jakie spotykamy w Szwajcaryi albo w Austryi, lecz naziemne. Pale te podpierały pomosty, na których, jak na tarasach, wznosiły się chaty, okrągłe, spiczaste, w kształcie szałasów z drzewa oraz gliny ulepione. Mieszkańcy tych osad rzucali w dół z tych pomostów wszelkie odpadki i nieczystości, stąd z biegiem czasu utworzyły się tutaj całe pokłady nawozu, dziś przez mieszkańców tych prowincyi używanego w celach agronomicznych. Od tego pochodzi nazwa tych resztek kuchennych (terramara—tłusta ziemia). Z chwilą, kiedy odpadki sięgały pomostu, budowano na tym usypisku nowe piętro z palów i docierano tym sposobem czasem aż do trzeciego piętra. Oprócz błotnistych nizin Padu ten sposób osiedlenia był praktykowany także i w Latium, a odbicie takich domów okrągłych spiczastych przechowało się w chacie późniejszej italskiej, której wzorem są urny pogrzebowe, wykopywane w różnych stronach Italii. Podobnież w układzie tych osad palowych prze-

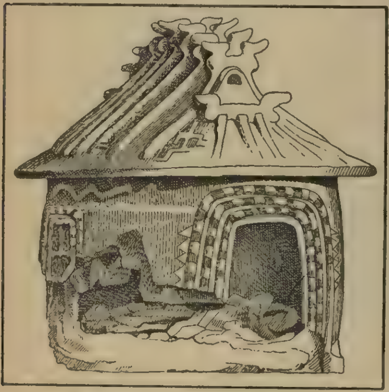

3. Chata okrągła starożytna italska. Według urny glinianej pogrzebowej z Corneto. Muz. w Berlinie.

---

bronzu? Co to są terramary? Jak powstały i jaki układ osad? Jaki ich obszar terytoryalny? Jakiego kształtu są urny pogrzebowe, i gdzie ten kształt się odbija?

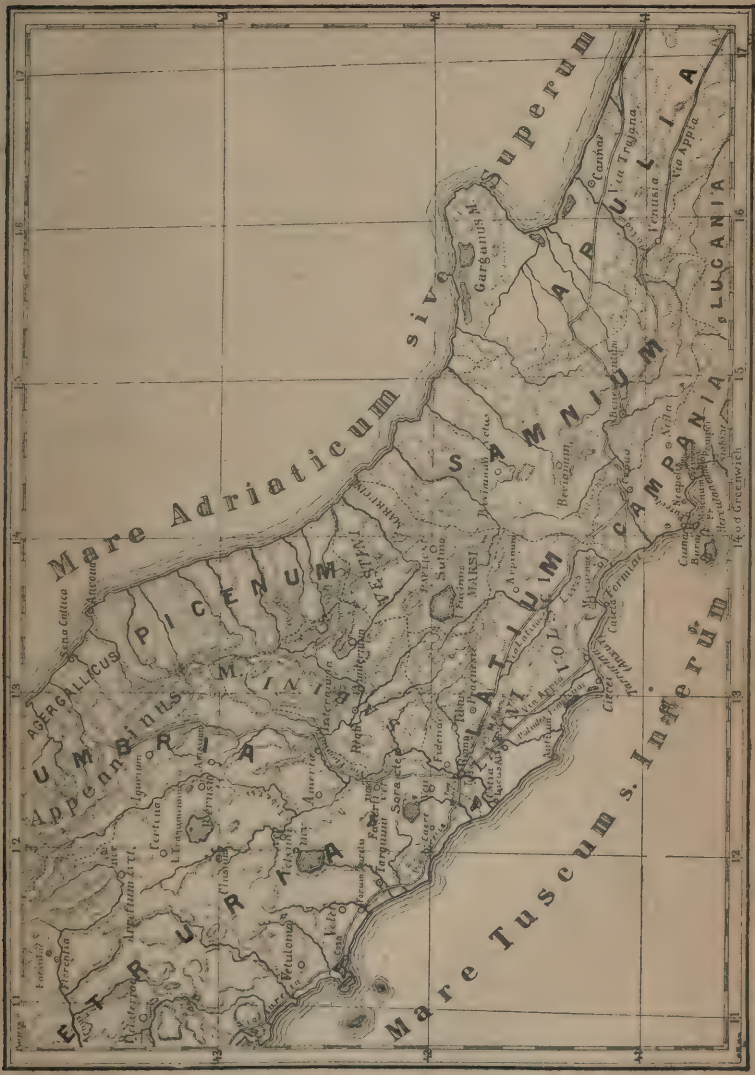
Mare Adriaticum sive Superum
Mare Tuscum s. Inferum
ETRURIA
UMBRIA
AGER GALLICUS
PICENUM
SAMNIUM
APULIA
LUCANIA
CAMPANIA
LATIUM
VESTINI
MARRUCINI
PAELIGNI
MARSI
Appenninus M.
Garganus M.
Sena Gallica
Ancona
Florentia
Faesulae
Arretium
Iguvium
Cortona
L. Trasumennus
Perusia
Clusium
Volsinii
Vetulonia
Cosa
Vulci
Tarquinii
Forum Aurelii
Falerii
Caere
Veii
Soracte
Ameria
Interamna
Reate
Amiternum
Fidenae
Roma
Tibur
Praeneste
Ostia
Antium
Via Appia
Circeii
Tarracina
Caieta
Formiae
Arpinum
Sulmo
L. Fucinus
Bovianum Vetus
Beneventum
Capua
Nola
Cumae
Puteoli
Neapolis
Misenum
Pompeii
Herculaneum
Stabiae
Cannae
Venusia
Via Trajana
Via Appia
14 od Greenwich
11
12
13
14
15
16
17
41
42
43

chował się układ późniejszych osad łacińskich, ktore się trzymały dwuch linii—jednej, biegnącej z zachodu na wschód (decumanus), i prostopadłej do niej (cardo). Mieszkańcy tych osad palowych wiedli żywot pasterski i myśliwski, z kruszców znali bronz, z którego odlewali swe narzędzia. Jest przypuszczenie, że była to ludność indo-europejskiego pochodzenia—może Ligurowie. Niektórzy nazywają ich Italikami (Italici). Cywilizacyę jednak bronzową terramarów zmienia z czasem cywilizacya żelaza okresu Villanova, tak nazwana od wielkiego cmentarzyska z tych czasów, odkopanego w pobliżu Bolonii. Jestto już schyłek drugiego albo początek pierwszego tysiącolecia przed Chr. I ta cywilizacya głównie kwitła w dorzeczu Padu, chociaż także ślady jej spotykają się i w Latium. Charakterystycznymi jej cechami są groby w kształcie studzien. Wewnątrz ich spotykają się wielkie żale pogrzebowe, t. zw. dolia, ozdobione ornamentem geometrycznym (meander, swastyka). Niektórzy przypisują zmianę cywilizacyi napływowi nowego ludu z północy, raczej północnego wschodu. Byliby to Umbrowie, a raczej Umbro-Sabelowie, którzy teraz dopiero osiedlają się masą całą w Apeninach, a pod naporem których ludność terramarów wędruje dalej na południe. Tą wcześniejszą ludnością byliby więc Latynowie. Ale inni uczeni uważają okres bronzu i okres żelaza li tylko za stadya cywilizacyi jednej i tej samej ludności—Italików (Pigorini, Helbig), a Latynowie i Umbro-Sabelowie mają być pierwotnie jednym plemieniem italskim, które przybyło do Italii morzem, napierane przez

---

Jakie są hypotezy o wędrówkach ludów italskich? o ich pochodzeniu? Jak długo przetrwał okres cywilizacyi Villanova w północnych Włoszech? Która część Italii

Illirów, gdyż w dolinie Padu przed Celtami niema śladu Indo-Europejczyków. Istnieje nawet teorya, która tych Umbrów spokrewnia z Illirami i późniejszymi Słowianami, uważając ich za Protosłowian (Sergi). Jakkolwiekbądź faktem jest, że ta cywilizacya żelaza, zwana cywilizacyą Villanova, przetrwała w dolinie Padu do czasów historycznych, ściśle mówiąc do V, a nawet do IV w. przed Chr., i kończy się dopiero z chwilą, kiedy wybrzeża Adryatyku zalewają wpływy, idące z Grecyi. Całkiem inaczej jednak rzecz się miała po przeciwnej stronie Apeninów, w Etruryi, gdzie znacznie wcześniej typ cywilizacyi pierwotnej italskiej uległ przeobrażeniu, idącemu od strony morza Tyrreńskiego—za pośrednictwem ludu Etrusków.

§ 6. ETRUSKOWIE.

Bezpośrednio z północy przylegała do Tybru kraina Etrusków. Był to lud nie italskiego pochodzenia; według podania Etruskowie ci (po łacinie Tusci, grecka nazwa Tyrrhenoi) przywędrowali ze wschodu, stąd spokrewnia się ich z ludami z nad morza Egejskiego i w Azyi Mniejszej, jak Lidyjczykami i Karyjczykami. Od nich wzięło nazwę sąsiednie morze—Tyrreńskie lub Toskańskie. Kraj, który oni zamieszkiwali, jestto pagórkowata i urodzajna nizina, zroszona wielu rzekami, z których najznaczniejszą jest rzeka Arno. Siedziby Etrusków w czasach historycznych rozciągały się między rzeką Makrą od północy, a Tybrem od południa. Ale Etruskowie swym wpływem daleko przekraczali poza tę granicę, na

---

wyprzedza inne na polu cywilizacyi? Kto sąsiadował z Latium od północy? Kto byli Etruskowie, i skąd ich wywodzą? Jakie są ich siedziby? Jak daleko się rozszepółnoc sięgali w dolinę Padu, a na południe aż do Kampanii, gdzie posiadali swoje kolonie (Kapua). W VII i VI st. mieli oni stanowczą przewagę

4. Grobowce etruskie w Caere.

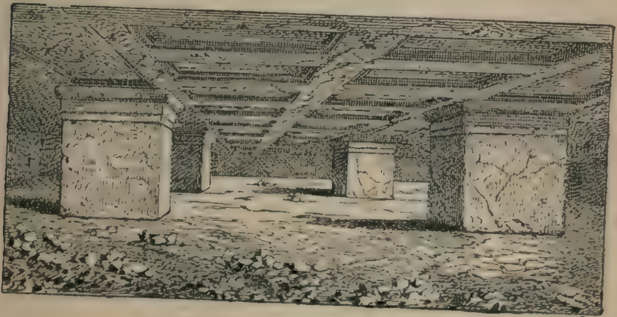

5. Wnętrze grobowca w Corneto.

polityczną w całych środkowych Włoszech, a według podania, podlegał ich wpływowi także Latium wraz z Rzymem. Mimo to, nie tworzyli oni nigdy jednego państwa, lecz zawsze tylko luźny związek miast, łączących się od czasu do czasu dla wspólnego politycznego celu. Najważniejszy związek stanowiło dwanaście miast etruskich: Arretium, Caere, Clusium, Cortona, Perusia, Populonia, Rusellae, Tarquinii, Vetulonia, Volaterrae, Vulci i Volsinii. Zato wpływ ich handlowy i cywilizacyjny na Latium i na Rzym jest niezaprzeczony. Po Etruskach pozostały liczne pomniki, będące świadectwem ich bogactwa i cywilizacyi. Do nich należą grobowce podziemne (hypogee), budowane nakształt grobowców mało-azyjskich. Są to przeważnie kopce ziemne, wznoszono na podstawie cylindrycznej murowanej—komnaty o sklepieniach owalnych, których drzwi nazewnątrz są zdobione

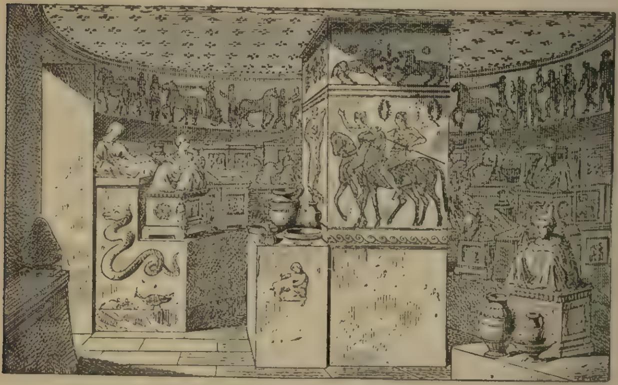

6. Wnętrze grobowca w Volaterrze.

---

rzają? Jakie stanowisko ich polityczne? Na jaki okres czasu przypada ich potęga? Jakie pomniki? budowle? zabytki sztuki? Jakie związki polityczne? Z kim sąsialub wykute w skale, a ściany nawewnątrz ozdobione malowidłami. Mnóstwo sprzętów, jak naczynia gliniane, wyroby z bronzu, świadczą o wysokiej kulturze artystycznej, zostającej częściowo pod wpływem greckim. Jakoż Etruskowie wiele zawdzięczali Grekom, przedewszystkiem alfabet, przyjęty z greckiego; moneta etruska również bita była według stopy attyckiej. Ale też Grecy zadali główny cios ich potędze, zarówno na lądzie, w Kampanii, gdzie kolonia ich Kyme utrzymała dla siebie i dla plemion italskich wobec nich niezależność, i na morzu, gdzie flota sycylijska złamała ich panowanie (474), połączone z rozbojami (korsarstwem).

§ 7. SZTUKA I ŻYCIE DOMOWE ETRUSKÓW.

W żadnym innym zakresie pochodzenie oryentalne Etrusków nie występuje tak wybitnie, jak w zakresie sztuki. Stosunki handlowe Etruryi ze wschodem sięgają co najmniej II-go tysiącolecia, czego dowodem jest ceramika etruska pierwotna, bardzo blizka ceramice mikeńskiej i wczesnej cypryjskiej. Ale i póź-

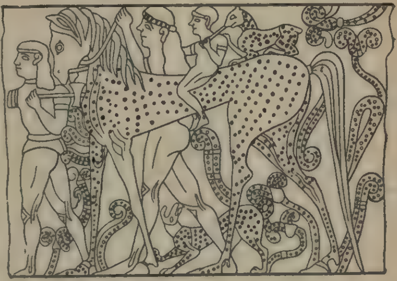

7. Dusza, prowadzona na koniu przez Charona w świat pozagrobowy. Malowidło ścienne w Grotta Campana w pobliżu Wejów.

---

dowali? Jaki stosunek do Latium? do kolonii greckich? Kto był ich nauczycielami? Kto był ich pogromcą? Jakie są pierwiastki obce w sztuce etruskiej — wschodni?

niej w VIII st. w grobach etruskich znajdują się wyroby garncarskie z Grecyi, a cały rozwój sztuki etruskiej—zwłaszcza malarstwa—jest zawisły cał-

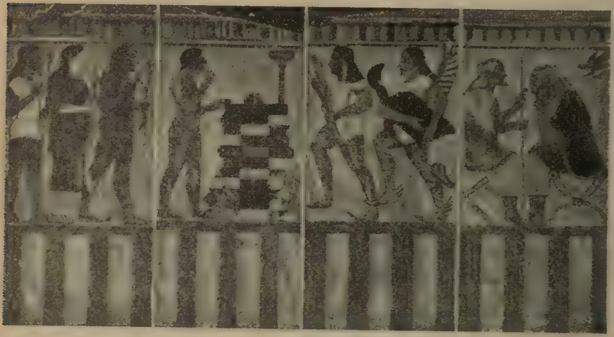

8. Sceny z życia Etrusków. Malowidło ścienne z Caere. Muz. Luwru w Paryżu.

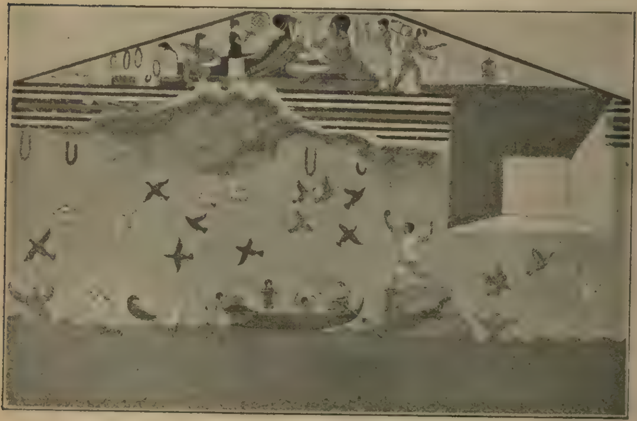

9. Malowidło ścienne etruskie. U góry scena przedstawia ucztę. U dołu łowy ryb i polowanie na ptactwo. Z grobowca w pobliżu Corneto.

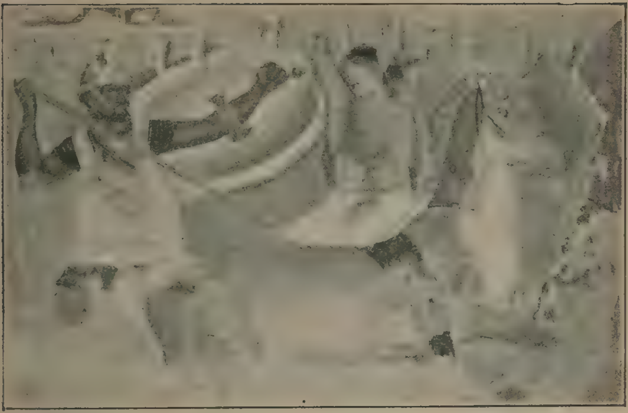

10. Amazonka, walcząca z żołnierzem greckim. Malowidło etruskie na grobowcu alabastrowym z Corneto.

11. Grobowiec etruski z Cervetri. Londyn.

kowicie od wpływów greckich, zwłaszcza ceramiki, której motywy i ornamenty przenoszą się do malowideł ściennych w grobowcach. Są to naprzód sceny z życia domowego: uczty pogrzebowe, tańce, łowy i t. p., później sceny mitologiczne. Na niektórych znać nawet bezpośrednio rękę artysty greckiego. Mniej wyraźnie, jak w zakresie malarstwa, zaznacza się sztuka Etrusków w zakresie rzeźby.

12. Bóstwa etruskie. Statuetki bronzowe. Muz. Luwru.

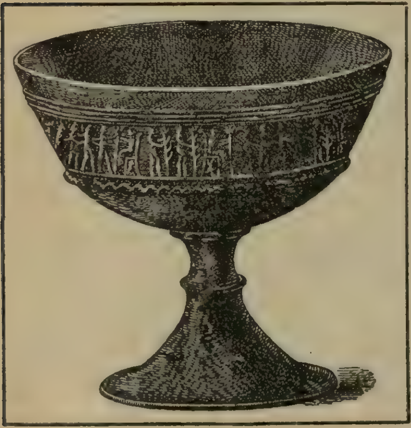

13. Waza etruska typu bucchero. Florencya.

I tutaj uciekano się przeważnie do wypalania posągów z gliny (terrakoty). Ozdabiały one niegdyś frontony świątyń, dziś spotykają się jedynie, jako wyobrażenia nieboszczyków na wiekach sarkofagów. Najliczniejsze jednak okazy rzeźby są to odlewy z bronzu, i pod tym względem Etruskowie są dostarczycielami okazów sztuki bronzowej w całej Italii, a poniekąd nawet środkowej Europie, chociaż wyroby te bronzowe występują już właściwie w momencie silnego wpływu greckiego. Najoryginalniejszymi są wyroby Etrusków z gliny. Pewien rodzaj waz, których ornament jest wypukły, stanowi właściwość ceramiki etruskiej. Są to wazy, t. zw. bucchero, przyczem relief w kształcie pasa na około wazy jest albo wyciskany matrycę terrakotową, albo też robiony ręcznie. Etruskowie pierwsi wznosili budowle w Italii z kamieni ciosanych polygonalnych, który to sposób budownictwa starożytnego długo później jeszcze u. Rzymian nosił nazwę opus quadra-

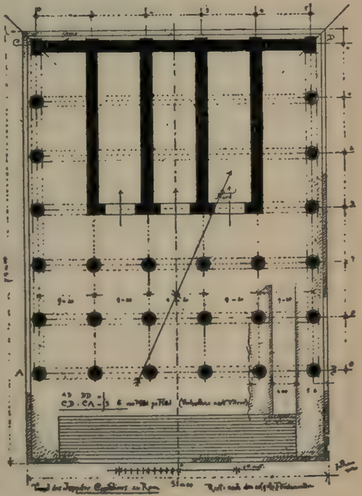

14. Rzut poziomy świątyni kapitolińskiej. Według Durma.

---

grecki? Jak dawne były strosunki handlowe Etruryi ze wschodem? Jak się przebija ten wpływ w malarstwie? Jaki rodzaj rzeźby? Jaka jest rzeźba terrakotum. Używali też oni łuków i sklepienia do budowy mostów, kanałów podziemnych, także oddrzwi domowych. Świątynie u Etrusków miały kształt prawie kwadratowy. Budowane one były w formie świątyni in antis, a więc z portykiem podpartym kolumnami, przyczem najcharakterystyczniejszą cechą tej świątyni było, iż portyk zajmował prawie całą połowę powierzchni, cella zaś była zazwyczaj potrójna i w każdej z jej części mieścił się osobny posąg. Tego kształtu była późniejsza świątynia Jowisza kapitolińskiego w Rzymie. Kolumny były często z kamienia — zato sama świątynia była zbudowana przeważnie z drzewa. Także i typ domostwa prywatnego u Etrusków różnił się od typu, znanego z najstarszych urn, wykopanych w Latium. W przeciwieństwie do starożytnej chaty latyńskiej okrągłej był to budynek prostokątny z da-

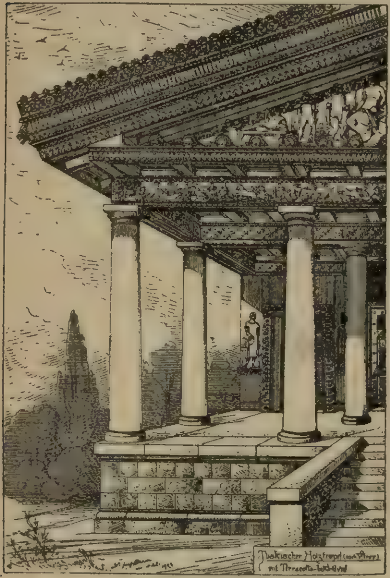

15. **Świątynia etruska. Rekonstrukcya według Durma.**

---

towa? z bronzu? W czem najoryginalniejsi są Etruskowie? Co to są wazy bucchero? Jaki był rozwój sztuki budownictwa u Etrusków? Co to był rzymski opus chem pochyłym na cztery strony, w środku którego znajduje się otwór (dymnik). Jestto t. zw. później atrium, do którego naokoło przylegają inne części domu mieszkalnego. Typ tego domu z Etruryi rozpowszechnił się później i u Rzymian, a znany on jest pod nazwą domu atrium także i z urn pogrzebowych, wykopywanych w Etruryi.

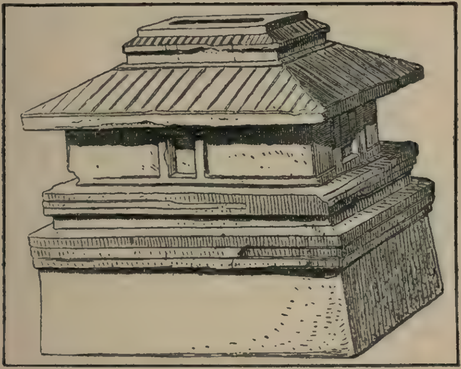

16. Dom prostokątny w kształcie atrium z otworem u góry (compluvium). Urna pogrzebowa z Chiusi. Muz. w Berlinie.

§ 8. POCZĄTKI MIASTA RZYMU.

Historya jednak rzymska nie wywodzi się ani od plemion italskich, ani od ludu niewiadomego pochodzenia Etrusków, lecz od zawiązków samego miasta Rzymu. Miasto to, leży w środkowym biegu rz. Tybru, w odległości 4 mil od morza, w okoli-

---

quadratum? Jaki kształt świątyń? domu prywatnego? Co oznacza atrium? Co jest ośrodkiem dziejów rzymcy niezdrowej i bagnistej. Stąd też legenda przypisuje założenie jego wychodźcom z Alba Longi, dwum braciom królewskiego rodu: Romulusowi i Remusowi. Romulus tutaj jest niczem więcej, jak herosem eponimicznym, wywodzącym swe imię od nazwy miasta Roma albo Rama (po etrusku Ruma — nazwa rodowa tak samo, jak

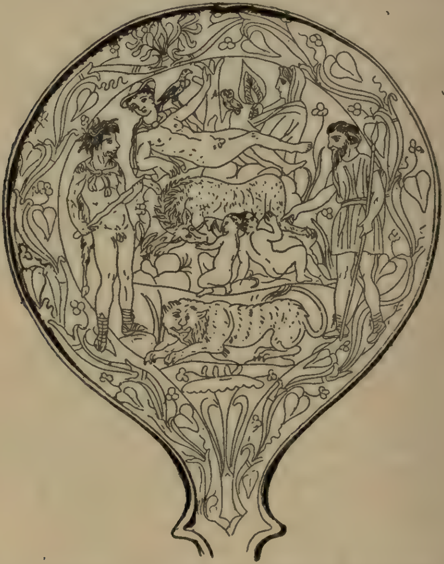

17. Legenda o Romulusie i Remusie, karmionych przez wilczycę. Rysunek na zwierciadle metalowym etruskim.

imionom Romulusa i Remusa odpowiadają nazwy rodów etruskich Remne i Romiliów). Wszystkie zaś opowiadania późniejsze o nich są niczem innem, jak mitami (o wilczycy, która ich wykarmiła) lub

---

skich? Gdzie leży Rzym? Jak powstał Rzym? Jaka jest legenda o jego założeniu? Kto był jego założycielem?

sztuczną kombinacyą legend rodzinnych z historyą grecką (Romulus, syn Eneasza). Być może zatem, że początki Rzymu były etruskie w przeciwieństwie do łacińskiej Alba Longi. Miasto Rzym zawdzięczało swój wzrost położeniu przyrodzonemu, niedaleko ujścia morza (port Ostia) i stosunkom handlowym z sąsiedniemi koloniami greckiemi (w herbie miasta była galera). W odległości 29 mil od niego leżała kolonia grecka Kyme (po łacinie Cumae). Stąd Rzymianie zaczerpnęli większość swych środków technicznych dla cywilizacyi, jak miary, wagi, stopę menniczą i alfabet. Chociaż język mieszkańców był zawsze wspólny z językiem innych Łacinów, ale ludność Rzymu pierwotna musiała być mieszaniną przybyszów wszelkiego pochodzenia, a więc obok Latynów, także i Sabinowie (królowie Numa Pompiliusz i Ancus Marcius mieli być sabińskiego pochodzenia, chociaż imiona Numa i Ancus są także etruskie), tudzież Etrusków wraz z i innymi obcymi elementami. Miasto też Rzym występuje odrazu w historyi nie, jako jeden z członków związku latyńskiego, lecz jako państwo odrębne i niezależne, składające się z samej osady i ziemi, do niej należącej (urbs et ager Romanus). Data założenia Rzymu 753 r. jest konwencyonalna i przyjęta została dopiero później za podstawę dla rachuby chronologicznej. Ale już na początku VII w. dochodziły do Greków jakieś wieści o potężnym królu Latinosie, który panował nad wszystkimi Tyrsenami (Heziod). Około tego czasu lub nieco później Rzym też zapewne występuje, jako potęga polityczna. Rozciąga

---

Co oznacza nazwa Romulus? Ruma? Jaki charakter pierwotnego osiedlenia? Jakie stanowisko miasta pod względem położenia? dróg handlowych? Jakie stosunki on opiekę nad pięciu innymi miastami na wybrzeżu, jako swoimi sojusznikami (socii). Są to: Laurentum wraz z Lavinium, Antium, Ardea, Circei i Tarracina. Z czasem zaś wchłania w siebie inne osady łacińskie, jak: Tybur, Praeneste, Tusculum, Aricia, których liczba późniejsza 30 staje się nawet typową dla określenia lub wytłumaczenia stosunków prawno-politycznych rzymskich.

§ 9. TOPOGRAFIA RZYMU.

Najstarsza historya rzymska zaczyna się na wzgórzu, położonym z lewej strony Tybru, t. zw. Palatynie. Tutaj przechowały się szczątki muru polygonalnego (na podobieństwo Pelargi-

18. Stare mury na Palatynie.

---

mieli Rzymianie z koloniami greckiemi? Jakie miasta są w sojuszu z nimi? Jaka liczba osad łacińskich legła w podkonu i murów etruskich), resztki t. zw. Roma quadrata. Rzymianie przypisywali zbudowanie jego Romulusowi. Tutaj też według podania miała być najstarsza jego rezydencya. Jakoż w obrębie tych starych murów mieściło się ognisko państwowe (focus publicus), którego wyrazem stała się później okrągła świątynia Westy wraz z ogniem, nigdy nie wygasającym, strzeżonym przez kapłanki Westalki, i kultem penatów, bogów miejsc ogrodzonych i zapasów spichrza. Samo jednak miasto nie ograniczało się nigdy do wzgórza palatyńskiego, lecz rozciągało się także i na sąsiednie pagórki. Ślady osad ludzkich znajdowano również na Eskwilinie i Kwirynale. Mieszkańcy tych dwuch przeciwległych do Palatynu

19. Podnóże Kapitolu.

---

stawę historyi Rzymu? Jakie znaczenie polityczne Rzymu pierwotne? Gdzie zaczyna się historya Rzymu? Jawzgórzów—kwirynalskiego i eskwilińskiego, zwali się Collini (Pogórzanie), i jest przypuszczenie, że Rzym pierwotny powstał z połączenia się ich z osadą na Palatynie. Na znak tego połączenia między jedną a drugą częścią miasta była wzniesiona świątynia w kształcie bramy z dwulicowym bogiem Janusem. Świątynia ta otwierała się tylko wówczas, kiedy król szedł na wyprawę i przejeżdżał przez jej otwarte wrota. W środku między tymi osadami położone najwyższe wzgórze Kapitol, (mające 150 stóp wysokości), stało się odtąd centrum miasta, miejscem, na którym królował bóg Rzymian — Jowisz. U stóp jego, między Kapitolem a Palatynem, rozciągał się rynek starożytny (forum Romanum). Tędy

20. Podmurowanie świątyni Jowisza.

---

kie jest najstarsze wzgórze zamieszkałe? Jaki jest najstarszy związek polityczny i jak powstał? Kto rezy-

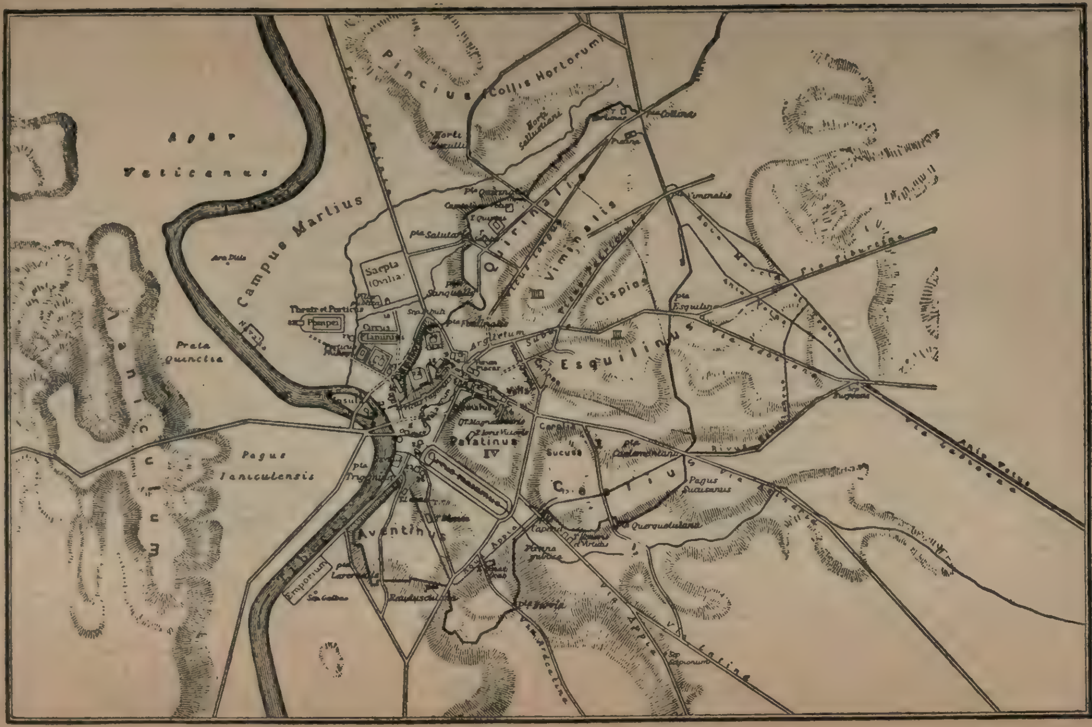
Ager Vaticanus
Campus Martius
Pincius
Collis Hortorum
Horti Luculli
Horti Sallustiani
Pta Collina
Quirinalis
Viminalis
Cispius
Esquilinus
Pta Esquilina
Subura
Argiletum
Sarpta (Ovilia)
Theatr et Portic Pompei
Circus Flaminius
Prata Quinctia
Ianiculum
Pagus Ianiculensis
Palatinus
IV
III
Caelius
Pagus Succusanus
Aventinus
Emporium
Tiberis
Via Flaminia
Via Tiburtina
Via Labicana
Anio Vetus
Via Latina
Via Appia
Via Ardeatina
Pta Querquetulana
Pta Caelimontana
Pta Capena
Pta Trigemina
Pta Salutaris
Pta Sanqualis
Pta Viminalis
Pta Quirinalis
Pta Lavernalis
Pta Raudusculana

PLAN RZYMU ZA CZASÓW REPUBLIKI.

OBJAŚNIENIE ZNAKÓW.

Obwody Serwiusza Tulliusza

I. Sucusana. II. Esquilina. III. Collina. IV. Palatina.

1. Ara Martis
2. Ara maxima
3. Basilica Aemilia et Fulvia
4. „ Porcia
5. „ Sempronia
6. Comitium
7. Curia Hostilia
8. Forum Boarium
9. Pons Aemilius
10. „ Cestius
11. „ Fabricius
12. Porta Carmentalis
13. „ Flumentana
14. „ Mugonia
15. „ Triumphalis
16. Porticus Minucia
17. Regia
18. Tabularium
19. Templ. Aesculapii
20. „ Apollinis
21. „ Bellsnase
22. „ Castorum
23. „ Cereris
24. „ Concordiae
25. „ Florae
26. „ Herculis Pompeiani
27. „ Iovis
28. „ Iovis Capitolini
29. „ Iunonis
30. „ Iunonis Monetae
31 „ Saturni
32. „ Veneris Victricis
33. „ Vestae

płynął niegdyś potok, zbierający wody ze wzgórz eskwilińskiego i kwirynalskiego i odprowadzający je między Kapitolem a Palatynem do rzeki Tybru. Później potok ten zasklepiony stał się odpływem dla kanałów rzymskich (t. zw. cloaca maxima). Rynek był głównym środowiskiem życia publicznego, ozdobiony

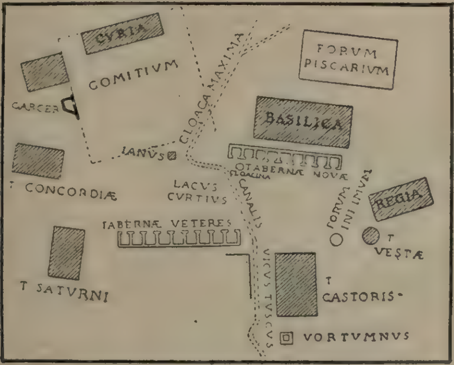
CVRIA
COMITIVM
CARCER
CLOACA MAXIMA
FORVM PISCARIVM
BASILICA
IANVS
T CONCORDIÆ
TABERNÆ NOVÆ
CLOACINA
LACVS CVRTIVS
CANALIS
FORVM INI IMVM
REGIA
TABERNÆ VETERES
T VESTÆ
T SATVRNI
VICVS TVSCVS
T CASTORIS
VORTVMNVS

21. Forum Romanum za republiki.

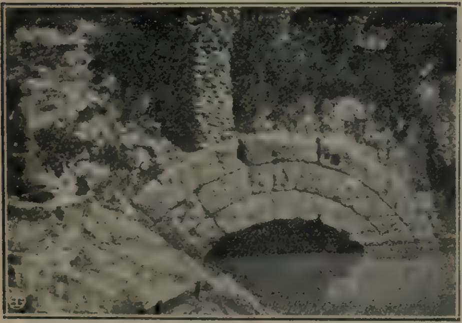

22. Cloaca maxima.

świątyniami i zabudowany później halami targowymi i sądowymi (t. zw. bazyliki). Tędy biegła droga święta (via sacra), która prowadziła z Palatynu obok hali królewskiej, mieszkania głównego kapłana, świątyni Westy oraz świątyni Kastora i Polluxa na Kapitol. Na forum tem są ślady najstarszego cmentarzyska rzymskiego. Jeden z grobów już w starożytności był uważany za grób Romulusa i oznaczony czarnym kamieniem (lapis niger), który niedawno odkopano. W pobliżu świątyni Kastora i Polluxa zostało dopiero dziś odkryte święte źródło Juturna, które dla swych leczniczych właściwości uchodziło za cudowne u Rzymian. W równinie między rzeką a Kapitolem królował bóg sabiński Mars. Było tu t. zw. pole Marsowe, miejsce popisów wojskowych i przeglądów obywateli (lustracyi). W pobliżu niego znajdowała się targowica na bydło (boarium) i targ na oliwę (olitorium). Pomiędzy Palatynem a sąsiednim wzgórzem Awentyńskim, było miejsce zabaw i igrzysk ludowych, t. zw. circus maximus. Wszystkie te miejsca wraz z dwoma jeszcze wzgórzami Viminalis i Coelius

23. Lapis niger na forum. W głębi kolumnada św. Saturna.

---

duje na Kapitolu? jakie bóstwo? Jakie bóstwo w nizinie (na polu marsowym)? Gdzie miejsce zebrań ludowych? Gdzie leży rynek najstarszy, i co się na nim były otoczone murem, którego budowę odnoszono do czasu królów, Tarkwiniusza Starego i Serwiusza Tulliusza. Dlatego miasto Rzym szczycilo się nazwą miasta na siedmiu wzgórzech (septimontium), chociaż pod tym mianem rozumiano pierwotnie tylko występy czterech głównych wzgórz. Już poza obrębem murów serwiańskich było wzgórze watykańskie i Janiculus na przeciwległej stronie rzeki, jako ostatnie rozgałęzienia gór Etruryi. To ostatnie było połączone z właściwym miastem — mostem na Tybrze. Ludność tych wzgórz zdawna nazywała siebie góralami (montani), w odróżnie-

24. Szczątki świątyni Kastora (3 kolumny) i świątyni Divus Augustus (budynek w głębi) na forum. W środku lacus Juturnae.

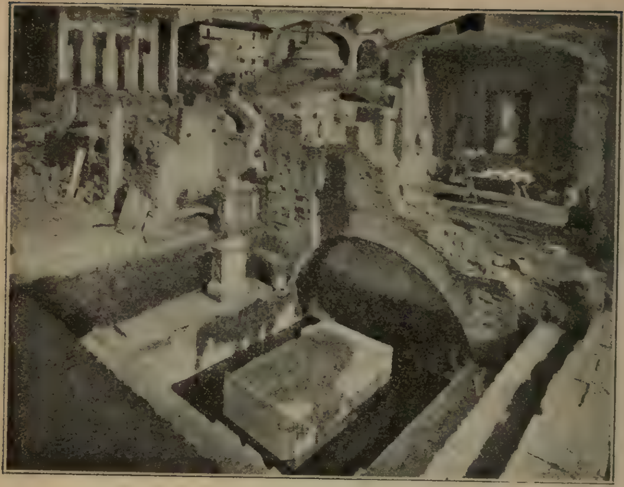

25. Lacus Juturnae.

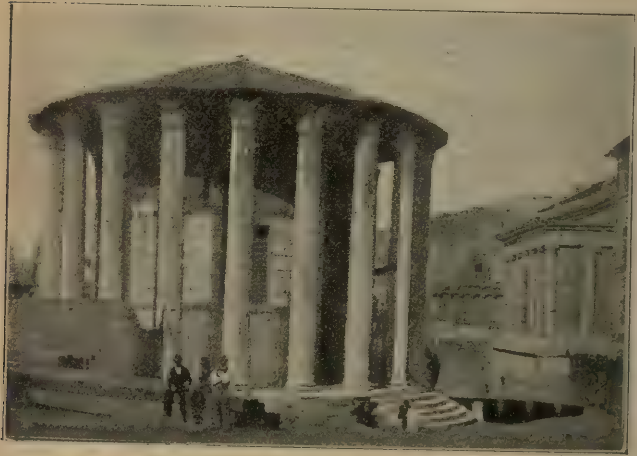

26. Świątynia okrągła na forum Boarium w Rzymie.

niu od mieszkańców równiny (pagani), która to nazwa później utrzymała się dla ludności wiejskiej w odróżnieniu od ludności z miasta, a pierwotnie być może oznacza przeciwieństwo mieszkańców gródków, panujących na wzgórzach, do ludności nizin, chłopskiej, poddańczej.

§ 10. PODZIAŁ RZYMU I NAJDAWNIEJSZE URZĄDZENIA SPOŁECZNE.

Rzymianie dzielili później swoje miasto na okręgi terytoryalne, czyli tryby (tribus) i podział ten wywodzili od trzech pierwotnych plemion, które się osiedliły na siedmiu wzgórzach (tribus po łacinie oznacza trzecią część). Byli to: Ramnes, Tities i Luceres. Ramnes ma to być nazwa Latynów, od pierwotnego założyciela miasta— Romulusa wywodząca się. Tities mają to być potomkowie Sabinów, przyjęci do jedności z Latynami za króla Titusa Tatiusa. Trzecia nazwa ma oznaczać Etrusków albo też Latynów, przyłączonych do Rzymu za późniejszych królów Tullusa Hostiliusa albo Ancusa Marciusa. W rzeczywistości wszystkie te trzy nazwy są etruskie i odnoszą się do rodów etruskich, co jeszcze bardziej potwierdza wpływ Etrusków przy zakładaniu miasta Rzymu. Każda z tych tryb składała się z 10 osad (curia). Razem więc było 30 osad. Odpowiednią też do tego była liczba 300 jeźdźców po 10 z każdej kuryi, wchodzących w skład legii rzymskiej. Ale podział ten cały na trzy tryby oraz wywód ich plemienny jest dopiero później

---

znajduje? Ile wzgórzów obejmują mury miasta? Jaki podział najstarszy ludności? Co to są montani i pagani? Jaki wywód ludności u Rzymian? Co oznacza tryba? Ile ich było i jakie? W czem się odbił podział na tryby? Co oznacza Quiris? Jaki sposób życia u Rzymian?

wymarzony. Obok nazwy zaś Rzymian istnieje jeszcze druga nazwa—Kwirytów, której znaczenie (może od quiris — dzida) sprowadza się zapewne do najstarszej plemiennej nazwy mieszkańców, zanim przyjęli od Romy miasta nazwę Rzymian. Bóg też Quirinus jestto ten sam Romulus, założyciel miasta czyli protoplasta Rzymian (pierwszy Rzymianin).

§ 11. USTRÓJ RODZINY.

Sposób życia u Rzymian odpowiadał ich podziałowi na kurye. Kurya była to osada i zarazem świątynia, wokoło której członkowie skupiali się dla odbywania praktyk religijnych. Ale obok tego związku religijno-politycznego był jeszcze związek krwi. Wyrazem jego jest ród (gens). Jestto rodzina rozszerzona. Członkowie jego wywodzą się od jednego wspólnego przodka, naprzykład: Julii od Julusa, Sergii od Sergestesa. Na czele jego stał ojciec (pater), a członkowie byli związani węzłem pokrewieństwa (gentilitas, albo ius gentilitatis), które im dawało pewne prawa, jak naprzykład dziedziczenia. U Rzymian to pojęcie rodowe nabierało szczególnego znaczenia, gdyż obejmowało klasę przewodnią naczelną ludności, której przedstawiciele zwali się patrycyuszami (patritii, czyli pochodzący od ojców). Z czasem, obok starych rodów, powstały także młode rody patrycyuszowskie, t. zw. gentes minores. Temu wyróżnieniu patrycyuszów odpowiadało i szczególne stanowisko ojca w rodzinie rzymskiej. Władza ojcowska (patria potestas) była niczem nie ogra-

---

Jakie związki, oprócz terytoryalnych? Co to jest ród? Co to jest prawo rodowe? Kto byli patrycyusze? Czem się oni różnią od plebeuszów? Co to są patrycyusze młodsi? Co to jest ojciec rodziny (pater familias)? Jaka jego władza? Jaki stosunek osobisty do członków rodu? maniczona—posiadał on prawo życia i śmierci (ius vitae et necis) nad członkami rodu i rozporządzał się nimi, jak swoją własnością materyalną. Był on panem całego swego majątku i mógł nim dowoli zarządzać albo przeznaczać go po śmierci każdemu, komu mu się podoba (ius testamenti). Ta władza ojcowska czyniła z jej przedstawiciela pana samego siebie (homo sui iuris). U Rzymian też po raz pierwszy wytworzyło się pojęcie jednostki prawnej, czyli takiej, która nie jest skrępowana wolą niczyją, prócz własnej, i odpowiada za swoje czyny nie inaczej, jak tylko przed prawem.

§ 12. PRAWO RZYMSKIE.

Na wzór władzy ojcowskiej powstała u Rzymian władza państwa. Była ona również nieograniczona tak samo, jak i władza ojcowska. I jedna, i druga opierały się na prawie (ius), czy to prywatnem, czy publicznem (ius privatum, ius publicum). Ale u Rzymian prawo to ludzkie ius było oddzielnie traktowane od prawa boskiego, które nazywano fas lub nefas (greckie themis). W zakresie prawa ludzkiego Rzymianie rozróżniali dwa jego rodzaje: jedno—to prawo, obowiązujące normalnie wszystkich ludzi bez wyboru (naprzykład—kradzież, zabójstwo), i prawo to nazywali ius gentium. Inne prawo było to, które ustanowił Rzym dla swoich obywateli, i to prawo zowie się u nich ius civile (tutaj w szczególności należało prawo prywatne). Zbrodnię ścigano i karano tak samo, jak obrazę religii. Była za nią jedna

---

jątkowy? Co to jest jednostka prawna? Co oznacza wyraz ius? Co to jest prawo boskie u Rzymian? Jakie są rodzaje prawa rzymskiego? Co to jest ius gentium? ius civile? Jaka jest różnica między prawem boskim a ludzkim? Co jest podwaliną państwa? Co to jest cześć jedyna kara śmierci przez ścięcie mieczem (stąd jej nazwa supplicium—zgięcie kolan). Ale do zbrodni religijnych zaliczano także i zbrodnie przeciwko państwu, jak zdradę stanu (crimen perduellionis), a pod to pojęcie podciągano z czasem także i zamach na władzę, sankcyonowaną przez lud (crimen laesae maiestatis), za co także była wyznaczona kara śmierci.

§ 13. RELIGIA RZYMSKA.

Związek rodowy u Rzymian opierał się na czci wspólnych przodków. Duchy przodków (manes) przebywały tam, gdzie mieszkali za życia ojcowie. Stąd ziemia ojców (patria) była własnością w pierwszym rzędzie duchów zmarłych, a później ludzi żyjących. Każdy dom posiadał swoje bogi domowe (lares) i bogi spichrzów (penates), którym ojciec składał ofiary. W kulcie tym nikomu nie wolno było uczestniczyć prócz domowników, jak niemniej dostęp do ogniska domowego mieli tylko członkowie rodu, obcy zaś—chyba tylko, jako goście, dlatego, że zostawali pod opieką bogów domowych. Oprócz kultu domowego Rzymianie mieli także różne kulta leśne i polne, które obchodzono w różnych porach roku, jak na cześć bogini płodów (Dea Dia) w maju, na cześć boga Marsa na początku roku w marcu i w zimie w miesiącu lutym. Dla każdego z tych obchodów Rzymianie mieli swoje stowarzyszenia religijne. Tak święto zimowe obchodzono, przebierając się za wilków. Był to karnawał rzymski (lupercalia), a stowarzyszeni zwali się luperci.

---

przodków? Co znaczy ojczyzna (patria)? Jakie są bogi domowe? bogi spichrzów? Jakie są kulta leśne? polne? Co to są stowarzyszenia lub bractwa religijne? Jakie

Święto na cześć Marsa sprawiali t. zw. salii czyli skoczki (po 12 ze starego miasta i tyluż

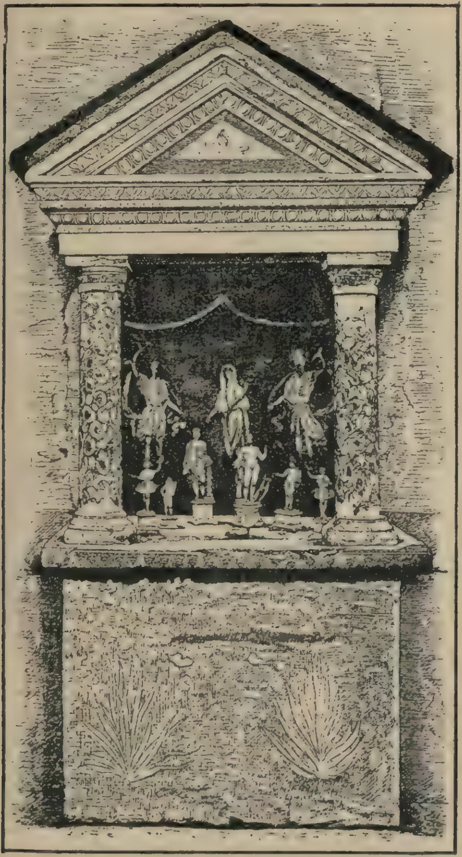

27. Kapliczka domowa Lararium. Wewnątrz lary i penaty.

z przedmieść), obchodzono zaś je tańcami wojennymi i śpiewami. Święto wiosny było świętem stowa-

28. Mars z Todi. Statuetka etruska bronzowa. Oryginał w muzeum watykańskim w Rzymie.

29. As miedziany z głową podwójną Janusa.

rzyszenia braci arwalijskich (fratres arvales), którzy obiegali pola ze śpiewami. Obchód ten nazywał się Ambarvalia. Śpiewy te stanowią najstarszą literaturę poetycką łacińską. Te stowarzyszenia religijne opierały się na swoich własnych prawach czyli statutach i członkowie ich bylito przeważnie przedstawiciele najstarszych rodów rzymskich. Poza tymi praktycznymi bóstwami Rzymianie żadnych innych bogów czy to oderwanie pomyślnych, czy w kształtach ludzkich zrobionych nie mieli. Ściśle mówiąc, każdy przedmiot miał swoje bóstwo opiekuńcze: drzwi (ianua) — boga Janusa, ognisko — boginię Westę, pole zasiane — bóstwo Tellus, granica—boga Terminusa. Każdy osobnik męski miał także swego ducha opiekuńczego, podobnie jak każdy osobnik żeński. To ostatnie bóstwo zwało się Iuno. Bogiem państwowym był jedynie Juppiter, Mars albo Quirinus. Rzymianie sami odróżniali te bóstwa własne ojczyste (di indigetes) od bóstw obcych, przybranych (di novensides albo novensiles). Wcześnie bardzo, bo już pod koniec okresu królów przybyła od Etrusków trójca bogów: Iuppiter, Iuno i Minerwa, która nawet znalazła swą siedzibę na Kapitolu. Rzymianie bardzo chętnie zapożyczali bogów od sąsiadów, Etrusków i Łacinów, nieraz zabierając ich wprost ze zdobytego miasta: tak z Tiburu przywędrował Hercules, bóg handlu, z Tusculum przybyli Kastorowie, którzy stali się opiekunami klasy jeźdźców. Kiedy zaś otwarł się szeroko wpływ kolonii greckich na Rzymian, prawie każde bóstwo łacińskie znalazło swe uzupełnienie lub porównanie z analogicznym bóstwem greckim.

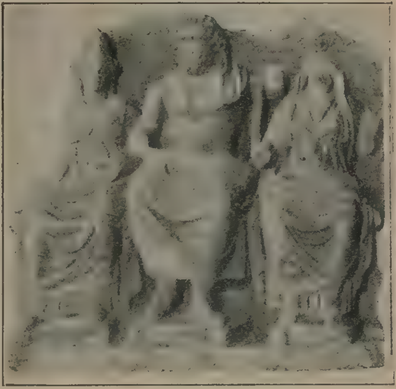

30. Trójca kapitolińska: Minerwa, Juppiter i Juno. Wypukłorzeźba z Trewiru.

§ 14. NAJSTARSZY USTRÓJ PAŃSTWOWY.

Rzymianie wyprowadzali wszystkie swoje urządzenia państwowe od królów, przyczem wyliczano ich siedmiu, poczynając od założyciela miasta — Romulusa. Byli to: Romulus, Numa

---

znaczenie mają ich pieśni? Co to są bogi rodzinne i bogi przybyłe? Jaki jest najstarszy okres polityczny Rzymu? Jacy są królowie? Jakie urządzenia królewskie? Co to jest senat? Z kogo się składa? Komu przypisywano jego założenie? Jakie są zgromadzenia ludowe?

Pompilius, Tullus Hostilius, Ancus Marcius, L. Tarquinius Priscus, Servius Tullius i L. Tarquinius Superbus. Pierwszemu królowi też przypisywano i najstarsze urządzenie rzymskie, jakim był senat. Było to zgromadzenie ojców czyli naczelników rodu (patres), których liczbę Romulus miał ustanowić na stu, a późniejsi królowie (Tarquinius Priscus) podnieśli do 300 (patres minorum gentium). Oni radzili nad sprawami państwa i ustanawiali prawa, które następnie były przedkładane zgromadzeniu ludowemu. Są to t. zw. comitia curiata czyli zgromadzenia według kuryi, które przeprowadzały także i obiór królów. Lud (populus) wysłuchiwał tylko uchwał i okrzykiem przyjmował je albo odrzucał, ale nie wolno mu było nad nimi dyskutować. Stąd nazwa tych uchwał była lex (od lego—czytam) albo rogatio (od rogo—pytam). Miejsce tych zebrań ludowych znajdowało się w pobliżu forum (t. zw. comitium); tu też znajdował się ratusz (curia), czyli miejsce zgromadzeń senatu, którego budowę przypisywano królowi Tulljuszowi, stąd jego nazwa curia Hostilia. Wszystkie uchwały podejmował wspólnie senat wraz z ludem (senatus populusque Romanus). Historya jednak królów rzymskich należy jeszcze do czasów bajecznych. Jedyny ślad godności starożytnej królewskiej przetrwał w nazwie późniejszej urzędnika, rex sacrorum, który składał ofiary w imieniu państwa. Rzymianie przypisywali upadek królów tyraństwu rodziny Tarkwiniuszów i odnosili wypędzenie ostatniego króla do tej samej daty, co i wypędzenie Pizystratydów

---

Jakie ich uchwały? Do kogo należy ogłaszanie praw? Jakie ślady późniejsze dawnej godności królewskiej? Kogo obierano na naczelników rządu? Jaki stosunek zachodził między konsulami? Jaki charakter ich władzy?

z Aten (ok. r. 509). Odtąd, zamiast królów, spotykamy w Rzymie na czele rządu dwuch urzędników z wyboru. Sa to konsulowie, którzy pierwotnie nosili miano ogólne pretorów lub sędziów (praetores, iudices). Rzymianie wywodzili później znaczenie tego wyrazu konsul od consulere, troskać się, zamiast, jak istotnie wypada, od wyrazu wspólnie zasadać (consul, jak praesul lub exsul). W rzeczy samej każdy z konsulów posiadał jednakową władzę, i jeden mógł wkraczać w zarządzenia drugiego, ale nie wolno im było postępować na przekór uchwałom zgromadzenia ludowego. Każdy z nich przy wstąpieniu w swój urząd odnosił się po wyrocznię do bogów (ius auspiciorum). Według ich imienia otrzymywał nazwę rok, i według listy tych konsulów prowadzono w Rzymie najdawniejszą rachubę czasu. W razie niebezpieczeństwa zewnętrznego

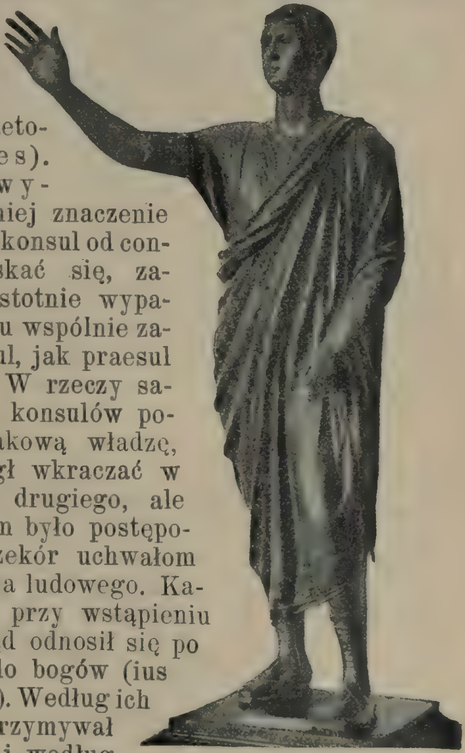

31. **Mówca. Bronz. Florencya.**

Jaka rachuba czasu u Rzymian? Co oznacza tryba późniejsza rzymska? Jaka ich liczba pierwotna, i do ilu ona spada? Jaka jest jednostka bojowa rzymska? Na czem

32. Miejsce starego ratusza (curia).

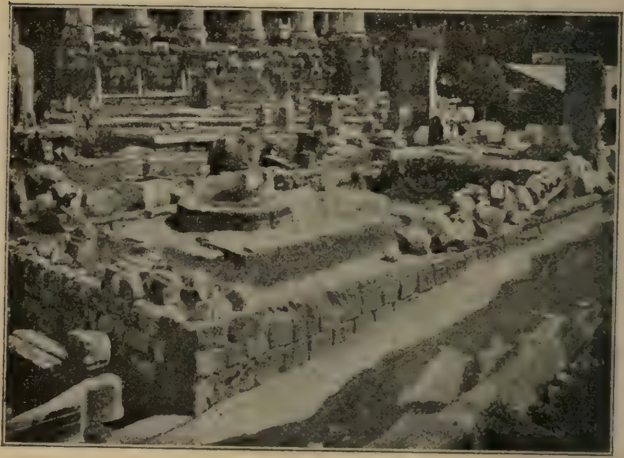

33. Curia regia. Mieszkanie pontifixa maximusa.

naznaczano zamiast dwuch konsulów jednego wodza, t. zw. magister populi, później dyktator, z władzą nieograniczoną, ale z terminem jej tylko sześciomiesięcznym.

§ 15. URZĄDZENIA WOJSKOWE.

Podział na kurye, przypisywany Rumulusowi, zmienił się później na podział na tryby czyli okręgi terytoryalne, których liczba pierwotna miała być także 30. Ale na początku republiki spotykamy ich tylko 20, później po przyłączeniu Crustumerium 21. Z nich 4 były miejskie (tribus urbanae), a reszta wiejskie (tribus rusticae). Z tego podziału na tryby powstał również najstarszy ustrój wojenny u Rzymian, opierający się na obowiązku powszechnym służby wojskowej. Wyrazem jego był legion rzymski, liczący 4500 ludzi w tej liczbie 300 jeźdźców. Podstawą tego legionu była setka (centurio), pod wodzą naczelnika centuriona. Setka znowu dzieliła się na dziesiątki z naczelnikami swymi—dekurionami. Cyfra ta 4200 piechoty w legionie odpowiadała ściśle 21 trybom. Ponieważ każda tryba dostarczała 4 setki, przeto liczba całego wojska odpowiadała dwum legionom, z których każdy miał po jednym z konsulów na czele. Piechota była głównym rodzajem broni. Jazda wchodziła li tylko w charakterze posiłkowym (6 centuryi), tak samo, jak tren (osobne centurye kowali, cieśli, muzyków i t. p.). Nie wszystkie przytem centurye były jednakowo uzbrojone: na każde 4 centurye z jednej tryby przypadało 3 w ciężkiej zbroi, a jedna lekko uzbrojona. Późniejszy legion rzym-

---

się opiera? Co to jest legion? Jaka była jego siła? Jak się dzielił? Jaka była zbroja u Rzymian? narodowa? zapożyczona? Jaki ustrój polityczny powstał na tle urząski, całkowicie wykształcony, składał się z trzech rodzajów żołnierza: pierwszy szereg tworzyli hastati, uzbrojeni w hasta czyli długie dzidy. Stanowiła go młodzież, która pierwsza szła do ataku. Za nią stali principes, drugi szereg z ludzi silniejszych, i triarii, składający się z żołnierzy starych doświadczonych. Te dwa ostatnie szeregi były używane w boju, jako rezerwa. Uzbrojenie rzymskie właściwe stanowił oszczep starożytny (pilum) do rażenia i do ciskania. Ale całkowita broń rzymskiego legionaryusza składa się z wielu części, zapożyczonych później od innych ludów. Tak bronią sieczną był krótki miecz o dwuch ostrzach nakształt noża (gladius), zapożyczony od Iberów. Do obrony służył okrągły miedziany szczyt (clipeus), później zastąpiony przez długą czworoboczną tarczę (scutum), przejętą od Sabinów, do tego celtycki

34. Legionaryusz rzymski w pełnej zbroi. Kamień nagrobkowy z końca I w. po Chr., znaleziony w Wiesbadenie.

---

dzeń wojskowych? Co to są zgromadzenia centuryackie? Jaki zakres ich władzy? Odkąd datują się urząpancerz skórzany, nabijany ćwiekami (lorica), nagolenniki (ocreae) i hełm na głowie skórzany bez wizyru z dodanym później grzebieniem (galea). Tak uzbrojony i wyekwipowany legion rzymski przedstawiał zwartą i wyćwiczoną jednostkę bojową. Jemu też Rzymianie zawdzięczali w pierwszym rzędzie swoją potęgę państwową. Rzymianin był też przedewszystkiem żołnierzem, a zgromadzenia wojskowe (comitia centuriata) z czasem wypierają dawne zgromadzenia kuryalne i rozstrzygają o losach wewnętrznych państwa. One wybierają konsulów, a później i innych wyższych urzędników, jak pretora, cenzora, one też potwierdzają uchwały senatu. W tej myśli obok centuryi żołnierza pospolitego w liczbie 84, t. zw. centuriae iuniores, powstała taka sama liczba centuryi z pośród obywateli, nie odbywających już służby wojskowej (centuriae seniores). Te urządzenia wojenne i zarazem polityczne Rzymianie przypisywali swemu królowi Serwiuszowi Tulliusowi i podawali całkowitą liczbę przez niego ustanowionych centuryi na 193 (18 jazdy i 175 piechoty), co jest późniejszą kombinacyą, zamiast normalnej liczby podwójnych centuryi 168 piechoty i sześciu jazdy. Jemu też przypisywano podział ludności Rzymu na klasy według stopy majątkowej na wzór ustawodawstwa Solona w Attyce, który również powstał znacznie później i nie odpowiada stosunkom majątkowym Rzymian w okresie panowania królów.

§ 16. PATRYCYUSZE I PLEBEUSZE.

Mimo powszechnej służby wojskowej, nie wszyscy obywatele cieszyli się jednymi i tymi

---

dzenia wojskowe? Jaki ustrój przypisuje się Serwiuszowi Tulliuszowi? Jaka różnica między rodami? Które samymi prawami. Potomkowie rodów senatorskich, zwani patrycyuszami, byli warstwą uprzywilejowaną. Oni jedni zasiadali w senacie i z pośród nich tylko obierano konsulów oraz wyższych urzędników. Reszta ludności stanowiła plebs (od pleo, plenus = pełny). Przywileje patrycyuszów opierały się na prawie ich do składania ofiar (sacra) czy to w imieniu państwa, czy to w imieniu rodów. Najstarsze też rody patrycyuszowskie noszą po największej części imiona, związane z czcią pewnych zwierząt opiekuńczych domowych lub roślin, jak Porcii od porcus lub Fabii od faba (bób). Niektóre też rody miały specyalny przywilej przy obchodach i uroczystościach religijnych, jak Fabiusze i Kwintyliusze przy lupercaliach. Plebeusze własnego kultu rodowego nie mieli, lecz brali udział w kulcie rodów

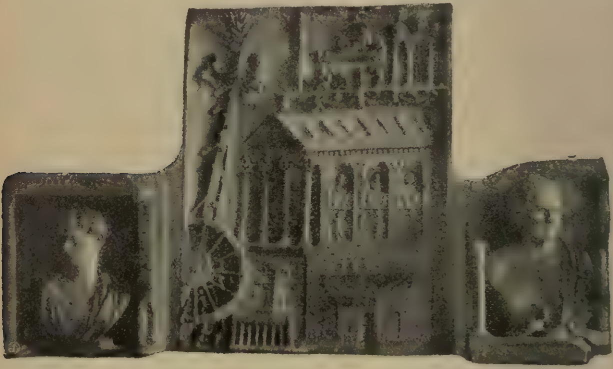

35. **Grobowiec rzymski i wizerunki przodków, przedstawione na ścianie starożytnego grobowca.**

---

rody stanowią arystokracyę? Jak się one nazywają? Jakie są rody patrycyuszowskie? Jakie są niższe klasy patrycyuszowskich. Stosunek też ich do patrycyuszów odpowiadał pierwotnie stosunkowi ludności poddanej do szlachty, chociaż później co do zajęcia i sposobu życia nie było różnicy między patrycyuszami a plebeuszami. I jedni, i drudzy zajmowali się przeważnie uprawą ziemi, i jedni i drudzy należeli do jednej z 21 tryb czyli okręgów terytoryalnych, na który Rzym był podzielony. Imiona tych tryb wiejskich pochodzą albo od starożytnych nazwisk patrycyuszowskich rodowych, jak tribus Aemilia, Fabia, Claudia, Cornelia, albo też są to nazwy terytoryalne, jak tribus Falerina, Crustumina i t. p. Każdy przytem z patrycyuszów posiadał liczną sferę wprost od siebie zależnych tylko osób z pośród obcych, przybyszów, albo wyzwoleńców. Jestto klasa t. zw. klientów (clientes), wobec których patrycyusze odgrywali rolę patronów (patronus) czyli prawnych opiekunów i zastępców. Stąd obydwie te nazwy dzisiaj są rozciągane na stosunek analogiczny w sądownictwie między stroną, a zastępcą jej interesów. Z pośród plebeuszów, warstwy ludności chłopskiej, która stała się wolną, chociaż zawsze była zależną od patrycyuszów, z biegiem czasu wytworzyła się liczna klasa ludności bezrolnej, zwanej proletarii (od proles potomstwo). Nie dźwigali oni na sobie żadnej służby wojskowej i dlatego byli wolni od wszelkiego podatku.

§ 17. STAN KAPŁAŃSKI.

Stan kapłański w Rzymie był bardzo liczny, choć nie stanowił odrębnej i zamkniętej

---

ludności? Co to są plebeusze? Jaki ich stosunek do patrycyuszów? Jak się dzielą razem patrycyusze i plebeusze? Co to jest klient? patron? jaki ich wzajemny stosunek? Co to są proletarii? Jakie stanowisko tej klasy w sobie warstwy ludności. Kapłani byli to zarazem urzędnicy państwowi. Stanowili oni kollegia czyli ciała zbiorowe. Na czele ich stali pontifices (budownicy mostów), kollegium z 5 kapłanów. Z nich najstarszy nazywał się pontifex maximus i rezydował w curia regia. Do niego należał obowiązek regulowania roku księżycowego i porównywanie go z rokiem słonecznym, on wyznaczał święta i daty obchodów, odróżniał dni pomyślne (fasti, dies feriae) od niepomyślnych (nefasti, dies profesti). Inni kapłani mieli obowiązek składania ofiar (kollegium flaminów z rex sacrorum na czele). Do innych znów należało regulowanie stosunków międzynarodowych według form przepisanych, jak wypowiedzenie wojny (fetiales). Inni wreszcie zajmowali się przepowiadaniem z wnętrzności zwierząt lub z lotu ptaków (haruspices). Każda bowiem czynność, czy to domowa, czy

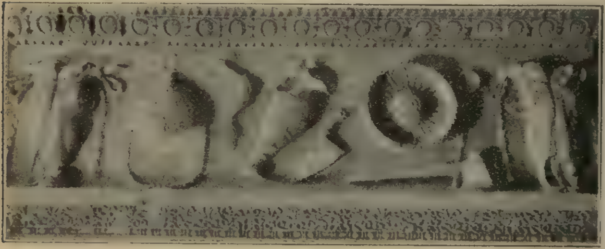

36. Przybory sakralne. Głowy byków ofiarnych (bucrania). Między nimi narzędzia ofiarne: czapka kapłańska (apex), kropidło, dzban, nóż, czara, łyżka, topór. Fryz gzymsowy świątyni Wespazyana w Rzymie.

---

ludności? Jaki rodzaj klasy kapłanów? Ich stosunek do państwa? Co to są pontifices? Jaką rolę odgrywał pontifex maximus? Jakie są inne kolegia kapłańskie? Jaka czynność flaminów, feciałów, augurów? Komu przypisywali polityczna była połączona u Rzymian z wykonaniem pewnych przepisów religijnych ściśle oznaczonych. Te przepisy zwały się ceremonie od miasta etruskiego Caere, skąd je wyprowadzano. Wiele bowiem z pośród tych przepisów religijnych Rzymianie zapożyczyli wprost od Etrusków, naprzykład, przepisy o zakładaniu miasta (limitatio). Sami jednak przypisywali ustanowienie ich królowi swemu Numie Pompiliuszowi, którego miała zaznajomić z nimi wróżka Egerya. Osobne kolegium kapłańskie kobiece stanowiły westalki (w liczbie 6). Obowiązkiem ich było czuwać nad ogniskiem — symbolem państwa czyli miasta. Żyły one w obrębie zamkniętego terytoryum (atrium Vestae), niedostępnego dla nikogo z mężczyzn, i cieszyły się poważaniem wśród obywateli narówni z najwyższemi urzędnikami państwa.

37. **Westalka.** Muz. Termów w Rzymie.

§ 18. RZYM POD PRZEWAGĄ OBCĄ.

Okres panowania królów są to czasy przewagi obcej w Rzymie, czyli Etrusków. Jakkolwiek

---

Rzymianie urządzenia religijne? Jaki wpływ Etrusków na Rzymian? Jakie przyjęli od nich zwyczaje i obrzędy religijne? Jakie budowle pozostały w Rzymie z czasów

38. Obwód święty Westy na forum. W głębi 3 kolumny—szczątki świątyni Kastora i Polluxa.

39. Atrium Westy — od wnętrza.

rządy ich do dziś dnia są zagadkowe (tak imionom etruskim królów, jak Numa, Tullus, Ancus, Servius odpowiadają przydomki łacińskie, jak Marcus, Hostilius i t. p., co wskazuje na żywioł mieszany ludności), to przecież wpływ kulturalny Etrusków na Rzym jest niezaprzeczony. Od nich nauczyli się Rzymianie wielu praktyk religijnych, jak wróżbiarstwa (haruspices), od nich przyjęli także zwyczaje przy zakładaniu miast (limitatio) i wiele urządzeń politycznych. Tak, oznaki władzy konsulskiej — 12 liktorów, niosących topory w pękach rózg, tudzież cały przepych wschodni, jak krzesło (sella curulis), szatę obszerną lamowaną (toga praetexta), albo purpurową (toga picta), suknię spodnią powłóczystą (tunica palmata), pieczęć złotą (bulla aurea), koronę z liści dębowych, później złotą, a nawet tryumfalny wjazd wodza do miasta po skończonej wyprawie — są to urządzenia, przyjęte przez Rzymian od Etrusków. Z czasów też przewagi Etrusków datują się i najstarsze zabytki budowlane rzymskie, jak kanały (cloaca maxima). Za panowania też królów etruskiego pochodzenia — Tarkwiniuszów, Rzym miał bardzo szeroko rozgałęzione stosunki handlowe, zwłaszcza z Kartaginą, i kupcy rzymscy przenikali aż na Sycylię i do Afryki. Z wy-

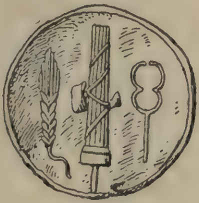

40. Wiązki liktorskie. Według medalu.

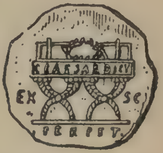

41. Krzesło kuralne. Według medalu Cezara dyktatora.

Etrusków? Jakie urządzenia polityczne i zwyczajowe? Jaki związek panowania Etrusków z dziejami Rzymu za królów? Jaki wpływ miało wypędzenie królów na stosunki pędzeniem też królów etruskich zmniejsza się i wpływ polityczny Rzymu na zewnątrz, a prawdopodobnie i obszar terytoryalny, co być może wyraża się w ubytku 30 tryb pierwotnych do 20, powiększonych później o jedną trybę w pierwszych latach republiki. Rodzina Tarkwiniuszów, wypędzona z Rzymu, musiała utrzymać się później jeszcze w Etruryi, gdyż w r. 1846/7 znaleziono grobowiec rodziny Tarkne pod Cervetri.

§ 19. USTANOWIENIE REPUBLIKI.

Przewrót, jaki się dokonał po wypędzeniu królów, Rzymianie przypisywali okrucieństwu Tarkwiniusza Pysznego i wrodzonemu swemu przywiązaniu do urządzeń republikańskich. Sprawcy też tego przewrotu, Iunius Brutus i Tarquinius Collatinus, mieli być pierwszymi konsulami z wyboru. Ale obydwa te imiona pierwszych konsulów nie są historyczne. Naprawdę, data poświęcenia kapitolińskiej świątyni (507) oraz imię konsula M. Horatiusa, który jego dokonał, są zarazem najstarszymi datami z czasów republiki. Rządy republikańskie są to w gruncie rzeczy rządy rodów patrycyuszowskich. Niektóre z pośród nich stale piastowały godność konsulską, jak Fabiusze przez lat siedm z rzędu. Rody te walczyły ze sobą o władzę w państwie albo też prowadziły wojny z sąsiadami na własną rękę, jak ci sami Fabiusze z Etruskami, czasem zaś w przymierzu z wrogami walczyły z miastem, jak Koriolan, który na czele Wolsków podstąpił pod Rzym. W tych walkach Rzym wybił się na stanowisko naczelne

---

handlowe? terytoryalne Rzymu? Jakie ma znaczenie historyczne data wypędzenia królów? Kto sprawował rządy za czasów republiki? Jaki stosunek Rzymu do Latium?

pośród miast łacińskich. W domniemanej bitwie nad jeziorem Regillskim (499?) zabezpieczył swą niezależność od sąsiadów, a w kilka lat później za sprawą Spuryusza Kassyusza Rzymianie zawarli sojusz (foedus) z miastami łacińskimi, na podstawie którego obydwie strony przyznawały sobie wzajemnie swobodę handlu i swobodę zawierania małżeństw (ius commercii et ius connubii). Wspólne miało być odtąd dowództwo na wojnie i wspólna zdobycz. Obydwie strony układały odtąd stosunek wzajemny do siebie, jak równi z równymi, ale Rzym stawał przytem narówni nie z miastami pojedyńczymi związku, ale z całym Latium.

§ 20. PIERWSZE WALKI PATRYCYUSZÓW Z PLEBEUSZAMI. SECESYA NA GÓRĘ ŚWIĘTĄ. 494.

W czasach walk o przewagę Rzymu w Latium wzmogło się znaczenie plebeuszów, jako warstwy wojennej; z drugiej strony patrycyusze, zagarnąwszy w swe ręce całą władzę, spełniali ją wyłącznie w swoim interesie stanowym, uciskając niższe warstwy. To zniewoliło plebeuszów do wypowiedzenia posłuszeństwa dotychczasowemu rządowi. Plebeusze w szyku bojowym oddalili się poza miasto na sąsiednią górę świętą (mons sacer), i tylko dzięki pośrednictwu senatora M. Agryppy stanęła zgoda między dwoma stanami. Wówczas to patrycyusze mieli się zgodzić na ustanowienie osobnego urzędu z pośród plebeuszów, który stał się odtąd orędownikiem interesów całej tej warstwy i kontrolował rządy patrycyu-

---

Kiedy zawarto sojusz z Latium i na jakich zasadach? Jaki stosunek patrycyuszów do plebeuszów w pierwszych latach republiki? Jakiego środka obrony chwycili się plebeusze? Jaka pierwsza świątynia plebeuszów? Jaki szów. Urząd ten był to trybunat. Ale cała ta opowieść o początku trybunatu, podawana zgodnie przez wszystkich historyków rzymskich, jest dzisiaj mocno zakwestyonowaną. Ani bowiem góry świętej już w starożytności nie znano, ani o tej pierwszej secesyi niczego już starożytni nie wiedzieli. Urząd zaś trybuna powstał zapewne z chwilą emancypacyi ludności plebejskiej z pod zależności patrycyuszów, przyczem wyemancypowała się napród ludność miejska w czterech trybach. Stąd liczba pierwotna trybunów (2, może 4). Dopiero później, gdy emancypacya za przykładem ludności miasta ogarnęła także i ludność wiejską, liczba ta powiększyła się do 10 (w stosunku do ogólnej liczby 20 tryb). To pewno tylko, że od nazwy tryby pochodzi też i nazwa obrońcy ludu trybuna.

§ 21. URZĘDY PLEBEUSZOWSKIE — TRYBUNAT I EDILAT.

Plebeusze już przedtem mieli swoich urzędników—w osobie edylów. Byli to skarbnicy przy świątyni Cerery. Plebeusze bowiem, nie mając udziału w świętach rzymskich narodowych, uciekali się do świątyń obcych. Taką była świątynia bóstwa Cerery, na rynku boarium, u stóp Awentynu. Było to bóstwo greckie płodów i urodzaju, greccy też byli kapłani w tej świątyni. Z darów i ofiar, tutaj składanych, najczęściej w naturze z płodów ziemi, utworzył się skarb przy tej świątyni, którym zarządzali urzędnicy z pośród plebeuszów (aediles plebis), na wzór analogicznych urzędników

---

najstarszy urzędnik plebeuszowski? Jak powstał edilat? trybunat? Co to jest secesya na górę świętą? Co to są zgromadzenia według tryb? Co to jest plebiscyt i jakie patrycyuszowskich, którzy spełniali czynność podobną podskarbiowską przy świątyni Saturna i zwali się kwestorami. Ale edylowie nie mieli z początku żadnej władzy. Teraz w osobie trybunów plebs uzyskał opiekę i pomoc prawną (ius auxiliandi). Trybunowie nie brali udziału w rządach i nie mogli wtrącać się do uchwał patrycyuszów. Ale wszystkie zarządzenia, dotyczące plebeuszów, wymagały ich potwierdzenia. Dlatego zasiadali oni w izbie senatu na ławie przy drzwiach i albo przyjmowali nowe zarządzenia, kładąc swój podpis (literę T), albo też wkraczali i powstrzymywali uchwałę. Uchwały też senatu (senatus consulta) odtąd składano nietylko w świątyni Saturna, ale i w świątyni Cerery. Obok nich powstały też i uchwały plebsu (plebiscita), powzięte na zgromadzeniach ludowych (concilium plebis), które z początku obowiązywały tylko plebeuszów, ale z czasem nabrały także ogólno-państwowego znaczenia. Godność trybuna była nietykalną; otaczał go majestat narodu rzymskiego, a obraza trybuna była obrazą religii. Z czasem lud uzyskał także prawo rozstrzygania ostatecznego w sprawach, dotyczących życia lub śmierci przestępcy. Na tej nietykalności władzy trybuńskiej (potestas tribunicia) i na prawie (provocatio) odwoływania się do ludu w wyrokach sądowych wyrosły wszystkie swobody republikańskie Rzymu.

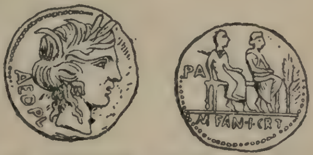

42. Edylowie plebejscy. Moneta starożytna.

---

jego znaczenie? O co walczyli plebeusze z patrycyuszami? W czyich rękach było sądownictwo? Jakie było prawo rzymskie? Co to byli decemwirowie, i w jakim

§ 22. DECEMVIROWIE I DRUGA SECESYA NA GÓRĘ AWENTYN.

Główne niedomagania plebeuszów zawierały się na polu sądownictwa, które spoczywało wyłącznie w rękach patrycyuszów i miało charakter prawa zwyczajowego. Dlatego plebeusze domagali się spisania i ogłoszenia wszystkich praw, czyli inaczej zastąpienia prawa zwyczajowego przez prawo pisane. Starania te zostały uwieńczone pomyślnym skutkiem i czynność ta spisania praw została powierzona kolegium z 10 mężów; w tej liczbie: 8 patrycyuszom i 2 plebeuszom, t. zw. decemviri legibus scribundis (451). Oprócz władzy prawodawczej powierzono im także i władzę wykonawczą, czyli że na ten czas zawieszano urzędy konsulów i trybunów. Urząd ten dziesięciu mężów pozostał wybrany także i na rok następny. Spisali oni prawa rzymskie z początku na dziesięciu tablicach. Później powstała wersya, że wysłano z Rzymu nawet poselstwo do Attyki w celu zapoznania się z prawodawstwem Solona. W rzeczywistości na tym początkowym prawie rzymskiem prędzej odbił się wpływ prawodawstwa miast południowych greckich, jak Krotony. Gdy jednak decemwirowie chcieli uchwycić w swe ręce rządy na wzór dziewięciu archontów w Atenach i nie składali sprawy ze swych czynności, lud pod wpływem gwałtów ze strony jednego z nich, Appiusza Klaudyusza, zbuntował się, i plebeusze powtórnie w pełnym rynsztunku urządzili secesyę na górę Awentyn (449). I tym razem patrycyusze ustąpili. Znie-

---

celu zostali wybrani? Jaki powód drugiej secesyi plebeuszów? Jaki jej rezultat? Jaka władza zastąpiła dawnych konsulów? Co to są trybuni konsularni? Jaki ich siono godność decemwirów, a do spisanych już przez nich praw na dziesięciu tablicach dodano dwie nowe, i tak powstało pierwsze prawo rzymskie pisane, t. zw. prawo dwunastu tablic. I ta druga jednak secesya plebeuszów tym razem na Awentyn zdaje się być także wymarzoną przez historyków rzymskich, chociaż sam fakt decemwiratu oraz imię głównego pośród nich Appiusza zdaje się nie ulegać wątpliwości. Niebawem też (438), aby ułatwić plebeuszom dostęp do władzy naczelnej, zniesiono godność dwuch konsulów, a na ich miejsce ustanowiono kolegium trybunów wojskowych z władzą konsularną (tribuni militum consulari potestate, albo tribuni consulares) o liczbie zmiennej w różnych latach 3, 4, 6 nawet 8, którzy rządzili na podobieństwo 10 stra-

43. Awentyn. Ujście Cloaca Maxima do Tybru.

---

stosunek do trybunatu plebeuszowskiego? Jakie zgromadzenia ludowe oraz charakter ich uchwał? Jakie prawa równają patrycyuszów z plebeuszami? Co to są kolonie?

tegów w Attyce. Ponieważ były to urzędy wojskowe, dostępne także plebeuszom, przeto i oni na tej drodze mogli dostąpić godności naczelników państwa. Ale w rzeczywistości w charakterze trybuna konsularnego spotykamy pierwszego plebeusza dopiero na początku IV-go w. Władzę trybuna zatrzymano i ustanowiono liczbę trybunów na 10. Czy wtedy już zgromadzenia ludowe, zwoływane przez trybuna (comitia tributa), nabrały znaczenia ciała ustawodawczego, a ich uchwały zaczęły powszechnie obowiązywać (lex Valeria Horatia), niewiadomo na stałe, właściwie ta zmiana dokonała się dopiero w r. 287, kiedy miała miejsce pierwsza historyczna secesya plebeuszów na wzgórze Janikul. Ale zrównanie w prawach politycznych patrycyuszów i plebeuszów wciąż postępowało. Niebawem (445) na mocy prawa Kanuleja (lex Canuleia) zezwolono na małżeństwa między patrycyuszami a plebeuszami (ius connubii), o czem w prawie dwunastu tablic nie ma jeszcze żadnej wzmianki.

§ 23. PRAWO DWUNASTU TABLIC.

Prawo rzymskie XII tablic nie było już prawem ustnem, zwyczajowem, lecz prawem pisanem. Było ono wyryte na 12 tablicach miedzianych (in aes incisae) i wystawione na rynku, było więc dostępne dla każdego, a dzieci musiały uczyć się jego ścisłych formuł na pamięć. W swej najprostszej postaci jestto zbiór przepisów sądowych, policyjnych i administracyjnych. Tak mówi o długach i o aresztowaniu dłużnika, którego po 60-dniowej zwłoce można było sprzedać do

---

Jak powstały, jak się dzieliły? Jak powstała własność publiczna? Jak była użytkowana i w czyich znajdowała się rękach? Kto nią zawiadywał? Co to są cenzorowie?

niewoli, podaje przepisy, dotyczące budowy mostów, utrzymania dróg, przeprowadzenia rowów, rozstrzyga spory, dotyczące pól i użytkowania płodów i t. p. Niebawem jednak okazała się potrzeba uzupełnienia tego prawa innymi przepisami natury częścią prywatnej, częścią prawnopaństwowej. Tym sposobem z prawa XII tablic z biegiem czasu wyrosło całe późniejsze prawodawstwo rzymskie.

§ 24. PODBOJE RZYMIAN I AGER PUBLICUS.

Od chwili zawarcia sojuszu z Latium Rzymianie dokonywali wspólnymi siłami podbojów wraz z Latynami, wspólnie dzielono też zdobycz, zazwyczaj terytoryum podbite. Tak powstały osobne kolonie Rzymian, osobne zaś Latynów. Kolonie te składały się z terytoryum podbitego, które rozdawano żołnierzom na utrzymanie. Część jednak gruntów oddzielano i zatrzymywano, jako własność publiczną (ager publicus). Grunta te pierwotnie szły na utrzymanie króla, później częściowo rozdawano je obywatelom, jak po przyłączeniu terytoryum sąsiedniego miasta Wejów, częściowo zaś były zawiadywane na rachunek państwa. Nieużytki, zwłaszcza lasy i pastwiska, oddawano do wspólnego użytkowania obywatelom, pola zaś uprawne wydzierżawiano ludziom prywatnym. Działo się to na mocy uchwały zgromadzenia ludowego, która się zwała prawem agrarnym (lex agraria) i pierwotnie nie miała wcale charakteru rewolucyjnego. Z biegiem czasu większa część własności publicznej skupiła

---

Kiedy powstał ten urząd? Jakie były czynności cenzorskie? Co to jest popis (lustrum)? Co znaczy cenzura? prawo agrarne? Jaki mają charakter walki agrarne się w rękach ludzi, którzy dzierżyli władzę czyli patrycyuszów. Zawiadywał tem polem publicznym naprzód kwestor, później zaś przeniesiono tę czynność na cenzorów. Oprócz zawiadywania ziemią publiczną cenzorowie prowadzili spisy obywateli i oznaczali ich zdolność bojową i podatkową. W tem celu odbywał się co pięć lat popis (lustrum) obywateli na Polu Marsowym, który zamykała ofiara ze świni, wołu i owcy, składana przez cenzorów bogom na rzecz państwa (suovetaurilia). Cenzorowie czuwali także nad moralnością publiczną i do nich należało przyjmowanie lub wykluczanie członków z tryby, a co zatem idzie pełnienie lub utrata praw obywatelskich. Odznaką ich był ubiór—toga purpurowa (toga picta). Po raz pierwszy urząd ten wzmiankowany jest w r. 435, chociaż prawdopodobnie urząd ten został oddzielony od konsulatu w r. 443 i zatrzymali go sobie patrycyusze. Teraz według historyków rzymskich między patrycyuszami

44. Suovetaurile. Świnia, owca i wół. Szczątki balustrady Trajana. Z rostra na forum Romanum.

---

w pierwotnym Rzymie? Jakie przyczyny zubożenia plebeuszów? Jaki najazd osłabił najbardziej Rzym? Co to a plebeuszami wybuchła walka już nie o władzę polityczną, lecz o prawo do korzystania ze wspólnej własności ziemi, które stało się przywilejem patrycyuszów. Walka ta miała na celu ulżenie plebeuszom, którzy nieśli ciężary wojskowe i podatkowe narówni z patrycyuszami, a których zamożność coraz bardziej malała z powodu licznych i ciężkich wojen.

§ 25. NAJAZD GALLÓW.

Rozwój mocarstwowy Rzymu powstrzymał chwilowo najazd obcego i nieznanego dotychczas ludu z północy, t. zw. Gallów. Były to plemiona barbarzyńskie i wojownicze, pochodzenia celtyckiego (nazwy Gallów — Galatów i Celtów są identyczne), które wystąpiły z za Alp. Gallowie ci opanowali całą równinę Padu, która odtąd nosi nazwę Gallii przedalpejskiej (Gallia

45. Walka Rzymian. Z sarkofagu, znalezionego na Via Appia. Muz. kapitolińskie.

---

są Gallowie? ich siedziby? pochodzenie? Jaki lud uległ w walce z Gallami? Jakie klęski ponieśli Rzymianie od

Cisalpina), pobili Etrusków i wydarli im wiele posiadłości w Toskanii. Kiedy pojawili się nad rz. Allią, dopływem Tybru, w odległości 3 mil od Rzymu, wojsko rzymskie nie wytrzymało ich natarcia i cofnęło się. Wtedy Gallowie zajęli Rzym, w którym utrzymali się przez siedm miesięcy (390? 387?). Legenda rzymska mówi o wyzwoleniu miasta przez sławnego wodza M. Furyusza Kamilla. W gruncie rzeczy Rzymianie musieli okupić się złotem. (Legenda o Brennosie, który rzucił miecz swój na szale z okrzykiem: vae victis). I później częstokroć powtarzali swe najazdy na Rzym, który skutkiem tego otoczył się czy też wzmocnił ponownie murami. Do połowy przynajmniej IV w., czyli czasu najazdów Gallów, odnoszą się szczątki murów, których budowę Rzymianie później przypisywali królowi Serwjuszowi. Ale rezultat wewnętrzny tych wojen ciągłych i najazdów przedstawiał się dla Rzymu opłakanie w postaci spustoszenia Latium i zubożenia warstwy drobnych rolników-plebeuszów.

§ 26. REFORMY WOJSKOWE KAMILLA.

Najazd Gallów wypadł po szczęśliwej dziesięcioletniej wojnie Rzymian z Wejami (406—396), której bohaterem był M. Furyusz Kamillus. Był on dzielnym wodzem, i jemu zazwyczaj przypisuje się nową organizacyę armii rzymskiej, która pozwoliła Rzymowi uratować swoją niezależność i podbić z czasem inne ludy italskie. Podstawą tej organizacyi wojennej pozostał dawny legion oraz została utrzymana jego jednostka centurya, ale w celach taktycznych podzielono żołnierzy

---

Gallów? Kto odczuwał najbardziej skutki spustoszenia Latium? Komu przypisuje się nową organizacyę wojskową Rzymian? Jaki nowy podział legionów? Jaka nowedług wieku na 3 kategorye (hastati, principes i triarii) i dwie jednostki połączono w jeden oddział bojowy, t. zw. manipułę. Tak więc szyk bojowy (in quincunx) Rzymian odtąd był potrójny. Przerwie w każdym szeregu odpowiadała manipuła następnego szeregu, tak iż w czasie boju pierwszy szereg mógł się cofnąć w luki drugiego albo też drugi szereg wesprzeć szyk bojowy pierwszego, wkraczając w przerwy między manipułami pierwszego. Trzeci szereg zazwyczaj funkcyonował, jako rezerwa. Od czasów Kamilla zwykle też datuje się wprowadzenie żołdu dla legionaryuszów, który płacił skarb państwa. Ale siła armii rzymskiej polegała nie na żołdzie, lecz na obowiązku powszechnym służby wojskowej i na połączeniu zawodu żołnierza z zawodem rolnika. To też armia rzymska była zagrzana miłością i przywiązaniem do ziemi wówczas, gdy inne armie, jak u Greków i Kartagińczyków, składały się już przeważnie ze zbieraniny, żołnierza obcego i najemnego.

§ 27. REFORMY AGRARNE. PRAWA LICYNYUSZA. (367).

Wojny ciągłe z sąsiednimi ludami, jak Etruskami, Wolskami i Ekwami, wzmogły znacznie stanowisko plebeuszów, którzy służyli w legionach. Wówczas to w czasie wojny z Wejami spotykamy po raz pierwszy (390? 393?) nazwisko plebeusza w charakterze trybuna wojskowego z władzą konsularną. Z drugiej znów strony odrywanie się od zajęć rolniczych oraz spustoszenie ziemi skutkiem najazdu Gallów

---

wa jednostka bojowa? Na czem polegał szyk bojowy? Jaką wyższość miała armia rzymska nad współczesnymi obcymi? Kiedy zaprowadzono żołd? Jaki stan ekonomiczny warstwy plebeuszów? Jakie przyczyny jej zubo-

zubożyło tę warstwę ludności i oddało ją w całkowitą zależność finansową od możnych patrycyuszów. Plebeusze byli obarczeni długami. Patrycyusze zaś z biegiem czasu nie tylko zawładnęli własnością publiczną, ale nawet uprawiali ją przy pomocy niewolników, odbierając tym sposobem możność pracy na roli biedniejszej warstwie ludności. O ten ager publicus były teraz ustawiczne zatargi między patrycyuszami a plebeuszami, a dołączył się do nich także i dawny spór o udział we władzy. Godność bowiem trybunów konsularnych, do której mieli dostęp i plebeusze, mieniała się z wyborem dwuch konsulów, do której to godności wciąż jeszcze mieli prawo wyłącznie patrycyusze—z pominięciem plebeuszów. Tym ustawicznym zatargom miały położyć wreszcie kres prawa, t. zw. Licynyuszowe, pochodzące z inicyatywy dwuch trybunów ludowych, Licynyusza Stolona i L. Sextiusza (367) chociaż można wątpić, czy t. zw. prawa Licynyuszowe odpowiadały już stosunkom ekonomicznym IV-go w., i zapytywać, czy nie zostały na ten wiek przeniesione próby reform agrarnych dopiero z początku II w. Według historyków rzymskich prawa Licynjuszowe ulżyły w pierwszym rzędzie materyalnemu położeniu plebeuszów, kasując część ich długów, która spłacona już była procentami, a resztą długu rozkładając na 3 raty. Ograniczyły one dalej używalność ager publicus ze strony możnych rodów; odtąd nikomu nie wolno było dzierżawić więcej ponad 500 morgów (iugerum) ziemi, ani

---

żenia? Jakie środki zaradcze, i kto je przedsiębrał? Co to są prawa Licynyuszowe? Jakie pierwsze reformy agrarne w Rzymie? Jakie ulgi w długach dla plebeuszów? Jakie ograniczenie używalności ziemi publicznej też chować bydła na wspólnym pastwisku więcej ponad 100 sztuk grubego tudzież 500 drobnego. Przez to powstrzymano na czas niejaki rozwój wielkiej własności, która odbierała zarówno ziemię, jak i zarobek plebeuszom, zastępując pracę najemnika niewolnikami. Wreszcie dla zaspokojenia żądań politycznych plebeuszów odtąd jeden z konsulów miał być stale obierany z pośród nich. I to jest jedyna reforma, która ma wszelkie cechy wiarygodności. Odtąd bowiem spotykamy zawsze jednego konsula z pośród plebeuszów. Patrycyusze jednak znowuż oddzielili władzę sędziowską od czynności konsula i utworzyli nowy urząd, wyłącznie patrycyuszowski, t. zw. preturę, w którem skupiła się cała działalność sędziowska. Obok edylów plebejskich powstał edilat kurulny, którego obowiązkiem była policya targów i miejska, później zaś nadzór nad budowlami i igrzyskami publicznymi. Niebawem jednak wszystkie urzędy, zarówno cenzurę, jak preturę i kwesturę, udostępniono plebeuszom, najpóźniej godności kapłańskie—pontyfikat i augurat, bo dopiero w r. 300 (lex Ogulnia). Tym sposobem różnice między patrycyuszami a plebeuszami zatarły się w zupełności, utrzymał się tylko jeszcze za czasów republiki podział na stany czyli ludzi jednej klasy społecznej lub jednego zawodu. W liczbie ich pierwsze miejsce zarówno co do bogactw, jak i co do wpływu politycznego, zajmowali senatorowie (ordo senatorius), która to godność była wprawdzie osobista, ale w pewnych rodach stale się utrzymywała. Podstawą jego był zawód rycerski

---

przez patrycyuszów? Jakie stopnie zrównania patrycyuszów z plebeuszami? Jakie stany utworzyły się w Rzymie? Co to był stan senatorski, rycerski? Jak powstała szlachta? Jaki charakter warstwy plebeuszów? Jakie (ordo equester) ze względu na obowiązek służby konnej wojennej najkosztowniejszy, ale też i najszczytniejszy w państwie. Z pośród niego rekrutowali się senatorowie i naodwrót w skład jego wchodzili dzieci senatorów. Te dwa stany złożyły się razem na późniejszą szlachtę rzymską (nobilitas). Od nich odróżniała się cała masa ludności, nie należąca do szlachty i ujęta ogólnym mianem plebsu, ale już nie w znaczeniu stanu (ordo), lecz w znaczeniu ogółu uboższej ludności (plebeii ordinis).

§ 28. HISTORYOGRAFIA RZYMSKA.

Wiadomości o historyi rzymskiej początkowe są bardzo skąpe i opierają się na t. zw. rocznikach (annales). Początek dał im zwyczaj zapisywanie przez kapłanów obok dat kalendarzowych (fasti) najważniejszych zdarzeń, zaszłych w ciągu roku. Wyciągi z tego kalendarza, redagowanego przez pontifex maximusa, były później zebrane w 80 księgach i wydane pod nazwą Annales maximi, o których pozostała się tylko pamięć. Obok ważniejszych wypadków roczniki te zapisywały także imiona konsulów na początku każdego roku. Niezależnie od nich powstały później urzędowe fasti, czyli listy konsulów. Część ich przechowała się do dziś dnia na tablicy białej marmurowej, wmurowanej w domu królewskim na forum, która przechowuje się do dziś dnia na Kapitolu. (Stąd ich nazwa fasti Capitolini). Większość wszakże wzmianek rocznikarskich dochowała się do nas jedynie w przekazach późniejszych historyków

---

najstarsze wiadomości o Rzymianach? Co to są roczniki? jak powstały? jakiej uległy przeróbce? Jaka była literatura rzymska rodowa? Gdzie się zawarły te najstarsze wiadomości o Rzymie?

rzymskich i podległa już z ich strony wielokrotnej literackiej przeróbce. Obok tych roczników państwowych, Rzymianie mieli też swoje prywatne gienealogie rodzinne (imaginum tituli) oraz z nimi połączone mowy chwalebne nadgrobne (laudationes), i one to głównie złożyły się na całą dotychczasową literaturę, dotyczącą historyi pierwiastkowej Rzymu.

BIBLIOGRAFIA.

B. G. Niebuhr: *Römische Geschichte.* 3 t. 1833—1843.

— *Vorträge* opr. L. Schmitze. 2 t. 1844—1845.

Th. Mommsen: *Römische Geschiehte.* T. I. 1856. (Toż samo w tłumaczeniu na język polski T. Dziekońskiego. 1880).

Benedictus Niese: *Grundriss der römischen Geschichte* (Iwan von Müller: *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft.* 1897.

K. W. Nitzsch: *Geschichte der römischen Republik,* T. I. 1887.

Wilhelm Ihne: *Römische Geschichte.* T. I, *(von der Gründung Roms bis zum ersten punischen Kriege).* 2 wyd. 1893.

E. Meyer: *Geschichte des Altertums.* T. I — V. 1884—1902.

— *Plebs.* (Art. w Conrad—Lexis. *Handbuch der Staatswissenschaften.* II wyd. T. VI)

K. I. Neumann: *Die Grundherrschaft der römischen Republik. Bauernbefreiung und Entstehung der servianischen Verfasung.* 1900.

— *Die hellenistischen Staaten und die römische Republik.* (I. v. Pflug Hartung. *Die Weltgeschichte.* T. I. 1909).

I. N. Madvig: *Die Verfassung und Verwaltung des römischen Staates,* 2 t. Lipsk. 1881, 1882.

G. Wissowa: *Religion und Kultus der Römer* (Iwan von Müller. *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft).* 1902.

Holm-Deecke-Soltau: *Die Kulturgeschichte des klassischen Altertums.* 1897.

Baumgarten—Poland—Wagner: *Die hellenistisch-römische Kultur.* 1913.

Wachsmuth Carl: *Einleitung in das Studium der alten Geschichte.* 1895.

Zoeller Max: *Römische Staats- und Rechtsalterthümer.* 1885.

Modestov Basile: *Introduction à l'histoire romaine. L'éthnologie préhistorique, les influences civilisatrices à l'époque préromaine et les commencements de Rome.* 1907.

I. Martha: *L'archéologie etrusque et romaine.*

Carl Pauli: *Altitalische Forschungen.* T. II. *Eine vorgriechische Inschrift von Lemnos.* 1886.

Th. Mommsen: *Römisches Staatrecht* (Handbuch der römischen Altertümer). T. III, 1, 2 1887—1888.

J. B. Mispoulet: *Les institutions politiques des Romains.* T. I, *la constitution*, T. II, *l'administration.* 1882—1883.

P. Willems: *Le senat de la république romaine, sa composition et ses attributions.* T. I—II 1878—1883.

Otto Gilbert: *Geschichte und Topographie der Stadt Rom im Altertum.* T. I—III 1883—1890.

H. Nissen: *Italische Landeskunde.* T. I. *Land und Leute.* 1883. T. II. 1. 2. *Die Staedte.* 1902.

E. Petersen: *Vom alten Rom.* 1911.

Kazimierz Morawski: *Historya literatury rzymskiej za rzeczypospolitej.* 1909.

A. Enmann: *Die älteste Redaction der Pontificalannalen.* (Rhein. Mus. f. Phil. T. 57. 1902).

E. Kornemann: *Polis und Urbs. Beiträge zur alten Geschichte.* (Klio, t. V). 1905.

G. de Sanctis: *Mastarna*, j. w., t. II. 1902.

S. Holzapfel: *Die drei ältesten römischen Tribus*, j. w, t. I. 1901.

P. Graffunder: *Das Alter der servianischen Mauer*, j. w., t. XI. 1911.

RZYM—PAŃSTWO.

§ 1. POCZĄTKOWY ROZWÓJ TERYTORYALNY RZYMU.

Równocześnie z wzrostem Macedonii dokonywał się także wzrost innego państwa na Zachodzie—mianowicie Rzymu. Podobieństwo zachodzi tutaj poczęści w warunkach terytoryalnych, poczęści w warunkach ludnościowych. I Rzym, i Macedonia zaliczają się do krajów przeważnie śródlądowych; i tu, i tam rdzeń ludności stanowiła ludność wiejska — rolnicza albo pasterska. Jednak i różnice są znaczne. Macedonia była królestwem z warstwą przewodnią szlachecką, o ustroju politycznym i obyczajowym, jaki odpowiadał bytowi archaicznemu Greków z okresu poematów Homera. Rzym był republiką-miastem z dwoma burmistrzami na czele, t. j. konsulami, wybieralnymi na jeden rok, a rozwój jego społeczny polegał na współzawodnictwie dwuch klas ludności—plebeuszów z patrycyuszami, którzy jednak stopniowo wyrastali w jeden naród.

§ 2. RZYM I LATYNOWIE.

I dla Rzymu, jak i dla innych państw śródlądowych, zaczyna się okres rozrostu terytoryalnego. Rzymianie czynili to kosztem sąsiadów bezpośrednich. Takimi byli od wschodu nad górnym

---

Jakie były warunki rozrostu Rzymu terytoryalne? polityczne? Jakich Rzym miał sąsiadów bezpośrednich? Jaki był stosunek Latium do Rzymu? Jaki udział mieli

Anio—Ekwowie, od południa nad górnym Lirisem—Hernikowie, nad środkowym—Wolskowie i przy ujściu Lirisu i Volturna, tuż na granicy Kampanii—Aurunkowie (Auzonowie). Były to plemiona przeważnie górskie, podchodzące do samego morza, w przeciwieństwie do Latynów,—mieszkańców równiny nadbrzeżnej. Rzymianie toczyli z nimi ustawiczne wojny, za wyjątkiem Herników, z którymi żyli w zgodzie. We wszystkich tych walkach sprzymierzeńcami Rzymian byli Latynowie, z którymi łączył ich stosunek, zarówno religijny (bóstwo wspólne Juppiter Latiaris na górze Albańskiej), jak i wojskowy (legiony łacińskie walczą razem z rzymskimi). Ale w podziale zdobyczy Latynowie czują się pokrzywdzonymi przez Rzymian, zwłaszcza po zajęciu Wej, których terytoryum było rozdane między samych obywateli rzymskich. Wobec Rzymu ukorzyć się musiała i cała południowa Etrurya. Najazdy Gallów z północy ułatwiły Rzymianom walkę ich z Etruskami, ale jeszcze bardziej rozluźniły związek ich ze sprzymierzeńcami łacińskimi. I niewątpliwie, pomiędzy Rzymem a Latynami musiały wybuchać od czasu do czasu antagonizmy, a zapewne i zbrojne walki, które później ubrano w formę opowieści o t. zw. pierwszej wojnie łacińskiej. Miasta, tuż prawie na granicy Rzymu położone, zwłaszcza Tibur i Praeneste, zazdrościły szczęśliwemu rywalowi i domagały się większej samodzielności. Legenda przypisuje nawet zdoby-

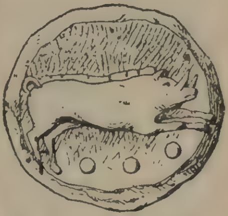
46. Moneta Wolsków.

Latynowie w rozszerzaniu się Rzymu? Jaki był powód antagonizmu między Rzymem a Latium? Jakie były walki, i kto w nich występuje po stronie Rzymian? Kto cie Praeneste dyktatorowi T. Quinctiusowi Cincinnatowi. Rzym też rozszerzał się kosztem Latium, czego dowodem jest utworzenie dwuch nowych tryb (Pomptina i Publilia) wbrew zgodzie sprzymierzeńców. Ale równocześnie z Rzymem tworzyła się potęga terytoryalna innego ludu italskiego Sabinów, mianowicie państwo samnickie.

§ 3. LUDY SABELSKIE. RZYM I SAMNIUM.

Energię niemniejszą od Rzymian w rozroście terytoryalnym okazywały również ludy osko-sabelskie. Rozsiadły się one w środkowej najbardziej górzystej części Apeninów (góry Abruzzy) i dzieliły się na mnóstwo kantonów. Pośród nich górowało plemię Samnitów tak samo, jak na zachodzie plemię Latynów. Ci Samnici (nazwa z greckiego Σαυνῖται to samo, co Sabinites Sabelli; sami na pomnikach swych zowią się Safineis) ani liczbą, ani uzbrojeniem lub sposobem walki nie ustępowali w niczem Rzymianom. Parli też oni ku południowi, w kierunku zatoki tarenckiej, gdzie jako Lukanowie i Brettowie, bezpośrednio stykali się z kolo-

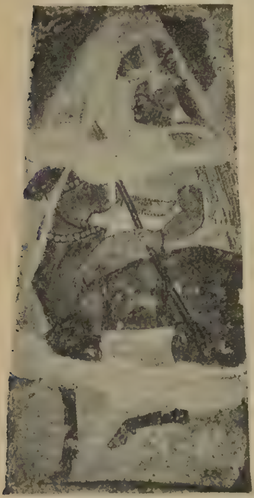
47. Jeździec oskijski. Malowidło ścienne z grobowca. Muz. kampańskie w Kapui.

---

rywalizował z Rzymem na wschodzie Italii? Gdzie siedziały ludy osko-sabelskie? Który z pośród nich górował? W jakim kierunku rozszerzały się ludy sabelskie?

niami greckimi i cywilizowali się (patrz wyżej str. 5). W tem samym dążeniu ku zachodowi napierali oni na Etrusków w Kampanii. Odebrali im Kapuę, najbogatsze miasto w zachodniej Italii. Na Grekach zdobyli Kume, najstarszą osadę grecką na półwyspie, i dotarli aż do Neapolu, jedynej z kolonii greckich, która ocaliła swój byt i niezależność narodową. W tym samym kierunku ku południowi rozszerzał się i Rzym, dlatego walka między tymi dwoma jednakowo uzbrojonymi i równie potężnymi ludami była nieunikniona. Ale pierwotnie Rzym i Samnium często wspierali się wzajemnie, każde na własną rękę czyniąc podboje. Podobny układ został zawarty w r. 354. Na mocy jego Rzymianie usadowili się później nad dolnym Lirysem, na obszarze Aurunków (348), a Samnici zajęli obszar Sidycynów nad górnym. W późniejszych podaniach fakt ten został zupełnie przekręcony i zastąpiony t. zw. pierwszą wojną samnicką (343—341), w której Sidycynowie i Kampańczycy mieli przyzwać na pomoc Rzymian przeciwko Samnitom, a po odniesionem zwycięstwie Rzymianie mieli pozostawić obszar Sidycynów

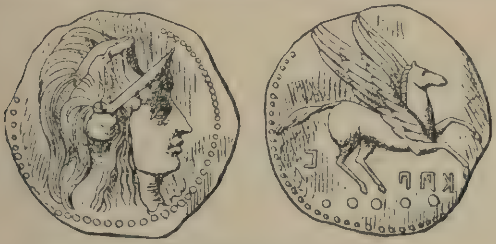

48. Moneta Kapui.

Kto byli Samnici? Jakie są ich podboje? Gdzie się zetknęli Samnici z Rzymianami? Co to jest t. zw. pierwsza

Samnitom, a sami zająć Kapuę. Naprawdę Kapua weszła dobrowolnie w sojusz z Rzymem w r. 338 lub 334 (biła odtąd pieniądze srebrne z imieniem Rzymu) w czasie lub po wojnie łacińskiej, w której Rzymianie pokonali swoich dotychczasowych sprzymierzeńców Latynów właśnie przy pomocy tychże Samnitów.

§ 4. WOJNA ŁACIŃSKA (340—338). PIERWSZE MIASTA PODWŁADNE RZYMOWI.

O wojnie Rzymu z miastami łacińskimi przechowały się tylko legendy familijne, które

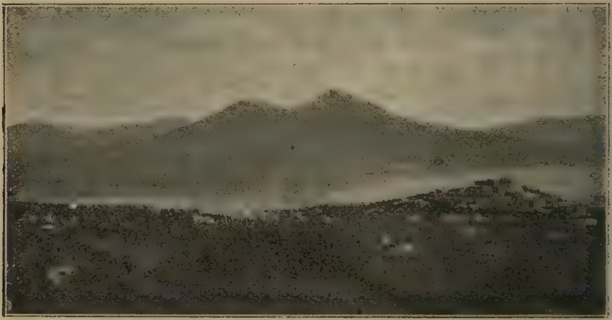

49. Widok Neapolu wraz z Wezuwiuszem z klasztoru Camaldoli.

późniejsi historycy rzymscy zebrali i ułożyli w formie opowiadań historycznych, mało wiarogodnych. Te legendy sławią konsula T. Manliusa Torquatusa, który miał rzekomo skazać na śmierć własnego syna za złamanie dyscypliny wojennej, tudzież jego kolegę P. Deciusa Musa,

---

wojna samnicka, i co ją cechuje? Kiedy Rzym zawiera sojusz z Kapuą? Jakie są tradycye o wojnie Rzymian który w bitwie pod Wezuwiuszem poświęcił życie swe w ofierze bogom dla uproszenia zwycięstwa. Ta ostatnia postać zarówno, jak i teren walki, odpowiadają bardziej wypadkom trzeciej wojny samnickiej. Rzym jednak istotnie pokonał w walce swoich niedawnych sprzymierzeńców zapewne przy pomocy Samnitów i pozyskał nietylko nowe terytorya dla własnych obywateli, ale i pierwsze miasta podwładne w Italii. Ukształtowanie się stosunku państwowego do dawnych sprzymierzeńców jest niezmiernie charakterystyczne, gdyż odtąd na tych samych podstawach, mniej więcej, układa się stosunek Rzymu do innych miast i terytoryów zabranych. Dawny układ między Rzymem z jednej, a związkiem łacińskim z drugiej strony został zastąpiony przez umowy Rzymu z poszczególnymi miastami. Ale Rzym po zwycięstwie nie jednakowo traktował swoich dawnych sprzymierzeńców przy odnawianiu z nimi umów. Każdemu przyznawał prawa nie w stosunku do jego winy lub zasługi, lecz w stosunku do siły i obaw, które ona w nim budziła. Tak więc z najpotężniejszymi miastami łacińskimi, jakimi były Tibur i Praeneste, Rzym odnowił dawny sojusz, obowiązując ich tylko do pomocy wojennej (sojusz zaczepno-odporny). Ale dwa te potężne grody Rzymianie otoczyli wieńcem miast, którym odebrali samoistność polityczną, skazując je na zależność bezpośrednią od Rzymu. Zależność ta wyrażała się w formie nadania im praw obywateli rzymskich, ale z pozbawieniem głosu w sprawach publicznych. Dlatego miasta te zo-

---

z Łacinami? Jakie są postacie legendarne z tej wojny? Kto pomagał Rzymianom w walce z Łacinami? Jakie były skutki terytoryalne wojny łacińskiej? Jakie nowe urządzenia terytoryalno-polityczne po wojnie łacińskiej?

wią się civitates sine suffragio. Całe ich prawo obywatelskie ograniczało się do prawa związków małżeńskich i utrzymywania stosunków handlowych z Rzymem (ius connubii et ius commercii), ale z wykluczeniem wszelkich stosunków z innymi miastami, aby nie mogły do współki z niemi zagrażać Rzymowi. Natomiast, dzięki tym dwom prawom, Rzymianie w każdym mieście podwładnym mogli osiedlać się i nabywać ziemię. Przez to miasta owe bez prawa głosu stały się placówkami panowania rzymskiego w całej Italii i pomogły do jej zromanizowania. Oprócz tego Rzym po tej wojnie nagrodził ziemią własnych obywateli, zabierając znaczne obszary ludom podwładnym aż po rz. Volturnus i wspaniałe niwy Faleronu. Ale ponieważ wypadało na każdego osadnika przy podziale ledwo po 2—3 jugerów, przeto Rzymianie byli niezadowoleni, i lud sarkał. Większość bowiem ziemi odebranej poszła na użytek państwa czyli stała się ager publicus.

§ 5. MUNICYPIA RZYMSKIE.

Na wzór tych civitates sine suffragio powstały miasta podwładne rzymskie, które zowią się municypia. Ustrój ich jest prawzorem dla późniejszego ustroju miejskiego w całej Italii. Prawo municypalne pierwotne jestto prawo obywatelskie bierne (bez głosu w sprawach publicznych), ale opiera się na samorządzie. Municypia rządzą się same za pośrednictwem zgromadzeń ludowych i senatorów (decuriones). Niektórym

---

Jaka była polityka rzymska względem pokonanych? Co oznacza feodus? Co to jest „ius civitatis sine suffragio“? Jaką drogą postępowała kolonizacya rzymska i romanizacya Italii? Jakie miały prawa miasta podwładne?

miastom Rzym odbierał prawo obioru magistratury, a wysyłał do nich swego urzędnika (t. zw. praefectus iuridicundo) dla wymierzania sprawiedliwości. Sam ten urząd — praefectura — stał się wzorem dla późniejszych urzędników, wysyłanych dla zarządzenia już nie miastami tylko, lecz całymi krajami i prowincyami.

§ 6. DRUGA WOJNA SAMNICKA (327—304).

Pierwsze starcie historyczne Rzymian z Samnitami było w Kampanii. Jestto t. zw. druga wojna samnicka. Historycy rzymscy podają za powód jej zatarg o Neapol, grecką kolonię, której żywioł demokratyczny ciążył ku Samnitom, podczas gdy Rzymianie mieli oparcie wśród arystokracyi miejskiej. Rzymianie ubiegli Samnitów, i Neapol na bardzo korzystnych warunkach tak samo, jak Kapua, zawarł sojusz z Rzymem. Ale terenem wojny była nie tylko Kampania, lecz również Samnium i Apulia. W drugim okresie wojny teren jej rozszerzył się i na północne Włochy, do Umbryi i Etruryi. Była to w gruncie rzeczy uporczywa dwudziestotrzechletnia walka o panowanie nad Italią. W walce tej z początku Rzymianom powodziło się bardzo nieszczęśliwie. Samnici znaleźli dzielnego wodza w osobie G. Pontiusa. Zdołał on zaskoczyć armię rzymską w czasie przedzierania się jej przez

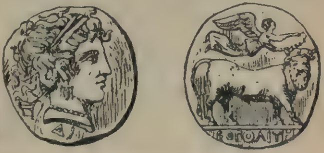

50. Moneta Neapolu.

Na czem polegał samorząd miejski? Co to są municipia? Co to jest prefektura? Jaki wpływ tych urzędów na ustrój późniejszy prowincyonalny? Jaki jest okres wzmobłota i wzgórza samnickie pod wodzą konsulów (Posthumiusa i Veturiusa) w wąwozie kaudyńskiem w takich warunkach terenowych, iż zdała się ona na łaskę i niełaskę wroga. Na zasadzie ówczesnego prawa wojennego — nie dla hańby — każdy żołnierz rzymski musiał przejść pod jarzmem oraz złożyć oręż i zbroję, pozostawiając li tylko na sobie spodnie ubranie. Po tej klęsce (321) Rzymianie musieli poczynić ważne ustępstwa terytoryalne Samnitom. (Legenda przypisuje senatowi odrzucenie warunków hańbiących pokoju, zawartego przez wodzów, i odesłanie ich z powrotem, jako jeńców). Ale w drugim okresie wojny szczęście wróciło Rzymianom głównie dzięki sojuszowi, jaki zawarli z Apulijczykami i Lukanami. Samnici zostali wzięci wówczas w dwa ognie: od wschodu i zachodu, a Kampania i Apulia były dla nich stracone. Ratując się, wchodzą oni w sojusz z Etru-

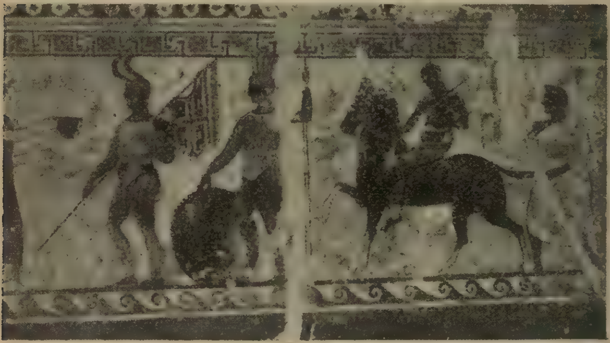

51. Żołnierze samniccy. Malowidło ścienne z Ruvo. Muz. narodowe w Neapolu.

żonej kolonizacyi rzymskiej? Na czem polegają kolonie rzymskie? Jaki jest pierwszy zatarg historyczny Rzymu skami, którzy atakują Rzymian od północy (310). Ale gdy konsul Q. Fabius Rullianus forsownym marszem poprzez Umbryę zaskoczył Etrusków i zwyciężył ich pod Peruzyą, ruchawka ludów północnych zawiodła, a Rzymianie mogli zwrócić teraz wszystkie swe siły przeciw Samnitom. Po zwycięstwie w Apulii pod Silvium (306) przyszła kolej na zgniecenie Samnitów w ich własnym gnieździe.

52. Żołnierze etruscy. Scena z płaskorzeźby marmurowej, przedstawiającej walkę Eteoklesa i Polyneikesa. Muz. we Florencyi.

Rzymianie pustoszyli kraj Samnitów tak długo, dopóki oni sami nie zwrócili się z prośbą o pokój, który też uzyskali na warunkach bardzo korzystnych, gdyż Rzymianie zawarli z nimi związek na prawach sojuszu (foedus).

---

z Samnium? Jego jego powód? Jaki teren walki? Jakie główne zwycięstwo Samnitów? Kto przechylił szalę zwycięstwa na korzyść Rzymu? Jaki udział w wojnie Etrusków? Jaki był koniec t. zw. drugiej wojny samnickiej? Jaka doniosła reforma wojskowa przypada na

§ 7. KOLONIE RZYMSKIE.

Jak wojna łacińska miała związek z powstaniem pierwszych municypiów, tak druga wojna samnicka z zakładaniem pierwszych kolonii rzymskich. Kolonie te, chociaż tworzone z Rzymian, noszą nazwę łacińskich (coloniae latinae), ponieważ zachowały formę dawnego sojuszu łacińskiego (socii). Przyrównywano je do kleruchii ateńskich, ponieważ miały one na celu obdzielanie ziemią obywateli i utrzymanie załogi w krajach, świeżo podbitych lub przyłączonych. Ale mimo tego podobieństwa, także różnica między kleruchiami a koloniami rzymskimi jest ogromna. Pierwsze są wychodźctwem dobrowolnym, podczas gdy drugie były służbą wojskową przymusową i powstawały na rozkaz senatu i zgromadzenia ludowego. Senat też określał miejsce, gdzie ma być założona kolonia i przeznaczał do niej żołnierzy, których obdzielano ziemią. Po wojnie samnickiej 8 takich kolonii powstało w kraju Wolsków i mnóstwo w Kampanii dla czuwania nad niepewną ludnością podbitą lub sprzymierzoną. Później do kolonizacyi używano nietylko obywateli rzymskich, ale i sprzymierzeńców italskich.

§ 8. ORGANIZACYA WOJSKOWA I SZTUKA WOJENNA RZYMSKA.

Do tegoż okresu drugiej wojny samnickiej należy właściwie odnieść i organizacyę wojskową Rzymu z jej ostatecznym podziałem obywateli na 193 centuryi, którą zazwyczaj przypisuje się królowi Serwiuszowi Tulliuszowi. Organizacya ta

---

okres drugiej wojny samnickiej? Co to jest podział ludności na klasy? Jak się on wyraża w organizacyi wojściśle jest związana z podziałem ludności na klasy według stopy majątkowej, który nic wspólnego niema z dawną służbą wojskową, odbywaną z ziemi. Dopiero od połowy IV-go w. kapitał ruchomy wzrósł na tyle, że mógł on stać się podstawą do obliczenia zamożności i do rozłożenia ciężarów wojskowych i ściśle z nimi związanych praw obywatelskich. Według stopy majątkowej ludność rzymska była podzielona na 5 klas. Najzamożniejsi obywatele, których majątek szacowano na 100 tys. miedzianych assów, tworzyli pierwszą klasę (classis); z pośród nich rekrutowało się 80 centuryi ciężko uzbrojonych. Reszta ludności, oszacowana poniżej tej cyfry majątkowej (infra classem), była rozdzielona na cztery klasy w odstępach majątkowych proporcyonalnych (75, 50, 25 i 12,500 tys. assów) z liczbą centuryi po 20 dla trzech klas pierwszych i 30 dla ostatniej. Prócz tego były centurye pomocnicze (cieśli, kowali, muzykantów i t. p.). Razem było 193 centuryi. Ale do 80 centuryi pierwszej klasy przybywały jeszcze centurye jazdy, które z liczby 6 pierwotnych patrycyuszowskich (po 2 na każdą trybę: Ramnów, Ticyów i Lucerów) pomnożono do 18 tak, że pierwsza klasa obywateli w liczbie 80 centuryi wraz z 18 centuryami jazdy rozporządzała teraz absolutną większością głosów w zgromadzeniu ludowym, które rozstrzygało w kwestyach politycznych. Przez to dopuszczenie do szeregów armii obok dawnych wieśniaków także i kapitalistów wzmogła się siła bojowa Rzymu. Dlatego nie bez dużego prawdopodobieństwa chwilę wprowadzenia tej

---

skowej? Jaki związek zachodzi między organizacyą wojskową a polityczną? Kto jest domniemanym twórcą tej reformy i w jakiej chwili? Jaki ona wpływ wywarła na reformy odnosi się do momentu największego niebezpieczeństwa, grożącego Rzymowi, w czasie koalicyi, zawiązanej między Samnium a Etrüryą, a osoba cenzora ówczesnego Appiusza Klaudyusza, wielkiego męża stanu, uprawdopodabnia pomysł tej reformy, której znacznie było równie wielkie pod względem politycznym, jak wojskowym. Jakoż od tej chwili nastąpił stanowczy i ostateczny zwrot na arenie wojny na korzyść Rzymu. Rzymianie zawdzięczali swe zwycięstwa przedewszystkiem sztuce wojennej — legionowi, podzielonemu na mniejsze jednostki wojskowe, t. zw. manipuły, ustawione do boju w szyku trójrzędnym stosownie do trzech gatunków broni, przyczem każdy szereg tylny mógł wypełnić lukę w szeregu przednim. Szyk ten zowie się quincunx (¯–‗–‗–¯). Ale i u Sabinów była taka sama taktyka wojowania z wyjątkiem obozu, który był, zdaje się, sposobem technicznem walki samych Rzymian. Żołnierz rzymski posiadał w polu nietylko sztukę atakowania, ale i obrony przy pomocy okopywań. Do tego służył obóz w kształcie podłużnego czworoboku z czterema węgłami ściętymi. Do środka prowadziły cztery bramy odpowiednio do dwuch głównych krzyżujących się ulic. Cały obóz był otoczony rowem i wałem, często palisadą. Obóz ten był nie tylko miejscem odpoczynku, ale i fortecą w razie, jeżeli siły wroga przeważały, i pozwalał przez długi czas wytrzymywać atak nieprzyjacielski. Dlatego żołnierz rzymski szedł na wojnę nie tylko uzbrojony, ale i zaopatrzony w przybory inżynierskie (saperskie). Ponad wszystkimi zaletami przecież żoł-

---

przebieg II-ej wojny samnickiej? Na czem polegała sztuka rzymska wojenna? Jaka była jej wyższość? Co to jest obóz rzymski? Jakie kwalifikacye moralne

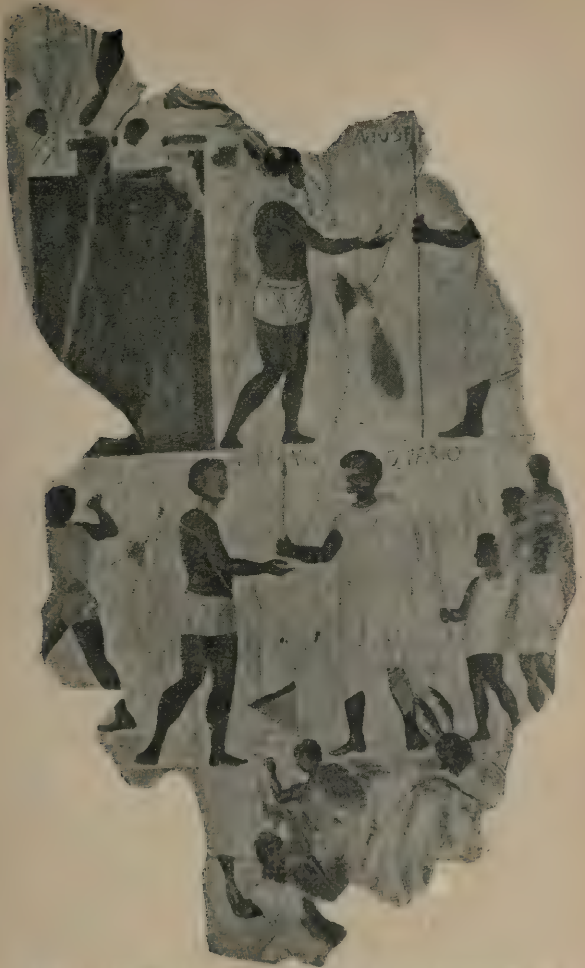

53. Sceny rycerskie z II i III w. przed Chr. Malowidło na grobowcu w Eskwilinie. U dołu żołnierze samniccy z pióropuszami na hełmach i tarczami okrągłymi. W środku dwaj wodzowie Q. Fabius i M. Fannius wraz z orszakami wojennymi. U góry ci sami i mury twierdz wraz z załogą.

nierza rzymskiego górowała jedna, która stała się potem nieodzownym warunkiem każdej armii, a była nią karność czyli dyscyplina wojskowa. Rzymianie sami określali później główne cechy swej armii, którym zawdzięczali swe zwycięstwa, słowami, które kładli w usta Kamilla: „karność, sztuka i oręż“ („virtus, opus et arma“).

§ 9. POJĘCIE IMPERIUM CZYLI WŁADZTWA RZYMU.

Karność u Rzymian była nietylko główną cnotą wojskową; była ona zarazem cementem, spajającym całe społeczeństwo rzymskie zarówno w domu, jak i poza murami miasta, czyli na wojnie. W domu uchwały senatu lub też zgromadzeń ludowych miały posłuch bezwzględny w osobach tych, którzy je wykonywali—a więc urzędników czyli magistratów. Dlatego urzędy naczelne, jak konsulowie, posiadali prawo przy pomocy liktorów, którzy ich otaczali (po 6), uzbrojeni w topory i wici (fasces), wymierzać karę na miejscu (coercitio) za nieposłuszeństwo władzy—magistraturze. W obrębie miasta władza ta była ograniczona uchwałą zgromadzeń ludowych. Na wojnie w osobie wodza głównego była ona absolutna i rozciągała się na prawo życia i śmierci. Rzymianie też pierwsi wykształcili to, co zowiemy egzekutywą czyli władzą wykonawczą lub polityczną, która zapewnia posłuch prawu i wykonanie uchwał władzy prawodawczej lub sądowej. Ta władza rozkazywania czyli imperium po królach przeszła w spadku na najwyższych urzędników—konsulów, pretorów, w razach nadzwyczaj-

---

żołnierza? Czem zwyciężali Rzymianie? Co spajało społeczeństwo rzymskie? Na czem opiera się powaga magistratur? Co to jest egzekutywa czyli władza nych dyktatora—później ich zastępców, wysyłanych z misyą rządzenia w dalsze strony—prokonsulów, propretorów. To imperium rzymskie w postaci panowania jednego miasta rozszerzyło się z czasem nad wszystkimi innymi miastami, zarówno sojusznymi, jak i poddanymi, których tytuł oficyalny opiewał odtąd „populi Romani socii nomenque latinum“, przyczem ta wzmianka o „imieniu łacińskiem“ była jedynym szczątkiem dawnej odrębności tych miast, dodatkowa zaś formuła mówiła o bezwzględnym posłuchu dla rozkazów senatu, wykonywanych przez żołnierzy („quibus ex formula togatorum milites in terra Italiae imperare solent“). W samym Rzymie bowiem równocześnie z podbojem Italii dokonało się za pośrednictwem przypuszczenia do wspólnych urzędów karulnych zupełne stopienie dwuch walczących ze sobą żywiołów — patrycyuszów i plebeuszów — w jeden, który dał początek nowej szlachcie rzymskiej (nobilitas), a którego organem był senat, składający się teraz zarówno z przedstawicieli dawnych rodów patrycyuszowskich (patres), jak i nowych, przybranych z pośród plebeuszów (patres conscripti). Senat ów był wyrazem całej władzy i zarazem całego rozumu stanu w ówczesnym Rzymie. Stąd jego znaczenie i dostojność, która według orzeczenia starożytnych, włożonego w usta Greka Kineasza—równało go ze zgromadzeniem królów.

§ 10. KONIEC WOJEN SAMNICKICH (T. ZW. III WOJNA SAMNICKA 298—290). MANIUS CURIUS DENTATUS.

Tak samo, jak Latynowie, również i Samnici nie odrazu zżyli się ze swoim położeniem,

---

wykonawcza, i jak powstała? Co to jest imperium rzymskie? Jakie jego fazy i stopnie? Co to jest imperium i niebawem przyszło do nowego wybuchu wojny, w której Rzymianie zostali zaatakowani z trzech stron równocześnie, bo z Samnium, Umbryi i z Etruryi, przyczem Samnici przyzwali także na pomoc nowy lud barbarzyński, który już był się usadowił w północnej Italii—t. j. Gallów. I teraz Rzymianie ostali się zwycięzcami (bitwa pod Sentinum w Umbryi, na wschodnich stokach Apeninów 295), a miasta sabelskie musiały się odtąd kontentować prawem miast bez głosu. Jedynie Samnitom pozostawiono foedus. Kończył tę wojnę Manius Curius Dentatus, wielki wódz i prawodawca rzymski, a zarazem pierwsza naprawdę historyczna, nie legendarna postać starożytnego Rzymu. Był on pochodzenia plebeuszowskiego, dlatego szczegółów z jego życia, zwykłych o przodkach legendarnych patrycyuszów, jest o wiele mniej. Natomiast wiemy, że

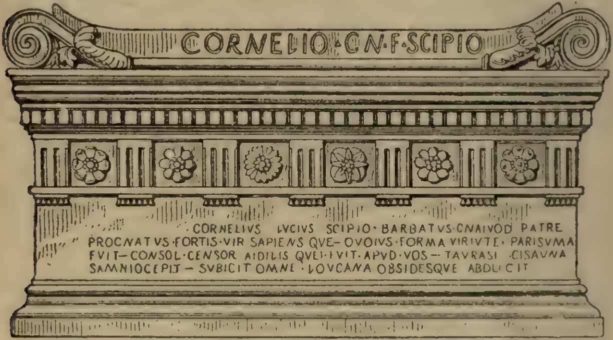
CORNELIO·CN·F·SCIPIO
CORNELIVS LVCIVS SCIPIO·BARBATVS·CNAIVOD PATRE
PROCNATVS·FORTIS·VIR SAPIENS QVE– OVOIVS·FORMA VIRIVTE· PARISVMA
FVIT–CONSOL·CENSOR AIDILIS QVEI·FVIT·APVD·VOS– TAVRASI ·CISAVNA
SAMNIOCEPIT – SVBICIT OMNE ·LOVCANA OBSIDESQVE ABDOVCIT

54. Grobowiec Scypiona Barbatusa.

---

rzymskie nad Italią? Jaka nazwa dla miast podwładnych Rzymowi? Jaka forma ich uległości? W czyich rękach spoczywało imperium? Co to jest nowa nobilitas rzymska? Jaka powaga senatu? Kto jest główny przebył to typ Rzymianina starej daty — średniego rolnika i zarazem żołnierza. Ten dawny ideał rzymski Dentatus starał się też podtrzymać; polegał on na tem, aby każdy obywatel służył w wojsku i miał zarazem kawałek ziemi na swoje utrzymanie. To też gdy po wojnie odebrano Sabinom część terytoryum i rozdano między obywateli rzymskich w źrebiach po 7 jugerów, jemu zaś ofiarowano dział siedmiokrotny, jako dar honorowy, Dentatus odrzucił go, kontentując się działem zwykłych rozmiarów narówni z resztą obywateli rzymskich, chciał bowiem utrzymać zasadę własności średniej. Dla późniejszych Rzymian Dentatus był wzorem obywatela, i jeszcze stary Porcius Katon odbywał pobożne wędrówki do domu, w którym ongi ów cnotliwy Rzymianin przemieszkiwał.

§ 11. ROZROST RZYMU, JAKO MIASTA. APPIUSZ KLAUDYUSZ.

Chociaż Rzym—państwo wyrósł z Rzymu miasta, przecież większość jego obywatelów (17 tryb) pierwotnych, która to liczba później wzrosła do 31, byli to chłopi. Tak samo i polityka rzymska była to przeważnie polityka chłopska, zarówno wewnętrzna (prawa Licynyuszowe), jak i zewnętrzna (powiększenie roli pod uprawę). Ludność jednak Rzymu składała się także i z ludności miejskiej, oddanej handlowi i rzemiosłom, oraz z kapitalistów, często wyzwoleńców (libertini), mających możnych opiekunów (patronów). W epoce podboju Italii znaczenie Rzymu,

---

ciwnik imperium rzymskiego? Jaki ostatni opór ze strony Samnitów? Co to jest t. zw. trzecia wojna samnicka? Jakie zwyciestwa Rzymian i jaki pokój? Kto był Denjako miasta handlowego tudzież środowiska obrotów pieniężnych, wzrosło. W r. 348 i 343 odnowiony został traktat handlowy z Kartaginą

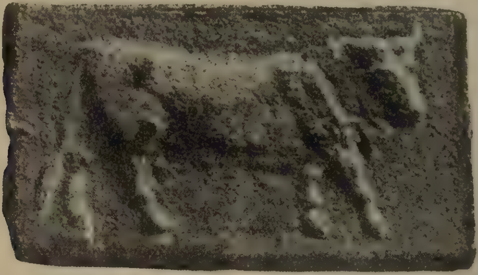

55. Rzymsko-kampańska moneta miedziana z wyobrażeniem ciołka. Gabinet królewski numizmatyczny w Berlinie.

Surogat pieniądza — bydło (pecunia)—zastępuje kruszec—miedź, z początku na wagę (aes rude), później, jako znaczony pieniądz, as rzymski (wartość dzisiejsza około 1 kor. 20 gr.) z wyobrażeniem głowy Janusa. Składał się on z 12 uncyi. Ta zmiana pieniądza przypada właśnie na okres między 400 a 350 r. Odtąd moneta rzymska miedziana as przyjmuje się w całej Italii. Równocześnie wzrasta także wpływ warstwy pieniężnej, która pragnie zasiadać w senacie i posiadać ziemię. Interesa tej warstwy, które były

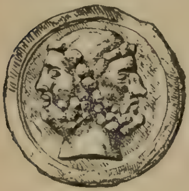

56. Janus (as).

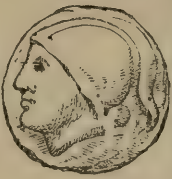

57. Roma (uncya).

---

tatus? Czem się osoba jego różni od innych postaci rzymskich? Jaki był ideał starożytny obywatela rzymskiego? Jaki był skład zawodowy obywateli rzymskich?

zarazem interesami handlowymi Rzymu, popiera Appiusz Klaudyusz. Przedstawiciel możnego rodu patrycyuszowskiego (praprawnuk decemwira), był on dumnym arystokratą, ale zarazem przyjacielem tej wyzwalającej się warstwy ludności miejskiej, w której przedsiębiorstwach finansowych możne rody miały zaangażowane swoje kapitały. Jemu państwo rzymskie ma do zawdzięczenia pierwszą drogę militarną na południe do Kapui (via Appia), dzięki której Rzymianie w walce z Samnitami zabezpieczyli sobie panowanie w Kampanii. On też zbudował dla Rzymu pierwsze wodociągi (akwadukty Appiusza). Ale gdy w czasie swej cenzury (312) odważył się zapisać na listę senatorów synów wyzwoleńców, wywołało to protest ze strony zarówno patrycyuszów,

58. Widok z Kampanii rzymskiej. Via Appia z grobowcem Cecylii Metelli. W głębi góry Albańskie ze szczytem Monte Cavo.

Jaki kierunek socyalny miała polityka rzymska? Czyje interesa pomija? Jak powstała warstwa kapitalistów? Co to są wyzwoleńcy, patroni? Jaki jest udział arystojak i plebeuszów. On również pozwolił wyzwoleńcom zapisywać się oprócz do tryb miejskich także do tryb wiejskich oraz do odpowiednich ich majątkowi centuryi, czyli inaczej mówiąc, kupować ziemię oraz korzystać z prawa głosowania. Reformy te Appiusza Klaudyusza zmierzały do powiększenia siły bojowej Rzymu i były w ścisłym związku z nową organizacyą wojenną, dzięki której zakończono szczęśliwie wojnę. Polityka ta przecież znalazła przeciwników w niemniej starożytnym od Klaudyuszów rodzie Fabiuszów. Zaraz też po wojnie jeden z ich przedstawicieli, Quintus Fabius Rullianus, wódz wsławiony w walkach z Samnitami, będąc jednym z następców Appiusza na cenzurze (304), ograniczył prawo libertynów do zapisywania się wyłącznie do liczby 4 tryb miejskich, a w trybach wiejskich pozostawił tylko tych, którzy nabyli ziemię na sumę 75 tys. assów. Tak więc ruch w kierunku rozwoju Rzymu kapitalistycznego został na razie powstrzymany, ale wrócił on z tem większą siłą w chwili, gdy Rzym podbił miasta greckie na półwyspie. Ubieganie się o udział w trybach było w ścisłym związku z nowym znaczeniem, jakie zgromadzenia według tryb (comitia tributa) pozyskały. Już przedtem niektóre uchwały tych zgromadzeń ludowych (plebiscita) nabrały charakteru ogólnie obowiązującego w państwie, ale dopiero z końcem wojen samnickich zostały wyjęte z pod sankcyi senatu (auctoritas patrum) i zrównane z resztą praw (leges). W tem samym stosunku urosło znaczenie komicyi trybuckich

---

kracyi rodowej w interesach kapitalistów? Na czem polega wzrost handlowy Rzymu? Kto zastępuje interesa kapitalistyczne? Jakie są zasługi Appiusza Klaudyusza dla miasta? dla państwa rzymskiego? Jakie rozszerzenie kosztem dawnych centuryackich, i wzrosła powaga przewodniczących na tych zgromadzeniach trybunów. Stało się to za dyktatury Hortensyusza (lex Hortensia) po secesyi wojska na górę Janikul (287). Była to pierwsza i jedyna secesya historyczna, której doniosłość zaciążyła na całej historyografii rzymskiej. Właśnie wówczas bowiem rody plebeuszowskie zaczynają sobie sztucznie dorabiać historyczną tradycyę, niektóre—sięgającą aż do królów (Ancus Marcius) lub do pierwszych bohaterów republiki (Junius Brutus). Wówczas też powstaje historya początkowa rzymska, zamykająca się liczbą siedmiu królów, i chronologia, za podstawę której służy pierwsza lista konsulów, opublikowana przez Gn. Flawiusza. Także i legenda o założeniu Rzymu jest już gotowa, wyrazem czego służy, jako symbol miasta, posąg wilczycy, wzniesiony przez Ogulniów.

59. Rzymska wilczyca. Bronz w muzeum kapitolińskim.

§ 12. KONLONIE GRECKIE NA PÓŁWYSPIE ITALII. TARENT.

Miasta greckie we wschodniej części półwyspu italskiego, jak Tarent, Krotona, Sybaris—

praw wyzwoleńców za czasów cenzury Klaudyusza? Kto był przeciwnikiem jego polityki? Co powstrzymało chwilowo rozrost klasy kapitalistycznej Rzymu? Jaki chaznaczne prześcignęły kolonie greckie na zachodzie. Tutaj tak samo, jak na Sycylii, wcześno zakwitło życie greckie oryginalne na tym samym podłożu etnicznem, co i w ojczyźnie, i stamtąd zasilane ustawicznie wychodźctwem. Mimo lokalnego swego charakteru, to życie kolonii w Italii oddziaływało bardziej na rozwój społeczeństwa rzymskiego, aniżeli życie właściwej Grecyi, z którą styczności bezpośredniej ludy italskie nie miały. Tak w miastach południowej Grecyi, jak w Lokrach, Krotonie, kwitło prawodawstwo (w VII w.), którego wpływ bezpośredni na prawodawstwo dwunastu tablicach (Charondas z Krotony) jest bliższy i pod względem treści, a nawet formy (języka), aniżeli domniemany już przez starożytnych wpływ prawodawstwa Solona. Także i dla ogólnej cywilizacyi greckiej to życie umysłowe w Wielkiej Grecyi posiada znaczenie bardzo doniosłe ze względu na dwie szkoły filozoficzne, tutaj wyrosłe: jedna Pythagorasa, rodem z Samos, wielkiego przyrodoznawcy—matematyka, który założył w Krotonie rodzaj sekty religijnej na wzór orfików (prw. t. II, str. 321) z nauką o odkupieniu po śmierci, wędrówce dusz i t. p., i drugiej Eleatów, tak przezwanej od założyciela swego Xenophanesa z Elei (na zachodnim wybrzeżu Lukanii), która głosiła jedność świata i boga. Z tych szkół wyszły strumienie, zapładniające życie umysłowe całej Grecyi. Pytagorejczycy, uważając liczbę za podstawę wszystkich zjawisk we wszechświecie, doszli do odkrycia wielu prawd z dziedziny nauk, jak matematyki, astronomii, fizyki,

---

rakter kolonii greckich w południowej Italii? Jaki ich rozwój pod względem prawnym? Kto był Charondas z Krotony? Czyje prawo greckie miało wpływ na prawo dwunastu tablic? Jaki był rozkwit umysłowości (akustyka). Liczba naprowadziła ich też na domysł o okrągłości kuli ziemskiej i obracaniu się jej wraz z drugimi planetami wokoło ciała ognistego, a jeden z późniejszych pytagorejczyków, Aristarchos z Samos, nie tylko poznał system obrotu ziemi naokoło słońca, ale i odkrył obrót ziemi około swej osi (III w.). Ta teorya astronomiczna pytagorejczyków mimo że przez długie wieki była odrzucaną, święci swój tryumf od czasu Kopernika do dziś dnia. Eleaci pierwsi dostrzegli zależność zjawisk postrzeganych od myślenia, a Parmenides rozróżniał rzecz taką, jaka jest sama w sobie (aletheia), od takiej, jaka nam się przedstawia (doxa). Empedokles zaś, uznając świat, jako składający się z czterech elementów—wody, ognia, ziemi, powietrza—podlegających nawzajem sile przyciągania i odpychania — dał podstawę mechanicznemu tłumaczeniu zjawisk fizycznych, które utrzymało się do dziś dnia w nauce, tak samo, jak nauce o rozwoju stopniowem organizmów; gdy znów Alkmaion z Krotony, autor najstarszego traktatu z dziedziny medycyny i zarazem pierwszy lekarz, praktykujący sekcyę ciała ludzkiego, dał podstawy nowoczesnej nauki anatomii i fizyologii. On też uważał mózg za siedzibę władz duchowych. Świadectwem bogactw i zamożności tych miast południowo-italskich są liczne ruiny świątyń, zachowane do dziś dnia, jak w Paestum, niezwykle artystycznie wykonane monety i okazy sztuki garncarskiej, zwłaszcza z Tarentu, stylem przypominające późny rozkwit sztuki ceramicznej greckiej, a rozmiarami i polychromią niezwykle okazałe. O życiu politycznym

---

greckiej w koloniach południowej Italii? Jakie tu były szkoły filozoficzne? Kto był Pythagoras? Kto byli Eleaci? Jakie zasługi naukowe tych szkół? Jaki charakter miało życie polityczne? Jakie fabryki lokalne ceramiczne? Jaki tych miast najmniej pozostało się wiadomości, prócz o walkach żywiołów arystokratycznego z demokratycznem i o walkach bratobójczych między miastami.

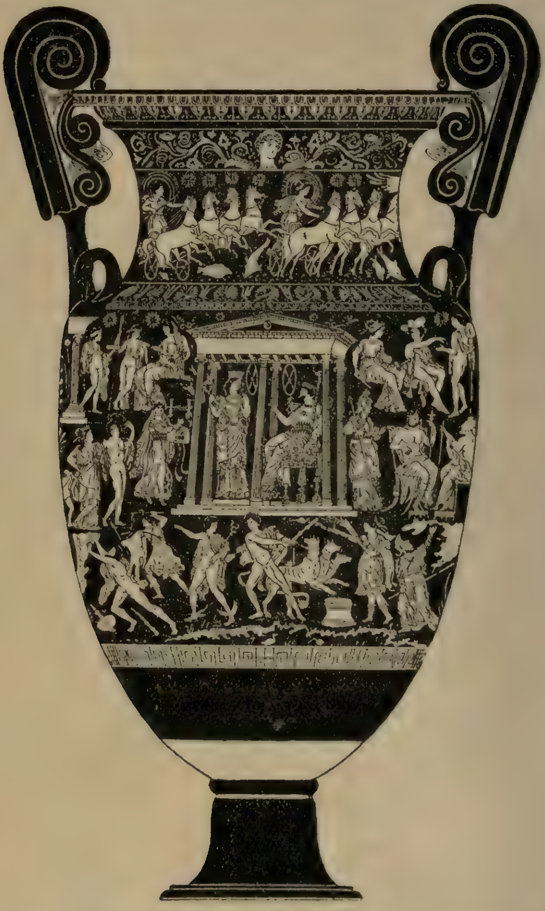

60. Wielka amfora z Kanossy. Styl tarencki. Pinakoteka w Monachium.

wśród których ofiarą arystokratycznej Krotony padł bogaty i republikańsko-demokratyczny Sybarys. W IV w. na czoło miast południowo-italskich wysunął się Tarent, najbogatsze i najbardziej handlowe miasto Wielkiej Grecyi, zwłaszcza odkąd Syrakuzy po śmierci Timoleona podupadły i stały się łupem bądź awanturniczych zdobywców wojskowych, jak Agathoklesa, bądź też tyranów, jak Hierona II. Z jednej strony napierały na nie wojownicze plemiona Sikelów, z drugiej zaś Kartagińczycy. Miasta południowej Italii również nie umiały się obronić od ludów italskich i przyzywały często na pomoc władców z sąsiedniej Grecyi. Jeden z takich najemnych wodzów Aleksander, ks. Molossów z Epiru, bardzo szczęśliwie rozpoczął podbój Italii. Zwyciężył on w wielu bitwach Messapiów, Brettów, Lukanów i Samnitów, ale zginął w trakcie tych podbojów zdradziecko zamordowany. Pokrewieństwo tych władców epirockich z Aleksandrem Macedońskim (siostra księcia Molossów Olimpiada była żoną Filipa, a matką Aleksandra) podsycało ambicyę tych najemników i popychało ich w kierunku założenia takiej samej monarchii na zachodzie, jaką syn Filipa założył był na wschodzie. Tarent służyć miał im do tego tylko za podstawę operacyjną. Pomiędzy Rzymem a Tarentem od roku 302 istniała umowa, na mocy której okręty rzymskie

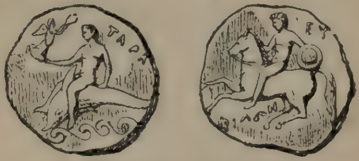

61. Moneta Tarentu.

był udział Greków w ruchu handlowym na półwyspie Italii? Jakie najbardziej handlowe miasto? Jaki stosunek do plemion italskich? Jakie związki Greków italskich nie miały prawa posuwać się na wschód poza przylądek Lacinium. Inaczej mówiąc, Tarent zabezpieczył sobie panowanie na m. Adryatyckiem, pozostawiając Rzymowi swobodę panowanie na wodach zachodnich. Jednak w r. 282 marynarze rzymscy przekroczyli ten zakaz i pojawili się na wodach Tarentu. Wówczas Tarentyjczycy zabrali okręty rzymskie w liczbie 5, a pospólstwo tarenckie rozwścieklone doraźnie na miejscu zabiło dwuch admirałów oraz częścią wymordowało, częścią zabrało do niewoli załogę. Była to obraza republiki rzymskiej, dlatego senat, mimo wyraźnego złamania traktatu, domagał się wydania winowajców. Gdy jednak Terent odmówił temu, musiało przyjść do walki. Tarentyjczycy przywołali wówczas na pomoc Pyrrhosa, króla epirockiego.

§ 13. PYRRHOS I WOJNA Z TARENTEM.

Pyrrhos należał do tejże samej kategoryi władców Epiru, co i Aleksander, spokrewnionych z królami macedońskimi. Wielki wojownik brał udział w walkach pomiędzy dynastami helleńskimi na wschodzie, ale wezwanie Tarentyjczyków przyjął chętnie, zamierzając podbić Italię, Sycylię, a nawet Afrykę, i z tymi siłami wróciwszy na wschód, dokonać dzieła Aleksandra W. — podboju Wschodu i Zachodu. W osobie Pyrrhosa Rzymianie spotkali się po raz pierwszy oko w oko z uczniem i spadkobiercą sławy wojennej Macedończyków. Pyrrhos posiadał nowy rodzaj broni, dotychczas nieznany jeszcze

---

z książętami epirockimi? Kto był pierwszy najemnik Greków italskich na południu? Jakie były plany władców epirockich na zachodzie? Jaki był stosunek Tarentu

Rzymianom—mianowicie, słonie bojowe, z których grzbietów łucznicy ostrzeliwali nieprzyjaciela. Był to rodzaj współczesnej artyleryi ciężkiej polowej. Pierwsze spotkanie z Pyrrhosem pod Herakleją nad Lirisem, w pobliżu zatoki tarentyjskiej, wypadło dla Rzymian nieszczęśliwie. Ale i legiony rzymskie okazały nadzwyczajną wytrwałość w boju i siedmiokrotnie cofały się do okopów obozowych, budzac w Pyrrhosie wątpliwość w ostateczne zwycięstwo. Stąd miał zaproponować po tej bitwie pokój Rzymianom (Kineasz—poseł), ale senat mimo porażki okazał się równie wytrwałym w nieszczęściu, jak niezłomnym był zawsze w wyzyskaniu powodzenia. Zagrzany przemową sędziwego Appiusza Klaudyusza, który już był na starość oślepł, (stąd przydomek jego Caecus), aby nie zrzekał się panowania na morzu, zażądał wycofania całkowitego wojsk nieprzyjacielskich z ziemi italskiej, jako warunku prowadzenia układów. Ale wersya ta jest późniejsza; prawdopodobnie zaś Rzymianie sami nawiązali układy o pokój po drugiej bitwie,

62. Pyrrhos. Biust marmurowy z Herculaneum. Muz. w Neapolu.

---

do Rzymu? Jaki powód zatargu? Kogo on sprowadził do Italii? Kto był Pyrrhos? Jaki był jego plan? jakie zalety militarne armii Pyrrhosa? Gdzie stoczono główne stoczonej pod Asculum w Apulii w roku następnym, która tak samo była dla nich nieszczęśliwa (Rzymianie utrzymywali, iż była nierozstrzygniętą). Na zmianę stanowiska Rzymu i na zerwanie układów wpłynęła zapewne nadzieja na pomoc ze strony Kartaginy. Pyrrhos bowiem przerzucił się na inny teatr wojny, mianowicie do Sycylii, przywołany przez obywateli syrakuzańskich na pomoc przeciwko Kartagińczykom, którzy już zajęli byli Akragas

63. Słoń wojenny. Terrakota z Myrrhiny. Muz. Luwru.

---

bitwy? Dzięki czemu zwyciężyli Rzymianie Pyrrhosa? Dokąd rozszerzyła się wojna Rzymu z Tarentem? Jaki i szykowali się do zdobycia głównego miasta na wyspie. Pyrrhos odebrał im całą prawie wyspę, z wyjątkiem twierdzy nadmorskiej Lilybaeum, ale niesnaski w łonie sycylijskich Greków i namowy sprzymierzeńców w Italii nakłoniły go do powrotu. Rzymianie już przedtem, być może, zawarli sojusz z Kartaginą przeciwko Pyrrhosowi a Kartagińczycy rozbili jego flotę pod Messanę (w cieśninie messeńskiej). Pyrrhos po powrocie do Italii stoczył bitwę z Rzymianami pod Maliessą, która pod względem strategicznym była zapewne nierozstrzygniętą, ale której skutki polityczne były rozstrzygające (275). Rzymianie przezwali później tę miejscowość na znak pomyślnego wyniku tej bitwy dla siebie Beneventum. Pyrrhos, nigdzie nie pobity, straciwszy jednak większą część swych epirockich żołnierzy i zdany na łaskę sojuszników, oddalił się na zawsze z Italii i zginął niebawem w nędznem ulicznem zbiegowisku w Argos zamordowany (272).

§ 14. RZYM — PANEM ITALII.

Odkąd Rzymianie zdobyli Tarent, stali się niepodzielnymi władcami całej Italii. Nawet bowiem na północy od Apeninów, w t. zw. Galii cisalpińskiej, postawili swą stopę, odkąd ujarzmili Umbrów, Samnitów i Etrusków oraz odparli najazd Gallów

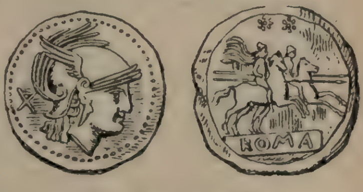

64. Denar srebrny.

---

był koniec Pyrrhosa? Jaki rezultat wojny z Tarentem? Jak kończy się okres rozwoju Rzymu? Jaka zmiana w położeniu handlowym? Jaki był początek monety rzymskiej? Co to jest as? Kiedy wprowadzono pieniądz nad jeziorem Vadymońskim (285). Zakładają też w Gallii pierwszą kolonię wojskową (Sena Gallica). Po zdobyciu Tarentu Rzym — miasto traci najniebezpieczniejszego współzawodnika w handlu na półwyspie i wchodzi w bezpośrednie stosunki z rynkiem wielkoświatowym. Wyrazem tego nowego stanowiska Rzymu jest moneta srebrna denarius (niewiele różna od drachmy), odpowiadająca dziesięciu assom (quinarius = 5, a sestertius = $2^1/_2$), którą zaczęto bić (269) dla obrotów z zagranicą, zachowując assy miedziane przeważnie w obrocie wewnętrznym. Zmiana ta w położeniu światowym Rzymu, jako mocarstwa pierwszorzędnego na zachodzie, wyraziła się i w zapatrywaniach współczesnych na podział świata. Grecki uczony Erathosthenes odrzuca już dawny podział świata na Hellenów i barbarzyńców, a wskazuje obok Hellenów także na inne ludy cywilizowane na zachodzie, jako to na Rzymian i na Kartagińczyków. Pierwsi są panami Italii, podczas gdy drudzy panują na wodach i wybrzeżach w całej połaci zachodniej m. Śródziemnego, zwłaszcza na Sycylii, w Afryce i na półwyspie iberyjskim. O to panowanie na Zachodzie Rzym musiał teraz stoczyć walkę z Kartaginą.

§ 15. RZYM, JAKO POTĘGA MORSKA.

Chociaż Rzym—państwo rozszerzał się dotychczas przeważnie na lądzie, przecież Rzym—miasto zawdzięczał swe powstanie i rozkwit początkowy głównie położeniu w blizkości morza.

---

srebrny do Rzymu? Co oznacza ta zamiana? Jakie przeobrażenie pojęć o zachodzie u Hellenów? Gdzie rozszerzało się państwo rzymskie? Jakie źródło rozkwitu niedaleko ujścia Tybru. Pierwsze też miasta sojuszne z Rzymem były to miasta nadbrzeżne od Fregenae aż po Tarracinę. Najstarszy też traktak rzymski, jaki się do nas dochował, był to traktat handlowy z Kartaginą, zawarty na początku republiki przez Rzym w imieniu swoim i miast sojusznych nadmorskich. Rzymianom istotnie nie zbywało ani na materyale do budowy okrętów (lasy koło Cyrcei), ani na znajomości sztuki żeglarskiej. Uprawiali ją zarówno w celach handlowych (traktat z Kartaginą określał jako kres ich wypraw na zachód, poza Sycylię, przylądek Bon libijski, traktat z Tarentem na wschód, poza półwysep italski — przylądek Lacinium), jak i w celach korsarskich, ponieważ korsarstwo było wówczas uprawnionym przemysłem morskim. Ale potęga morska Rzymu była daleko wstecz poza potęgą Etrusków, ich nauczycieli, którzy dzierżyli przez długi czas zwierzchnictwo (thalassokratię) na wodach zachodnich aż do klęski, zadanej im przez Hierona, tyrana syrakuskiego w pobliżu Cumae (474). Odtąd handel zamorski Italii był w niepodzielnym władaniu Greków, z którymi współzawodniczyli jedynie Kartagińczycy. Dlatego Rzym odnowił traktat z Kartaginą (w r. 348, 343). Odkąd jednak przewaga handlowa miast greckich na południu została złamana, wybuch walki pomiędzy dwoma sojusznikami był nieunikniony. Nie znaczy to jednak wcale, ażeby Rzym potrzebował dopiero w czasie wojny uczyć się sztuki żeglarskiej i budowy okrętów od swych przeciwników, jak o tem pisali późniejsi historycy rzymscy, zapa-

---

Rzymu? Jaki był początek panowania Rzymu na morzu? Jaki jest najstarszy traktat handlowy rzymski? Gdzie był kres żeglugi Rzymu na wschodzie i na zachodzie?

trzeni w dotychczasowe walki Rzymian na lądzie. Rzym miał zawsze w swym herbie galerę. Miasta na wybrzeżu rzymskiem, zwłaszcza Antium, słynęły zdawna z korsarstwa i z handlu morskiego. Rzymianie jeszcze w czasie drugiej wojny samnickiej (311) utworzyli admiralicyę morską pod nazwą duumviri navales, a z miastami nadmorskimi Italii zawierali sojusze na podstawie dostarczania kontyngentu wojskowego nie do legionów, lecz do służby we flocie czyli marynarzy. Stąd ich nazwa socii navales. Rzym więc był przygotowany do walki zarówno na morzu, jak i na lądzie. Jakoż wprzód, aniżeli na lądzie rozstrzygnęła się ona na morzu.

§ 16. HANDEL MORSKI W ZACHODNIEJ CZĘŚCI MORZA ŚRÓDZIEMNEGO.

Zachodnia połowa m. Śródziemnego była odkryta przez Fenicyan i pozostawała przez długi czas w ich niepodzielnym władaniu. Kiedy Grecy w połowie VIII w. pojawili się pierwszy raz na Sycylii, zastali tutaj wszystkie wysepki tudzież przylądki, usiane przez kolonie fenickie, które prowadziły handel z tuziemcami (Sikelami). Ale istotny cel wypraw handlowych Fenicyan na zachodzie był półwysep iberyjski, kraina Tarsis, greckie Tartessos, skąd według biblii przywozili srebro, które mieniali na złoto ze wschodu (kraina Ofir). Ta kraina Tarsis jestto południowa część półwyspu, obszar rzeki Boetis (Guadalquiviru) aż po rzekę Anas (Guadianę), dzisiejsza Andaluzya wraz z Murcyą i Walencyą.

W czyich rękach była thalassokratia na wodach zachodnich i jak się zmieniała? Z kim współzawodniczył Rzym w handlu morskim? Jaki był stosunek Rzymu do Kartaodpowiadające późniejszej rzymskiej prowincyi Turdetanii. Ten kraj obfituje do dziś dnia w kruszce wszelkiego rodzaju, jak złoto, rtęć, cynę, zwłaszcza zaś srebro. Stąd rozszerzali się Fenicyanie na wszystkie strony: — na zachód poza słupy Herkulesa (cieśninę Gibraltaru), gdzie powstała ich starożytna kolonia Gades (od semickiego Gâdêr— twierdza, miasto—dzisiejszy Kadyks) na wysepce niedaleko ujścia Guadalquiviru, a zapewne także i na przeciwległym wybrzeżu afrykańskim Tingis (dzisiejszy Tanger). Także i na wschodniem wybrzeżu półwyspu iberyjskiego Fenicyanie posuwali się aż po ujście Rodanu. Ślady starożytnej osady fenickiej w Massalii przechowały się w postaci tablicy ofiarnej z V w., tamże znalezionej. Tędy od strony wybrzeży Liguryi Fenicyanie otrzymywali zapewne cynę z Brytanii i bursztyn z Jutlandyi drogą lądową — wzdłuż Rodanu — Saony wcześniej, aniżeli sami zaczęli się puszczać po nie za morze. Dopiero z półwyspu iberyjskiego osadnictwo Fenicyan przeniosło się na sąsiednie północne wybrzeże Afryki, idąc zapewne za prądem morskim, który od cieśniny Gibraltaru trzyma się wybrzeża afrykańskiego i dopiero na wysokości Sycylii rozdziela się na dwie odnogi—jedną, biegnącą w kierunku Sycylii, drugą—ku Syrtom. Tego to prądu trzymając się, Fenicyanie na powrotnej drodze do

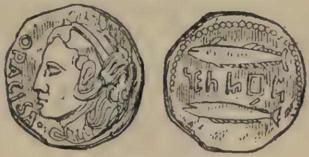

65. **Moneta Gadesu.**

---

giny? Jak stała marynarka rzymska? Kto byli nauczyciele Rzymu w sztuce żeglarskiej? Jakie punkta morskie na wybrzeżu? Jaka była pierwsza admiralicya morska u Rzymian? Skąd czerpali kontyngent marynarzy swej ojczyzny wylądowali zapewne na wybrzeżu afrykańskim, i tutaj zorganizowała się ich nowa potęga polityczna—Kartagina, chociaż półwysep iberyjski nie przestał być nigdy dla nich głównym źródłem bogactw i podstawą panowania w zachodniej części m. Śródziemnego. Dlatego Kartagina broniła żeglugi na zachód do Tartessos Rzymianom zarówno w pierwszym, jak i w drugim traktacie handlowym.

§ 17. KARTAGINA. USTRÓJ PAŃSTWA.

Fenicyanie mieli wiele miast na wybrzeżu afrykańskim. Jaką drogą powstała Kartagina — osada na przylądku, połączonym z wyspą, naprzeciw Sycylii (niedaleko dzisiejszego Tunisu) — niewiadomo. Nazwa jej Nowe Miasto (Qart-Chadaszt) nie oznacza wcale, aby była założoną później od Uttyki (czyli Starego Miasta). Podanie przypisuje jej założenie wychodźcom z Tyru (mit o królowej Elissie—Dodonie. które to imię zdaje się być historyczne, gdyż spotyka się w rocznikach tyryjskich). Podanie to jest o tyle uzasadnione, iż Kartaginę łączyły węzły religijne z bóstwem Tyryjczyków Melkartem, któremu posyłano roczny czynsz i daninę w chłopcach. Bóstwo domo-

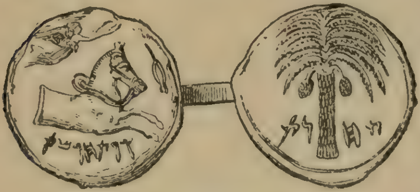
66. Moneta kartagińska.

---

dla floty? Co to są socii navales? Kto był panem na morzu w zachodniej połowie m. Śródziemnego? Gdzie podstawa panowania Fenicyan na zachodzie? Co to jest we Kartagińczyków było żeńskiego rodzaju (prawdopodobnie Astarta). Nie było jednak wcale zależności politycznej Kartaginy od Tyru. Przeciwnie, Kartagina była odrazu państwem samodzielnym, które rozszerzało się dzięki wyśmienitej swej pozycyi zarówno na wybrzeżu afrykańskim, jak i na sąsiednim półwyspie iberyjskim oraz na wyspach m. Śródziemnego, głównie na Sycylii. Miasto oddzielone było od samego morza nadbrzeżem i miała wewnątrz dwa porty, sztucznie zbudowane: jeden podłużny dla statków handlowych i drugi okrągły, będący jego przedłużeniem, lecz oddzielony bramą, zamykaną łańcuchami. Był to port wojenny (Kothon) z arsenałami i wyspą pośrodku, siedzibą głównego admirała. Obydwa porty i wyspa jeszcze dziś dają się oznaczyć topograficznie. Pośrodku miasta, obwiedzionego potrójnym murem, wznosiła się cytadela na wzgórzu (Byrsa), 60 stóp wysokim, gdzie dziś kościół pod wezwaniem św. Ludwika, króla francuskiego, który tutaj umarł. W momencie najwyższego rozkwitu Kartagina liczyło 700 tys. mieszkańców. W Afryce bezpośrednio podlegały jej plemiona libijskie Berberów, zarówno osiadłe rolnicze, które płaciły jej czynsz i służyły wojskowo, jak i plemiona koczownicze Maurów (Grecy, a za nimi Rzymianie dali im nazwę Nomadów, Numidów). Pierwsi byli rządzeni bezpośrednio przez włodarzy kartagińskich, drudzy zależnie od swej siły lub okoliczności politycznych figurowali raz, jako podwładni, innym znów razem, jako sprzymierzeńcy. Z tych to ludów podbitych Kartagińczycy utworzyli swoją armię. Organizatorem

---

Tarsis? Jakie są jego bogactwa? Jak się rozszerzali Fenicyanie na zachodzie? Jakie ich osady poza słupami Herkulesa? Jak daleko sięgało osadnictwo na wschodpotęgi wojskowej Kartaginy miał być Mago, sławny wódz i zarazem wielki administrator, autor dzieła o racyonalnym systemie gospodarstwa rol-

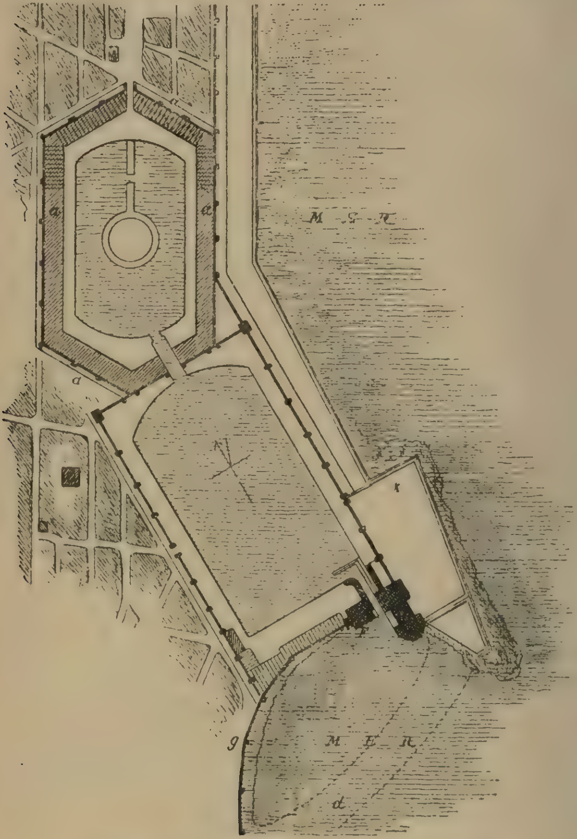

67. Plan portu Kartaginy. Według Daux'a.

nego, które u Fenicyan kwitło narówni z handlem i przemysłem. Sami bowiem Fenicyanie nie byli ludem wojowniczym. Byli to przedewszystkiem bogaci kupcy, zresztą w liczbie zbyt nieznacznej, aby mogli brać na siebie ciężar wojenny. Stanowili oni rodzaj szlachty, zamkniętej w sobie i wyłącznej (300 rodzin), która z pośród siebie wybierała rząd — dwuch najwyższych urzędników — sędziów i zarazem kapłanów. Byli to t. zw. suffeci. Urząd wojskowy był odłączony od obowiązków suffetów, co nie przeszkadzało wcale wodzom dzielnym być obieranymi na tę godność. Ci suffetowie, co roku wybierani, byli silnie kontrolowani przez inne urzędy o charakterze także obieralnym i kollegialnem. Należała tu rada 104 i rada pięciu—instytucye skarbowe i sądowe.

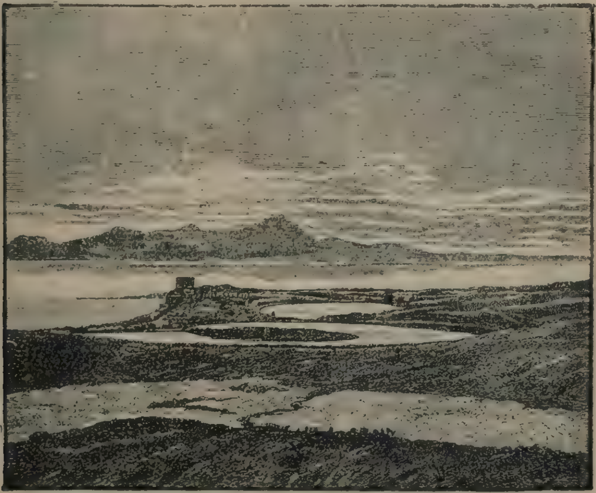

68. Widok Kartaginy w stanie obecnym.

---

niem wybrzeżu półwyspu iberyjskiego? Jak daleko sięgał handel Fenicyan wgłąb Europy środkowej i jaką dro-

69. Sarkofag kartagiński. Muz. w Kartago.

Członkowie rady 104 podlegali wyborowi rady pięciu, którzy sami się uzupełniali. To panowanie niewielu (oligarchia) wywoływało często przewroty gwałtowne za sprawą wyniosłych i chciwych władzy jednostek, opierających się na ludzie. Aby im zapobiedz, trzeba było ludowi dostarczyć zarobku i możności wzbogacenia się, wysyłając go do zakładania nowych miast i kolonii. W ten sposób Fenicyanie rozszerzyli swe panowanie na wyspy sąsiednie, jak na Korsykę, Sardynię. Zwłaszcza zaś Sycylia miała dla nich pierwszorzędne znaczenie nie tylko dla sąsiedztwa bezpośredniego z Kartaginą, ale i dla położenia swego, jako stacya pośrednicząca w żegludze między wschodnią a zachodnią częścią morza Śródziemnego. Odkąd też Grecy pojawili się na

Sycylii, musieli staczać o nią nieustanne walki z Kartaginą. Wypędził ich stamtąd stanowczo tyran syrakuski Gelon po bitwie pod Himerą (480). Zato z chwilą rozkładu państwa syrakuskiego i kolonii greckich na Sycylii, występuje z całą siłą dążenie Kartagińczyków do zawładnięcia tą wyspą, gdyby właśnie na przeszkodzie nie stanął im wzrost polityczny i mocarstwowy Rzymu.

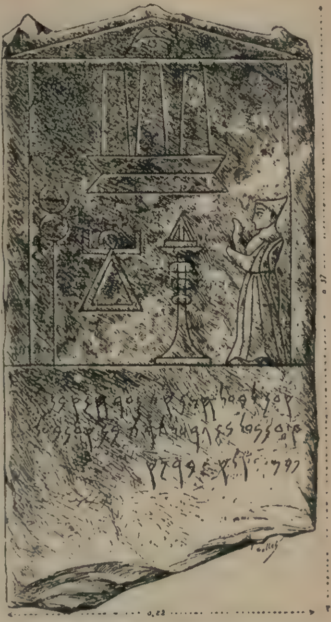

70. Kamień nagrobkowy z inskrypcyą fenicką. Słup, jako symbol bóstwa, oraz trójkąt. Wykopalisko z Lilybei.

§ 18. PIERWSZA WOJNA PUNICKA 264—241.

W czasie walk na Sycylii żołnierz najemny kampański, służący naprzód pod rozkazami Agathoklesa, zaczął później na własną rękę szerzyć podboje. Ci to t. zw. Mamertyni (czyli synowie Marsa) zajęli miasto Messanę, ale napierani przez tyrana syrakuskiego Hierona II czuli, że nie zdołają się sami utrzymać, i oglądali się za obcą

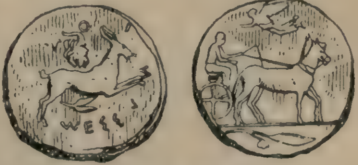

71. Moneta messeńska.

---

gą? Jakie kierunki ich żeglugi na m. Śródziemnem? Jakie państwo fenickie wyrosło w zachodniej połowie pomocą. Część ich chciała się poddać Kartagińczykom, część zaś Rzymianom. Kartagina uprzedziła Rzymian w zajęciu miasta, ale ponieważ ci ostatni posiadali już miasto Rhegion, położone po przeciwległej stronie cieśniny, przeto teraz Kartagińczycy i Rzymianie po raz pierwszy spotkali się oko w oko. Rzym przyjął wezwanie i naprzód pochwycił podstępem admirała kartagińskiego Hanno, później samo miasto, które było, jakby szańcem przedmostowym wyspy. To było

72. Ruiny świątyni Zgody w Agrigentum na Sycylii. Przebudowa z okresu cesarstwa.

początkiem walki Rzymu z Kartaginą. Dla Rzymian Sycylia była naturalnym przedłużeniem półwyspu italskiego. Pomogło im szczęście i odwaga. Król syrakuski Hieron II, będąc postawiony między dwoma walczącymi stronami, przechylił

---

m. Śródziemnego? Gdzie leży i jaki był początek Kartaginy? Jaki mit o jej założeniu? Jakie związki z Tyrem — religijne? polityczne? Czemu Kartagina zawdzięczała swój rozkwit? Gdzie panuje? Jak rządzi swymi się na stronę Rzymian i zawarł z nimi sojusz, na mocy którego zobowiązał się posiłkować ich w walce pieniędzmi i prowiantem. Dlatego na Sycylii wojsko rzymskie czuło się, jak u siebie w domu. Kartagińczycy musieli dopiero stwarzać sobie podstawę do działań wojennych i obrali miasto Akragas za główny punkt swych zbrojeń i zaprowiantowania. Rzymianie jednak, zdobywszy je, wyparli Kartagińczyków z całej wyspy z wyjątkiem twierdz nadmorskich, w których się zamknął wódz Hamilkar i ani siłą, ani głodem nie mógł być wzięty. Na morzu jednak Kartagina miała przewagę zarówno pod względem ilości, jak i jakości okrętów. Rzym przechodził dopiero od systemu trier, wązkich statków wojennych, do olbrzymich penter, które mogły nieporównanie więcej zmieścić na pokładzie walczącego żołnierza. Obok tego Rzymianie pierwsi wynaleźli pomosty do zarzucania na okręt nieprzyjacielski, na których walka odbywała się, jak na lądzie, pierś o pierś żołnierza, i dzięki którym mogli niemal szturmem zdobywać każdy okręt. Dzięki tym udoskonaleniom Rzym odniósł pierwsze zwycięstwo na morzu (260) u przylądka Mylae na północy zachód od Messany (konsul G. Duilius), po czem stali się panami północnej Sycylii i wysp nadbrzeżnych, a nawet mogli wysłać armię do Afryki pod wodzą dwuch konsulów, Marka Atiliusa Regullusa i Luciusa Manliusa. Rozpędziwszy flotę kartagińską, która zagrodziła im drogę, w zwycięskiej bitwie

---

poddanymi? Jaki skład ludności? jakie zajęcia mieszkańców? Jaki rząd? Co to są suffeci, rada 104 i rada 5? Jaki charakter ma ustrój polityczny Kartaginy? Jaka rola ludu? Jaki ma związek ustrój oligarchiczny z kolonizacyą Fenicyan? Jakie znaczenie miała dla Kartagińczyków wyspa Sycylia? Z kim walczyli o jej posiadanie? Jaki nowy okres tej walki? Jaki był powód pierwszej pod Eknomos, Rzymianie wysadzili swą armię na brzeg Afryki. Tutaj pierwsze ich kroki były nader szczęśliwe, a armia rzymska dotarła prawie na odległość 2—3 mil od miasta. Niebawem jednak, po odwołaniu większej części floty i połowy wojska lądowego, Regullus poniósł klęskę od Kartagińczyków, którzy pozyskali znakomitego wodza i reorganizatora swej armii w osobie Xantipposa, rodem ze Sparty. Sam konsul rzymski dostał się do niewoli, a flota rzymska, przewożąc szczątki armii, została na powrotnej drodze zniszczona przez burzę. To jednak wcale nie zniechęciło Rzymian (legenda mówi o strasznym zamordowaniu przez Kartagińczyków Regullusa, który zachęcał swych współobywateli do wytrwania, jak ongi Appiusz Klaudyusz). Wojna ponownie przeniosła się na Sycylię i skupiła się około oblężenia Lilybaeum i Drepanum — dwuch potężnych twierdz nadmorskich, będących w rękach Kartagińczyków. Już cztery wielkie floty rzymskie zostały od początku wojny zniszczone— z nich trzy wraz z wojskiem na pokładzie, a młody wódz Kartagińczyków, Hamilkar, zwany Barak albo Barkas, czyli Błyskawica, groził wysadzeniem armii na ląd italski, kiedy ostatnim wysiłkiem wiedzeni Rzymianie za środki prywatne zbudowali jeszcze jedną flotę (konsul C. Lutatius Catulus), która obsadza natychmiast porty Lilybaeum i Drepanum i odnosi stanowcze zwycięstwo na morzu u wysp Egackich (241). Po

---

wojny punickiej? Gdzie się zetknęli Rzymianie z Kartagińczykami? Jakie znaczenie posiadała Sycylia dla Rzymu? Co było podstawą strategiczną w walce Rzymu z Kartaginą? Jakie stanowisko Syrakuz? Jaki rezultat walki na lądzie? na morzu? Jakie było wystąpienie pierwsze Rzymu w charakterze państwa morskiego? Na czem polegała reforma floty rzymskiej? Jakie pierwtej bitwie Kartagina, zniszczona na morzu, przyjęła pokój, ofiarowany jej przez Rzymian. Musiała ona odstąpić Sycylię i pokryć koszta wojny w wysokości 3,200 talentów, które miały być spłacone w przeciągu lat 20. Niebawem po tej wojnie Rzymowi dostała się Sardynia, której mieszkańcy dobrowolnie się poddali, tudzież Korsyka, dawna posiadłość Etrusków, w której może od ostatniej wojny znajdowały się już pojedyńcze załogi rzymskie.

§ 19. PIERWSZA PROWINCYA RZYMSKA—SYCYLIA. C. FLAMINIUS—PIERWSZY PRZYWÓDCA LUDOWY.

Wojna punicka odbiła się najfatalniej na położeniu samej wyspy Sycylii. Mnóstwo miast greckich dotychczas kwitnących było zrujnowanych, cała zachodnia część wyspy została obrócona w pustynię, setki tysięcy Greków sprzedano do niewoli poza granice ich kraju. Wprawdzie pod względem materyalnym Sycylia łatwo się podniosła i niebawem znów zakwitła, ale stosunki jej ludnościowe na stałe się już odtąd zmieniły. Hieron II, najwytrwalszy sprzymierzeniec Rzymu

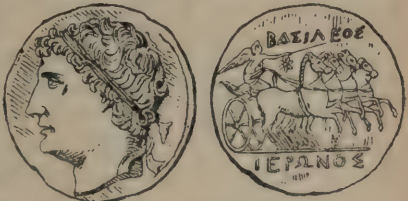

73. Hieron II. Moneta syrakuska.

---

sze zwycięstwo rzymskie na morzu? pierwsza wyprawa rzymska do Afryki? jaki jej rezultat? Kiedy Rzymianie odnieśli stanowcze zwycięstwo nad Kartaginą? Jakie warunki pokoju, zawartego po pierwszej wojnie punickiej? Jakie były pierwsze nabytki Rzymu zamorskie? Jakie następstwa wojny dla Sycylii pod względem ekonomicznym? składu ludności? pod względem polityczw ciągu 23-letniej wojny, pozostał wprawdzie panem Syrakuz, ale Rzymianie usadowili się na trwałe na Sycylii i stali się jej wszechwładnymi panami. Przedewszystkiem jednak uległ zmianie ustrój społeczny. Kartagińczycy pobierali na Sycylii czynsze od ludności. Ten stan rzeczy utrzymali i Rzymianie, ale zabrali oni całą ziemię na własność państwa i oddali ją mieszkańcom na prawie czynszu, pobierając od nich dziesięciny (decumae). Jako własność skarbu, dochody z tej ziemi były zarządzane przez cenzora. Stąd nowa nazwa miast—miasta czynszowe (civitates censoriae). Dochód ten był zwykle puszczany w dzierżawę pojedyńcym bogatym przedsiębiorcom albo całym ich towarzystwom — kompaniom t. zw. publikanów (od publicum—własność państwa). Ponieważ miasta na Sycylii były przytem pozbawione ius commercii, przeto ziemię mogli nabywać jedynie Rzymianie, i bogatsi z nich skupili w swych rękach całe jej obszary — t. zw. latifundia, które najwcześniej datują się na Sycylii. Tak powstała pierwsza prowincya rzymska, kraj podbity poza granicami Italii i bezpośrednio przyłączony do Rzymu, i równocześnie z nią nowa klasa ludności, czyli—kapitalistów publikanów. Także i urządzenia Sycylii stały się później typowe dla urządzeń wszystkich nowych nabytków. Od r. 227 Rzym wyznacza osobnego urzędnika dla zarządu prowincyi na wzór prefekta w miastach podwładnych italskich, czyli t. zw. pretora. Takim pierwszym pretorem na Sycylii

---

nym? Jaki nowy ustrój społeczny na Sycylii? Co to są decumae? civitates censoriae? Kto pobierał czynsze, i kto je ściągał? Co to są publicani i ich towarzystwa? Kto jest nabywcą ziemi? Gdzie powstają pierwsze latyfundya? Jakie ma znaczenie urządzenie Sycylii dla ustroju późniejszych prowincyi rzymskich? Kto stoi na ich czele? Kto był C. Flaminus? Jaka jego rola polityczna był C. Flaminius, osobistość także i w dziejach wewnętrznych Rzymu bardzo wybitna. Był on pierwszym przywódcą mas ludowych chłopskich i w charakterze trybuna ludowego (232) przeprowadził w zgromadzeniu ludowym wbrew woli senatu uchwałę co do podziału między chłopów gruntów, zabranych Gallom senońskim. To pociągnęło za sobą połączenie plemion gallijskich — Bojów i Insubriów—do walki z Rzymem (225 — 222), która zakończyła się włączeniem do Rzymu obszaru Gallii przedalpejskiej. W dziale ściślejszego zespolenia jej z Rzymem C. Flaminius położył niespożytą zasługę, budując w charakterze cenzora (220) drogę aż do Ariminium nad Adryatykiem (t. zw. via Flaminia), która z czasem, jako arterya północna, nabrała równego znaczenia, co i arterya południowa—via Appia.

§ 20. WZROST KARTAGINY. RÓD BARKIDÓW I NOWE PAŃSTWO KARTAGIŃSKIE W HISZPANII.

Potęga Rzymu okazała się wyższą od potęgi Kartaginy przedewszystkiem na morzu. Dlatego jedyny punkt, skąd można było w przyszłości zaatakować Rzymian, był to atak od strony lądu. Ale Kartagińczycy nie posiadali do tego odpowiedniej armii, a zajęci interesami i zyskami handlowymi, nie chcieli na to poświęcać swoich środków. Było to państwo przedewszystkiem kupieckie i prowadziło też politykę

---

przed Grakchami? Jakie były zasługi w rozszerzeniu terytoryalnym Rzymu? Kiedy i jak przyłączyli Rzymianie nizinę Padu? Jaka była pierwsza droga z Rzymu na północ? Gdzie zwyciężyli Rzymianie Kartaginę? W czem była słabość tej ostatniej? Jaki kierunek jej polityki? Kto podejmuje dalsze plany wojenne? Kto był Hamilkar i ród Barkidów? Gdzie obrał podstawę merkantylną czyli handlową. Niebezpieczeństwo, które groziło Kartaginie od strony Rzymu, oceniał jeden tylko wódz ich Hamilkar z tego samego rodu Barkidów, który już był wydał niejednego dzielnego wodza i suffetę (Hamilkara z r. 480). Dlatego zaraz po uśmierzeniu buntu wojska zaciężnego (powstanie libijskie) w Afryce, udał się on do Hiszpanii. Plan Hamilkara polegał na tem, aby z półwyspu iberyjskiego stworzyć podstawę dla przyszłej walki z Rzymem; stąd chciał on czerpać zasoby i myślał zarazem tu zorganizować armię lądową, która mogłaby mierzyć się z armią rzymską. Hamilkar czynił to na własną rękę, bez porozumienia z Kartagińczykami, ale zginął na połowie drogi do celu. Spadkobiercą planów jego tudzież urzędu stał się zięć jego Hasdrubal. Podbił on cały prawie półwysep aż po rz. Ebro i urządził, jako prowincyę fenicką. Założył też tutaj miasto Nową Kartaginę (Cartagena) i otworzył kopalnie srebra, których dochody przynosiły mu 6 mil. kor. rocznie. Przedewszystkiem zaś stworzył on armię, którą wykształcił w walkach ustawicznych z bitnymi ludami iberyjskimi—piechotę z zaciągów pośród krajowców iberyjskich, podczas gdy jazda kartagińska składała się z dzielnych najeźdźców pustyni afrykańskiej—Numidów i zdawna przewyższała konnicę rzymską. Kiedy i Hasdrubal poległ z ręki mordercy, wojsko okrzyknęło wodem swym najstarszego syna Hamikara—Hannibala.

---

strategiczną dla walki z Rzymem? Jakie były dzieła Hamilkara w Hiszpanii? Kto był spadkobiercą planów i następcą Hamilkara i Hasdrubala? Jaka była młodość Hannibala? Jaki jego stosunek do dzieła poprzedników? Na czem polegała wyższość Hannibala? Jakie znaczenie Hannibala w historyi świata i w dziejach sztuki wojennej? Jaka polityka Rzymu wobec Bar-

§ 21. HANNIBAL.

Hannibal stanął na czele armii, mając zaledwo lat 26. Umysł miał żywy i wykształcony, a przytem od dzieciństwa zaprawiony był do życia obozowego. Podobno Hamilkar, biorąc go z sobą na wyprawę do Hiszpanii, rozkazał mu jako chłopcu dziesięcioletniemu, zaprzysiądz na ołtarzu nienawiść dla imienia rzymskiego. I nie mieli Rzymianie przez cały ciąg swej historyi większego wroga od Hannibala. Był on podobnie, jak Aleksander W., spadkobiercą planów i przygotowań wojennych swego ojca Hamilkara i szwagra Hasdrubala. Ale Hannibal dołączył do ich dzieła swój własny gieniusz strategiczny, tak wielki, że dorównywał gieniuszowi Aleksandra W., a chociaż rezultat jego czynów był znikomy, i Hannibal podzielił los innego gieniusza wojny, który żył w 2 tysiące lat później, Napoleona, przecież wyprawy Hannibala stanowią całą epokę w rozwoju sztuki wojennej i tworzą

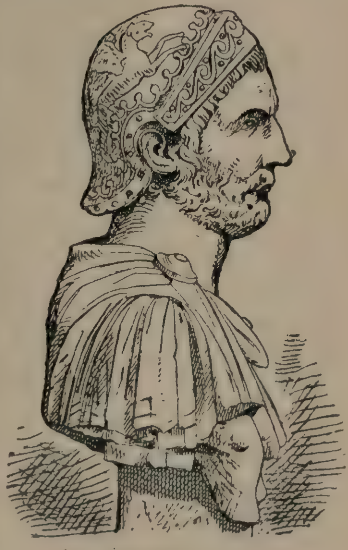

74. Hannibal.

---

kidów? Jaki przyjęto podział panowania na półwyspie iberyjskim? Kto go pierwszy złamał? Jaki był powód drugiej wojny punickiej? Jaki obrał kierunek swej wydo dzisiejszego dnia przedmiot nietylko podziwu, ale i badań fachowych dla znawców sztuki wojennej. Stworzył on nowy system wojowania, z którego skorzystali głównie jego wrogowie Rzymianie. Podbili też dzięki niemu resztę świata starożytnego.

§ 22. WYBUCH DRUGIEJ WOJNY PONICKIEJ I WYPRAWA HANNIBALA NA PODBÓJ ITALII.

Rzymianie przyjmowali z niepokojem rozszerzanie się Kartagińczyków na półwyspie iberyjskim. Dlatego, gdy Kartagińczycy posunęli się aż do rz. Ebro, Rzymianie uważali za stosowne zawiadomić ich, że uważają kraj poza Ebro za należący do sfery swoich wpływów—czyli że przekroczenie tej granicy będą uważali za wyzwanie do walki. Ale pierwsi sami złamali ten układ, ponieważ zaręczyli się przymierzem z koloniami greckimi na południu od Ebro, jak z Saguntem, którego położenie również stawało się coraz to niepewniejsze. Kartagina również pragnęła zachować pokój z Rzymem. Gdy jednak Hannibal na własną rękę oblęgł sojuszny z Rzymem Sagunt i zburzył go (219), Kartagińczycy, upojeni tym zwycięstwem i rozłakomieni trofeami wojennymi, przysłanymi z Hiszpanii, zdecydowali się na wojnę, i Hannibal z armią swoją przekroczył rz. Ebro.

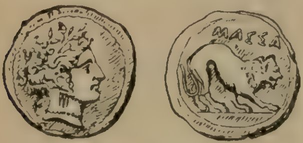

75. Moneta Massalii.

---

prawy na Italię Hannibal? Jaki największy jego czyn wojskowy? Jakie były pierwsze kroki na teatrze wojny italskim? Jaka była obrona ze strony Rzymian? Jakie

Rzymianie byli uprzedzeni o ruchach Hannibala. Senat też wysłał konsula P. Korneliusza Scypiona do Gallii zaalpejskiej, ażeby zagrodził Hanibalowi drogę. Ale w chwili gdy Scypion przybył do Massalii, Hannibal przekroczył już był Pireneje, i przeprawiwszy się przez Rodan, maszerował wzdłuż Izery drogą na Mały Barnard. Przebył go w porze jesiennej z całą armią, liczącą 20 tys. piechoty i 6 tys. jazdy wraz ze słoniami, wśród nadzwyczajnych trudności, drogą ponad przepaściami, lub też łożyskami wyschniętych potoków, dokonawszy czynu, o jakim nikt przedtem, a nawet długo później nie marzył, przyczem zużył wszystkiego 5 miesięcy czasu na przejście od rz. Ebro po nizinę Padu. Na ziemi italskiej Hannibal znalazł już gotowych sojuszników w świeżo przyłączonych Gallach i mógł za pieniądze uzupełnić nimi swoje przerzedzone trudami wojennymi szeregi. Tutaj też zadał pierwsze klęski Rzymianom: nad Ticino (218), gdzie konsul P. Korneliusz Scypio ciężko ranny ocalał jedynie dzięki przytomności umysłu i waleczności swego siedmnastoletniego syna, późniejszego wielkiego Scypiona—i pod Trebią, gdzie rozbił drugiego konsula, Tyberyusza Semproniusa. A gdy ten sam los spotkał armię rzymską (pod wodzą konsula C. Flaminiusa) w środkowej Italii nad jeziorem trazymeńskim (między Cortoną a Peruzyą), Rzymianie zaskoczeni i przerażeni temi nadspodziewanemi postępami wroga, wybrali dyktatorem Q. Fabiusa Maximusa, który dał za wygranę potykaniu się w otwartym polu, a uciekł się do systemu podjazdowej walki. (Stąd przydomek, jaki otrzymał, Cunctator). Ale gdy w Rzymie wy-

---

niebezpieczeństwo zagrażało im od sprzymierzeńców? Na czem polega wyższość taktyki Hannibala? Jaka słabuchło niezadowolenie z tej taktyki, gdyż obawiano się buntu w całej Italii przeciwko sobie, dwaj konsulowie M. Tarentius Varro i L. Aemilius Paulus, wybrani przez lud i senat po upływie terminu sześciomiesięcznego dyktatury, odważyli się jeszcze raz stoczyć walną bitwę, która skończyła się straszą klęską Rzymian i była chwilą zwrotną w czasie tej wojny, a mianowicie bitwę pod Kannami (216).

§ 23. BITWA POD KANNAMI I TAKTYKA BOJOWA HANNIBALA.

Dotychczasowe zwycięztwa swoje nad Rzymem Hannibal zawdzięczał głównie swej jeździe, rekrutowanej z pośród krajowców afrykańskich. Ale w bitwach jego rozstrzygała nie tyle wyższość broni, ile umiejętność wodza, który potrafił sprawnie działać pojedyńczymi częściami swej armii i kierować nimi w czasie boju zarówno sam, jak i przy pomocy wykształconego korpusu oficerskiego, którego rozkazy wykonywali podkomendni. Rzymianie byli natomiast wierni swojej dawnej zasadzie legionu, podzielonego na trzy szeregi manipuł według wieku i uzbrojenia żołnierza, przyczem każdy szereg był tylko oparciem dla poprzedniego i nie występował, jako samodzielna jednostka, ani zaczepnie, ani odpornie. Stąd legion rzymski, była to masa ciężka i nieruchawa, która atakowała tylko z frontu, przy obejściu zaś nieprzyjaciela z boków lub z tyłu mieszała się, i najsłabsza jego część liczebnie (triarii) stawała się bezbronną.

---

bość systemu manipularnego legionu? Gdzie stoczono rozstrzygającą bitwę w drugiej wojnie punickiej? Jaka przyczyna zwycięstwa Hannibala pod Kannami? Jakie

Wszystkie te słabe strony taktyczne Rzymian umiał wyzyskać Hannibal. Armia jego pod Kannami była dwakroć słabszą liczebnie od armii rzymskiej pod względem piechoty, stanowiącej bądź co bądź chlubę oręża rzymskiego. Hannibal miał natomiast przewagę w jeździe, która też pierwsza zaczęła atak oskrzydlający, podczas gdy piechota iberyjska i celtycka wraz z gwardyą libijską w rezerwie, zajmująca środek, zaatakowała legiony rzymskie z frontu. Przez to szyk bojowy Rzymian przyjął kształt półksiężyca. Ale z chwilą, gdy kawalerya rzymska na skrzydłach została spędzona z pola, ciężka jazda afrykańska pod wodzą brata Hannibala Hasdrubala rzuciła się na wojska rzymskie z tyłu. Legiony nie umiały ani zmienić szyku, ani podzielić się na wszystkie fronty. Rzymianie zostali otoczeni i cała armia w pień wycięta (w tej liczbie i dwaj konsulowie — Lucius Paulus i prokonsul Gnaeus Servillius), nie licząc wziętych do niewoli. Bitwa pod Kannami była to chwila zwrotna w dziejach sztuki wojennej. Mogła się stać nią także i w dziejach świata, podobnie jak klęska Ateńczyków na Sycylii. To, że Rzym ocalał od zupełnej zagłady, nie pochodziło z winy Hannibala, jako wodza, lecz miało za przyczynę słabość strategiczną jego wyprawy.

§ 24. BRAKI STRATEGICZNE WYPRAWY HANNIBALA. ZWROT NA NIEKORZYŚĆ KARTAGIŃCZYKÓW PO BITWIE POD KANNAMI.

Przedsiębiorąc wyprawę od strony lądu, Hannibal tem samem uznawał wyższość Rzymian

---

znaczenie tej bitwy taktyczne i dziejowe? Jakie skutki klęski pod Kannami dla Rzymian? Dlaczego Hannibal nad Kartaginą na morzu. Po klęskach pierwszych Rzymian, zwłaszcza nad jeziorem trazymeńskim, wypadało Hannibalowi zająć stolicę państwa. Istotnie wódz Kartagińczyków mógł ruszyć pod Rzym, aby oddziałać choćby moralnie na oblężonych, ale samego miasta, którego mury liczyły milę obwodu, nie mógł oblęgać od strony lądu, do odcięcia zaś go od morza brakowało mu floty. Plan Hannibala był w gruncie rzeczy całkiem inny. Po zrezygnowaniu ze zdobycia stolicy nie pozostawało mu nic innego, jak rozbroić Rzymian w ich własnym domu czyli podburzyć przeciwko nim ludy podwładne i sojuszne Italii. I zadania tego w części dokonał. Na wiadomość o klęsce Rzymian pod Kannami rozpoczęła się generalna defekcya drobnych ludów

76. P. Cornelius Scipio Africanus Maior. Muz. narodowe w Neapolu.

---

nie ruszył na Rzym? Jaki był jego plan strategiczny? Jaka polityka wobec ludów italskich? Jaki był stosunek sprzymierzeńców do Rzymu po klęsce pod Kannami? Co w południowej Italii i miast, jak Kapui, drugiego co do bogactwa i liczby mieszkańców po Rzymie, oraz na Sycylii—Syrakuz, gdzie nie stało mądrego Hierona. Ale miasta nadmorskie greckie pozostały się wierne Rzymowi, mimo bardzo ścieśnionego swego położenia, jak Neapol, nawet Tarent, który dopiero pod koniec przeszedł na stronę Hannibala. Z obwodów środkowej Italii ani jedno miasto, ani jedna gmina latyńska nie rzuciły się w objęcia Fenicyan. Poczucie spólności narodowej okazało się u nich silniejsze od chęci swobody lub niezależności politycznej. Rzymianie natomiast, dzięki swej przewadze na morzu, nie tracąc ufności w zwycięztwo, tworzą coraz to nowe armie, w końcu wszystkich prawie obywateli swoich powołują pod broń; unikając walnych bitew, walczą zamknięci w obozie, którego okopy są nieprzystępne dla jazdy numidyjskiej. Walka przeobraża się w szereg drobnych potyczek, długotrwałych oblężeń miast, w miarę postępu czego wzmagają się siły Rzymian i słabną siły przeciwnika (Marcus Claudius Marcellus). (Później przypisywano tę zmianę zniewieściałości, jakiej uległy wojska kartagińskie w czasie długiej bezczynności na leżach w bogatej i zepsutej moralnie Kapui). Rzymianie po dwuchletnim oblężeniu zdobyli napowrót Kapuę, a na Sycylii Marcellus odzyskał Syrakuzy. Od samego początku wojny Rzymianie przerzucili część swojej armii do Hiszpanii. Gnaeus Scypion zdobywa i odbudowuje Sagunt, ale on i jego brat Publiusz giną w tej wyprawie. Dopiero młodociany P. Korneliusz Scypion, syn pobitego pod Ticino konsula, kończy ją zdo-

---

zapewniło bezpieczeństwo Rzymowi? Jaka jego taktyka obronna, i przez kogo zainaugurowana? Jakie zwycięstwa odnoszą Rzymianie w Hiszpanii, na Sycylii i w Italii?

byciem Nowej Kartaginy. Szczęście odwraca się od Hannibala. Wojsko kartagińskie w Italii jest już tak osłabione, że wódz pragnie zawrzeć tylko honorowy pokój. Ale i dla niego samego zaczyna się szereg niepowodzeń. Posiłki, prowadzone przez jego brata Hasdrubala z Hiszpanii, zostały rozbite nad Metaurem. Potem Hannibalowi nie pozostaje już nic innego, jak zrzec się podboju Italii i myśleć o ratowaniu własnej ojczyzny, zwłaszcza po wylądowaniu wojska rzymskiego w Afryce. Scypion bowiem zaraz po powrocie z Hiszpanii został wysłany do Afryki, aby zmacać wroga we własnym gnieździe.

§ 25. PUBLIUSZ SCYPION STARSZY. BITWA POD ZAMĄ (NARAGARRĄ) I KONIEC DRUGIEJ WOJNY PUNICKIEJ.

W drugim okresie wojny Rzym zdobył się na prawdziwego wodza. Był nim gienialny P. Korneliusz Scypion (Starszy), zwany także rzymskim Aleksandrem, postać nawskroś szlachetna i rycerska. Wychowany wszechstronnie na kulturze greckiej, był on jednak przywiązany do tradycyi bohaterskiej Rzymu. Od młodości otaczał go urok nadzwyczajny, którym podbijał serca swych współobywateli — chłopów, jak i żołnierzy. Posiadał on talenty zarówno męża stanu, jak i wodza. Nie był on wprawdzie z tych, którzy gwałtownymi czynami wytrącają ludy z kolei dziejów i sami przez nie są łamani, jak Hannibal, później Cezar, zato potrafił utrzymać się zawsze na wysokości swego zadania i miał za to-

---

Jacy są główni bohaterzy wojny po stronie rzymskiej? Co skłoniło Hannibala do opuszczenia Italii? Kto zwyciężył Kartagińczyków w Hiszpanii? Jaki był wódz największy Rzymian w drugiej wojnie punickiej? Kto warzyszkę swych losów gwiazdę, której promienie nie zbladły do końca życia. Doświadczenie w wojnie hannibalskiej nauczyło Rzymian, iż do walki potrzeba nie wodza z tytułu jego stanowiska w rządzie (wyboru na konsula), lecz z daru i urodzenia. Takim pierwszym wodzem był Publiusz Scypion, ledwo jako edyl, wysłany do Hiszpanii po klęsce tamtejszej Rzymian (211) z terminem władzy nieograniczonym aż do zwycięstwa Kartagińczyków i wypędzenia ich stamtąd. Po powrocie lud obdarzył go godnością konsula, lubo nie miał jeszcze prawem przepisanego wieku, a następnie z władzą zastępcy konsula (prokonsula) wyprawił do Afryki z tem, że ma pozostać w tym charakterze tak długo, dopóki nie rozbroi wroga (donec debellatum foret). Rzym więc wyłamywał się już z pod dawnych przepisów, ograniczających godność wodza do urzędu konsula (urząd dyktatorski wydawał się niebezpiecznym dla stosunków republikańskich), a co więcej, pomijał przepis co do wieku i terminu trwania władzy konsulskiej, przedłużając wodzom utalentowanym lata ich urzędowania z tytułem zastępów — prokonsulów. Była to jedna reforma doniosła w kierownictwie armii (skutki jej później miały się okazać i w urządzeniach politycznych). Wewnętrzną zmianę w wojsku i w sposobie jego wojowania przeprowadził sam Publiusz Scypion, głównie sprawiając szyk potrójny Rzymian tak, aby między principes, hastati i triari była większa przerwa, stąd mógł

---

był Publiusz Scypion Starszy? W jakich warunkach objął on pierwsze dowództwo nad armią? Kiedy go obrano konsulem i w jakim celu? Jakie zmiany co do wyboru wodza i wyboru konsula? Jaka zmiana w organizacyi wojska? w naczelnym dowództwie? w taktyce już każdy szereg walczyć dla siebie i za siebie. Konnicę swoją Scypion wzmocnił, pozyskując przyjaźń króla numidyjskiego Massynissy, który w walce z krewnym swoim Syphaxem, popieranym przez Kartagińczyków, przerzucił się na stronę Rzymian. Dzięki tym zmianom i swej szczęśliwej gwieździe Scypion odniósł stanowcze zwycięstwo nad Hannibalem (202) w bitwie pod Zamą (a właściwie Naragarrą). Hannibal musiał uciekać z Afryki, a Kartagina zawarła pokój, na mocy którego zrzekła się wszystkich swoich posiadłości poza terytoryum afrykańskim, wzięła na siebie ciężar kontrybucyi, spłacanej w ilości 200 talentów rocznie przez 50 lat (razem 56.580.000 kor.) i zobowiązała się nie prowadzić wojen żadnych bez zgody Rzymu—czyli inaczej mówiąc, uznawała nad sobą jego zwierzchnictwo. Niszczyć Kartaginy zupełnie Scypion nie miał zamiaru. Miała ona istnieć nadal, jako rzeczpospolita i miasto sojuszne z Rzymem. Swoją drogą Rzym tworzył nowe prowincye (dwie w Hiszpanii) i przyłączał nowe nabytki—Korsykę wraz z Sardynią, a nad Numidyą zachowywał dla siebie protektorat. O wiele bardziej zaciężyła natomiast po wojnie przewagą Rzymu nad miastami italskimi, które się oderwały i zostały odzyskane z powrotem. Kapua została zburzona i obrócona w zwykłą wieś, a jej pola zabrane na rzecz skarbu, tak samo wiele innych miast, dawniej sojusznych w Italii. Tarent i Syrakuzy zostały zdobyte napowrót (w czasie szturmu zginął słynny wynalazca i matematyk Archimedes, niewątpliwie największy gieniusz naukowy sta-

---

bojowej? Jakie główne zwycięstwo Scypiona? Jakie jego skutki? Na jakich warunkach zawarto pokój z Kartaginą? Jaki cel polityki rzymskiej względem tego miarożytności), a państwo syrakuskie wcielone bezpośrednio do prowincyi sycylijskiej. Tak więc upadek Hannibala był połączony z ponownem ujarzmieniem Italii, a co ważniejsze to, iż potęga państwowa Kartaginy przestała istnieć raz na zawsze. Z pierwszorzędnego mocarstwa Kartagina zeszłe do roli jedynie handlowego miasta. Rzym natomiast zdobył niezaprzeczone panowanie nietylko w Italii, ale i na całej zachodniej połaci morza Śródziemnego.

§ 26. POTĘGA RZYMU NAD ADRYATYKIEM. WOJNA ILLIRYJSKA.

Po zdobyciu Tarentu, Syrakuz i Kartaginy Rzym stawał się odrazu pierwszym miastem handlowym na zachodzie. Te właśnie interesa handlowe coraz bardziej angażowały go w sprawy wschodnie, gdzie dotychczas utrzymywała się równowaga państw militarnych diadochów. Ale najbliższe stosunki przez morze Adryatyckie łączyły Rzym z miastami bogatymi handlowymi greckimi, głównie z Koryntem, po części z Sikyonem, które znów rozkwitły, zaćmiewając swym blaskiem nawet Ateny. Handel zamorski Italii z Grecyą spoczywał teraz w rękach Rzymu. Na niego też spadł obowiązek czuwania nad bezpieczeństwem żeglugi na m. Adryatyckiem, niepokojonym przez korsarstwo. Trudnili się niem przeważnie Illirowie, i Rzym musiał niejednokrotnie poskramiać ich gniazda robójnicze. W czasie jednej z takich wypraw, jeszcze w okresie między pierwszą a drugą wojną punicką, Rzymianie zajęli na stałe

---

sta? Jakie potworzono nowe prowincye rzymskie? Jaki nowy protektorat? Jaki był los zbuntowanych miast italskich? Syrakuz? Jaka zaszła zmiana w położeniu mocarstwowym Rzymu—państwa? w położeniu wielkowyspę Korkyrę (konsul Gn. Fulvius) i postawili stopę na wybrzeżu illirskim, wciągając do sojuszu miasta, jak Apollonię i Dyrrhachium. Tem samem wzięli udział także w sprawach Macedonii i państw greckich, zamieszanych w te walki Ale stosunek Rzymian do Greków był początkowo bardzo przyjazny, i pierwsze poselstwo rzymskie do Koryntu i do Aten było przyjęte z nadzwyczajnymi honorami, a nawet przypuszczono Rzymian do igrzysk istmijskich, przez co zrównano ich jakby z rodowitymi Grekami. Był to jednak stosunek raczej uległości słabszego do silniejszego, jak równego z równym.

§ 27. NOWE ŻYCIE POLITYCZNE W GRECYI. ZWIĄZEK ETOLSKI I ACHAJSKI.

W Grecyi bowiem skutkiem rozkładu monarchii macedońskiej i walk diadochów nastąpiło nowo rozbudzenie życia politycznego na gruncie narodowym. Tylko przewodniczą już w tym ruchu nie dawne państwa pierwszorzędne greckie, jak Ateny i Sparta, lecz kraje nowe, ludy świeże o kulturze niewyrafinowanej, przejęte natomiast gorącym poczuciem patryotycznem. Te zawiązki nowego życia politycznego Greków wychodzą od drobnych plemion, mieszkających nawet nie nad samym brzegiem morza, lecz w głębi Grecyi Środkowej, jak Etolów, lub też na Peloponnezie, jak Achajów. Były to zrazu państewka drobne i bez wielkiego znaczenia. Etolia zaczęła się rozszerzać

światowym Rzymu—miasta? Jakie stanowisko zajął Rzym na m. Adryatyckim? Jakie były trudności żeglugi na Adryatyku? Kto się trudnił korsarstwem? Jaka była pierwsza wojna illirska? Jakie były pierwsze nabytki Rzymu w Grecyi? Jaki stosunek Rzymu do Greków? Co przyczyniło się do rozbudzenia nowego życia polityczdopiero w IV st. skutkiem antagonizmu Aten i Sparty, później Aten z Tebami. Rozbicie Grecyi po śmierci Aleksandra pomogło jej skupić wkoło siebie większą ilość państewek sąsiednich i utworzyć związek. Zwłaszcza od chwili, gdy Etolijczycy odparli straszny najazd Keltów w wąwozie termopilskim, liga etolska nabrała ogromnego znaczenia w całej Grecyi. Zajmowała ona pierwsze miejsce w amfiktyonii delfickiej. Na pamiątkę jej zwycięstwa nad Celtami utworzono nowe igrzyska delfickie (t. zw. soteria). Z początkowego swego zakresu w środkowej Grecyi (po góry Parnas i Etę) rozszerzyła się w Grecyi północnej i środkowej, od zatoki korynckiej aż po górę Olimp, obejmując, za wyjątkiem Aten, prawie wszystkie państwa i trzymając w swych rękach najważniejsze przejścia. Związek ten etolski (koinon) zainaugurował całkiem nową politykę narodową. Opierał się on już nie na wyłącznem panowaniu czyli hegemonii jednego państwa (polis), lecz na równorzędności wszystkich państw, członków związku, którzy wybierali co rok z pośród siebie przywódcę, t. zw. stratega. Była to zupełnie nowa zasada polityczna t. zw. federacyi. Na tej samej zasadzie był oparty także i drugi związek na południu Grecyi, nieco później zorganizowany, mianowicie związek achajski. I on również powstał drogą rozrostu małej krainy Achai. Jak Etolijczycy mieli zawsze wroga w osobie króla macedońskiego, tak Achajczycy rozwijali się we współzawodnictwie ze Spartą. Naprzód opierali się na Tebach i Epamejnondasie. W bitwie pod Chajroneją walczą obok Teban

---

nego w Grecyi? Kto przewodniczy w tem ruchu? Co to jest związek etolski? Jaki był jego rozwój terytoryalny? Jakie jego zasługi i stanowisko w Grecyi? Jaki ustrój i Ateńczyków. Od śmierci Aleksandra W. powstrzymują zarówno najazdy jego spadkobierców, jak i rozszerzania się Etolijczyków na południe od zatoki koryndckiej. Prawdziwy jednak rozkwit tego związku datuje się dopiero od stratega Aratosa, który połączył prawie wszystkie ludy Peloponnezu, za wyjątkiem Sparty. Szczególnego zaś znaczenia nabrało przystąpienie do związku bardzo bogatego i handlowego miasta Sikyonu nad zatoką koryncką. Ale odkąd Sparta zaczęła podnosić się z upadku głównie za sprawą dzielnego króla Kleomenesa, który przeprowadza wielkie reformy socyalne, jak skasowanie długów, nowy podział ziemi i t. p., związek achajski, zagrożony w swoim istnieniu, ogląda się na pomoc królów macedońskich. Antigonos Dozon zwycięża króla spartańskiego pod Sellazyą (221) głównie przy pomocy Arkadyjczyków. Wtedy to liga achajska zawiera z królestwem macedońskim sojusz, który w gruncie rzeczy był uznaniem zwierzchnictwa Macedonii nad Pelloponnezem. Od chwili wmieszania się Rzymian w sprawy Grecyi, Etolijczycy mieli stale pozostawiony wybór pomiędzy zwierzchnictwem macedońskim albo opieką Rzymu. Wyprzedzeni przez Achajczyków co do sojuszu z Macedonią, musieli oglądać się teraz na pomoc Rzymian. Rzym staje przeto naprzeciw królestwa macedońskiego, jako swego pierwszego współzawodnika na wschodzie.

77. Antigonos Dozon. Według monety współczesnej.

---

polityczny? Jaka nowa zasada polityki narodowej greckiej na miejscu hegemonii? Co to jest federacya? Kto współzawodniczy ze związkiem etolskim? Co to jest związek achajski? Z kim rywalizuje? Jaki był najwy-

§ 28. FILIP V, KRÓL MACEDOŃSKI I MONARCHIA SYRYJSKA ANTIOCHA W.

Następca Aleksandra Dozona, Filip V, bardzo ruchliwy i czynny polityk, wskrzesił czasy dawnej świetności monarchii macedońskiej. Panował on faktycznie w Koryncie i na Peloponnezie, a przy pomocy potężnej floty rozporządzał żeglugą na m. Egejskim. Egipt pod rządami niedołężnych królów z rodu Lagidów był w rozkładzie i stawał się łupem dojrzałym do podboju.

78. Filip V. Według monety współczesnej.

79. Antiochus Wielki. Według monety współczesnej.

Syrya natomiast podniosła się za sprawą króla Antiocha III, zwanego Wielkim, który podtrzymał upadającą potęgę państwa Seleucydów i przywrócił jego zakres prawie do pierwotnych granic. Ci dwaj najdzielniejsi władcy porozumieli się co do podziału łupu na Wschodzie i rozdzielili między sobą panowanie na wodzie i na lądzie. Antioch III rzucił się na Egipt i zabrał mu nietylko Celesyryę, ale i Fenicyę, chociaż zdobycie wyspy Cypru wcale

---

bitniejszy jego strateg? Jakie państwo odradza się na Peloponnezie i za sprawą czyją? Jakie były reformy Kleomenesa III? Czyimi siłami została pokonana Sparta? Jacy są dwaj główni rywale w Grecyi? Kto wskrzesił mu się nie powiodło. Tymczasem Filip V położył swą potężną rękę na miastach handlowych m. Egejskiego i zaczął rozszerzać swoje panowanie aż po Azyę oraz ściągać cła z okrętów handlowych, przejeżdżających przez Hellespont. To wywołało koalicyę przeciwko niemu drobnych państewek grecko-azyatyckich, jak Pergamu, Bitynii i republiki rodyjskiej. Ale gdy Filip V czynił wciąż dalsze podboje, wówczas sprzymierzeńcy uciekli się o pomoc do republiki rzymskiej. Ponieważ i Ptolomeusz IV, zw. Filopator, jeden z najniedołężniejszych władców Egiptu, choć przyjaciel serdeczny Rzymian, umierając (205), powierzył im w testamencie opiekę nad synem swoim Epiphanesem, przeto Rzym pozyskiwał wpływ równocześnie zarówno w Egipcie, jak i w Azyi Mniejszej, i stawał odrazu w roli sędziego i rozjemcy w najważniejszych sprawach politycznych Wschodu.

§ 29. WOJNA MACEDOŃSKA. RZYM—OSWOBODZICIEL GRECYI.

Na prośbę swoich sprzymierzeńców Rzym zabronił Filipowi mieszania się do spraw azyatyckich. Ponieważ jednak Filip już na początku drugiej wojny punickiej zawarł był sojusz z Hannibalem w Italii, a później choć skrycie popierał jego plany w Afryce, przeto po skończonej drugiej wojnie punickiej przyszła kolej na stanowczą rozprawę z Macedończykami. W bi-

---

świetność monarchii macedońskiej? Na czem opierała się potęga Filipa V? Jaki współczesny wielki monarcha na wschodzie? Komu zawdzięcza rozkwit ponowny Syrya? Kto był sprzymierzeńcem Filipa V? Jaki podział Wschodu między Antiochem W. a Filipem V? Kto przywołał Rzym na pomoc w Azyi? Jaki był najdawniejszy twie pod Kynoskefalai (Psiemi Pagórkami), w blizkości Skotussy, w Tessalii, przyszło do stanowczej rozprawy. Legiony rzymskie okazały swą wyższość nad falangą macedońską: potrafiły one złamać mur jej długich saryssów oraz zniszczyły ją do szczętu (197). To zwycięztwo wodza rzymskiego (Titus Quinctius Flamininus) spowodowało zupełny przewrót w stosunkach politycznych Grecyi. Związek achajski pod kierunkiem dzielnego stratega Filopemena (Philopömen) zdołał w czas przerzucić się na stronę Rzymian i przez to ocalić swój byt, a nawet zaczął rozszerzać się kosztem etolskiego, który już mniej był potrzebny Rzymowi, a jako silniejszy, wydawał się mu niebezpiecznym. Filip V musiał nietylko opuścić Grecyę, ale także zrzec się panowania na m Egejskim i wydać całą swoją flotę, ograniczając ją do 5 okrętów wojennych. Prócz tego, zapłacił Rzymowi znaczną kontrybucyę wojenną i zobowiązał się tak samo, jak Kartagina, nie zawierać sojuszu ani wypowiadać wojny bez zgody Rzymu. Była to więc zależność Macedonii od Rzymu. Grecya cała potem dostała się pod opiekę czyli pod zwierzchnictwo Rzymu, co Titus Quinctius Flamininus przedstawił w formie, niezmiernie schlebiającej próżności narodowej Greków, ogłaszając ich wolność na igrzyskach istmijskich (196). Z Antyochem musiał Rzym toczyć jeszcze walkę, i dopiero konsul Lucyusz Scypion (Asiaticus) w towarzystwie swego brata Publiusza Scypiona po bitwie pod Magnezyą w pobliżu Si-

---

stosunek Rzymu do Egiptu? Jaka rola Rzymu w sprawach politycznych na wschodzie? Jaki był powód wojny macedońskiej? Kiedy ona wybuchła? Jaka stanowcza rozprawa? Kto był zwycięzcą Filipa V? Jaki układ polityczny nastał w Grecyi po bitwie pod Kynoskefalai? Jakie warunki pokoju z Filipem V? Jaki stosunek Mapylos w Lidyi (190) zmusił go do opuszczenia Azyi Mniejszej i ograniczenia swego państwa na zachodzie górami Taurus i rzeką Halysem. Posiadłościami zaś nowo zdobytymi Rzym obdzielił głównie sprzymierzeńców, jak wyspę Rhodos i królestwo Pergamu. Tym sposobem Rzym okazał się bezinteresownym w sprawach azyatyckich, ale nie nadługo. Niebawem bowiem nowe zamieszki na wschodzie pchnęły go do stanowczych podbojów i do utworzenia nowych prowincyi.

§ 30. WOJNA Z PERSEUSZEM. KONIEC PAŃSTWA MACEDONII.

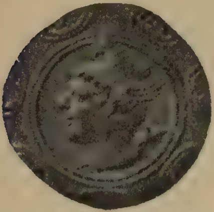
80. Perseusz. Według monety współczesnej.

Chociaż Filip V upokorzył się wobec Rzymu, a nawet walczył później po stronie Rzymian przeciw byłemu swojemu sojusznikowi Antiochowi, przecież Macedonia żywiła jeszcze plany pokonania Rzymu przy pomocy ludów północnych, barbarzyńskich Traków, Illirów, zwłaszcza zaś nienawidzących Rzymian Celtów w sojuszu z Grekami. Pobudzał te plany Hannibal, który po wypędzeniu z ojczyzny błąkał się po dworach władców wschodnich, intrygując wszędzie przeciw Rzymowi, aż w końcu sam sobie zadał śmierć od trucizny, obawiając się wydania w ręce swoich wrogów ze strony Prusiasa, króla Bitynii. Te marzenia pró-

---

cedonii do Rzymu po klęsce? Co oznacza wolność Grecyi? Jaki rezultat wojny z Antiochem? Jaki nastąpił nowy układ w Azyi Mniejszej? Jaki był powód zniesienia królestwa Macedonii? Kto był Perseusz, i jakie były jego plany? Jaki udział w walkach na wschodzie Hannibala, i jaki jego koniec? Kto był zwycięzcą Perseusza bował urzeczywistnić syn Filipa V—Perseusz, jako wódz i polityk, mniej utalentowany od ojca, zato mistrz intrygi i dyplomacyi wschodniej. Przeciwko niemu kilkakrotnie posyłani wodzowie ponosili klęski, (jak Licinius Crassus), aż zwyciężył go ostatecznie L. Aemilius Paulus, wódz ze szkoły Scypiona i osobisty jego przyjaciel, w bitwie pod Pydną (168). Rzymianie nie chcieli już pozostawiać państwa niezależnego w Macedonii i podzielili ją na cztery okręgi w bezpośredniej zależności od Rzymu, ale bez specyalnego zwierzchnictwa, dopiero późniejsze zamieszki zniewoliły Rzymian uczynić z niej jedną prowincyę (146). Klęska Macedonii była też równocześnie klęską ligii achajskiej, która musiała dać tysiąc zakładników, wysłanych do Italii (między nimi był historyk Polybiusz rodem z Megalopolis).

§ 31. ZBURZENIE KARTAGINY. PROWINCYA RZYMSKA AFRYKA. ZBURZENIE KORYNTU I KONIEC WOLNOŚCI GRECYI.

Kartagina, zamknięta w obrębie murów jednego miasta, wraz z obwodem, doń należącym, przestała być dla Rzymian groźną politycznie. Ale rozkwit jej, jako miasta pierwszorzędnego handlowego na wybrzeżu afrykańskim w bliskości Rzymu, stał solą w oku dla rzymskich kapitalistów, a i dla ludzi starej daty, jak M. Porcius Cato, była ona nadal odwiecznym rywalem (Carthaginem delendam esse), z poza którego

---

i w jakiej bitwie? Jaki był los Macedonii po bitwie pod Pydną? Dlaczego Rzymianie zburzyli Kartaginę? Jaki był powód ostatniej wojny punickiej? Jakie warunki postawił Rzym Kartaginie? Jaką drogą zdobyto miasto? Kto był Scypio Aemilianus? Jakie były losy ostateczne Kartaginy? Jaka nowa prowincya w Afryce?

przezierało widmo Hamilkara i Hannibala. W gruncie rzeczy pod względem militarnym Kartagina była już wówczas tak słaba, że król numidyjski i sprzymierzeniec Rzymu Massynissa stale rozszerzał swe posiadłości i groził opanowaniem miasta, co zapewne przyspieszyło decyzyę senatu. Właśnie obrona przed tym królem ze strony Kartagińczyków posłużyła partyi wojennej w senacie za niesprawiedliwy powód do wypowiedzenia Kartaginie wojny. Kartagińczycy zgodzili się byli na wszystkie warunki, podane przez Rzymian, jak wydanie okrętów i całkowite rozbrojenie. Ale gdy Rzym zażądał ostatecznie, aby mieszkańcy opuścili miasto, które miało być zburzone, a sami osiedlili się, gdzie im się podoba, byle jednak w odległości 50 stadyów (15 *km*) od morza, rozpacz natchnęła Kartagińczyków do ostatecznego wysiłku. Z wielką ofiarnością i poświęceniem zorganizowali na nowo obronę, która trwała przez lat trzy, aż po długim oblężeniu zdobył Karta-

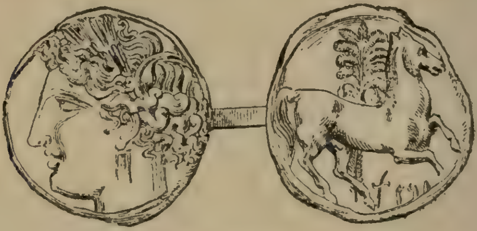

81. **Moneta złota Kartaginy (z elektrum).**

Co się zowie końcem wolności Grecyi? Jaki ustrój otrzymały Macedonia i Grecya? Kiedy Grecya została prowincyą i pod jakim mianem? Jakie miasto handlowe greckie zostało zburzone? Jaki był powód do utworzenia pierwszej prowincyi w Azyi? Jaki punkt handloginę P. Scypion Aemilianus (syn Pawła Aemiliusa, a wnuk adoptowany Scypiona Starszego), obrany konsulem, pomimo młodocianego wieku, przyczem resztki walczących zginęły w płomieniach głównej świątyni kartagińskiej (146). Kartagina została doszczętnie zburzona. Grunta jej oddano na czynsz tuziemcom, z resztek zaś jej posiadłości utworzona została nowa prowincya Afryka z centrem administracyjnem w wiernej zawsze Rzymowi Uttyce. Na wiadomość o wojnie z Kartaginą jeszcze raz porwała się do broni liga achajska. Ale konsul L. Mummius zburzył wówczas Korynt (146) i uczynił z Grecyi osobną prowincyę, zawisłą od Macedonii. Jako osobna prowincya rzymska, Achaja, Grecya została zorganizowana dopiero później, za czasów Juliusza Cezara.

§ 32. PROWINCYA RZYMSKA AZYA I PAŃSTWO RZYMSKIE ŚRÓDZIEMNOMORSKIE.

Niezadługo Rzym założył także pierwszą swoją prowincyę w Azyi. Stało się to po śmierci ostatniego z królów Pergamu—Attalosa III, który zapisał swoje królestwo Rzymowi (131), a chociaż po jego śmierci pojawili się pretendenci, których roszczenia trzeba było z bronią w ręku odpierać, Rzym zawładnął częścią półwyspu i założył tutaj swoją prowincyę Azyę (129). Także i Rhodos utracił swoje znaczenie na wodach wschodnich m. Śródziomnego, odtąd Rzymianie założyli nowy port wolny na wyspie Delos, który skupił w swych rękach cały handel morski. Mając

---

wy służył za oparcie Rzymu na wschodzie? Jakie państwo powstało z podbojów rzymskich? Jaki był stan sił Rzymu na wschodzie i zachodzie, i jaki ostateczny układ między Wschodem a Zachodem?

zależnym prócz tego od siebie Egipt, Rzym dokonał teraz podboju całego świata na wschodzie tak samo jak i na zachodzie, i urzeczywistnił przez to program jednego wielkiego państwa śródziemnomorskiego. Ale po wypełnieniu tego zadania okazał się brak równowagi między celami a środkami Rzymu. Na zachodzie, gdzie brak było dotychczas wysokiej cywilizacyi, Rzym przynosił ze sobą zarówno nowy typ rządów, jak i zadatki nowej kultury. Na wschodzie natomiast ustrój prowincyonalny rzymski był tylko powłoką, pod którą kwitła i rozszerzała się nadal stara cywilizacya grecka. Dlatego tylko zachód stał się rozszerzeniem świata rzymskiego. Wschód przetrwał hellenistyczny i z czasem po swem odrodzeniu zwyciężył i przewyższył sam Rzym nawet.

BIBLIOGRAFIA.

Mommsen Th.: *Römische Geschichte*. T. I. 1854 przekład polski T. Dziekońskiego. T. I, II wyd. II. 1880.

Wilh. Ihne: *Römische Geschichte*. T. I, II 1893—1896.

Karl Wilh. Nietzsche: *Geschichte der römischen Republik*. T. I—II. 1884—5.

Carl Neumann: *Das Zeitalter der punischen Kriege*. 1885.

Konrad Lehman: *Die Angriffe der drei Barkiden auf Italien. Drei quellenkritischkriegsgeschichtliche Untersuchungen*. 1905.

Hans Delbrück: *Geschichte der Kriegskunst in Rahmen der politischen Geschichte*. T. I. *Das Alterthum*, wyd. drugie. 1908.

I. Kromayer: *Antike Schlachtfelder. Bausteine zu einer antiken Kriegsgeschichte*. T. I—II. 1903—1907. T. III. J. Kromayer i G. Veit. 1912.

Th. Mommsen: *Geschichte des römischen Münzwesens*. 1890.

Ben. Niese: *Grundriss der römischen Geschichte nebst Quellenkunde*. 1897.

— *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*. T. II—III. (1899—1905).

Adolf Holm: *Griechische Geschichte*. T. IV. 1894.

Marcel Dubois: *Les ligues étoliennes et achéenne* (Bibl. des écoles français d'Athenes et de Rome). 1885.

Julius Beloch: *Griechische Geschichte*. T. III. 1, 2. *Die griechische Weltherrschaft*. 1904.

Otto Meltzer: *Geschichte der Karthager*. T. I—II. 1879—1896. T. III. von 218—146 wyd. Uhlrich Kahrstedt. 1900.

Gaston Boissier: *L'Afrique Romaine*. 1895.

Heinrich Nissen: *Italische Landeskunde*. T. I—II, 1, 2. 1883—1902.

Robert Pöhlmann: *Grundriss der griechischen Geschichte nebst Quellenkunde*. 1896.

Meyer E.: *Geschichte des Alterthums*. T. III, IV, V. 1901 — 1902.

Tytus Liwjusz: *Dzieje rzymskie*, przekł. J. M. hr. Ossolińskiego. 2 t. 1850.

E. Petersen: *Lupa Capitolina* (Klio t. VIII. 1908).

IMPERYALIZM RZYMSKI.

§ 1. SPOŁECZEŃSTWO RZYMSKIE STAROŻYTNE.

Dotychczasowe społeczeństwo rzymskie było wojskowe i rolnicze. Każdy obywatel rzymski był żołnierzem i zarazem rolnikiem. Mimo różnic społecznych między szlachtą a ludem, różnice majątkowe były bardzo nieznaczne. Najpospolitszy dział ziemi pod uprawę pierwotnie stanowiły dwie morgi (morga—jugerum); jednak już za czasów Curiusa Dentatusa dział ten zwiększył się do siedmiu mórg. Ale szlachta (nobilitas) tak samo trudniła się uprawą ziemi, jak i chłopi. Wielkiego gospodarstwa rolnego w starożytnym Rzymie niema ani śladu. W czasie pierwszej wojny punickiej wódz naczelny Regulus miał tylko jednego niewolnika i jednego wyzwoleńca, który zarządzał jego majątkiem. Gdy na wojnie doszła go wiadomość o śmierci swego włodarza, musiał żądać urlopu dla uregulowania swoich stosunków majątkowych. Także i pod względem socyalnym istniał ścisły związek między szlachtą a ludem. Jak w czasie pokoju chłop znajdował pomoc i zastępstwo prawne wśród warstwy szlacheckiej, z której wychodzili juryści, tak w czasie wojny synowie szlachty byli oficerami, pod których rozkazami służyli żołnierze rzymscy z pośród ludu.

Jaki był starożytny charakter społeczeństwa rzymskiego? Co to był obywatel rzymski? Jakie były różnice społeczne a majątkowe między obywatelami? Jaki średni dział ziemi? Jaki sposób administracyi majątku? Jaki stosunek socyalny obydwuch warstw? Jakie są war-

§ 2. SZLACHTA (NOBILITAS) I LUD.

Szlachta teraz rekrutowała się z rodów, zarówno starych patrycyuszowskich, jak i nowych plebeuszowskich, których przedstawiciele spełniali najwyższe magistratury czyli urzędy w państwie. Odpowiadała ona dawnym patrycyuszom i była warstwą naczelną w społeczeństwie. Tworzyła ona ordo senatorius (stan, w gruncie zaś

82. Żarna, poruszane przez osła. Kamień nagrobkowy z Ostia. Muz. Chiaramonti w Rzymie.

---

stwy społeczne? Co to jest szlachta? Z kogo się rekrutowała, i jakie było jej stanowisko? Jakie są zewnętrzne rzeczy korporacyę), a chociaż określały go tylko obowiązki senatorskie, to przecież rozumiano pod tem i urodzenie. Prawa i przywileje senatorskie rozszerzały się także i na potomstwo. Szlachcic, czyli urzędnik kurulny, miał prawo do noszenia togi w obramowaniu purpurowem (toga praetexta), używania naczyń srebrnych przy składaniu ofiar tudzież zbroi srebrnej na wojnie. Synowie jego nosili na piersiach złoty medalion (bulla aurea). W domu jego stały wizerunki przodków z wosku (cerae) w skrzyniach (armaria) z opisem ich czynów chwalebnych (tituli). W dnie świąteczne były one wieńczone; jako maski zaś, noszono je przy uroczystym pogrzebie (ius imaginum). Nad grobem zmarłego szlachcica wygłaszano mowy chwalebne (laudationes). Już znacznie później, bo za cesarstwa z tych tituli poczęto tworzyć genealogię rodów i tablice rodowe (stemmata). Obok imienia własnego (praenomen) i nazwiska rodowego (nomen gentilicium) szlachta dobierała sobie jeszcze przezwisko (cognomen), które przechodziło dziedzicznie. Mimo przeto zupełnego zrównania stanów i władzy ludu w komicyach narówni z władzą szlachty w senacie, lud w stosunku do senatorów był warstwą podrzędną o różnych stopniach zależności aż do najniższego, czyli proletaryuszów (infima plebs, proletarii). Obok też pojęcia ludu ogólnego dla oznaczenia narodu rzymskiego (populus Romanus Quiritium), poczęło się wytwarzać także inne znaczenie jego, jako gromady, pospólstwa (populus), w przeciwstawieniu do szlachty czyli arystokracyi.

---

odznaki szlachty? Jaką drogą przechodziły na potomstwo? Jakie stanowisko socyalne ludu? Jakie ma znaczenie nazwa lud w Rzymie? Jaki był podział majątkowy, i która klasa była najbogatsza? Z kogo się ona rekrutowała?

§ 3. KLASA RYCERSKA (EQUITES).

Skutkiem dopuszczenia ludności miejskiej do wszystkich tryb w Rzymie obok dawnej arystokracyi rodowej poczęła wytwarzać się nowa arystokracya pieniężna. Rekrutowała się ona przeważnie z wyzwoleńców, którym w Rzymie hojnie nadawano prawo obywatelstwa. Dawny podział majątkowy zapewne według ilości posiadanej ziemi na 5 klas, którego początek przypisywano Serwiuszowi, a który później zastąpiono cenzusem pieniężnym, teraz dopiero nabrał prawdziwago znaczenia (prw. str. 76). Według tego podziału do pierwszej klasy ludności należeli najbogatsi obywatele, których cenzus majątkowy wynosił 100 tys. assów (funtów miedzi) do pierwszej wojny punickiej, chociaż z czasem wzrósł on do miliona assów (400 tys. sestercyi). Przedstawiciele tej klasy ludności tworzyli 18 centuryi jazdy. Stąd nazwa członków tej klasy jeźdźcy (equites equo privato), albo używając średniowiecznego pojęcia na określenie ich charakteru, rycerze, chociaż charakter tej klasy był raczej kapitalistyczny, jak wojskowy. (My też będziemy używali dla niej stale nazwy pierwszej). Ale należało do niej dużo potomków szlachty, jak również sami jeźdźcy dobijali się o magistratury czyli o wyższe urzędy i dostojeństwa. Stąd w miarę nagromadzania się i wzrostu bogactw w Rzymie rósł wpływ i znaczenie tej klasy, której liczba członków wciąż zwiększała się. Pomiędzy pierwszą a drugą wojną punicką było ich już około 22 tys.

Jaki był początek klasy jeźdźców, i jakie jej stopnie ewolucyi? Skutkiem czego wzrastał wpływ tej klasy? Jaka była jej siła liczebna? Jak się odbiły podboje Rzymu na jego gospodarstwie? Skąd napływał kapitał?

§ 4. PRZEWRÓT EKONOMICZNY W RZYMIE. WZROST CEN I SPADEK WARTOŚCI PIENIĄDZA.

Pierwszym skutkiem podbojów Rzymu poza granicami Italii było wielkie nagromadzenie się bogactw w rękach państwa tudzież pojedyńczych jego obywateli. Rzym ściągał olbrzymie kontrybucye z państw podbitych albo proszących o pokój. I tak w przeciągu lat ośmiu (188—176) otrzymał od Antyocha W. tysiąc talentów, między r. 201 a 151—200 od Kartaginy; od związku etolijskiego między r. 188 a 182—50. Ta wielka ilość pieniądza, puszczona w obieg, spowodowała upadek jego wartości. W tym samym czasie wartość assa spadła z 10

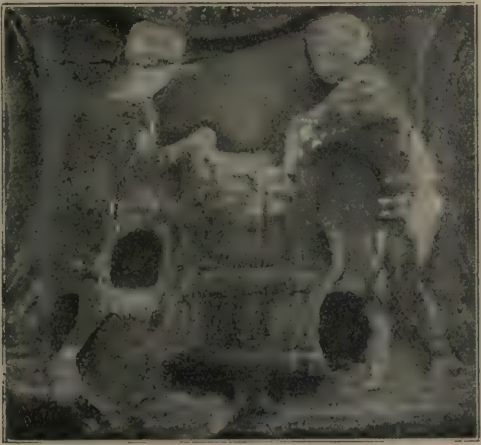

83. Wypiek chleba. Wypukłorzeźba na sarkofagu w Villa Medici.

Jaki wpływ jego wzrostu na wartość pieniądza i na ceny produktów? Jaka zmiana wartości assa w przeciągu lat dwustu oraz ceny pszenicy? Kto skupia w swych

uncyi (waga miedzi) na dwie, później nawet na jedną. Z jednostki pieniężnej as stał się monetą zdawkową (bilonem). Naturalna rzecz, że w tym samym stosunku, jak pieniądz obniżał swą wartość, podnosiły się ceny wszystkich produktów i towarów—pięciokrotnie, a nawet sześciokrotnie. I tak, w II st. modius (miara pszenicy) kosztował przeciętnie jeden denar (16 assów), podczas gdy dwieście lat temu taka sama miara zboża kosztowała 3 assy. Zboże samo w tym wypadku nie stało się droższe, ani ilość jego się zmniejszyła, raczej przeciwnie, skutkiem wzmożonego przywozu z poza Italii, ilość jego coraz bardziej się zwiększała, tylko siła kupna pieniądza stała się mniejszą. Jestto oznaka, że pieniądz coraz więcej ucieka z rąk masy ludności, zwłaszcza rolniczej, pracującej i produkującej, i że kapitał gromadzi się coraz bardziej w rękach pojedyńczych osób. Było to w związku z powstaniem nowej klasy ludności kapitalistycznej i z przeobrażeniem się gospodarstwa społecznego w Rzymie.

§ 5. SPÓŁKI KUPIECKIE (SOCIETATES) I DZIERŻAWCY DOCHODÓW PUBLICZNYCH (PUBLICANI).

Chociaż majątek państwa wzrastał, przecież udział w nim obywateli rzymskich nie był równomierny. W pierwszym rzędzie przyczyniał się do tego szczególny system ściągania podatków i zarządzania skarbem publicznym ze strony państwa. W Rzymie nie było specyalnych urzędników do zbierania podatków lub też prowadzenia

---

rękach kapitał? Jaki był system skarbowy w Rzymie? W czyich był rękach? Jakie główne dochody skarbu, i jak je ściągano? Co to są publikanie, i z jakiej klasy się rekrutują? Jak powstały pierwsze spółki udziałowe? Jaki charakter przybrał system fiskalny rzymski dzięki robót publicznych. Wszelkie tego rodzaju czynności państwo powierzało jednostkom prywatnym, którym wypuszczało w czynsz lub dzierżawę swoje dochody, jak dziesięciny z ager publicus (decumae), podatek, płacony przez municypia (tributum), cła, portowe, tudzież dochody z kopalń, lasów i innych majątków publicznych. Podobnież puszczano na przetarg roboty publiczne, jak nowe budowle i remont starych. Były to interesy, wymagające znacznej gotówki, przewyższającej nieraz zasoby jednostek, choćby najbogatszych. Tak, naprzykład, czyszczenie kloak kosztowało tysiąc talentów. Już bardzo wcześnie przeto ci dzierżawcy dochodów publicznych, czyli t. zw. publicani, łączyli się w spółki albo towarzystwa (societates), rozporządzające znacznymi kapitałami na pokrycie żądań państwowych, ale też i ciągnące olbrzymie zyski prywatne z tych przedsiębiorstw. Pierwsze takie towarzystwo zawiązało się już w czasie drugiej wojny punickiej, chociaż nie był to jeszcze system, obliczony na zyski jednostek, tylko raczej pomoc doraźna ze strony osób prywatnych wyczerpanej kasie państwowej. Z czasem jednak przedsiębiorstwa te przeobraziły się w system fiskalny, który dawał się szczególnie odczuwać prowincyom, wystawionym z reguły na łup owych spółek dzierżawców czyli publikanów. Spółki te na podobieństwo dawnych w Attyce zawiązywały się także w celach handlowych i żeglarskich (negotiatores), czasem spekulacyjno-pieniężnych (feneratores), i w takim razie członkowie ich (socii), nieraz pięćdziesięciu i więcej, po-

---

publikanom? Jakie spekulacye ich finansowe? Kto miał zakaz udziału w nich, i w jakiej klasie one się zamknęły? Co było przyczyną bankructwa rolników drobnych w Italii? Jak zaradzono drożyźnie chleba? Skąd nosili wspólne ryzyko w zyskach i stratach. Ponieważ przedsiębiorstwem takim nie wolno było trudnić się senatorom, a należenie do nich wymagało kapitałów, przeto udziałowcami czyli członkami tych spółek byli po większej części equites. Wyraz też ten publicanus (dzierżawca) staje się prawie identyczny co do znaczenia z klasą jeźdźców. W miarę przytem, jak bogactwo jednostek rośnie, liczba ludzi bogatych maleje. Za Cycerona liczono już wszystkiego 2 tys. ludzi bogatych w Rzymie. Ale w tym samym stosunku wzrastała też liczba obywateli rzymskich bez majątku lub zubożałych.

§ 6. UPADEK ROLNICTWA. WZROST LATYFUNDYÓW I POMNOŻENIE LICZBY NIEWOLNIKÓW W ITALII.

Najgorzej wyszła na tem nagromadzeniu się kapitałów ludność rolnicza w Rzymie. Wprawdzie ceny żywności narówni z innymi artykułami handlowymi poszły w górę, ale rząd dbał o ich utrzymanie na niskim poziomie, sprowadzając zboże z Afryki, Hiszpanii, później z Sycylii, gdzie dzięki systemowi niewolnictwa uprawa była nadzwyczaj tania, i koszta produkcyi wraz z transportem mniejsze, aniżeli w Italii. Rząd sam się poniekąd przyczyniał do tej ruiny gospodarstwa krajowego. W Rzymie nagromadziła się taka liczba ludności biednej i niezadowolonej, iż dla zaradzenia jej potrzebom trzeba było uciekać się do rozdawania taniego chleba (leges frumentariae). Sprowadzano go też z za morza. Było to początkiem bankructwa klasy drobnej

---

sprowadzano zboże? Co to są leges fiumentariae? Jakie są skutki upadku rolnictwa? Kto zastąpił pracę drobnych rolników? Skąd sprowadzano niewolnika? Jaka własność rolna na miejsce drobnej? Gdzie kwitły latifundia? Jak są one uprawiane? Gdzie przetrwała włas-

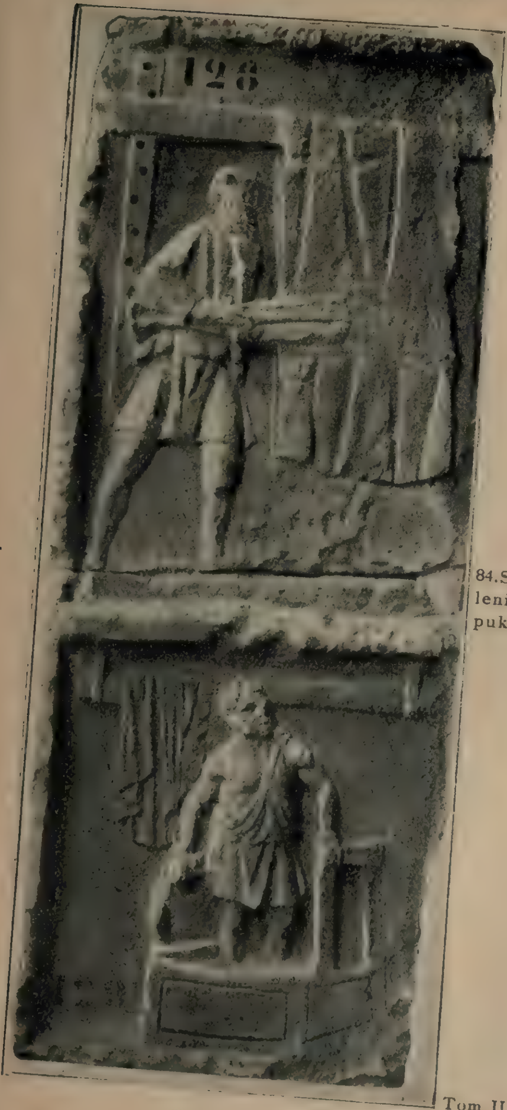

84. Strzyżenie i bielenie płótna. Wypukłorzeźba. Muz. w Sens.

rolniczej. Rolnik italski nie mógł wytrzymać konkurencyi zamorskiego zboża. Dawny udział ziemi nie wystarczał już na wyżywienie rodziny. Wielu też poczęło sprzedawać swój grunt i pomnażać zastępy proletaryatu miejskiego, szukającego darmowego chleba. Miejsce drobnego rolnika na wsi zajęli teraz niewolnicy, których bogaci właściciele zaczęli sprowadzać masami ze wschodu zwłaszcza po wojnie syryjskiej. Wyspa Delos była wszechświatowym targowiskiem dla tego handlu niewolnikami. Na miejsce dawnej drobnej własności ziemskiej powstają teraz wielkie obszary rolne (latifundia), uprawiane rękami niewolników na rachunek panów lub dzierżawców publicznych. Tak było w Kampanii, Latium, w Etruryi, gdzie już za czasów Etrusków było dużo wielkich majątków. Właściciele tych latyfundyów, nie mogąc konkurować w cenie ze zbożem zamorskim, zamieniają pola uprawne na pastwiska. Tak się ma rzecz zwłaszcza w południowej Italii—w Apulii i Lukanii, gdzie po wojnie ostatniej samnickiej odebrano mieszkańcom olbrzymie obszary i oddano przeważnie w dzierżawę towarzystwom publikanów. Równocześnie z powiększeniem się liczby niewolników wybuchają też i pierwsze ich bunty: w Etruryi, Latium, w Kampanii, Lukanii i Apulii. Jedynie w Apeninach i na północy przetrwała własność drobna. Tutaj, jak i na ogół w municypyach, stosunki społeczne pozostały zdrowsze i normalniejsze w porównaniu do nowego stanu majątkowego i podziału społecznego w samym Rzymie. Stąd też z municypiów wychodziły

---

ność drobna? Jaka różnica pomiędzy życiem Rzymu, a życiem municypów? Jakie kryło się niebezpieczeństwo dla państwa w bankructwie drobnego rolnika? Jakiej i najtęższe jednostki w ostatnim wieku republiki rzymskiej, jak Maryusz, Cyceron i inni.

§ 7. PRÓBY REFORM SPOŁECZNYCH. POLITYKA SCYPIONÓW.

Upadek drobnej własności rolnej czyli chłopów był zarazem klęską dla państwa, które dotychczas z tej klasy ludności czerpało całą swoją siłę. Przedewszystkiem z pośród niej rekrutowali się żołnierze rzymscy. Zmiana ta nie mogła ujść uwadze polityków i mężów stanu, a przedewszystkiem Scypionów, którzy w osobie dwuch braci Publiusza i Lucyusza oraz ich stryja Korneliusza dostarczyli szeregu znakomitych wodzów (Africanus, Asiaticus i Hispalus). Już Scypion Starszy starał się o podtrzymanie upadającej własności chłopskiej. Dlatego po wojnie hiszpańskiej obdzielił weteranów ziemią w Italii. W celu zapobieżenia ujemnym skutkom służby wojennej dla rolnictwa od czasów wojny z Filipem V tylko sprzymierzeńcy (socii) byli trzymani w charakterze załogi poza granicami Italii, żołnierz zaś rzymski wracał do domu. Ażeby chłop mógł uprawiać swoją rolę, trzeba go było pozostawić w kraju. Obywateli też rzymskich po wojnie z Perseuszem uwolniono od płacenia podatku (tributum). Lecz chcąc zwalczyć zło radykalnie, trzeba było przedewszystkiem zerwać z całą dotychczasową polityką zaborczą imperyalistyczną i zamknąć Rzym w granicach dawnych potrzeb i zwyczajów. Zagadnienie więc agrarne w polityce domowej miało swój przeciwważnik w polityce zagranicznej. Prowincye czy też system

---

polityki trzymali się Scypionowie względem klasy rolniczej? Jakie poczyniono ulgi wojskowe dla obywateli rzymskich? Jakie ulgi podatkowe? Jaki był związek przesilenia socyalnego w Rzymie z polityką zagraniczpaństw sojusznych—oto było pytanie, wobec którego stanęła polityka rzymska. W tem ostatniem duchu oświadczał się Publiusz Scypion. Nazewnątrz była to polityka republikańska, prowadzona pod hasłem wolności albo wyzwolenia ludów z pod jarzma obcych królów. Budziła też ona sympatye dla Rzymu, np. pośród Greków, a na morzu Śródziemnem zapewniała pokój. Była to jednak polityka, wręcz sprzeczna z interesami ludzi bogatych, zwłaszcza publikanów, którzy w podbojach Rzymu widzieli źródło swoich dochodów. Scypion, wstrzymując na tej drodze swych obywateli, ratował też Rzym od zguby. Osobisty urok, jaki wywierał, ubóstwianie ze strony ludu, powaga w senacie, za którego głowę był uważany — wszystko to razem paraliżowało ataki jego przeciwników. Zato skorzystano z jego nieobecności i uderzono w jego brata młodszego, Lucyusza, oskarżając go o przekupstwo i przywłaszczenie sobie funduszów publicznych ze zdobyczy na Antyochu W. Wprawdzie intercesya trybuna Tyberyusza Semproniusa Grakcha uratowała Lucyusza Scypiona od więzienia, które mu groziło, ale atak ten, skierowany na młodszego brata, był powszechnie przyjęty, jako wymierzony w samego Publiusza Scypiona. Odczuł on to bardzo silnie i wycofał się zupełnie z życia publicznego, usuwając się w zacisze domowe, gdzie niebawem (w dwa lub trzy lata po procesie) życie zakończył. Ale z jego odejściem system państw zależnych od Rzymu kończy się, a z upadkiem Macedonii i Syryi za-

---

ną? Jakie były dwa kierunki sprzeczne w polityce zewnętrznej rzymskiej? Co to jest system państw zależnych? Jakie było hasło tej polityki wyzwalającej? Co to jest system prowincyi? Jakiego kierunku trzymali się Scypionowie? Kto był ich przeciwnikiem? W jaki spoczyna się okres tworzenia prowincyi rzymskich na wschodzie.

§ 8. WPŁYW I ODDZIAŁYWANIE DUCHOWE GRECYI NA RZYM. POCZĄTKI LITERATURY RZYMSKIEJ. POLYBIUSZ I JEGO DZIEJE.

Grecya, zwyciężona orężem rzymskim, podbiła Rzymian siłą swego ducha. Cała literatura rzymska zawdzięcza swój początek wpływom greckim. Już ku końcowi III st. rozpoczynają się próby przyszczepienia poezyi greckiej na gruncie łacińskim. Pierwszy Liwiusz Andronicus (Grek z pochodzenia, dzieckiem w Tarencie wzięty do niewoli) przerabia komedye i tragedye greckie na język łaciński i tłumaczy Odysseę, która przez kilka wieków staje się podręcznikiem szkolnym rzymskim. Na wzór komedyi greckich powstaje poezya ludowa łacińska, mimy i attelany. Prawdziwym twórcą jednak literatury łacińskiej był dopiero Naevius w III st. przed Chr. Próbował on sił w tragedyi, komedyi, jak i w zakresie eposu, do którego materyał czerpał z legend i opowiadań o pierwszej wojnie punickiej. Przewyższył go wpływem i znaczeniem Q. Ennius (239—169), pierwszy wielki poeta rzymski. Stworzył on epos narodowy na wzór Illiady, opowia-

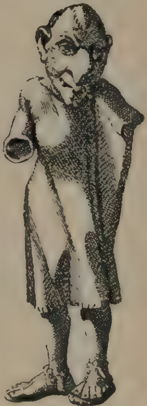

85. Postać komiczna (z mimu). Statuetka bronzowa.

---

sób zostali zwyciężeni? Jaki był koniec Scypiona Afrykańskiego? Jaki zwyciężył kierunek polityczny po jego usunięciu się? Jaki wpływ hellenizmu na Rzym? Od kogo datują się początki literatury rzymskiej? Kto stoi na jej czele? Kto stworzył epos pierwszy rzymski? Jaka dając koleje Rzymu wierszem heksametrowym. Jego utwór metryczny „Annales“ jest zarazem najstarszą historyą rzymską. Pierwsi bowiem historycy w Rzymie, jak Fabius Pictor, pisali po grecku. Żaden jednak rodzaj twórczości literackiej nie miał takiego powodzenia w Rzymie, jak komedya obyczajowa. Twórcami jej byli Titus Maccius Plautus, Caecilius Statius i Publius Terentius Afer, lecz i oni żyli głównie z przeróbek komedyi greckich. Oryginalnymi twórcami Rzymianie okazali się tylko na polu satyry. Był to rodzaj poezyi, który przy formie artystycznej nie spuszczał z pod uwagi celów praktycznych—karcenia i nauczania. Mistrzem satyry był Lucilius (148—103). Cały ten ruch umysłowy i literacki opierał się o Scypionów, którzy też byli wielkimi wielbicielami literatury i cywilizacyi greckiej narówni z innymi wybitnymi mężami współczesnymi, jak słynnym „filhellenem“, T. Quinctiusem Flamininem. Spadkobiercą ich tradycyi był L. Aemilius Paulus. W jego to domu przebywał przez czas niejakiś

86. Polybios (?).

---

najstarsza historya rzymska po łacinie i po grecku? Jaki najulubieńszy rodzaj poezyi? W jakim dziale literatury Rzymianie byli oryginalni? Co to jest satyra? Kto stał w pośrodku ruchu naukowego i literackiego w Rzymie? Jacy byli najznakomitsi filhellenowie? Jaw charakterze zakładnika wraz z tysiącem innych Greków wysłany przez związek achajski do Rzymu — Polybios rodem z Megalopolis. Był on nauczycielem Scypiona Afrykańskiego, który się tak przejął kulturą grecką, iż deklamował wiersze Homera o zburzeniu Troi w obliczu skazanej na zagładę Kartaginy. Jako polityk i mąż stanu, Polybios od dzieciństwa obracał się w sferach politycznych związku achajskiego, później zaś, jako przyjaciel Scypionów, w miarodajnych kołach rzymskich. Sam zresztą wywarł wpływ na losy swej ojczyzny, będąc w r. 146 wysłany dla uporządkowania nowego stanu rzeczy w Grecyi. Lecz znaczenie Polybiusza polega przedewszystkiem na dziele jego historycznem w 40 księgach, z których dochowały się do nas tylko fragmenty. Polybiusz pisał, idąc śladem swego znakomitego rodaka Thuhidydesa historyę polityczną, ale nie tylko dla celów opowiadawczo-naukowych, lecz i pedagogicznych. Chciał on pouczyć swoich współziomków, jakimi drogami Rzym w ciągu półstulecia zdobył panowanie nad światem po to, aby pogodzić ich z nowym władcą oraz wciągnąć świat helleński w zakres spraw i interesów Rzymu. Ponieważ objął on swem opowiadaniem obok historyi Rzymu sprawy zarówno Grecyi i Macedonii, Kartaginy, Egiptu, jak i Azyi Mniejszej oraz Syryi, przeto historya jego jest pierwszą próbą dziejów powszechnych świata starożytnego.

---

kiego polityka greckiego nowego typu wydały sfery rzymskie? Kto był Polybiusz? Jakie jego było stanowisko w Rzymie i w Grecyi? Jakie jego dzieło? strona naukowa? strona dydaktyczna? Jakie są zasługi Polybiusza w historyografii powszechnej? Jaki był wpływ greczyzny na obyczajowość rzymską? Kiedy powstał związek między mitologią rzymską a grecką?

§ 9. PRZEŁOM OBYCZAJOWY. KATON STARSZY.

Narówni ze stronami dodatnimi oświaty i cywilizacyi helleńskiej na Rzym oddziaływały także wszelkie jej wady i ujemne strony, pochodzące bądź z zepsucia, bądź z przerafinowania kultury. Zepsucie to szerzyło się przedewszystkiem za pośrednictwem kultów religijnych, z którymi Rzymianie zapoznają się bądź z Grecyi, bądź też ze Wschodu. Z tego to czasu datuje się zbliżenie mitologii rzymskiej z grecką w momencie całkowitego rozkładu i rozpasania się tej ostatniej. Z jednej strony warstwy wyższe przyjmowały kult wyuzdany semickiej Astarty lub mało-azyatyckiej Cybelli—Magna Mater, z drugiej—warstwy niższe i średnie kult Attysa (Dionysosa), który pod nazwą Bacchusa rozszerzył się prawie w całej Italii. Z tem zepsuciem walczą Rzymianie starej daty. Najwybitniejszym ich przedstawicielem jest M. Porcius Cato, zwany Katon Starszy (234—149). Typ republikanina starej daty, z pochodzenia chłop sabelski, był on przedewszystkiem wrogiem owej hellenizującej szlachty, wśród której jaśnieli Scypionowie. Dzielny żołnierz z wojen hannibalskich i mówca ludowy o dowcipie trafnym a szorstkim przeszedł wszystkie stopnie karyery politycznej, uchodząc zawsze za niezłomnego a nieskazitelnego. Przy całym swym zatwardziałym konserwatyzmie Katon na sobie odzwierciadla najlepiej okres czasu,—przejściowy i schyłkowy, w którym żył i działał. Jako cenzor (184), walczył ze zbytkiem, nakładając surowe podatki na drogie sprzęty, ubiory, tudzież właścicieli niewolników, tymcza-

Jakie nowe kulty w Rzymie? Kto walczył z zepsuciem? Kto był Katon Starszy? Jaką godność sprawował? Jakie jego zasady życiowe, i jak je stosował w życiu? Jaki sem sam nie uchylał się od udziału w przedsiębiorstwach publikanów. Chciał on obciążyć wielki kapitał, i dlatego roboty publiczne wynajmował po najniższej cenie, dzierżawy zaś dochodów publicznych po najwyższej. Natomiast gospodarował już na większej własności (250 jugerów), trzymał niewolników i nakazywał obchodzić się z nimi surowo, niemal nieludzko. Zasadą jego było, że chorych i starych niewolników należy sprzedawać (servum senem seu moribundum vendat). Pożytku nauki języka greckiego nie zaprzeczał, i sam go przyswoił sobie już w późnym wieku, ale obawiał się wpływu zgubnego oświaty greckiej na niższe warstwy. Pisał natomiast wspaniałą prozę po łacinie i zostawił po sobie dzieło

87. Para rzymska. Grupa marmurowa z grobowca. Muz. watykańskie w Rzymie.

---

nowy charakter polityki wewnętrznej? Jak on się dostosował do polityki zagranicznej? Jaki był stosunek sił między ekspanzyą Rzymu, a liczbą jego obywateli?

historyczne nieposledniej wartości—pierwszą historyę rzymską pragmatyczną — p. t. „Origines“ („Dzieje zawiązków“). W słowach więc swych i wystąpieniach nazewnątrz Katon jeszcze naśladuje dawne wzory rzymskie, chociaż żyje już i działa na modłę nowożytną.

§ 10. CUDZOZIEMCY I OBYWATELE RZYMSCY.

Od zburzenia Koryntu i Kartaginy polityka rzymska nazewnątrz przybrała charakter imperyalistyczny, samowładny, chociaż nawewnątrz ustrój Rzymu pozostawał zawsze republikański. Panowanie nad światem przypadło w udziale Rzymowi. Ale liczba obywateli rzymskich była nieznaczna w porównaniu do obszaru całego państwa (w r. 247—241,712, w sto lat zaś później 322,000 obywateli na podstawie cenzusu). Poza Rzymem reszta mieszkańców Italii byli to obcy, cudzoziemcy (peregrini). Pozostawali oni wprawdzie w różnym stopniu zależności od Rzymu, czy to jako sprzymierzeńcy (socii), zwłaszcza pierwszego stopnia (nomen latinum), jeżeli ich łączył sojusz (foedus), czy to jako poddani (dediticii), jeśli zależność ich była bezwarunkowa, ale wobec wszystkich Italików Rzym narówni strzegł zazdrośnie swoich praw pierwszeństwa i tytułu swego obywatelskiego. Dostęp też do obywatelstwa rzymskiego, który niegdyś otwierało częściowo wcielenie municypiów, częściowo zakładanie kolonii, był dla miast prawie zamknięty, dla pojedyńczych zaś jednostek nadzwyczaj utrudniony. Rzym obdzielał swym prawem miejskim jedynie urzędni-

Co to są peregrini, jakie ich stopnie? Kiedy otrzymywano obywatelstwo rzymskie? Jaki udział obywatelstwa rzymskiego w municypiach, a sprzymierzeńców w koloniach? Jak się rozszerza kolonizacya? Jaka ków w municypiach i w koloniach łacińskich. Te kolonie łacińskie powstawały narówni z rzymskimi zwłaszcza, odkąd Rzym wolał w obowiązkach służby wojskowej wyręczać się sprzymierzeńcami. Zakładano je na kresach, na południu Italii i na północy, zwłaszcza w świeżo pozyskanej Gallii, jak Placentia i Cremona (318 r.), później cały szereg innych. Różniło je od siebie tylko prawo obywatelskie Rzymian i Łacinów. Inicyatywa jednak do zakładania wychodziła zawsze od Rzymu, a podstawą dla ich rozwoju była ziemia publiczna, ager publicus.

§ 11. WŁASNOŚĆ PUBLICZNA—AGER PUBLICUS.

Własność publiczna istniała od początku Rzymu, ale była to pierwotnie ziemia, położona w sąsiedztwie samego miasta. Dopiero po wojnach ze sprzymierzeńcami własność publiczna Rzymian wzrosła niepomiernie w samej Italii, ale dostała się ona nie w ręce chłopów, lecz przeważnie publikanów. Chłop rzymski był za ubogi, aby móc ją wydzierżawiać od państwa, a w dodatku nie miał rąk do uprawy większej ilości ziemi. Ager publicus stała się zatem kolebką latyfundyów. Poczynały się one już w odległości 12 mil od Rzymu w Latium, a rozciągały się aż po Lukanię, Brucyum, Apulię na południu. Cała Etrurya i Kampania stanowiły jedną wielką własność. W istnieniu tych latyfundyów ze wszystkimi ich ujemnymi skutkami dla rolnictwa i drobnej oraz średniej własności zawierało się teraz groźne niebezpieczeństwo dla całego państwa. Dlatego

różnica między nowym a starym ager publicus? Kto korzystał z niego? Gdzie kolebka i ognisko latyfundyów? Jakie niebezpieczeństwo stąd płynęło dla Rzymu? Jaki prawny charakter posiadania własności publicznej? Co zniesienie jej stało się hasłem powszechnem już od początku II wieku (prw. str. 60). Lecz ager publicus, chociaż własność państwa, była w prawnym posiadaniu (ager occupatorius) dotychczasowych dzierżawców (possessores), którzy wzamian za jej użytkowanie płacili państwu podatek — dziesięcinę z ziarna, piątą część płodów z wina, owoców, tudzież czynsz za pastwisko (compascua). Państwo naturalnie nie przestawało być właścicielem tej ziemi, ale póki posiadacz uiszczał regularnie swe powinności, nie było sposobu wyrugowania go z użytkowanej ziemi. Teraz okazała się potrzeba nowych praw agrarnych (leges agrariae), na mocy których własność publiczna mogłaby zostać odebraną z rąk dotychczasowych posiadaczy i rozdaną w mniejszych działach chłopom. O ten podział własności publicznej rozpoczęła się teraz walka. Inicyatorami jej byli dwaj bracia Semproniusze—Tyberyusz i Gajusz Grakchowie.

§ 12. TYBERYUSZ I GAJUSZ GRAKCHOWIE.

Tyberyusz i Gajusz Grakchowie należeli do ówczesnej arystokracyi rzymskiej. Ojciec ich, Tyberyusz Gracchus, w charakterze trybuna odegrał wybitną rolę w procesie Scypionów (prw. str. 148), za co Scypion Afrykański mimo, że był jego przeciwnikiem politycznym, ofiarował mu rękę swej córki. Matka Grakchów Kornelia, z rodu Scypionów, była wzorem niewiast rzymskich. Już po śmierci męża odrzuciła propozycyę małżeństwa ze strony króla Egiptu, aby

---

to jest ager occupatorius i ager vectigalis? Do czego zmierzały prawa agrarne? Kto daje do nich inicyatywę? Jakie były rodzinne warunki Grakchów? Jaka pobudka osobista do reform państwowych? Czego domagał się móc się w całości poświęcić wychowaniu trojga dzieci. Była to kobieta wysoce wykształcona i dała staranne wychowanie swoim synom pod kierunkiem nauczycieli greckich. Scypion Aemilianus miał siostrę Grakchów za żonę i był zarazem ich wujem. Od młodości, obracając się w sferze Scypionów i ich przyjaciół, żywo odczuwali potrzebę reform. Podanie mówi, że kiedy starszy z Grakchów, łagodny i wrażliwy Tyberyusz, przejeżdżał przez Etruryę, udając się do armii w Hiszpanii, uderzyła go nędza i upadek rolnictwa w tym pięknym od natury kraju. Jakiekolwiek były jednak jego pobudki młodzieńcze, to pewne, że w wieku dojrzałym przy podejmowaniu reform kierowały nim ważne względy państwowe, przedewszystkiem wzgląd na podniesienie siły bojowej Rzymu i potrzeba zapobiegnięcia buntom niewolników.

§ 13. POWSTANIE W HISZPANII. VIRIATHUS.

Po pierwszym entuzyazmie podboje rzymskie wywołały niebawem w całym świecie starożytnym niechęć i reakcyę ze strony ludów podbitych względem zdobywców. Najsilniej niechęć ta objawiła się wśród wolnych szczepów na półwyspie iberyjskim, gdzie mężny Viriathus zorganizował powstanie Luzytanów (149) i pociągnął za sobą sąsiednie szczepy celtycko-iberyjskie w bogatej Turdetanii. Brat Scypiona Afrykańskiego Caecilius Metellus skupił wojnę na terytoryum Termancyi i Numancyi (nad górnym Duero). Wojna toczyła się ze zmiennym szczę-

---

lud od ager publicus? Jaka reakcya przeciw panowaniu rzymskiemu na półwyspie iberyjskim? Kto był wodzem powstania Luzytanów? Jakie ośrodki buntu w kraju Celtiberów? Kto podbił ostatecznie Hiszpanię? Jaka ściem, i w r. 141 przyszło do zawarcia pokoju. Ale gdy Viriathus został zdradziecko zamordowany, powstanie wybuchło na nowo, i Rzym musiał wysyłać do Hiszpanii niejedną jeszcze armię. Konsul Junius Brutus podbił Luzytanię; przy tej sposobności zostało założone miasto Olysipo przy ujściu Tajo (dzisiejsza Lizbonna). Ale dla pokonania powstania wewnątrz kraju senat musiał wysłać Scypiona Emiliana, który po 15-to miesięcznym oblężeniu zdobył i zburzył Numancyę (131). Scypion zatem, wbrew swojej naturze, jedynie na rozkaz senatu, stał się katem podwójnie: zarówno Hiszpanii, jak i Afryki (zburzenie Kartaginy).

§ 14. BUNTY NIEWOLNIKÓW.

Powstaniu ludów celtycko-iberyjskich w Hiszpanii towarzyszyły bunty niewolników, które wybuchały od czasu do czasu zarówno w Latium, w Kampanii, jak i w południowej Italii. Lecz największe rozmiary przybrało powstanie niewolników na Sycylii, owej ziemi obiecanej plantatorów rzymskich. Tutaj zorganizowali się oni w niezależne państwo pod dowództwem niewolnika cylicyjskiego Eunusa, który przyjął imię Antiocha i ogłosił się królem Syrów. Zajął on miasto Hennę. W innej znów okolicy Sycylii niewolnik cylicyjski Kleon, niegdyś w domu zuchwały rozbójnik, zajął miasto Akragas. Teraz obydwaj podali sobie ręce i zgromadzili w koło siebie do 200 tys. ludzi. Dopiero konsul L. Piso zdołał złamać ich opór (133), a następca jego P. Rupilius do-

rola wypadła na rzecz Scypiona Emiliana w Hiszpanii i w Afryce? Skąd grozi niebezpieczeństwo domowe Rzymianom? Co to są bunty niewolników? Kto wywołał powstanie niewolników na Sycylii? Kto je poskromił?

kończył walki zdobyciem gniazda powstańców i schwytaniem ich króla.

88. Castrogiovanni—starożytna Henna na Sycylii.

§ 15. TYBERYUSZ GRAKCHUS — TRYBUNEM LUDOWYM I PIERWSZE PRAWO AGRARNE.

Te klęski domowe i niebezpieczeństwa zewnętrzne wywołały pierwszą rewolucyę w Rzymie. Hasło do niej dały prawa agrarne Tyberyusza Grakcha. Tyberyusz w charakterze trybuna ludu (w r. 133) wystąpił z rogacyą, w której, nawiązując do dawnych reform Licynyuszowych, domagał się ograniczenia prawa po-

---

Jaki wpływ wypadków domowych i zewnętrznych na sprawę reform rolnych? Jakie było wystąpienie Tyberyusza Grakcha? Do czego nawiązywały jego prawa agrarne? Komu i w jakiej ilości odebrano ziemię? Na siadania ziemi publicznej do 500 jugerów na rodzinę, dodając jeszcze po 250 jugerów dla każdego z dwuch synów. Cała posiadłość zatem (occupatio agri publici) miała się ograniczać odtąd najwyżej do tysiąca jugerów dla jednej rodziny. Co więcej ponad tę ilość ziemi, miało być odebrane od dotychczasowych posiadaczy za wynagrodzeniem. Ziemia, tym sposobem pozyskana, miała być rozdaną między nowych gospodarzy i to zarówno z pośród obywateli rzymskich, jak i sprzymierzeńców łacińskich, w działach, nie wyższych ponad 30 jugerów, na własność prywatną z tem ograniczeniem, iż nie wolno jej było wyzbywać się. Do przeprowadzenia tej reformy, czyli odbioru i nowego podziału ziemi, Tyberyusz zaproponował komisyę, złożoną z trzech obywateli, wybieranych corocznie, t. zw. tresviri agris iudicandis adsignandis. Tyberyusz podejmował swe prawo w interesie klasy drobnych rolników, którzy też zbiegli się ze wszystkich końców Italii do Rzymu, ażeby swym głosem przechylić za nim szale w komicyach. Ale narażało ono na szwank interesa bogatej warstwy właścicieli latyfundyów, którzy uważali się za prawnych posiadaczów ziemi, zajętej dotychczas. Senat był mu wręcz przeciwny. O obaleniu tego prawa w komicyach przy pomocy ludu trudno było nawet myśleć. Senat więc uciekł się do innego środka. Pozyskano sobie sprzymierzeńca w osobie drugiego trybuna M. Oktawiusza, który za każdym razem przy wnoszeniu tej rogacyi zakładał swoje veto trybuńskie. Za trzecim razem Tyberyusz, nie mogąc złamać oporu swego kolegi, odpowiedział sposobem re-

---

co tę ziemię przeznaczano? Jak przyjęto wniosek Tyberyusza Grakcha w komicyach? Jakie usposobienie względem niego wśród ludu i w senacie? Dla kogo wolucyjnym. Zwrócił się on do ludu z zapytaniem, czy może spełniać obowiązki trybuna ten, który działa wbrew woli samego ludu. To pociągnęło za sobą zrzucenie Oktawiusza przez lud z urzędu trybuna wbrew prawu, które czyniło z niego osobę nietykalną (sacrosanctus). Ale rogacya Tyberyusza przeszła większością jednego głosu w komicyach trybuckich (lex Sempronia agraria), a do komisyi dla jej przeprowadzenia powołani zostali przez lud, oprócz samego Tyberyusza, brat jego młodszy Gajus oraz teść—Appius Claudius.

§ 16. ZNACZENIE REWOLUCYI GRAKCHOWSKIEJ I ZAMORDOWANIE TYBERYUSZA GRAKCHA.

Tyberyusz Grakch pierwszy proklamował w komicyach zasadę wszechwładztwa ludu. Był to zamach na cały dotychczasowy ustrój Rzymu, który opierał się na zgodnym działaniu dwuch czynników—ludu oraz senatu. Podkopując tę zasadę, Tyberyusz Grakch mimowoli zatem popychał lud na drogę rewolucyi—czyli zmiany ustroju państwa nie przy pomocy reform i środków legalnych, lecz w drodze przewrotu. Stanąwszy raz na tej drodze, musiał już kroczyć nią dalej aż do swej zguby. Dla zapewnienia powodzenia swoim reformom w roku następnym ubiegał się ponownie o godność trybuna, co było znowuż wbrew prawu zwyczajowemu republiki. W czasie wyborów wybuchł tumult dorywczy. Senatorowie z sędziwym, Scypionem Naziką, pontifexem maximusem, na czele, uzbrojeni tylko w laski i powyrywane nogi od ławek, rzucili się na trybuna. Tyberyusz, uderzony laską w skroń, padł

---

i przeciw komu były te reformy podejmowane? Jaki środek walki z tymi prawami ze strony senatu? Na jakiej drodze przeszedł wniosek Tyberyusza? Jaką zasadę u stóp posągów królewskich na Kapitolu. Później oskarżano go, choć niesłusznie, że dążył świadomie do zaprowadzenia tyranii. Zginął zawiedziony na ludzie, który się rozpierzchł na widok nacierających nań senatorów, opuszczony na pół drogi przez sympatyzującą z nim arystokracyą, która nie mogła pogodzić się z jego środkami rewolucyjnymi. Sam Scypion Emilian później niedwuznacznie dawał do zrozumienia, że kara ta słusznie spotkała jego siostrzeńca.

89. KAPITOL. Tabularium Świątynia Saturna. Bazylika Julia. Arx. Łuk Sewera. Rostra.

proklamował Tyberyusz Grakch? Kto dał początek rewolucyi rzymskiej? Jaka różnica między drogą reform, a drogą rewolucyjną? Co go spotkało za to? Jaki był koniec Tyberyusza Grakcha? O co go oskarżano? Jakie były zapatrywania na istotę reform agrarnych i na sposoby ich przeprowadzenia? Jakie dwa punkty wyjścia

§ 17. GAJUSZ GRAKCH I SPRAWA NADANIA OBYWATELSTWA RZYMSKIEGO LUDOM ITALSKIM.

Chcąc zapobiec upadkowi republiki, trzeba było stworzyć nową klasę obywateli rzymskich — drobnych rolników, i do tego właśnie zmierzały reformy Tyberyusza Grakcha, ale środki, jakich się chwycił, były rewolucyjne, i one to stanęły głównie na przeszkodzie powodzeniu samego dzieła. Była jednak jeszcze inna droga wyjścia dla reform. Ponieważ żywioł chłopski był dotąd najsilniejszy pośród sprzymierzeńców, trzeba było nadać prawo rzymskie ludom italskim i tem samem zwiększyć liczbę obywateli. Tego środka chwycił się młodszy brat Tyberyusza — Gajusz Gracchus. W podjęciu planu reform przyświecała mu troska o dobro ojczyzny. Ale prócz tego kierowała nim cześć dla pamięci brata i chęć pomsty na jego mordercach. Nauczony jego doświadczeniem, zabrał się on w charakterze trybuna (123) już znacznie przezorniej do dzieła reform, a przedewszystkiem zapewnił sobie sojuszników w walce. Dla złamania potęgi senatu szukał oparcia w warstwie jeźdźców i oddał im część władzy sędziowskiej, którą dotychczas senat sprawował niepodzielnie. Odtąd wszystkie t. zw. quaestiones perpetuae, t. j. procesy o nadużycia publiczne i sprawy urzędników, miały być wyjęte z pod kompetencyi senatu i oddane ekwitom (lex iudiciaria), a sprawy te głównie obchodziły bogatych właścicieli i przedsiębiorców w prowincyach. Lud starał się pozyskać rozdawaniem taniego chleba—5 miar pszenicy po $6^1/_4$

---

dla reform? Kto podjął plany Tyberyusza Grakcha? Jakie pobudki kierowały Gaiuszem Grakchem w jego dążeniu do reform? Jaką drogę obrał? Na kim się oparł assa miesięcznie (leges frumentariae), podejmowaniem robót publicznych, jak budowy spichrzy, ustawianiem słupów milowych (de viis muniendis). Nawet żołnierz, miał odtąd otrzymywać oprócz uzbrojenia, także i umundurowanie (de re militari). Wszystkie te rogacye Gajusza przeszły w pierwszym i drugim roku jego trybunatu, który sobie przedłużał bez przeszkody. Lecz koroną tego całego dzieła miało być nadanie prawa rzymskiego — sprzymierzeńcom, ludom italskim (lex de civitate sociis danda). Już w r. 125 konsul M. Fulvius Flaccus wniósł analogiczne prawo, przyczem trzeba było złamać partykularyzm prowincyonalny i opór miast, które nie chciały być w prawach zrównane z resztą mieszkańców Italii (lex de civitate danda et de

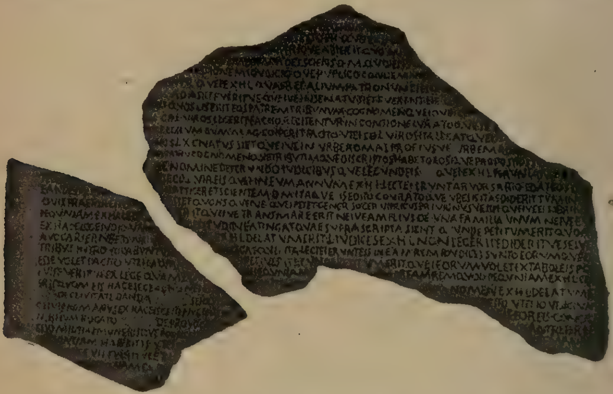

90. Tablica bronzowa z czasów Grakchów z wyrytym prawem (t. zw. lex Acilia repetundarum). Muz. w Neapolu.

---

i przeciwko komu? Jakie są główne rogacye Gajusza Grakcha? co do jeźdźców? co do ludu? co do żołnierzy? co do sprzymierzeńców? Kto był inicyatorem prawa o nadaniu obywatelstwa rzymskiego miastom Italii?

provocatione eorum, qui civitatem mutare noluissent). Ale wniosek ten przepadł w senacie, a w dodatku rozżarzył jeszcze płomień wojny domowej ze sprzymierzeńcami (powstanie kolonii Fregellae, zduszone dopiero przez pretora L. Opimiusa). Dlatego projekt Gajusza Grakcha uchodził za burzycielski i wzbudzał obawy nowych rozruchów i niepokojów. Gajusz połączył plan reformy ustroju wewnętrznego republiki ze zmianą jej stanowiska nazewnątrz. Chcąc zapobiec nadmiernemu wzrostowi Rzymu i przewadze w republice żywiołu kupieckiego kapitalistycznego, postanowił on odbudować dawne centra handlu i cywilizacyi nad morzem Śródziemnem—miasta, które niegdyś z powodu rywalizacyi z Rzymem zostały na rozkaz senatu zburzone, jak Tarent, Kartaginę i inne, i w tym celu postawił był wniosek o założenie na ich miejscu nowych kolonii łacińskich (lex de coloniis deducendis). Prawo to zostało przyjęte, a Gajusz, wybrany w liczbie trzech komisarzy dla przeprowadzenia tego planu (triumviri coloniae deducendae), udał się osobiście do Afryki w celu założenia pierwszej kolonii Junonia na miejsce starożytnej Kartaginy. Ale w czasie jego nieobecności przeciwnicy pracują nad obaleniem jego reform i pozyskują dla tego celu kolegę Gajusza, trybuna M. Liviusa Drususa. Senat, opierając się na wyroczni niepomyślnej, przeszkodził odbudowaniu miasta afrykańskiego. Gajusz wraca i otacza się zbrojnymi ludźmi, szykując się już do otwartej walki z senatem. Zabójstwo przypadkowe, popełnione przez jednego z ludzi

---

Jaki był wpływ tych praw na sprzymierzeńców? Jaki był plan przeobrażenia na zewnątrz stanowiska Rzymu? Jaki był cel zakładania nowych kolonii? Gdzie zakładał pierwszą kolonię zamorską Gajusz Grakch? Kto uda-

Gajusza w przedsionku świątyni kapitolińskiej w czasie składania ofiar, powoduje wybuch. Senat po raz pierwszy oddaje nieograniczoną władzę w ręce konsulów. Konsul L. Opimiusz uzbraja stronników senatu i obsadza nimi Kapitol. Gajusz wraz z towarzyszem swym Flaccusem oraz garścią sług i przyjaciół chroni się na Awentyn. Po krótkim oblężeniu przez konsula ratuje się ucieczką i w pościgu zostaje zamordowany czy też sam każe się zabić niewolnikowi. Ciało jego wrzucono do rzeki, majątek skonfiskowano, a dom zrównano z ziemią; nawet wdowie zabroniono po nim obchodzić żałobę, a zemsta senatu wyraziła się w licznych procesach, wytoczonych jego przyjaciołom i zwolennikom. Tak więc obydwie próby reform Grakchowskich chybiły. Z całego ich dzieła pozostały tylko kolonie poza granicami Italii—(pierwsza w Narbo, założona w r. 118). Rozdawnictwo zaś ziemi publicznej w Italii skończyło się przyznaniem prawa pełnej własności ziemi asygnowanej i okupowanej (r. 111).

§ 18. PANOWANIE RZYMU ZA ALPAMI. CELTOWIE.

Rezultatem pośrednim rewolucyi Grekchowskiej było utwierdzenie panowania rzymskiego za Alpami. Od czasu, gdy Rzym zajął Hiszpanię, niezbędne dlań było usadowienie się w Galli, przez co zabezpieczał sobie komunikacyę lądową z półwyspem iberyjskim. Tutaj na miejscu Lygów, dawnych sąsiadów kolonii greckich i fenickich, jak Massalii, pojawiają się za czasów rzymskich Celtowie.

---

remnił jego plany i w jaki sposób? Jaki był koniec reform Gajusza Grakcha? Jaką śmiercią zginął? Kto go zwyciężył? Jakie pozostały szczątki z praw Grakchów? Jaka jest pierwsza kolonia zamorska? Jakiej

Dawne ich siedziby były w granicach późniejszej Germanii. Stamtąd już przed IX w. występują za Rodan, posuwając się aż do Brytanii. W IV w. potęga ich rośnie i wówczas to zalewają półwysep Italii (najazd Gallów), Grecyę po Termopyle, a nawet sięgają wyprawami do Azyi Mniejszej i do Egiptu. Ale pokonani przez Seleukosa Nikatora osiedlają się w części Kappadocyi i tworzą odtąd odrębny naród Galatów (prw. t. I str. 252). Od północy za Alpami plemiona celtyckie ze wszech stron otaczają półwysep italski. Nad Rodanem i jego dopływem Izerą—Allobrogowie, w Szwajcaryi—Helwetowie, na północ od jeziora Bodeńskiego — w dzisiejszej Szwabii i Bawaryi—Windelikowie, poniżej, w Wysokich Alpach, Retowie, w Alpach Wschodnich Tauryskowie, później zwani Norici, ich wschodni sąsiedzi nad Dunajem Bojowie — aż po Illiryę w dzisiejszej Dalmacyi i Krainie. W samej Italii, gdzie było ich około 6—7 szczepów, zajmowali prawie czwartą część półwyspu—w tem wyżynę Piemontu, równinę Lombardyi i Emilii, jak Insubrowie, największe plemię, które siedziało około założonego przez nich Medyolanu, jak Bojowie, około Bononii, tak przezwanej zamiast dawnej etruskiej nazwy Felsina. W pierwszej chwili po najeździe grozili oni zceltycczeniem całego półwyspu. Ale od chwili ich pojawienia się (początek IV w.) aż do ustalenia się w nowoobranych siedzibach (koniec II w.) zaszły bardzo ważne zmiany na półwyspie. Rzym nie ograniczył się zajęciem ziemi nad Padem w północnej Italii (Gallia Cisalpina), ale rozpoczął także ofenzywę za Alpami (125). Fabius Maximus, wnuk Pawła

---

zmianie uległo prawo agrarne? Jaki wpływ pośredni ruchu agrarnego na rozszerzenie się wpływu rzymskiego po za Italią? Jacy sąsiedzi Rzymian za Alpami?

Emiljana, zwycięża plemie celtyckie Arwernów w tym miejscu, gdzie Rodan i Izera zlewają swe wody (121), i utwierdza wpływ swój nad rywalizującymi z nimi Allobrogami. W dolinie dolnego Rodanu konsul Sextius Calvinus (122) pozostawia na stałe garnizon rzymski w miejscowości, gdzie były źródła lecznicze, odtąd zwanej Aquae Sextiae (dziś Aix). Ale na trwałe dopiero usadawiają się Rzymianie w dolinie Rodanu i Izery, odkąd założyli miasto i zarazem pierwszą kolonię rzymską Narbo, tak nazwaną na cześć boga Marsa (Narbo Martius). Od tej gromadki kolonistów rzymskich, sprowadzonych tutaj w myśl projektów Gajusza Grakcha, rozpoczyna się romanizacya Gallii, a miasto Narbo staje się ośrodkiem nowej prowincyi rzymskiej zaalpejskiej — Gallii narbońskiej. Równocześnie Rzymianie rozszerzali się w południowo-wschodniej stronie Alp. M. Caecilius Metellus zwycięża Dalmatów i utwierdza panowanie Rzymian w Salonie (dzisiejsze Spalato), a w r. 112 legiony rzymskie pod wodzą M. Liviusa Drususa docierają po raz pierwszy do Dunaju. Te zwycięstwa swe nad Celtami Rzymianie w znacznej mierze zawdzięczają pojawieniu się nowego ludu z za Renu — Germanów, których napór osłabił znacznie siłą plemion celtyckich.

§ 19. CYMBROWIE I TEUTONOWIE.

Po złamaniu Celtów pojawiają się nowi barbarzyńcy na granicy rzymskiej. Byli to Cymbrowie, lud germańskiego pochodzenia. Siedziby

---

Skąd wyszli i jak daleko rozszerzyli się? Jaki zakres ludów celtyckich w Italii? Kto stanął na przeszkodzie rozszerzaniu się Celtów? Kiedy Rzym poniósł defenzywę jego pierwotne niektórzy wywodzą z półwyspu Jutlandyi, którzy się zowie w starożytności Chersonezem Cymbryjskim. Ci Cymbrowie częścią podbili niektóre plemiona celtyckie, jak Helwetów, częścią zaś połączyli ich ze sobą, jak Toygenów, szczep helwecki, zwany mylnie Teutonami, i wspólnie z nimi pojawiwszy się za Alpami, zażądali od senatu ziemi. Pierwsze zetknięcie się z nimi było nadzwyczaj groźne dla Rzymian i spowodowało niesłychaną dotychczas klęskę legionów rzymskich pod Arausio (dziś Orange) na lewym brzegu Rodanu (105). Rzym przerażony stanął teraz w obliczu nowego wroga, który groził najazdem z północy barbarzyńskich Germanów, podobnym do tego, jakim był przed trzema wiekami najazd Gallów.

§ 20. WOJNA JUGURTYŃSKA.

W chwili najazdu Cymbrów i Teutonów na Gallię Rzymianie mieli do zwalczenia innego jeszcze wroga na południu w królestwie Numidyi. Powiązana z części posiadłości Kartaginy i rozciągnięta na przestrzeni od Tingisu (dzisiejszego Tangeru) aż po Egipt i Cyrenajkę, Numidya była jednym z najpotężniejszych państw, należących do klienteli rzymskiej. Po Massynisie odziedziczył ją Micipsa, który zapisał państwo swoje synom Adherbalowi i Hiempsalowi, oraz synowi z nieprawego łoża Jugurcie, którego adoptował. W Jugurcie odżyła bohaterska natura jego dziada Massynissy. Żądza władzy popchnęła go do zabójstwa Hiempsala i do wypędzenia brata Adherbala, który uciekł się o pomoc

---

za Alpy? Jaka pierwsza kolonia rzymska za Alpami? Jak daleko posunęli się Rzymianie na północy? Jaki sąsiad najniebezpieczniejszy Rzymu z południa? Kto do Rzymu. Ale Jugurtha, wychowany w obozie rzymskim i zaprzyjaźniony z wielu przedstawicielami arystokracyi, wiedział już, jakiem argumentem trafia się najłatwiej do przekonania senatorów. Senat, hojnie obsypany złotem, przeprowadził nowy podział między braćmi, przyczem Adharbalowi dostała się część mimo, że równa co do wielkości z działem Jugarthy, przecież przypadająca na piaski wschodnie Numidyi. Pomimo to, Jugurtha ponowił wojnę z bratem, a obległszy go w stolicy jego Cyrcie (dziś Konstantina), zdobył zamek, a brata zamordował, przyczem w czasie szturmu zginęło wielu obywateli italskich. Na wieść o tem, okrzyk oburzenia rozległ się w całej Italii. Wojna wydawała się nieunikniona. Ale Jugurtha zręcznym manewrem kupił sobie królestwo i pokój. Wezwany do Rzymu, aby się usprawiedliwił, znowuż dzięki złotu, hojnie sypanemu, mógł ujść bezkarnie, mimo zabójstwa w samym Rzymie swych krewnych, i wówczas to, opuszczając miasto, miał wypowiedzieć pamiętne słowa „o grodzie sprzedajnym, który rychło zginie, jeżeli znajdzie dla siebie nabywcę“. Ale układ jego z Rzymem został odrzucony, i wojna rozpoczęta. Jugurtha przecież na wojnie używał z takim samem powodzeniem przekupstwa względem gienerałów, z jakim stosował je względem sędziów w Rzymie. Armie rzymskie, wysyłane do Afryki, spotykały same klęski. Dopiero z przybyciem na teatr wojenny surowego Q. Caeciliusa Metellusa została przywrócona karność w szeregach żołnierzy, i szczęście zaczęło się przechylać na stronę Rzymian. Metellus przyjął nową taktykę

---

był Jugurtha? Jakim środkiem walczył z senatem? Co to była wojna jugurtyńska? Kto sprzedawał Rzym? Jaki był system walki Jugurthy? Kto przywrócił powagę walki z lekką kawaleryą numidyjską, posyłając nieustannie wgłąb kraju Numidów lekkie oddziały, które niszczyły oazy krajowców tak samo, jak to dziś czynią Francuzi na pograniczu Algieru (razzias). Ale klęski oręża rzymskiego na południu i na północy zdyskredytowały powagę senatu w Rzymie. Skargi na sprzedajność najwyższych magistratur wybuchły w całym szeregu procesów, wytoczonych z powodu wojny jugurtyńskiej. Lud, zrażony do swych przewódców, szukał sobie, nowego wodza, ale już nie w szeregach szlachty (nobilitas), lecz pośród chłopów i żołnierzy i znalazł go w osobie Maryusza.

§ 21. MARYUSZ—KONSULEM (107) I KONIEC WOJNY Z JUGURTHĄ.

Maryusz był synem ubogiego wieśniaka z Arpinum. Jako żołnierz, odznaczył się był już w powstaniu Luzytanów i przy oblężeniu Numancyi. O nim miał się wyrazić naczelny wódz

91. Arpinum.

---

oręża rzymskiego w Numidyi? Jaka taktyka wojenna Rzymian w Afryce? Jaki był wpływ klęsk oręża na sto-

Scypion Emilian, że nie widzi nikogo godniejszego po sobie za następcę. Zbogaciwszy się przez szczęśliwe spekulacye handlowe przy pomocy kapitalistów, wziął sobie za żonę pannę ze starożytnego, choć mało jeszcze wówczas znanego rodu Juliuszów. W wojnie jugurtyńskiej służył pod rozkazami Metellusa, a wódz naczelny obdarzał go dużym zaufaniem, skoro w bitwie nad rzeką Muthulem powierzył mu dowództwo jednej armii. Ale gdy zdradził się przed Metellusem z zamiarem udania się do Rzymu, gdzie pragnął ubiegać się o konsulat, Metellus był oburzony zuchwalstwem swego podkomendnego i klienta. Zbywał go dowcipami i zaledwo w ostatniej chwili w najniegrzeczniejszy sposób uwolnił do domu. Zato, gdy Maryusz stanął w Rzymie, zaopatrzony listami polecającymi od publikanów azyatyckich, którzy chcieli mieć w nim przeciwwagę partyi senatu, wieść o przeszkodach, stawianych walecznemu żołnierzowi—wieśniakowi przez dumnego arystokratę, uczyniła kandydaturę jego wielce popularną. Mimo więc niechęci szlachty, która w nim widziała poniekąd karyerowicza (homo novus), Maryusz został przez lud obrany konsulem (107) i upełnomocowany natychmiast w charakterze naczelnego dowódcy, dla dokończenia wojny z Jugurthą. Numidya właściwie była już odzyskana w kampanii poprzedniej Metellusa, ale Jugurtha schronił się wraz z częścią wojska do zięcia swego Bocchusa, króla sąsiedniej Maurytanii. Zamiast więc końca wojny z krajowcami, Rzymianie mieli przed sobą w perspektywie rozszerzenie się jej na dalsze jeszcze strefy. Tym-

---

sunki wewnętrzne w Rzymie? Jaki powód procesów o przekupstwo? Jaka warstwa rządząca została zdyskredytowana? Kto wypłynął na widownię polityczną? Kto czasem Maryusz zakończył ją w ciągu jednego roku nie tyle skutkiem działań wojennych, ile dzięki talentom dyplomatycznym swego legata, Lucyusza Sulli. Bocchus wydał swego zięcia w ręce Sulli, a Jugurtha ozdobił tryumf Maryusza, idąc w królewskim stroju wraz z synami przed jego wozem przy wjeździe uroczystym do Rzymu. W kilka dni później zginął z głodu i zimna w więzieniu podziemnym na Kapitolu, w „łaźni lodowej“ jak sam się wyraził, przestępując progi więzienia. Ale tryumf Maryusza przyćmiewała już sława współzasługi w tym zwycięstwie jego podkomendnego, Lucyusza Sulli.

§ 22. REFORMY WOJSKOWE MARYUSZA. KLĘSKA CYMBRÓW I TEUTONÓW.

Tryumf Maryusza nad Jugurthą zeszedł się z klęską Rzymian pod Arausio. Na wiadomość o nowem niebezpieczeństwie, grożącym Rzymowi, Maryusz został, wbrew prawu, powtórnie obrany konsulem (104). Korzystając ze zwłoki, jaką mu dali Cymbrowie, którzy rzucili się na półwysep iberyjski, Maryusz zorganizował nową armię na pograniczu Gallii. Dotychczas żołnierz rzymski był obywatelem czyli właścicielem gruntu. Maryusz pierwszy dopuścił do szeregów klasę ludności, nie mającą żadnego majątku, (t. zw. capite censi) czyli sproletaryzował armię, ale przez to wzmocnił i uzupełnił jej szeregi. Udoskonalił przytem broń (od niego datują się pierwsze orły czyli sztandary rzymskie); wprowadził nową jednostkę bojową, łącząc ze sobą parę manipuł,—t. zw. kohortę, którą wyćwiczył do służby samodzielnej. Armią

---

był Maryusz? Jaka była jego karyera wojskowa? Jak otrzymał konsulat? Kto dokończył wojny z Jugurthą? Jakie początki Sulli? Kto zażegnał niebezpieczeństwo tą kierowali oficerowie sztabowi (t. zw. tribuni militares), ćwiczeniem zaś młodych żołnierzy zajmowali się setnicy—centuryonowie (rodzaj wachmistrzów) i dziesiętnicy, dekurionowie (czyli podoficerowie), wybierani pośród fachowych żołnierzy wysłużonych. Wykształciwszy i zaprawiwszy do służby wojennej tę nową armię, Maryusz mógł śmiało czekać na powrót Cymbrów i Teutonów. Jakoż gdy po trzechletniej nieobecności chcieli wkroczyć do Italii, Maryusz, postawiwszy im czoło pod Aquae Sextiae, zadał im straszliwą klęskę (102). Ale druga ich część probowała sforsować granicę rzymską od północnego wschodu i, przeprawiwszy się przez Alpy drogą na Adygę, zalała półwysep italski aż po rzekę Pad. Ale i tutaj dosięgnął ich oręż Maryusza, który rozbił ich doszczętnie wraz z kolegą swoim, prokonsulem Catulusem, w bitwie pod Vercellae (101). Po tych zwycięstwach Maryusz

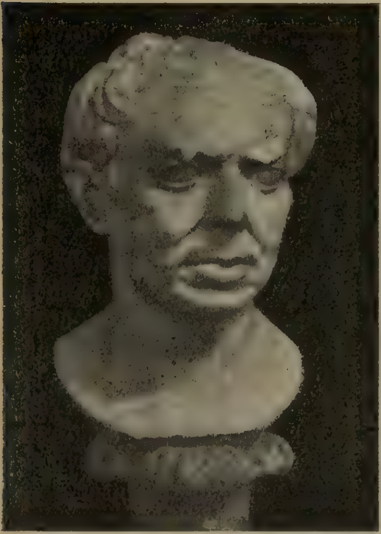

92. Maryusz. Biust. Muz. watykańskie w Rzymie.

---

z północy? Jakie zasługi Maryusza wobec armii rzymskiej? Jaka reorganizacya—jej składu? dowództwa? taktyki? Jakie były ruchy Cymbrów i Teutonów? Gdzie sławiony, jako zbawca i drugi założyciel Rzymu, nie miał nikogo, ktoby mógł mu dorównać w państwie wpływem i znaczeniem. Jakoż siedm razy zrzędu był obierany konsulem, i sprzymierzywszy się z trybunem Saturninem oraz pretorem Glaucią, wspólnie zainaugurowali rządy ludowe (100).

§ 23. RZĄDY LUDOWE MARYUSZA.

Reformy agrarne Grakchów zmierzały do tego, aby zapewnić Rzymowi żołnierza dla obrony granic przez stworzenie nowej warstwy drobnych rolników. Maryusz wziął się do tego samego dzieła na innej drodze. Jako wódz, myślał on przedewszystkiem o podniesienie armii i użył do tego celu proletaryuszów, ale po skończonej wojnie trzeba było tym żołnierzom i ich rodzinom dać utrzymanie. Dlatego pierwszą jego troską stało się zabezpieczenie losu weteranów. W tem celu wystąpił za pośrednictwem trybuna Appuleiusa Saturnina z propozycyami nadania ziemi weteranom w Afryce w ilości 100 jugerów na każdego żołnierza, podziału między wojsko terytoryum w Gallii zaalpejskiej, zdobytego na Cymbrach, i założenia nowych kolonii w Achai, Macedonii i na Sycylii (lex Appuleia 100 r.). Kwestya zatem agrarna znowuż wysunęła się na pierwszy plan w Rzymie, ale myśl pierwotna Grakchów została już teraz zwichnięta. Zamiast rekrutować żołnierzy z pośród obywateli, teraz obywatele mieli rekrutować się z szeregów żołnierzy. W tem nowem ukształtowaniu rzeczy osoba wodza wysuwała się na pierwszy

---

zostało zwyciężone ich zachodnie skrzydło? wschodnie? Jakie stanowisko zdobył Maryusz po zwycięstwach nad barbarzyńcami północnymi? Ile razy piastuje urząd konsula? Kto są jego sprzymierzeńcy? Jaki kierunek polityczplan — raz jako tego, który obdzielał weteranów ziemią, a powtóre, jako tego, który wśród obywateli rzymskich miał swoich żołnierzy, gotowych na każde jego skinienie stanąć w szeregu. Dotychczas jeszcze kolonie nie miały prawa obywatelstwa rzymskiego. Otóż wniosek Appulejusza opiewał także na prawo nadawania trzem członkom kolonii obywatelstwa według uznania Maryusza.

§ 24. POWRÓT DO RZĄDÓW ARYSTOKRACYI I PRAWO LIWIUSZA DRUSUSA.

Wszystkie te prawa Appulejusza, choć przeszły przez lud uchwalone, zostały jednak przez senat skasowane, przyczem twórcy ich i główni inicyatorzy, Saturninus oraz Glaucia, zostali zamordowani w rozruchu. Sam Maryusz w ostatniej chwili zląkł się i zdradził haniebnie swych sprzymierzeńców, ale opuścił Rzym, gdzie czuł się już niepewnym. Udał się on w podróż na wschód rzekomo dla wypełnienia ślubów, złożonych Magna Mater, w gruncie zaś rzeczy na dobrowolne wygnanie. W Rzymie po tym zwycięstwie, odniesionem nad partyą ludową, stronnictwo senatu organizuje się na nowo. Nobilitas czyli szlachta wraca do tradycyi dawnych rządów uczciwych republikańskich i wydaje z pośród siebie jeszcze szereg znakomitych mężów, zwłaszcza prawników i wielkich kapłanów (pontifex maximus), który to urząd po upadku cenzury nabiera takiego samego, co przedtem ona, znaczenia—czuwa nad religią, obyczajnością i zachowaniem prawideł życia starorzymskiego. Jeszcze raz pośród starożytnej

---

ny reprezentuje Maryusz? Kto są jego koledzy? Kto podejmuje prawo agrarne Grakchów, w jakim celu i dla kogo? Co to są prawa Appulejusza? O kogo występuje w nich główna troska? Czyja osoba wysuwa się na pierwszy plan w państwie? Jaki stosunek weteranów do arystokracyi rzymskiej zabłysły imiona wielkich mężów, jak Muciusa Scewoli pontifexa, którego ojciec Publius był twórcą prawa rzymskiego i pierwszej kroniki rzymskiej (t. zw. „annales maximi"). Obok niego zasłynął P. Rutilius Rufus, jako uczony, filolog oraz historyk. I jeden, i drugi podnieśli powagę administracyi rzymskiej: pierwszy w charakterze pretora, drugi, jako jego legat, urządzając wzorowo prowincyę Azyi. Na cześć Scewoli powstały nawet specyalne igrzyska na wschodzie (t. zw. Mucia). Rutilius Rufus, oskarżony przez publikanów o łupiestwo grosza publicznego, opuścił Rzym i resztę życia przepędził na wschodzie, oddając się badaniom naukowym i zażywając szacunku nawet u takich wrogów imienia rzymskiego, jakim był Mithradathes, który pozostawił jego osobę całą i nietkniętą, mimo rzezi i wypędzenia z Azyi wszystkich Rzymian. Ale i na polu reform wewnętrznych nowe hasła utorowały już drogę do umysłów szlachty. Chcąc zapobiec wydaniu ziemi na łup żołnierstwa,

93. Głowa Rzymianina. Terrakota z I-go w. przed Chr. - Muz. w Bostonie.

---

wodza? Jak przyjęto prawa Appulejusza? Jaki los spotkał przewódzców partyi ludowej? Dlaczego upadł Maryusz? Kto zwyciężył ruch ludowy? Jaki charakter stronnictwa arystokratycznego po tym zwycięstwie? Na powrócono do myśli nadania obywatelstwa Italikom. Inicyatywa tego prawa wychodzi z łona dawnej opozycyi senackiej przeciwko Grakchom, od osoby trybuna M. Liviusa Drususa, syna starego Liviusa Drususa. Chcąc złamać potęgę publikanów i warstwy kapitalistycznej, Livius Drusus zaproponował odebranie sądownictwa jeźdźcom; aby zaś rozdzielić i osłabić tę warstwę, wniósł projekt (91), powiększenia senatu o 300 członków, wybranych z pośród klasy jeźdźców (leges Liviae). Przyjęcie tych wniosków miało ułatwić drogę najważniejszej reformie — nadaniu prawa obywatelstwa Italikom (lex de civitate sociis danda). Wniosek ów Liviusa przeszedł, ale w trakcie tego sam wnioskodawca padł jego ofiarą, ręką skrytobójczą zamordowany. Potem partya przeciwna, chwyciwszy w swoje ręce władze, obaliła prawa Liwiuszowe. Senat zaś, przerażony ruchem, rozbudzonym wśród Italików, wysłał komisarzy do wszystkich miast, aby śledzili sprzymierzeńców, i przechwytywali nici gotującego się sprzysiężenia.

§ 25. POWSTANIE LUDÓW ITALSKICH I NADANIE PRAWA OBYWATELSTWA W RZYMIE SPRZYMIERZENCOM.

Livius Drusus, wnosząc swoje prawo, zapewnił sobie poparcie u miast italskich, to też z chwilą jego upadku wszystko było przygotowane do powstania. Hasłem do wybuchu stało się zamordowanie wysłańców senatu w Asculum. Sygnał do walki dali Picenowie. Za nimi poszli Marsowie,

---

jakich polach odznacza się szlachta? Kto był twórcą prawa rzymskiego? Kto podniósł powagę administracyi rzymskiej w prowincyach? Jaki zwrot w umysłach

Pelignowie — słowem ludy środkowej Italii, a do nich wnet przystępują Samnici i Italia południowa. Obrawszy sobie miasto Corfinium (w ziemi Pelignów) za stolicę, sprzymierzeńcy zawierają związek pod nazwą Italii. Związkowcy ustanawiają senat, wybierają dwuch konsulów, dwunastu pretorów i urządzają się, jako samoistne państwo o charakterze chłopskim. Jądro jego stanowili Samnici. Umbrya i Etrurya o charakterze arystokratycznym nie przyłączyły się do powstania. Rozszerzyło się ono od Padu aż na południe Italii i nie bez powodzenia. Dopiero wówczas w Rzymie spostrzeżono cały rozmpa niebezpieczeństwia Zażegnano go też e tyle wojną, co ustęni stwami. Zaraz na por czątku wojny na wniosek konsula L. Juliusza Cezara nadano prawo obywatelstwa tym sprzymierzeńcom, którzy pozostali wierni Rzymowi (lex Julia 89). Chodziło tu głównie o Latynów, Umbrów i Etruryjczyków. Niebawem zaś wyszło prawo, rozciągające obywatelstwo rzymskie także i na tych Italików, którzy w ciągu dwuch miesięcy złożą broń. Sprzymierzeńców jednak nie przyłączono do dawnych tryb rzymskich, lecz utworzono z nich 8 nowych. Odtąd socii mogli zabierać tak samo głos w sprawach rzymskich, jak i obywatele miasta, ale aby brać

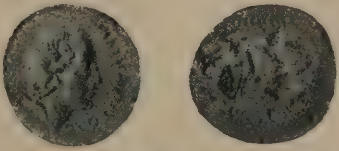

94. Moneta sprzymierzeńców (socii). Gabinet królewski numizmatyczny w Berlinie.

---

szlachty? Kto był inicyatorem nowych reform? Do czego zmierzały prawa Liwiuszowe? Jaki zamach na potęgę warstwy kapitalistów? Jaki projekt prawa szykował Liwiusz dla sprzymierzeńców? W jaki sposób Liwiusz został usunięty? Jaki los spotkał jego prawa? Jaki wybuch spowodował Liwiusz Drusus? Co posłużyło za poudział w komicyach, musieli odbywać podróż do Rzymu. Chociaż nie wszyscy sprzymierzeńcy złożyli broń, przecież wojna przyjęła już dla Rzymian obrót pomyślny. Gn. Pompejusz Strabo, ojciec Wielkiego Pompejusza, w którego armii odbywał nowicyat wojskowy M. Tullius Cyceron, zdobył Asculum, Sulla zaś wkroczył do Samnium i zmusił stolicę jego Bovianum do kapitulacyi. Jeszcze przed końcem wojny sprawa obywatelstwa sprzymierzeńców była w zasadzie rozstrzygnięta, ale sposób przeprowadzenia tej reformy pierwotny nie utrzymał się. Dopiero konsul L. Cornelius Cinna, towarzysz Maryusza po jego powrocie z wygnania (86), zorganizował ostatecznie Italię. Zamiast przypisywać każdy obwód Italii do jednej z tryb rzymskich podzielono całą Italię na tryby według obwodów. Organizacya ta zwłaszcza w tej formie, jaką nam później przedstawia lex Julia municipalis (45), polega na podziale Italii na większe i mniejsze jednostki terytoryalne. Pierwsze są to miasta (oppida)—municypia, kolonie, bądź prefektury, między którymi zatarły się już wszelkie różnice, drugie są to targi (fora, conciliabula) oraz wsie i zamki (pagi, vici, castella). Na czele każdego miasta stoi czterech mężów (quattuor viri)—dwuch z władzą konsularną, dwuch zaś z edylską, i senat przeważnie ze stu mężów, pospolicie t. zw. decuriones, obok niego zaś zgromadzenie ludowe (comitia). Inne urzędy były te same, co i w Rzymie, a więc kwestorów, augurów i pontyfików. We wsiach rządzą wójci (decuriones). Zresztą ustrój municypal-

---

wód powstania sprzymierzeńców? Co to jest prawo lex Julia i lex Plautia Papiria? Jaki podział Italików na tryby? Kto dokończył wojny ze sprzymierzeńcami? Jakie zmiany zaszły w stanowisku sprzymierzeńców? Jaka nowa organizncya Italii? Jaki jej podział administracyjny? Co to jest ustrój municypalny? Co posłużyło ny jest nawskroś samorządny. Jedynie ważniejsze sprawy cywilne i kryminalne idą przed sądy rzymskie. I ten ustrój municypalny wraz z nadaniem obywatelstwa sprzymierzeńcom dał dopiero podstawę do wytworzenia się nowej narodowości łacińskiej albo rzymskiej w Italii.

§ 26. MARYUSZ I SULLA.

W wojnie ze związkiem italskim zajaśniał niezwykłym blaskiem talent militarny Sulli, który przyćmił nawet sławę starego wodza Maryusza. Sulla odznaczył się już był w charakterze kwestora przy boku Maryusza w wojnie jugurtyńskiej, później, jako jego legat, w wojnie z Cymbrami. Za powrotem do Rzymu w charakterze edyla umiał sobie zjednać sympatyę ludności urządzeniem igrzysk — pierwszy wprowadził na arenę cyrkową lwy, podarunek króla maurytańskiego Bocchusa. Obdarzony żelazną wolą i zimną rozwagą posiadał talenty zarówno wodza, jak i dyplomaty. Stąd obdarzono go przydomkiem

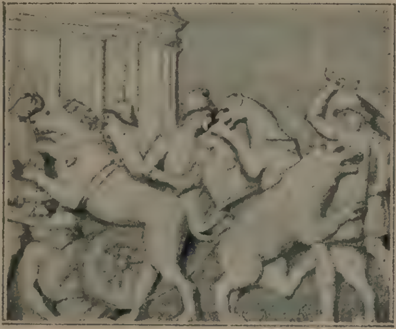

95. Sceny walk ze zwierzętami z cyrku. Płaskorzeźba z czasów Augusta.

---

za podstawę do wytworzenia się narodowości łacińskiej albo rzymskiej? Kto zebrał najwięcej wawrzynów w wojnie ze sprzymierzeńcami? Kto był Sulla? Jaka była jego karyera? jego charakter? Z kim współzalwa i lisa w jednej osobie. W życiu codziennym człowiek lekkiego prowadzenia, a nawet wyuzdany, w służbie publicznej przeobrażał się i zmieniał we wzór wytrwałości i oddania się sprawie. Gdy Maryusz był to plebeusz wzbogacony, opierający się na publikanach, Sulla był arystokratą zrujnowanym, który pochodzeniem, jak i temperamentem, skłaniał się bardziej ku partyi senatu. Jego teraz po wojnie z Italikami senat przeciwstawia Maryuszowi. Między tymi dwoma ludźmi musiało przyjść do starcia. W polu stała armia, składająca się z 30 legionów, ale senat już nią nie rozporządzał. Faktycznie żołnierz rzymski przestał być obywatelem i słuchał tylko rozkazów wodza. Wszelki przeto zatarg wewnętrzny w Rzymie musiał się odtąd przeistoczyć w walkę między gienerałami, którzy mieli do rozporządzenia swe armie. Ta nowa armia rzymska składała się nie, jak przedtem, z obywateli, lecz z zawodowych żołnierzy. Sulla potrafił tchnąć w nią ducha, obcego dotychczasowym ideałom żołnierza rzymskiego. Był to duch przywiązania i ślepego posłuchu dla wodza, za którym żołnierz gotów był pójść wszędzie, zarówno na wroga, jak i na zdobycie samego Rzymu. Różnica jednak między Maryuszem a Sullą była ta, że gdy pierwszy stworzył tę armię, to drugi użył ją po raz pierwszy, jako narzędzie do zdobycia władzy. Surowy i bezwzględny dla podwładnych w obozie i na polu walki, po szczęśliwej bitwie pozwalał żołnierzowi na wszystko — mógł łupić i zabijać bezkarnie. Stał się też bożyszczem żołnierzy, którzy pokładali w jego talencie wodza bez-

---

wodniczy? Jakie znaczenie ma dla senatu? O czem rozstrzyga żołnierz rzymski od czasów Maryusza? Od kogo on zależy? Kto stworzył armię zawodową rzymską? Jakiego ducha tchnął w nią Sulla? Jaki był jego graniczną ufność. Sam też odznaczał się pewnością siebie i wiarą w swoje niezmienne powodzenie i dla tego przybrał sobie przydomek Szczęśliwego (Felix).

§ 27. PIERWSZA WOJNA DOMOWA. REFORMY SULLI.

Za powód do zatargu między Maryuszem a Sullą posłużyło oddanie naczelnego dowództwa temu ostatniemu w świeżo wybuchłej za sprawą króla Pontu Mithradathesa VI wojnie na wschodzie. Wybór senatu padł na Sullę, który jednak musiał wprzód dokończyć wojny ze sprzymierzeńcami. Po odjeździe jednak Sulli do swej armii przeciwnicy senatu za sprawą trybuna Sulpicyusza przeprowadzili uchwałę, znoszącą dowództwo Sulli i powierzającą prowadzenie wojny w Azyi Maryuszowi. Sulla zajęty był wówczas oblężeniem miasta Noli. Ale gdy wysłańcy Maryusza zjawili się w obozie Sulli dla odebrania z rąk jego dowództwa, zostali przez żołnierzy ukamienowani, a Sulla, nie ociągając się ani chwili, stanął na czele wojska bez oficerów, którzy go opuścili, i pomaszerował na Rzym pod hasłem „wyzwolenia ojczyzny z pod jarzma tyranów“. Był to pierwszy wypadek w historyi Rzymu, kiedy legiony zdobywały miasto (88). Maryusz ratował się ucieczką, Sulpicyusz został zamordowany, a Sulla, obaliwszy rządy ludowe, zrestaurował władzę senatu. Przywrócił on podział Italików na 8 nowych tryb wbrew prawom Sulpicyuszowym, które ich wciągały do 35 dawnych, przywrócił znaczenie

---

system prowadzenia armii? Co posłużyło za powód do starcia między Maryuszem a Sullą? Co to jest pierwsza wojna domowa? Jakie ma znaczenie pierwsze zdobycie Rzymu przez legiony? Jakie są reformy Sulli? Jaki ich charakter? Jak długo trwały rządy arystokracyi? Kto komicyom centuryackim kosztem trybuckich i ograniczył powagę uchwał ludowych, wymagając zatwierdzenia ich ze strony senatu. Zato otrzymał tytuł „zbawcy Rzymu“ (drugi Romulus) i bezwzględne uznanie ze strony arystokracyi, która widziała w nim, mimo gwałtu, zadanego prawom republiki, przedewszystkiem przedstawiciela interesów swoich klasowych w Rzymie.

§ 28. MARYUSZ I CYNNA. RZĄDY TERRORU.

Krótkie jednak było to panowanie arystokracyi. Sulla po upływie swego konsulatu opuszcza Rzym. Spieszno mu było do dzieła wojny na wschodzie. Maryusz wówczas, przywołany przez konsula Cynnę, głową partyi pobitej ludowej, powraca z Afryki, dokąd był się schronił, i razem z nim zbrojną ręką dokonywa gwałtownego przewrotu. Rzym po raz wtóry został zdobyty. Maryusz pomścił się srogo na swych przeciwnikach, za klęskę poniesioną odpłacając im śmiercią i konfiskatą majątków. Ale umarł niezadługo po powrocie (86), w siódmym roku swego konsulatu wyczerpany nadużyciami i stargany burzami życiowymi—mąż, który zaczynał swą karyerę polityczną, jako zbawca ojczyzny, a kończył ją, napadając, jak rozbójnik, na rodzinne miasto, i śmiercią swą wybawiając po raz wtóry swoich współobywateli od rządów terroru (86). Ale Cynna pozostał na czele rządów jeszcze przez lat cztery, za każdym razem każąc się bezprawnie obierać konsulem. Prowadził on dalej dzieło Maryusza pod hasłem rządów demokracyi, w grun-

---

ich obalił? Kto przywołał Maryusza? Jaki kierunek rządów Cynny i Maryusza? Czem się zaznacza przewrót demokratyczny w Rzymie? Jaki wpływ wywierają wycie zaś rzeczy rządził przy pomocy tyranii. Wraz z końcem rządów arystokracyi musiał zapaść wyrok także na ich twórcę. Sullę zaocznie ogłoszono za wroga ludu i pozbawiono dowództwa. Ale nic sobie nie robił z tego wyroku, polegając na armii, chociaż teraz w wojnie swej na wschodzie był pozbawiony wszelkiej pomocy z Rzymu i skazany wyłącznie na własne siły.

§ 29. WSCHÓD POD PANOWANIEM RZYMU.

Wojna italska posłużyła za hasło do wybuchu powstania na wschodzie. Od czasu utworzenia prowincyi stosunek ludów helleńskich do Rzymu uległ radykalnej zmianie. Cała Grecya, Macedonia, a zwłaszcza bogata i cywilizowana Azya były wydane na łup publikanów, za którymi pociągnęło setki tysięcy aferzystów rzymskich, chcących wzbogacić się kosztem prowincyałów. Próby i usiłowania niektórych rządców prowincyi, jak Muciusa Scaevoli i Rufina, zaprowadzenia ładu w administracyi i zatamowaniu zdzierstwa w prowincyach rozbijały się o opór samych Rzymian, którzy zapatrywali się na prowincye, jako na chleb dla żywienia narodu rzymskiego i pojedyńczych jego przedstawicieli (agri frumentarii populi Romani). Przepaść pomiędzy rządzącymi a rządzonymi z każdym dniem się pogłębiała. Nienawiść do rządów rzymskich była silniejszą, aniżeli przeświadczenie o własnej niemocy. Odtąd też hasłem na wschodzie stało się, jeśli już nie wyzwolenie z pod jarzma rzymskiego, to przynajmniej zemsta. Te

---

padki w Rzymie na Sullę? O co chodzi na wschodzie? Jaki pogląd Rzymian na zadanie prowincyi? Jakie usposobienie względem Rzymu wśród Hellenów? W kim znaleźli oparcie? Jaki był stan polityczny Wschodu? Jaki wszystkie elementy, niezadowolone lub nienawidzące Rzymu, znalazły teraz pomoc i oparcie w osobie króla Pontu, Mithradatesa VI Eupatora.

§ 30. NOWE MOCARSTWA NA WSCHODZIE I PAŃSTWA POD OPIEKĄ RZYMIAN.

Od czasu upadku panowania Seleucydów w Azyi Mniejszej wytworzył się cały szereg drobnych państewek, zostających pod opieką Rzymu. Do takich należało królestwo Bitynii, gdzie panowali potomkowie króla Prusiasa, Paflagonii, Kappadocyi. Ale za wyjątkiem Galacyi, gdzie rządziło czterech naczelników klanów celtyckich, czyli t. zw. tetrarchów, we wszystkich tych krajach o podkładzie barbarzyńskim, a o kulturze helleńskiej duch wojenny prawie zupełnie zanikł. Przetrwał on, a raczej poczynał się dopiero rozwijać wśród ludów, mających tradycye narodowe, jak w świeżo założonym przez byłych satrapów perskich w części Kappadocyi od m. Czarnego aż po Taurus królestwie Pontu, jak w wyrosłym na gruncie nowej narodowości ormiańskiej nad Cyrusem i Araxem, od stóp Kaukazu aż po jezioro Van, królestwie Armenii, jak u Partów, którzy, wyszedłszy ze stepów turańskich, rozszerzali swoje posiadłości kosztem Seleucydów w Iranie, Medyi, Babilonii i Mezopotamii. Państwo Seleucydów zostało zaciśnięte do granic Cylicyi i Syryi właściwej. Nawet Judea miała własną dynastyę. Ale i w tych szczupłych granicach niegdyś potężna monarchia Seleucydów bezustannie jest szarpana i niepoko-

---

jego stan moralny? Jakie były państwa świeżo założone? Jaki był stan monarchii syryjskiej Seleucydów? Jakie państwa pod opieką Rzymu na Wschodzie? Jakie nowe królestwa? Gdzie leżały królestwa Pontu, Armenii, jona przez wojownicze plemiona Beduinów, pośród których wyrasta z czasem państwo emirów nabatajskich ze stolicą w Petra, na drodze ze Syryi i Palestyny do m. Czerwonego położonej.

§ 31. MITHRADATES VI EUPATOR I KRÓLESTWO PONTU.

Niewielkie państewko Pontu, nad brzegami m. Czarnego położone, zostawało pod rządami rodzimej dynastyi perskiej, wywodzącej się od dawnych satrapów jeszcze z czasów panowania perskiego, później macedońskiego. Długoletnie współżycie Persów z Grekami wytworzyło już pomiędzy nimi łączność duchową i cywilizacyjną. Mithradates VI Eupator, chociaż Pers z urodzenia, był to już Grek z wychowania i wykształcenia. Posiadał on nadzwyczajne zdolności polityczne, za które słusznie zdobył sobie przydomek Wielkiego, a łączył on przebiegłość Greka z okrucieństwem i despotyzmem wschodniego władcy. Główną troską jego było rozszerzenie swoich posiadłości. Przypadek oddał mu w ręce północne brzegi m. Czarnego. Grecy, mieszkający w koloniach nad morzem Czarnem (dziś w południowej Rosyi), byli silnie napierani przez sąsiadów swoich

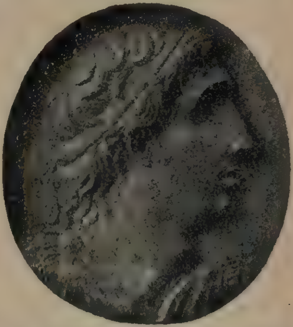

96. Mithradates. Według gemmy współczesnej. Muz. Ermitażu w Petersburgu.

Partów? Na czem polega wyższość państw narodowych nad helleńskimi? Jakie państwo w Arabii? Jakie początki królestwa Pontu? Od kogo wywodzi się dynastya tamtejsza? Jaki był stosunek Greków do Persów? Kto

Scytów, żywioł w części pasterski i koczowniczy, w części zaś osiadły i trudniący się rolnictwem oraz handlom. Były tutaj bogate miasta, zwłaszcza na Chersonezie taurydzkim, jak Chersonez na południu, Pantikapea nad cieśniną Bosforem cymbryjskim (dziś Kercz) i Eupatorya na przeciwległym półwyspie kubańskim. Grecy chersonescy, widząc grożące niebezpieczeństwo, woleli poddać się pod panowanie króla Pontu, choć Persa, lecz o kulturze helleńskiej, aniżeli dostać się pod jarzmo barbarzyńców. Mithradates zwyciężył Scytów i Roxolanów, a następnie włączył do swego państwa oprócz królestwa Bosforu także Kolchidę, kraj nad rzeką Fazis, Małą Armenię na wschód i Paflagonię na zachód od Pontu i przez to stał się najpotężniejszym władcą nad brzegami m. Czarnego. Królestwo jego było istotnie państwem pontyjskim, i na morzu Czarnem panował on niepodzielnie. Zbudował flotę w liczbie 300 okrętów, stworzył armię lądową z najemników, ludów bitnych, choć barbarzyńców, jak Partów, Scytów, Traków, tudzież Bastarnów, mieszkających na północ od Scytów aż po Karpaty. Rozporządzał też olbrzymimi zasobami, jakich dostarczały mu kraje podwładne: Chersonez, który był dlań spichrzem, Kolchida — arsenałem (bogactwo kruszców i budulcu okrętowego), Armenia — cytadelą. Tutaj miał zbudować w miejscach niedostępnych 75 twierdz, — będących dlań zarazem skarbcami (gazophilakye). Ze stolicy swej w Synopie, nad morzem Czarnem położonej, uczynił centr krajów podwład-

---

był Mithradates VI? Jaki jego charakter i kierunek polityki? Jakie nabytki na północy? Jakie są miasta greckie, nad m. Czarnem położone? Z kim walczą? Komu się poddają? Dlaczego królestwo Mithradatesa zowie się krónych. Jakoż leży ona prawie w równej odległości od ujść Fazisu, Tanaisu i Istru. Tylko w Azyi ruchy jego krępowało sąsiedztwo Rzymian, którzy strzegli zazdrośnie równowagi między państwami drobnymi, a zależnymi od siebie, kierując się zasadą, iż żadna zmiana bez ich woli i wiedzy nie może zajść w układzie terytoryalnym. Względem Rzymu Mithradates trzymał się polityki bardzo oględnej i ostrożnej. Podobno, gdy Maryusz w czasie pobytu na wschodzie bawił u niego w gościnie, Mithradates zapytał się go, w jaki sposób można zwyciężyć Rzym. Na to usłyszał z ust jego odpowiedź. „Staraj się być silniejszym od Rzymu, inaczej siedź cicho i słuchaj jego rozkazów“. To też przez lat 15 Mithradates unikał wszelkiego starcia z Rzymem, ale w cichości przygotowywał się do walki. W tym celu zawierał sojusze i układy familijne, jak z Nikomedesem II, królem Bitynii, Tigranesem, królem Armenii. Zwłaszcza wiele zależało mu na posiadaniu Bitynii, jako ujścia dla ruchu morskiego handlowego jego krajów, tudzież Kappadocyi, ujścia tegoż ruchu lądowego. Rzymianie strzegli niezależności tych państw, tworzących, jakby przeponę ochronną między ich posiadłościami, a królestwem Pontu. Mithradates podsycał natomiast nieustannie wichrzenia i zamieszki dynastyczne w sąsiednich państwach, przy pomocy których utrzymywał na nie swój wpływ. Wybuch wojny italskiej nadarzył mu sposobność do wystąpienia i zajęcia Bitynii po śmierci Nikomedesa II oraz Kappadocyi, które obsadził swymi

---

lestwem Pontu? Jakie jego siły wojenne, zasoby skarbowe? Gdzie stolica i na jakim morzu? Jaki stosunek Mithradatesa do Rzymu? W jakim kierunku zagradzali Rzymianie drogę do rozszerzania się królestwa Pontu?

kreaturami. Lecz królowie, stamtąd wypędzeni, odwołeli się o pomoc do Rzymu, jako swego opiekuna. Rzym wysłał ambasadorów, a Mithradates cofnął się wobec ich gróźb. Dopiero gdy Rzym wydał na łup królowi Bitynii, Nikomedesowi III, królestwo Pontu, jak niegdyś Kartaginę—królowi Numidów, Massynissie, Mithradates postanowił się bronić. Sprzymierzywszy się z Italikami, pobił Nikomedesa, zajął Bitynię i Kappadocyę oraz wkroczył do prowincyi rzymskiej Azyi, zmiatając po drodze cztery armie rzymskie i otwarcie opowiadając się, jako wróg Rzymu. Ale też wszędzie w miastach greckich był witany, jako zbawca i oswobodziciel od nienawistnego jarzma Rzymian.

§ 32. POWSTANIE GREKÓW NA WSCHODZIE. (88).

Nietylko Azya Mniejsza, ale i cała jednolita z nią pod względem narodowym Grecya odezwała się na hasło buntu, rzucone przez Mithradatesa. Aby dać zadosyćuczynienie Grekom i związać ich raz na zawsze ze sprawą swoją własną, Mithradates wydał edykt w Efezie, skazujący na śmierć wszystkich Rzymian, a majątek ich na konfiskatę. Jakoż przeszło 200 tys. obywateli rzymskich, w tej liczbie niewiasty i dzieci bezbronne, zginęło straszną śmiercią. Cała Azya Mniejsza uznała króla Pontu za swego pana. Mithradates też w stolicy swej nowoobranej—Pergamonie—przybrał charakter władcy greckiego. Z drobnego królika w ciągu 6 miesięcy przedzierżgnął się on w potężnego władcę na wschodzie. Flota jego pod wodzą dzielnego Gre-

---

Jaka zasada polityczna Rzymu—państw buforów? Jak ją złamał Mithradates? Co posłużyło za powód wybuchu powstania na wschodzie? Jakie były zdobycze Mithradatesa w Azyi Mniejszej? Jaki oddźwięk znalazło hasło ka Archelaosa zajmowała po kolei wszystkie wyspy na m. Egejskim na rzecz nowego pana. Wyspa Delos zestała obrócona w perzynę i nigdy już nie podźwignęła się. Jedna tylko wyspa Rhodos, nauczona gorzkiem doświadczeniem, trzymała się przez ostrożność Rzymian. Kreta była neutralna. Cała zresztą Grecya od morza aż po Termopyle zrzuciła z siebie jarzmo rzymskie. Przodowały w ruchu powstańczym Ateny. To miasto, przez długi czas skosmopoliciałe, nagle odrodziło się, i przeobraziwszy się w wyraziciela idei narodowej Greków, raptem zapałało duchem wojennym. Wzięto się do naprawy długich murów, bardzo już podupadłych od czasów Timoleona. Na czele załogi stanął Aristion, filozof i głowa szkoły perypatetycznej. Obronę na morzu podjał Archelaos, który podpłynął wraz ze swą flotą. Ateny po raz ostatni miały stoczyć walkę o niepodległość Grecyi — tym razem już nie ze wschodem, jak za czasów Persów, lecz z zachodem. Rozstrzygała się sprawa niezwykłej doniosłości dla dalszego rozwoju całej cywilizacyi. Czy Wschód oderwie się od Zachodu i będzie się rozwijał na własnym odrębnym podłożu — cywilizacyi helleńskiej, czy też zachód zwycięży i narzuci całemu światu starożytnemu jednolitą cywilizacyę rzymską.

§ 33. WOJNA RZYMU Z MITHRADATESEM VI.

Chwila była istotnie krytyczna dla Rzymu. Panowanie Rzymian na wschodzie zostało zachwiane, a równocześnie w Italii toczyła się wal-

---

buntu azyatyckiego w Grecyi europejskiej? Jakie nowe państwo zakładał Mithradates? gdzie była jego stolica? O co chodziło w walce Rzymu z Mithradatesem? Jakie stanowisko zajęły Ateny? Kto kierował ich obroka ze sprzymierzeńcami i pierwsza wojna domowa. W tem położeniu jednak okazała się cała siła i hart ducha Rzymian, oraz sprawność ich organizacyi państwowej. Kryzys italski został przełamany, a z niego wyszło zwycięsko już nie dawne miasto Rzym, lecz nowa narodowość rzymska w Italii. Losy panowania rzymskiego na wschodzie były w rękach Sulli. Zaczął on wojnę od oblężenia Aten. Skazany na własne siły, pozbawiony floty, którą organizował dopiero na wodach wschodnich jeden z najzdolniejszych jego oficerów Lucullus, i wszelkiej pomocy z domu, ogłoszony później za wroga ludu i zrzucony z dowództwa, Sula prowadził wojnę na własną rękę, uciekając się do systemu rekwizycyi. Półroczne prawie oblężenie Aten upłynęło bezowocnie, tylko przypadkowi, który pozwolił odkryć Rzymianom najsłabszą stronę fortyfikacyi Aten, zawdzięczał Sulla zdobycie miasta. Małoduszny Aristion wydał Akropol, tylko Archelaos bronił się nadal dzielnie w Munichyi, mając zabezpieczoną komunikacyę morską. Ateny miasto spustoszone podzieliło los Koryntu. Dopiero wówczas pojawiły się w Grecyi posiłki lądowe, wysłane przez Mithradatesa drogą na Macedonię. Obydwie jednak jego armie zostały pokonane, jedna pod Chajroneją, druga pod Orchomenos (86). Mithradates przekonał się, iż ani liczba, ani świetny wygląd jego armii, rekrutującej się z barbarzyńców, nie może się ostać wobec dyscypliny i sztuki wojennej Rzymian. Już wówczas przeto nawiązał był z Sullą układy za pośrednictwem

---

ną? Na czem polegał kryzys panowania rzymskiego nad światem? Jakie nowe zadanie miał Rzym przed sobą? jaka rola wypadła w tym kryzysie na rzecz Sulli? Jak ją wypełnił? Od czego zaczął wojnę Sulla? Jaki los

Archelaosa. W ciągu roku Grecya była stracona, armia rzymska, wysłana przez senat pod wodzą Fimbryi, odebrała mu Bitynię i Galacyę, flota, zorganizowana przez Lucullusa z pośród państw nadmorskich, wiernych Rzymowi, zabierała mu wyspy, miasta małoazyatyckie, jak Efezos, widząc postępy Rzymian, w części zaś zrażone okrucieństwem króla Pontu, poczęły go opuszczać. Sam Mithradates wreszcie uchodzi ze swej nowej stolicy Pergamu. Po nagłym powodzeniu Mithradates znowuż wraca do tego samego stanu, w jakim się znajdował przed wojną. Nie pozostawało mu więc nic innego, jak zwrócić się do układów. Ale i Sulla pragnął pokoju. W domu zagrażali mu jego wrogowie, którzy każdej chwili gotowi byli wydrzeć mu z rąk owoce jego zwycięstw, w Azyi zaś stało naprzeciw niego wojsko senatu pod rozkazami Fimbryi. Wprawdzie za przybyciem Sulli do Azyi, żołnierze Fimbryi przeszli na jego stronę, przyczem wodza swego zamordowali, ale Sulli spieszno było wracać do Rzymu. Dlatego łatwo stanął pokój na osobistem spotkaniu Mithradatesa z Sullą w Dardanos (85 r.). Mithradates zwrócił zabrane w ciągu wojny posiadłości: Azyę, Bitynię, Gallacyę, Kappadocyę i Paflagonię, wypłacił odszkodowanie wojenne (2—3 tys. talentów), oraz oddał 75 okrętów. Nie utrzymał się on wprawdzie w posiadaniu swych nabytków, ale wychodził cało z walki, podjętej z najpotężniejszym państwem na świecie. Dla Sulli, mimo powetowania wszystkich strat na Mithradatesie, rezultat walki był przecież po

---

spotkał Ateny? Jakie główne klęski poniósł Mithradates w Grecyi? Jaka była pozycya Sulli? Mithradatesa? Jaki charakter zawartego pokoju? Na jakich warunkach zawarto pokój między Rzymem a Mithradatesem? Jakie łowiczny. Nie złamał przeciwnika, zanim przystąpił do zawarcia z nim pokoju, co było wbrew zasadom polityki rzymskiej. Ale obecność Sulli była niezbędna w Rzymie.

§ 34. DYKTATURA SULLI. RZĄDY OLIGARCHICZNE SENATU.

Po wylądowaniu w Brundisium (83 r.) Sulla z 30 tysięczną armią, wzmocnioną przez stronników z pośród arystokracyi, stacza walkę zwycięzką z konsulami i zajmuje w następnym roku Rzym. Pomimo to partya demokratyczna, która skupiła się wokoło popularnego imienia syna G. Maryusza oraz zagrzała do walki Samnitów, jeszcze raz próbowała zająć miasto, grożąc mu zagładą. Świetne zwycięstwo u bramy kollińskiej zakończyło wojnę domową i oddało rządy nad Rzymem w ręce Sulli, który je zainagurował przy pomocy terroru. Zemsta jego dosięgła przedewszystkiem Maryanów. Nie oszczędził nawet pamięci dawnego wodza. Z Kapitolu usunięto jego trofea, a prochy Maryusza wykopano z grobu i rzucono do Anio. Coraz to zabijano kogoś na rozkaz Sulli, a majątek jego konfiskowano. Było tych okrucieństw za wiele nawet dla sojusznych, a niepodejrzanych o sympatyę dla Maryanów obywateli. Dlatego na posiedzeniu senatu Q. Metellus Pius wezwał Sullę do nazwania po imieniu tych, którym śmierć była przeznaczona, aby resztę uwolnić od strachu. Tegoż samego dnia wywieszono tablicę z nazwiskami ściganych czyli proskrybowanych (tabula proscriptionis). Za pierw-

---

zyski Rzymu? straty Mithradatesa? Jaka zasada rzymska była pominięta w pokoju w Dardanos? Dla czego Sulla spieszył się z zawarciem pokoju? Jakie skutki pociągnął za sobą powrót Sulli? Jaki był koniec pierwszej szą poszła druga i trzecia. Były to t. zw. proskrypcye. Dziesiątki senatorów i tysiące jeźdźców zostało tym sposobem wywołanych czyli musiało uciekać z kraju. Czekała ich tutaj kara śmierci, a majątek ich konfiskowano. Kara proskrypcyi rozciągała się nawet na potomków skazanych, którym nie wolno było ubiegać się o urzędy. Natomiast majątkami proskrybowanych Sulla hojnie obdzielał swoich zwolenników. Weteranom rozdał ziemię w Lukanii, Samnium, Kampannii, tudzież w Etruryi. Od tego czasu datuje się latynizacya Osków i Etrusków, których języki powoli wychodzą z użycia i zamierają. Samnium Sulla pragnął zniszczyć do szczętu narówni z partyą ludową w Rzymie. Komicye dały mu (82 r.) władzę nieograniczoną (legibus ferundis et ordinandae reipublicae). Była to dyktatura z terminem nieokreślonym. Otrzymał on 24 liktorów i straż przyboczną. Obdarzony tą władzą, Sulla zreformował ustrój Rzymu na zasadach arystokratycznych. Ograniczył on władzę trybunów — zniósł prawo ich rogacyi w komicyach, odebrał władzę sędziowską ekwitom

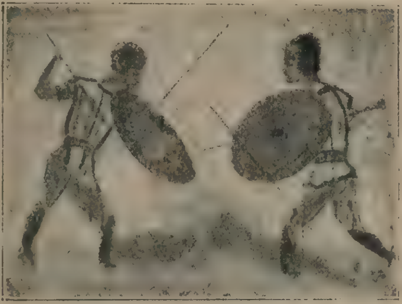

97. Gladyatorowie z Osków. Malowidło grobow. w Kapui. Muz. Campano.

---

wojny domowej? Jaka była władza Sulli? Co to są proskrypcye? Na czem polegały reformy Sulli? Jak ograniczył władzę ludu? Jak zrestaurował władzę arystoi powierzył ją senatorom. Ale przywracając rządy arystokracyi, Sulla równocześnie niszczył całą ich dawną moralną podstawę—niezależność. Stworzył on nowy senat ze swych stronników—po części z jeźdźców, po części z obywateli italskich. Sam opierał się na weteranach i na masie klientów — blisko 10 tys. niewolników wyzwolił i nadał im swoje nazwisko (Cornelii). Pragnął on pokazać, że nie żądny jest władzy, i dlatego w trzecim roku swej dyktatury (79 r.) złożył wszystkie swe urzędy i dostojeństwa, poczem usunął się w zacisze domowe, aby w spokoju i bezpieczeństwie dożywać owoców swej pracy, ale umarł niespełna w rok po usunięciu się z areny publicznej, a w sześćdziesiątym wieku swego życia. Sulla nie tyle reformami swemi, które były krótkotrwałe, ile przykładem swych rządów terrorystycznych, podkopał raz na zawsze wiarę w dawny ustrój arystokratyczny Rzymu i w rządy senatu, które chciał był przywrócić i zrestaurować. Po jego śmierci opozycya przeciwko instytucyom sullańskim wzrasta, a partya ludowa podnosi coraz śmielej głowę, mając poparcie wśród ludności między Alpami a Padem, która dotychczas nieotrzymała była jeszcze równouprawnienia, a pozostawała na prawie łacińskim.

§ 35. POMPEJUSZ, MĄŻ ZAUFANIA SENATU. POWSTANIE W HISZPANII.

Senat sullański były to właściwie rządy oligarchii. Przeciwko nim pierwszy uczynił zamach konsul M. Aemilus Lepidus (78), opierając się na

---

kracyi? Czem Sulla podkopał powagę senatu? Jakie było jego osobiste oparcie? Jaki stosunek do władzy? Czy reformy Sulli utrzymały się? Kto pierwszy uczynił na ludzie, dla którego domagał się chleba, i na Italikach, którym chciał powrócić ziemię zabraną. Ale zamach ten został zwichnięty. Senat pokonał Lepidusa przy pomocy jednego z gienerałów sullańskich, Pompejusza, któremu zato powierzył wojnę w Hiszpanii. Maryanie, ścigani za rządów Sulli i wypędzeni z Italii, znaleźli dla siebie schronienie w obozie Sertoryusza. Quintus Sertorius, jeden z najzdolniejszych gienerałów maryańskich, miał sobie jeszcze za rządów Cynny przed powrotem Sulli powierzony zarząd Hiszpanii. Wypędzony stamtąd, długo błąkał się na wybrzeżach hiszpańskich, aż korzystając z powstania Luzytanów przeciwko rządom rzymskim, przyjął w nim naczelne dowództwo, i zorganizowawszy na sposób rzymski armię z krajowców, ogłosił się sam za rząd oficyalny, i nie uznawał Sulli, ani jego reform. Odtąd obóz Sertoryusza stał się zarazem obozem partyi ludowej. Jak daleko sięgały ambicye jego, jako wodza, widać to stąd, iż nawiązał rokowania dyplomatyczne z Mithradatesem, poruszał ludy celtyckie za pośrednictwem swoich wysłańców, na morzu zaś Śródziemnym miał swych sprymierzeńców w korsarzach, którzy od rozwiązania floty Mithradatesa po pokoju w Dardanos panowali na wodach wschodnich i zachodnich niepodzielnie. Tak ze wszech stron przygotowywał osaczenie partyi sullańskiej. Nowy Hannibal, jak go żołnierze nazywali, pragnął tak samo, jak i wódz kartagiński, czerpać środki z Hiszpanii dla walki z Rzymem. Uważając się za właściwego reprezentanta narodu rzymskiego,

---

nie zamach? Na kim oparł się senat w walce z Lepidusem? Gdzie było jądro opozycyi przeciwko rządom sullańskim? Kto był Sertoryusz? Jak zorganizował wojnę w Hiszpanii? Jaką władzę uzurpował sobie Sertoryusz?

stworzył senat w liczbie 300 członków z pośród zbiegów. Rzymianami też obsadzał wszystkie urzędy i wyższe stopnie oficerskie. Wobec Hiszpanów uważał się tylko za wielkorządcę prowincyi rzymskiej, dbałego zarówno o dobro krajowców, jak i o interes państwa. Tak on pierwszy założył wyższą szkółę dla krajowców w Osce (Huesca) i dał tem samem podwaliny dla romanizacyi półwyspu iberyjskiego. Dzielny wódz opanował większą część Hiszpanii. Niedołężna akcya przeciwko niemu legionów rzymskich (Q. Metellus Pius) trwała ośm lat. Dopiero spisek w łonie oficerów podkomendnych, zorganizowany przez Perpernę, który chciał stanąć na czele armii powstańczej, ułatwił zadanie Pompejuszowi. Sertoryusz padł ofiarą spiskowców, a Pompejusz rozbił Perpernę i zakończył groźne powstanie (r. 71).

§ 36. KOALICYA POMPEJUSZA Z CRASSUSEM. OBALENIE REFORM SULLAŃSKICH.

Gnejusz Pompejusz był przedewszystkiem wodzem. Protegowany przez Sullę dostał się do szeregów partyi senatu, która go użyła dla poskromienia Lepidusa i stłumienia buntu w Hiszpanii. Równocześnie z nim, wyrosła w Rzymie druga osobistość—nie tyle w karyerze wojskowej, co raczej pieniężnej. Był to L. Marcus Crassus. Pozbawiony nadzwyczajnych talentów, posiadał on zato olbrzymi majątek, którego dorobił się na spekulacyach finansowych, nie zawszę czystych i uczciwych. Ale złoto posiadało już wówczas w Rzy-

---

Jaki był jego stosunek do krajowców? Jakie związki z wrogami Rzymu? Do czego zmierzał Sertoryusz? Jaka zasługa Pompejusza w zgnieceniu powstania sertoryańskiego? Jaką osobistością był Gnejusz Pompejusz? Jakie mie taką samą siłę, co i żelazo. Crassus był tak bogaty, że mógł za własne pieniądze wystawić armię. Dzięki bogactwu swemu i dzięki karyerze adwokackiej, niezbyt wybrednej co do środków i dróg, wypłynął on na powierzchnię publiczną

98. Gladyator rzymski. Oryginał w muz. kapitolińskim w Rzymie.

i otrzymał misyę wojskową poskromienie buntu niewolników w Italii. Siedmdziesięciu zbiegów ze szkoły gladyatorskiej w Kapui zorganizowało nowe powstanie. Na czele jego stanęli Krixus

---

jego główne kwalifikacye? Kto wybijał się na pierwszy plan obok Pompejusza? Kto był Marcus Crassus i czem

Gall i Spartacus — rodem z Tracyi. Krixus wprawdzie został rozbity, ale Spartacus z garścią swoich rodaków, przebił się przez Italię, pragnąc powrócić do swojej ojczyzny. Słaby opór, jaki mu stawiły legiony, natchnął jego bandę chęcią powrotu i złupienia Rzymu. Crassus pokonał obydwa bunty w ciągu 6 miesięcy i odwrócił groźne niebezpieczeństwo od Rzymu. Teraz mógł więc marzyć o zajęciu najwyższych godności w Rzymie, o które zabiegał przy poparciu ludu. Pompejusz za powrotem z Hiszpanii zażądał od senatu ziemi dla weteranów, tryumfu zaś i konsulatu dla siebie. Senat rozdawnictwu ziemi w Italii był przeciwny. Na przeszkodzie zaś w otrzymaniu konsulatu były trudności natury prawnej. Pompejusz nie miał lat przepisanych i nie był dotychczas nawet kwestorem. Po tej odmowie Pompejusz porzuca sprawę senatu i podaje dłoń Crassusowi, który również ubiegał się o konsulat. Obydwaj posiadali wojsko, gdy tymczasem senat armii żadnej nie miał do swego rozporządzenia. Zamiast walczyć więc ze sobą obydwaj współzawodnicy zawierają sojusz. Nie rozwiązując swych armii, przeprowadzają wybory, i wspólnie objąwszy konsulat, restaurują dawny ustrój. Prawo rogacyi trybuńskiej zostało przywrócone, a sądownictwo oddane ekwitom—w dwuch częściach, z zatrzymaniem jednej części dla senatu (lex Aurelia). Było to obalenie rządów oligarchii, dokonane wspólnymi siłami przez Pompejusza i Crassusa. Obydwaj też jednakowo zabiegają o popularność u ludu. Pom-

---

się odznaczył? Jakie kierunki polityczne oni reprezentują? Jaka ich taktyka? Co spowodowało koalicyę Crassusa z Pompejuszem? Jakie ich reformy, i na kim się opierają? Gdzie rozdzielały się drogi Pompejusza i Crassusa? Jaki stosunek Mithradatesa do Rzymu po pokoju pejusz urządza 15-dniowe przedstawienie teatralne (ludi votivi). Crassus zaś zaprowadza trzymiesięczne rozdawnictwo chleba darmo. Ale też na tem kończy się ich współdziałanie. Dalsze drogi ich znowuż rozchodziły się. Pompejusz pragnął obalić rządy oligarchiczne senatu, aby znaczenie swoje w senacie utwierdzić. Crassus miał na celu rządy przy pomocy wyłącznie partyi ludowej. Pompejusz po swoim konsulacie zrzeka się zarządu prowincyi i wraca w zacisze domowe. Crassus zaś pomaga do oczyszczenia się z długów młodemu Juljuszowi Cesarowi, który w tym czasie, jako kwestor, udaje się do Hiszpanii (r. 69 lub 68). Była to nowa gwiazda stronnictwa ludowego.

§ 37. DRUGA WOJNA Z MITHRADATESEM I POCZĄTEK WOJNY ARMENSKIEJ.

Pokój w Dardanos, zawarty przez Sullę, był odrazu uważany raczej za rozejm, jak za koniec wojny z Mithradatesem. Rzym nie upokorzył doszczętnie swego przeciwnika, jak to było zasadą jego polityki zagranicznej. Mithradates zaś czekał tylko sposobności do nowej walki i zbierał swoje siły. Spiskował z Maryanami w Hiszpanii na zgubę Rzymu, organizował nową armię już nie na sposób azyatycki z całym przepychem, lecz na wzór rzymski z prostotą żołnierską, do czego Sertoryusz przysłał mu swych oficerów. Powodu do wystąpienia dostarczyła mu sukcesya bityńska. Nikomedes III, król Bitynii, umierając (75), zapisał swoje państwo Rzymowi. Bitynia uchodziła zawsze za przeponę

---

w Dardanos? Jakie państwo służyło za przeponę między posiadłościami Rzymu a królestwem Pontu? Co to jest wojna o sukcesyę bityńską? Jaka potęga na wschodzie wyrasta obok królestwa Pontu? Kto złamał Partów? Gdzie rozszerza się Armenia? Jaki jest stan momiędzy posiadłościami Rzymu a królestwem Pontu. Z usunięciem tej przepony to osiatnie wchodziło w bezpośrednią styczność z państwem rzymskim czyli musiało z czasem stać się od niego zależnem. Mithradates wobec tego pierwszy zajął Bitynię i otwiera nową wojnę z Rzymem. W Azyi w tym przeciągu czasu zaszły poważne zmiany. Spowodował je ostateczny rozkład monarchii Seleucydów tudzież Ptolomeuszów oraz najazd na Partów od wschodu nowego ludu, t. zw. Yue-czi po chińsku, Saków po persku (prw. t. I, str. 393). Przybyli oni z wyżyny Azyi Centralnej, rzucili się na Scytów, pokrewnych Partom i nie oparli się aż w Indyach, gdzie założyli nowe państwo—scyto-indyjskie. Tam wprawdzie szybko ucywilizowali się, lecz zarazem zmongolszczyli państwa kresowe grecko-irańskie. Partowie zeszli teraz na drugi plan na wschodzie. Ich miejsce zajęło państwo Armenii ze swoim królem Tigranesem. Weszło ono w posiadanie znacznej części posiadłości Partów w Mezopotamii. Tutaj w sąsiedztwie Nisibis Tigranes założył nowe miasto, t. zw. Tigranokertę, którą zaludnił Grekami azyatyckimi. W Azyi Mniejszej zajął Kappadocyę i równinę Cylicyi. Państwo Seleucydów skurczyło się teraz do samej Syryi. Nawet Damaszek wpadł w ręce Arabów z plemienia Nabatajczyków, którego stolicą była Petra. Mithradates nie miał szczęścia w walce. Nadzieje na Sertoryusza i nową wojnę domową zawiodły. Wódz Rzymski Lucullus zajął częściowo Bitynię i wkroczył do Pontu. Wtedy Mithradates ucieka do Armenii i chroni się u Ti-

---

narchii Seleucydów? Jakie zabory Armenii na Partach? na Syryi? Przez kogo został Rzym wciągnięty do wojny z Armenią? Jakie zdobycze Lucullusa na wschodzie? Kiedy legiony rzymskie po raz pierwszy przekraczają granesa. Lucullus żąda jego wydania. Tigranes jednak obrażony, iż wódz rzymski odmówił mu tytułu „króla królów“, opiera się. Wówczas Lucullus rusza na Armenię, a legiony rzymskie po raz pierwszy przekraczają Eufrat. Lucullus zwycięża Tigranesa w bitwie pod Tigranokertą i zajmuje to miasto (69). Następnie maszeruje na stolicę Armenii — Artaxatę, ale tu natrafia na opór ze strony własnych żołnierzy, zmęczonych wyprawą i zniechęconych do obcych a niegościnnych stron. Lucullus nie umie poradzić sobie z rewoltą wojskową i wraca, ale każdy krok jego na powrotnej drodze jest wyzyskany przez Mithradatesa, który za przybyciem Lucullusa do Azyi jest znowuż panem znacznej części swego królestwa Pontu. Ten niepomyślny wynik wyprawy do Armenii wzbudza ogromne niezadowolenie w Rzymie. Senat odwołuje Lucullusa i powierza jego posterunek innemu wodzowi Aciliusowi Glabrio. Dopiero gdy i ten wybór nie odpowiedział oczekiwaniom, misyę dokończenia podboju Azyi powierzono Pompejuszowi.

§ 38. WOJNA Z KORSARZAMI I PODBÓJ AZYI PRZEZ POMPEJUSZA.

Wojna z Mithradatesem zagrażała panowaniu rzymskiemu w Azyi. Równocześnie Rzym stracił połączenie ze wschodem i przestał być panem na morzu skutkiem rozwielmożnionego korsarstwa. Brak floty, owa pięta achillesowa panowania rzymskiego od czasów drugiej woj-

---

Eufrat? Jaki był odwrót Lucullusa? Jaki rezultat drugiej wojny z Mithradatesem? Jakie było nowe niebezpieczeństwo nazewnątrz? Jakie były koleje korsarstwa? Jaki jego wpływ na handel Italii? jego rola polityczna?

ny punickiej, dał się szczególnie we znaki Rzymowi, odkąd po ściągnięciu przez Mithradatesa statków wojennych z morza Egejskiego piraterya wschodnich wód, zwłaszcza Cylicyi. gdzie było jej gniazdo, rozszerzyła się na całem morzu Śródziemnem i stała się poniekąd nową potęgą polityczną Do niej garnęły się wszystkie żywioły niezadowolone. Ona pośredniczyła w pertraktacyach między Sertoryuszem a Mithradatesem i tak ścieśniła swobodę Rzymu, że nie tylko handel cały ze wschodem (droga z Brundisium do Dyrrachium), ale nawet wybrzeża samej Italii stały się łupem korsarzy. Stan ten budził ogromne niezadowolenie w Rzymie, któremu groziło ogłodzenie, odkąd skazany został wyłącznie na żywność z samej Italii. To spowodowało trybuna Aulusa Gabiniusa do wniesienia rogacyi (67), na mocy której wojnę z korsarzami powierzono Pompejuszowi. Właściwie władza, którą go obdarzono, była to dyktatura trzechletnia na morzu oraz na wybrzeżach w obrębie 40 mil. Na wojnę tą przeznaczono dlań 200 okrętów i środki finansowe w wysokości 6 tys. talentów. Taką władzą obdarzony Pompejusz wystąpił do walki i przedsiębrał cały szereg środków przeciw korsarzom, które w pełni okazały jego geniusz wojenny i stwierdziły trafność wyboru głównego wodza. Podzielił on morze na 13 okręgów pod rozkazami poszczególnych dowódców. Flotę swoją rozmieścił w dwuch punktach: u wybrzeżów Italii (jedna eskadra) i drugą u wybrzeżów Grecyi. Sam udał się na wody wschodnie, aby

---

Jaką władzę otrzymał Pompejusz dla walki z korsarstwem? Jak go wytępił? Z jaką władzą był wyprawiony Pompejusz na wschód? Jak przeprowadził swe zadanie na wschodzie? Jak daleko sięgnęły podboje Pomzniszczyć główne gniazdo korsarzy w Cylicyi. Zarządzenia te okazały się tak dalece skuteczne, że zamiast w ciągu trzech lat Pompejusz doprowadził do skutku oczyszczenie m. Śródziemnego z korsarzy w ciągu 3 miesięcy. Po dokonaniu tego dzieła Pompejusz wielbiony sam przez się narzucał się na wodza w Azyi. Jakoż trybun Manilius wniósł rogacyę, która mu przekazywała wojnę z Mithradatesem (66). Senat był wprawdzie

99. Pompejusz. Popiersie. Zbiory Jakobsona w Kopenhadze.

---

pejusza? Jaki był koniec Mithradatesa? Jak urządził Pompejusz Wschód? Jakie nowe prowincye rzymskie?

temu przeciwny, ale wszystkie tryby oświadczyły się za nim jednomyślnie. Gdy Pompejusz stanął w Azyi, zaraz mądrze nawiązał stosunki z Partami, którym pochlebiał sojusz z Rzymem, i rzucił ich na Armenię. Tigranes upokorzony składa mu hołd na klęczkach pod murami stolicy Artaxaty. Mithradates, zdradzony przez przyjaciela, musiał uciekać do Bosforu. Pompejusz ściga go niezmordowanie aż za Kaukaz i dociera do siedzib Albańczyków. Stamtąd wraca do Azyi, podbiwszy ludy Kaukazu, jak Iberów, Albanów. Mithradates w swej stolicy północnej jeszcze łudzi się nadzieją poruszenia Traków, Bastarnów i przy pomocy ich atakowania Rzymu od strony Alp. Czego jednak nie zdziałał nieprzyjaciel, to dokonała zdrada ukochanego syna Farnakesa. Mithradates, oblężony w Pantikapei przez zrewolucyonizowany lud, każe się zabić niewolnikowi, a Farnakes posyła jego głowę zwycięskiemu wodzowi. Pompejusz dokończył dzieła podboju Azyi, wcielając Bitynię i Pontus, jako nowe prowincye do państwa rzymskiego. Armenię osłabił, zamykając ją w dawnych granicach, i uczynił z niej państwo wasalne Rzymu podobnie, jak z Kappadocyi, Galacyi. Przedewszystkiem jednak urządził Syryę z resztek świetnej niegdyś monarchii Seleucydów, rozszarpywanej przez sąsiadów — Żydów, Armeńczyków i Arabów. Zajął Antyochię i Damaszek, wreszcie Jerozolimę, której miasto samo mu się poddało, świątynię zaś wziął szturmem po trzechmiesięcznem oblężeniu w dzień sabatu. Pompejusz wraz

---

Jakie państwa wasalne? Kto objął spadek po Seleucydach? Jakie losy Jerozolimy? Kto położył koniec niezależności Judei? Jaka prowincya stała się podstawą panowania Rzymian na wschodzie? Jakie były zasługi ze świtą przeniknął do miejsca świętego, ale skarbów nie naruszył (63). Judea przestała być królestwem niezależnem. Pompejusz połączył ją z Syryą, która, jako prowincya, stała się odtąd podstawą panowania rzymskiego na wschodzie. Ustanowił również cały szereg miast, księstw i republik kapłańskich w zależności wasalnej od Rzymu, uregulował monetę, którą zaczęto odtąd bić z jego imieniem na wschodzie, i w r. 62 wrócił do Italii, przywożąc ze sobą zdobycz w skarbach, o jakich nikt dotąd nie marzył, ale też zarobiwszy sobie słusznie na sławę i na przydomek Wielkiego. Jakoż podbił on dla Rzymu trzy części świata—zachód (Hiszpanię), wschód (Azyę) tudzież południe (Afrykę).

§ 39. WALKI PARTYJNE W RZYMIE. SPISEK KATYLINY.

Od chwili powstrzymania reform Grakchowskich Rzym rozszerzał się tylko na zewnątrz. Żadna reforma wewnętrzna nie została dokonana. Cały punkt ciężkości przeniósł się do spraw polityki zagranicznej — podboju całego znanego podówczas świata. Polityka wewnętrzna obracała się wciąż około rozdawnictwa godności i urzędów, a najważniejszem z nich było dowództwo wojskowe. Kto będzie głównym wodzem, to była pierwszorzędna kwestya także w zakresie polityki wewnętrznej, czy to dotyczyło Maryusza czy Sulli, Crassusa czy Pompejusza. Rozdawnictwo mandatów spoczywało w rękach ludu czyli komicyów. Ale ten lud rzymski nie byli to już dawni obywatele—posiadacze rolni (locupletes). Była to plebs

---

Pompejusza wobec Rzymu? Jaki stan rzeczy w domu w okresie podboju świata przez Rzymian? Gdzie punkt ciężkości polityki wewnętrznej? Jaka zmiana wśród ludu? Kto była plebs urbana? Jacy jej przewódcy? Na urbana — zbieranina z obcych lub wyzwoleńców, ludzie bez ojczyzny, bez tradycyi, bez imienia i bez określonych środków do życia. Kierować nimi mógł każdy, kto miał środki do kupienia sobie ich poparcia. Przekupstwo przy wyborach było też na porządku dziennem. Ale również nie przebierano w środkach przy ubieganiu się o mandaty. Na czoło wysuwali się ludzie zuchwali i bez charakteru, zrujnowani i bankruci, którzy dążyli do przewrotu świadomie, ale też dla których przewrót był zarazem sprawą utrzymania się przy życiu. Myślano o skasowaniu długów, o zniesieniu wszelkich zobowiązań, zaciągniętych wobec wierzycieli. Spiski, tworzone przez tajne związki czyli kluby (collegia), były w latach między r. 65 a 63 na porządku dziennem, a brali w nich udział ludzie nawet tacy, jak Crassus i Cazar. Lecz na czoło wszystkich sprzysiężonych wysunął się Katylina. Lucius Sergius Catilina był arystokratą z pochodzenia, lecz zrujnowawszy się, podsuwał się na wodza ludu. On to ponoć utrzymywał, że nie może być zastępcą ludu, kto sam nie jest nędzarzem. Wykształcony i zdolny, ale bez skrupułów i wszelkich zasad moralnych podjął wspólnie z Gn. Piso plan obalenia rządów senatu i podzielenia władzy nad Rzymem. Dwaj konsulowie, Torquatus i Cotta, to samo znaczna liczba senatorów, mieli być zamordowani. W plany te było wtajemniczonych mnóstwo ludzi. Liczono na Crassusa. że zostanie dyktatorem, a Cezara mianuje swoim zastępcą (magister equitum). Katylina i Antoniusz ubiegali się o godność

---

czem polegało wrzenie rewolucyjne? Kto wysunął się na jego czoło? Kto organizował anarchię? Kim był Katylina, i do czego zmierzał jego spisek? Jaki był udział Crassusa i Cezara w sprzysiężeniu? Kto pokrzyżował konsulami. Termin spisku, trzykrotnie naznaczany, chybił dla różnych nieporozumień. Tymczasem obawa przed powrotem Pompejusza naglila do przyśpieszenia wybuchu. Piso, wysłany do Hiszpanii, został zamordowany, jak przypuszczano, za sprawą Pompejusza. W r. 63 Katylina zabiegał o godność konsula, ale mimo poparcia Crassusa i Cezara przepadł. Tymczasem jeźdźcy i senatorowie, przerażeni pogłoskami o szykującym się zamachu stanu, szukali sobie wodza i ugrupowali się około tego, który zwyciężył Katylinę przy wyborach. Był nim Cyceron, wybrany w r. 63 konsulem wraz z kolegą swoim Antoniuszem.

§ 40. CYCERON I STRONNICTWO OPTYMATÓW.

Marcus Tullius Cicero urodził się po za Rzymem, w mieście Arpinum, które już było wydało przedtem innego sławnego męża w osobie Maryusza, i pochodził z klasy jeźdźców. I on również należał do ludzi, którzy zrobili karyerę o własnych siłach (homo novus), a których obecnie Rzymowi dostarczały najwięcej municypia. Tylko karyera Cycerona nie była wojskową, ani polityczną, lecz adwokacką. Obdarzony świetną wymową, dał się naprzód poznać, jako obrońca w różnych procesach cywilnych. Za rządów Sulli zdobył łaski i uznanie u ludu mężnym wystąpieniem w obronie Roscyusza (pro Roscio) i oskarżeniem Verresa, zdziercy Sycylii (contra Verrem). Ale z łask tych i uznania nie korzystał. Cyceron nie był politykiem, chociaż w przepisanym dla każdego

---

plany Katyliny? Kim był Cyceron? Jakie stanowisko zajmował w domu? Na czem zrobił karyerę? Jakie były jego zapatrywania polityczne? Co to znaczy „boni viri“, i jaki jest początek stronnictwa optymatów? Kto stanął

Rzymianina wieku ubiegał się o godności magistrackie i po kolei je piastował. Pierwszą mowę polityczną wygłosił dopiero, jako pretor, w czterdziestym roku swego życia. Posiadał duży majątek, który zdobył własną pracą, a pomnożył szczęśliwymi spekulacyami, i dobrze nim administrował, ale też uczciwie i bezstronnie spełniał później swe rządy, jako prokonsul w Cylicyi. Cyceron ani z tradycyi, ani z urodzenia nie należał do arystokracyi. Natomiast wzrastał i dojrzewał w okresie anarchii wewnętrznej Rzymu, której sprawców nienawidził. Im to przeciwstawiał on element zdrowy, uczciwy i szacowny w państwie, którego pojęcie skupia się w wyrazie, przez niego użytym „boni viri“ („zacni mężowie“). Taki jest początek tak zwanego później stronnictwa optymatów (od wyrazu „optimus“—najlepszy), które się przeciwstawiało stronnictwu ludowemu — popularów, a które stało się główną podporą rządów republikańskich. Ale optymaci nie było to już stronnictwo w dawnem znaczeniu arystokracyi rodowej. Należały doń wogóle wszystkie elementy konserwatywne w państwie zarówno z pośród senatu, jak i ludu. Ono teraz

100. Cicero. Biust marmurowy na Kapitolu.

---

na jego czele? Kto odkrył spisek Katyliny senatowi? Jaki był koniec spiskowców? Jakie stanowisko zajął Cyceron w Rzymie po złamaniu buntu Katyliny? Jaka stanęło w obronie ładu i porządku przeciwko Katylinie, który, widząc się zdemaskowanym, zaczął otwarcie przez wysłańców swoich organizować powstanie w Etruryi; liczył przytem na pomoc Transpadanów, którym obiecywano obywatelstwo rzymskie. Sam jednak pozostał w Rzymie i uczęszczał na zgromadzenia senatu. Wówczas to Cyceron wystąpił przeciwko niemu ze słynnemi mowami (Catilinaria). Kiedy Katylina spostrzegł, że w czasie jednej z tych mów ławy senatorów w około niego opróżniają się, uczuł pozycyę swoją zagrożoną i porzucił miasto, udając się na prowincyę; ale w Rzymie pozostawił wykonawców swych planów z Lentulusem Surą na czele, który miał pokierować wybuchem. Na dany sygnał motłoch miał podpalić miasto i rzucić się na senatorów, przyczem Cyceron miał być jeden z pierwszych zamordowany. Ale wieści o planach spiskowców rozeszły się już po Rzymie, a gdy w ręce Cycerona wpadła jeszcze korespondencya, którą spiskowcy prowadzili na zgubę Rzymu z Allobrogami, wystąpił on z otwartym oskarżeniem na posiedzeniu senatu. Spiskowców wraz z Surą pochwycono, i senat wydał na nich wyrok śmierci, który też natychmiast wykonano w więzieniu w obecności Cycerona, przyczem pogwałcone zostało prawo prowokacyi czyli odwołania się do wyroku ludu, które każdemu obywatelowi rzymskiemu przysługiwało. Po wykryciu i stłumieniu tego spisku Cyceron ogłoszony został za zbawcę i ojca ojczyzny (pater patriae), a na cześć jego senat uchwalił uroczyste modły

---

była dążność stronnictwa republikanów? Co zagrażało rzeczypospolitej od góry? Jakie stanowisko wobec rządu zajął Pompejusz? Jakie żądania postawił wobec senatu, i jak one były przyjęte? Kogo chwila wyniosła (supplicatio). Katylina sam poległ w otwartej walce z wojskiem senatu, a głowę jego Antoniusz odesłał do Rzymu.

§ 41. KOALICYA POMPEJUSZA Z CRASSUSEM I CEZAREM. PIERWSZY TRYUMWIRAT (60).

Po obaleniu spisku Katyliny Cyceron stał się pierwszą osobą w Rzymie i wodzem partyi republikańskiej. Partya ta—t. zw. optymatów—postawiła sobie za cel uratowanie dawnych instytucyi rzymskich z senatem na czele od wszelkich grożących im zamachów. Po stłumieniu spisku czyli przewrotu z dołu zagrażał teraz porządkowi przewrót, idący z góry. Już pięć lat upływało od czasu, jak Pompejusz na wschodzie stał na czele wojska i floty. Senat był pierwszą powagą w Rzymie, ale nie posiadał żadnych środków dla swojej obrony. Teraz pytanie było, jak się zachowa Pompejusz po powrocie. Już z Azyi wysłał był (63) legata swego Q. Metellusa Neposa, aby ubiegał się o trybunat. Godność ta od czasu, jak otwierała wpływ na lud, stała się bardzo popularną, i nawet młodzi arystokraci o nią zabiegali. Metellus, wybrany trybunem, stał się zastępcą interesów Pompejusza; ale senat odrzucił wniosek jego o nadanie konsulatu Pompejuszowi i powierzenie mu wojny z Katyliną. Sprzeciwiał się mu głównie M. Porcius Cato, zażarty republikanin, który chciał naśladować we wszystkiem swego wielkiego przodka, ale nie doceniał wielkiej różnicy czasów. Pomimo tej odmowy, Pompejusz po wylą-

---

narówni obok Pompejusza? Jakie były żądania Juljusza Cezara? Co to jest pierwszy tryumwirat? Jaki był charakter tego związku? Jak przeprowadzono nowe prawa? Kto pada ofiarą tryumwirów? Jaka rola Pompejusza dowaniu uczynił zadosyć życzeniu senatu i rozpuścił swoją armię. Przecież domagał się on ziemi dla weteranów tudzież potwierdzenia swoich aktów w Azyi. W tem samem położeniu, co i Pompejusz, znajdował się równocześnie drugi wódz, który także tylko co był wrócił do Rzymu. Był nim Juliusz Cezar. W Hiszpanii, którą zarządzał w charakterze propretora, zdobył on pierwsze wawrzyny wojskowe. Należał mu się tryumf, ale ubiegał się on także o konsulat. Ponieważ jednak nie wolno było równocześnie starać się o dwa zaszczyty, Cezar chętnie zrzekł się był tryumfu dla konsulatu, miał bowiem na widoku dalsze plany wojenne. W tych zamiarach zbliża się on do Pompejusza, który już był się zniechęcił do stronnictwa optymatów, i dzięki poparciu jego tudzież Crassusa otrzymuje konsulat. Ci trzej mężowie porozumiewają się teraz ze sobą i zawierają sojusz celem popierania się wzajemnego, czyli pierwszy tryumwirat. Była to umowa prywatna, na kształt spisku albo tajnego sprzysiężenia (coitio heterica) pomiędzy trzema najpotężniejszymi ludźmi w ówczesnym Rzymie. Cezar, Pompejusz i Crassus podzielili między sobą rolę w państwie. Pompejusz otrzymał potwierdzenie swoich aktów i ziemię dla weteranów, przyczem nie oszczędzono nawet Kampanii, którą podzielono między ubogich obywateli, zwłaszcza żołnierzy; 20 tys. Pompejanów stało się odrazu obywatelami rzymskimi. Cezar otrzymał konsulat na r. 59, a po jego upływie zarząd nad prowincyami Gallią Przed- i Zaalpejską oraz Illiricum

---

w Rzymie? Jakie zadanie przypada na rzecz Cezara? Kto był Juljusz Cezar? Jakie jego węzły familijne? Do jakiego stronnictwa należał? Jaka była jego karyera?

na przeciąg lat pięciu. Na rzecz Crassusa przypadł jedynie udział we wpływach i w rządzie bez wynagrodzenia bezpośredniego. Miał on za zadanie utrzymywać równowagę między dwoma współzawodnikami, Pompejuszem i Cezarem; do tego celu służył i związek familijny, między nimi zawarty—Pompejusz pojął bowiem za żonę córkę Cezara Julię. Ofiarą tego porozumienia padli dwaj główni wodzowie partyi republikańskiej, przeciwnicy tryumwirów, Cyceron i Katon. Otwarcie trudno było przeciw nim występować, ale na wniosek trybuna Klodyusza uchwalono prawo, skazujące na klątwę czyli wygnanie (aquae et ignis interdictio) każdego, ktoby zabił bez wyroku obywatela (58). Ostrze tego prawa było wymierzone wręcz w Cycerona, który też zaraz opuścił Rzym, ale wrócił niebawem za poparciem samego Pompejusza (57). Na Katona użyto pretekstu bardziej zaszczytnego w celu usunięcia go z Rzymu, polecając mu misyę na wschodzie. Obydwa wnioski przeszły już na samem odjezdnem Cezara do swych prowincyi. Najzaszczytniejsza jednak rola w tym pierwszym tryumwiracie przypadła na rzecz Pompejusza, który stawał się faktycznie panem i władcą Rzymu. Najskromniejsza cząstka przypadła w udziale Cezarowi—prowincya mało znana i jeszcze nie podbita. Ale też nikt dotychczas nie wiedział, kim był Cezar, i czem miał się stać dla świata rzymskiego podbój Gallii.

§ 42. JULIUSZ CEZAR.

Gaius Julius Caesar był potomkiem starożytnej rodziny patrycyuszowskiej. Urodzony w r.

Kto dążył świadomie do obalenia republiki? Jaki był udział Cezara w spisku Katyliny, i jak z niego wyszedł?

100 miesiąca piątego (quinctilis), który później na jego cześć został nazwany miesiącem Juliusza (julius mensis) miał lat dwadzieścia dwa w chwili śmierci Sulli. Za życia wszechwładnego dyktatora, jako krewny Maryusza (ciotka jego wyszła za Maryusza, a sam był ożeniony z córką Cynny), uległ jego prześladowaniu i musiał dobrowolnie opuścić Rzym. Sulli przypisywano wyrażenie o nim, iż w tem młodzieńcu kryje się kilka Maryuszów. Po śmierci Sulli wrócił do Rzymu i rozpoczął swoją karyerę w szeregach partyi ludowej. On jeden odważył się na pogrzebie ciotki swej Julii i żony Kornelii wystąpić z pochwałami dla Maryusza i Cynny, zyskując poklask tłumu, później zaś za swego edylatu przywrócił posąg Maryusza na Kapitolu oraz pomnik jego zwycięstwa. Jako kwestor, bawił w Hiszpanii 69/68. Po powrocie zaskarbił sobie sympatye ludu budowlami wznoszonymi tudzież igrzyskami (ludi Megalenses i ludi Romani), urządzonymi z nadzwyczajnym przepychem (nawet klatki zwierząt były srebrne). Zrujnowawszy się na tę kosztowną politykę, marzył on o przewrocie i świadomie się do niego przygotował. Udział jego oraz Crassusa w spisku Katyliny jest niewątpliwy, chociaż imiona obydwuch nie były odczytane na liście spiskowców. Rozważny z natury, Cezar nie angażował się zbytnio w sprzysiężenie. Dlatego po odkryciu spisku mógł odgrywać dalej swoją rolę polityczną, a nawet występował w senacie w obronie spiskowców przeciwko karze śmierci dla nich. Już wówczas rola

---

Jakie były korzyści dla Cezara z zawarcia tryumwiratu? Kto stanął na pierwszym planie w Rzymie? Jakie talenty okazał Cezar przed podbojem Gallii? Jakie w sobie ukrywał? Jaki był powód wmieszania się Cejego wzbudzała niepokój w szeregach republikanów, a najżarliwszy z nich, wyznawca zasad starorzymskich, Katon Młodszy, wyraził się później, że Cezar na zimno obmyślił plan obalenia republiki. Zawiódłszy się na Katylinie, stanął on po stronie Pompejusza i, jako pretor, popierał wniosek Metella Neposa na korzyść jego konsulatu oraz dowództwa w Italii, po powrocie zaś z Hiszpanii zawarł z nim i z Crassusem tajne porozumienie czyli tryumwirat. W Hisz-

101. Gajusz Juljusz Cezar. Popiersie. Muz. Bryt. w Londynie.

panii, którą zarządzał w charakterze propretora, zdobył pierwsze wawrzyny wojenne i oczyścił się z długów. Obrany konsulem miał z góry sobie przeznaczony zarząd jednej z małoważnych prowincyi, ale Cezar w charakterze tryumwira zastąpił ją sobie dwiema Galliami—Przed- i Zaalpejską, które stanowiły znakomity punkt zarówuo strategiczny, jak i obserwacyjny, skąd mógł zawsze stać na straży interesów swoich osobistych w Rzymie. Dotychczasowa jego karyera 25-letnia była przeważnie polityczną. Usuwając go z Rzymu, nieprzyjaciele widzieli w tem najlepszą sposobność do złamania stanowiska jego dotychczasowego. Nie przeczuwali tylko, że w osobie Cezara, obok polityka, mieścił się także znakomity wódz i gienialny administrator—talenty, które wykazał dopiero, sprawując zarząd powierzonych mu prowincyi na północy Italii.

§ 43. POCZĄTKI ZACHODU. CELTOWIE I GERMANOWIE.

Od czasu założenia kolonii rzymskich za Alpami i utworzenia prowincyi Gallii narbońskiej, Gallowie uspokoili się i przestali być groźnymi sąsiadami dla Rzymu. Naodwrót sami, poczynając od połowy II-go w., zaczynają być niepokojeni przez sąsiadów swych z za Renu,—Germanów i szukają pomocy przeciwko nim u Rzymian. Właśnie korespondencya między Katylinaryuszami a Allobrogami, przechwycona przez Cycerona, dała powód do oskarżenia pierwszych o porozumiewanie się z nieprzyjaciółmi zewnętrznymi. Allobrogowie było to plemię celtyckie, zamieszkałe nad Rodanem przy ujściu do niego Izery.

---

zara w sprawy Gallii? Jak dalego sięgały posiadłości Rzymian? Jakie niebezpieczeństwo zagrażało Gallom? Skąd napierają na Gallię Germanowie? Kto był Ario-

Dotąd dochodziły posiadłości Rzymian. Dalej na północny wschód za Rodanem mieszkali Helwetowie (w dzisiejszej Szwajcaryi), a na północny zachód Arwernowie (w dzisiejszej prowincyi francuskiej Auvergne). Rzeka Rodan w górnym swym biegu aż do ujścia Saôny oddzielała posiadłości Rzymian od plemienia Sekwanów (w prowincyi dzisiejszej Franche comté). Ci to właśnie Sekwanowie, napierani przez sąsiadów swych z zachodu Eduów (w prow. dziś. Burgundyi), przywołali na pomoc Germanów z za Renu pod dowództwem Ariovista. Germanowie odparli napór Eduów, lecz wzamian za to sami narzucili swe jarzmo Sekwanom i usadowili się na lewym brzegu Renu (w dzisiejszej Alzacyi), podczas gdy prawy brzeg był już dawniej zajęty przez plemiona germańskie Szwabów (Suebi). Ten właśnie najazd germański spowodował prośbę ze strony plemion gallijskich o protekcyę ze strony Rzymu. Ale senat nie czuł się na siłach czy też unikał walki z Germanami i przyjął taktykę obronną, a nawet dał Ariowistowi tytuł przyjaciela narodu rzymskiego (59). Dopiero z przyjściem Cezara uległa zmianie sytuacya polityczna w Gallii i taktyka Rzymian.

§ 44. USTRÓJ GALLII ZA CEZARA.

W okresie Cezara Gallowie stracili już byli swój zapał zdobywczy pierwotny i weszli w okres życia spokojny, rolniczo-przemysłowy. Cała Gallia rozpadała się na 3 wielkie części lub kraje. Na południu była ludność pierwotna, ta sama, co w Hiszpanii, t. zw. Iberowie albo Vascones

---

wist? Jaki był stosunek Rzymian do Germanów? Jaka taktyka polityczna Rzymu w Gallii? Kto ją zmienił? Z ilu części składała się Gallia? Jakie były cechy charakterystyczne jej mieszkańców? Jaki ich byt społeczny i politycz-

(szczątki ich są to dzisiejsi Baskowie w Pirenejach), którzy po zmieszaniu się z Celtami tworzyli odrębny kraj między Garonną a Pirenejami, t. zw. Akwitanię (stąd nazwa dzisiejsza Gaskończyków). Na północy od Sekwany i Marny aż po ujście Renu mieszkali Belgowie. Środkową wreszcie część od Garonny aż po Sekwanę i Marnę zajmowały właściwe plemiona celtyckie. Ten kraj zwał się Celtica, u Rzymian także wolna i niezależna Gallia albo Gallia comata (od długich włosów mieszkańców, którzy je splatali w warkocze), w przeciwieństwie do części rzymskiej, Gallia braccata (od spodni obcisłych, które Gallowie nosili, i z którymi się Rzymianie widać w Gallii po raz pierwszy zapoznali). Między tymi krajami były znaczne różnice rasowe i językowe. Gallowie bowiem nie tworzyli nigdy jednego narodu, tem mniej jednego państwa, lecz dzielili się na mnóstwo plemion, tworzących każde odrębną organizacyę państwową. Były to t. zw. przez Cezara państwa (civitas). Liczbę ich on sam podaje na 80. W każdym państwie władzę sprawowali naczelnicy rodów albo klanów—senat albo szlachta (senatus, nobiles) — z królem na czele — niekiedy zastępowanym przez urząd, wybieralny na jeden rok, t. zw. Vergobret. Władza królewska także była obieralną, i jak się zdaje, w jednym rodzie, ale nigdy nie była trwałą, i albo sama opierała się na wojsku, albo też była zmienianą i obalaną przez naczelników klanowych. Każdy z nich posiadał swoje bliższe otoczenie czyli drużynę bojową (t. zw. soldurii

---

ny? Jakie urzędy—króla i Vergobreta? Jakie klasy ludności? rodzaj klienteli? Co to jest drużyna bojowa — (soldurii)? klienci (ambakci)? Jaki był oręż gallicki? Jakie właściwości ubioru Gallów? Jakie ich wierzenia albo po łacinie comites familieresque). Szczególny rodzaj zależności osobistej i majątkowej reprezentowanła klasa bardzo liczna ambaktów, rodzaj klientów, wasalów (po łacinie devoti). Ci to wielmoże — naczelnicy klanów—byli właścicielami ziemi, wodzami drużyn, panami swych wasalów i niewolników. Radzili oni o sprawach publicznych na zjazdach czyli wiecach. Te rady ich odbywały się, jako uczty za okrągłym stołem (jak w późniejszej legendzie bretońskiej o królu Artusie). Przy stole otaczali ucztujących podwójnym szeregiem giermkowie—jeden z nich trzymał tarczę, drugi lancę swego pana. Jeden puhar krążył w czasie uczty i z niego pili wszyscy. Gdy się rozgrzano winem lub dyskusyą, od słów przechodzono do czynów, i bardzo często uczty te lub wieca zmieniały się w walki bratobójcze międzyklanowe. Był to ustrój, pomimo swe pozory demokratyczne, na wskroś arystokratyczny, a opierał się na religii przyrodzonej (wiara w duchy, drzewa, wody, kamienie i t. p.), której interpretatorami byli kapłani, rodzaj czarodziejów, t. zw. druidzi (wszystko wiedzący), których wpływ na politykę był bardzo znaczny. Masa ludności, pospólstwo, była biedna i wyzuta z praw i posiadania (po łacinie pauperes, egzules et perditi). Panowie dobierali sobie z pośród niej oddanych na śmierć i życie drużynników, nad którymi rozciągali swoją opiekę i przy pomocy których na własną rękę dobijali się godności lub przewodnictwa w państwie. Na nich też opierali się strąceni

---

religijne? Co to są druidzi? Jakie miejsca obronne? przemysł i handel? Od kogo groziło właściwe niebezpieczeństwo Rzymowi? Gdzie był napór Germanów? Kto pierwszy zwrócił uwagę na niebezpieczeństwo od Gerkrólowie lub też pretendenci do władzy królewskiej. Każdy lud mógł wystawić armię 50-tysięczną. Oręż Gallów stanowił miecz żelazny, tarcza drewniana, pokryta blachą żelazną i kolczasto zakończona, w środku zaś nabijana ozdobami z bronzu lub srebra; hełm gallicki w kształcie kasku miał na szczycie wizerunek ptaka lub czworonoga, czasem był zakończony jednym rogiem. W walce Gallowie używali zamiast koni szczególnego rodzaju wozów. Nie były to jednak wozy dla walki na kształt dawnych homeryckich; służyły one jedynie dla przesuwania nagłego drużyn bojowych z jednego miejsca na drugie w czasie bitwy. Gallowie mieszkali we wsiach (vici) i grodach (oppida). Te grody były to zarazem twierdze i miejsca obronne. Jedne z nich były położone na wzgórzach, jak Alesia u Senonów (w dep. Côte d'Or), lub Bibracte u Eduów (w dep. Saôny i Loary), inne pośród błot, jak Avaricum (dzis. Bourges), w kraju Biturigów, inne wreszcie na wyspach pośród rzek, jak Lutetia w kraju Parisiów. Mimo swego pierwotnego stanu, Gallia w dobie już przedrzymskiej posiadała zaczątki swego przemysłu (emalia), produkowała znaczną ilość płodów surowych, w tej liczbie z kruszców dobywano miedź, żelazo, nawet srebro i złoto (w rzekach Renie i Rodanie); utrzymywała stosunki handlowe z południem i z Brytanią i biła nawet swoją monetę (Arwernowie).

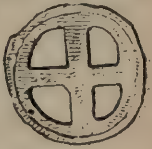

102. Moneta gallicka.

---

manów? Co to była wędrówka Helwetów? Jaki był początek wojny gallijskiej? Gdzie Cezar pobił Ariowista? Ile lat trwał podbój? Jaka była podstawa strategiczna Cezara i jego środki podboju? Jaki charakter miało

§ 45. PODBÓJ GALLII PRZEZ CEZARA.

Rzymianom nie tyle groziło niebezpieczeństwo ze strony Gallów, co od Germanów, którzy już zaczęli swe poruszenia na całej linii Renu i grozili podbojem Gallii. Na tę okoliczność zwrócił był pierwszy uwagę Cezar. Właśnie w chwili objęcia przez niego rządów nad prowincyami plemię Helwetów, napierane od wschodu przez Germanów, czy też w porozumieniu z tymi ostatnimi, rzuciło się na zachód, szukając nowych siedzib i zwróciło się do Cezara z prośbą o pozwolenie przejścia przez posiadłości rzymskie. Cezar odmówił, co nie przeszkodziło jednak Helwetom w innem miejscu wykonać swój zamiar. Eduowie, przyciśnięci przez swych sąsiadów, przywołali na pomoc Cezara. Wtedy legiony rzymskie po raz pierwszy przekroczyły Rodan. Cezar pobił Helwetów pod Bibracte (Mont Beuvray) i zmusił ich do cofnięcia się napowrót za Rodan (58). Potem przyszła kolej na Ariovista. Pobity w okolicach Belfortu, został zepchnięty za Ren. Na tem jednak nie ograniczył się Cezar, lecz postanowił podbić całą Gallię. Usadowiwszy się nad Rodanem, zajął pozycyę, zabezpieczającą mu tyły i połączenie z Italią (przejście św. Bernarda), z drugiej strony mógł do woli powiększać swoją armię, rekrutując ją z żołnierzy celtyckich, bitnych i walecznych z natury, a pod żelazną dłonią wodza zaprawionych w karności i dyscyplinie. Dzięki temu położeniu strategicznemu i osobistym swoim talentom, jako wodza, udało się mu dokonać podboju

---

przyłączenie Gallii środkowej, północnej i zachodniej? Jaki lud okazał najwięcej odporności? Jak daleko sięgał podbój Cezara na zachodzie (w Brytanii) i na wscho-

Gallii w przeciągu lat dwuch (57—55), przyczem jedne ludy przyjmowały bez szemrania panowanie rzymskie, drugie Cezar podbijał przy pomocy sprzymierzonych i zaprzyjaźnionych, praktykując na wielką skalę zasadę polityczną rzymską „divide et impera“ („dziel i panuj“). Gallia Środkowa poddała się z łatwością pod jego rozkazy. Cezar wówczas zabrał się do podboju Belgów—ludu najbardziej wojowniczego i przywiązanego do swych swobód i niezależności narodowej. Sama natura kraju, pełnego błot, lasów i rzek, nastręczała nieprzezwyciężone trudności dla wyprawy. Ułatwiło mu zadanie przejście na jego strony ludu Remów (w okolicach dzis. Reims), z którym zawarł sojusz, i który stał się jego przewodnikiem w głębi kraju Belgów. Po północnych przyszła kolej i na ludy zachodnie. Największe trudności sprawił mu podbój Wenetów, ludu nadmorskiego, zamieszkałego na półwyspie bretońskim (Aremorica). Ukrywali się oni w grodach swych na skalistych wybrzeżach, do których dostęp był możliwy jedynie w czasie odpływu morza. Wenetowie byli przytem dzielnymi marynarzami i swobodnie krążyli na swych łodziach między osadami nadbrzeżnymi. Cezar zdobywał jedną osadę za drugą, budując tamy i posuwając się w ten sposób pod same mury grodów. Ale zazwyczaj ze zdobycieem jednego mieszkańcy jego chronili się do drugiego punktu nadmorskiego. Dopiero po zbudowaniu własnej floty Cezar mógł podbić ludy Aremoryki i zabezpieczyć

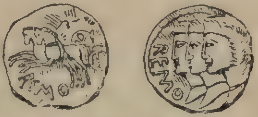

103. Moneta Reimsu.

---

dzie (w Germanii)? Jakie było wrażenie tego faktu w Rzymie? Czem się stał podbój Gallii dla Cezara? dla Rzymu? Jakie stanowisko zajęła reszta tryumwirów wosobie panowanie na całym wybrzeżu morskim, poczynając od ujścia Loary aż do ujścia Sekwany (56). Równocześnie legat jego P. Crassus podbił Akwitanię. Wtedy Cezar pokusił się po raz pierwszy przepłynąć kanał i stanął na wyspie Brytanii, chcąc ukarać mieszkańców jej Bretonów—pokrewnych Wenetom—za pomoc oraz schronienie, którego użyczali swym pobitym sąsiadom. Wylądowawszy z wojskiem w pobliżu dzisiejszego Douvres (Dubris), Cezar zapuścił się wgłąb kraju i dotarł aż do Tamizy (w r. 54). Ale wyprawa ta jego miała więcej charakter demonstracyjny, jak istotny podbój wyspy na celu. Taki sam demonstracyjny, choć poważniejszy o wiele charakter miały dwie późniejsze wyprawy za Ren, aby utrzymać w karbach plemiona germańskie, przyczem legiony rzymskie dwukrotnie przekraczały tę rzekę po moście, zbudowanym w pobliżu dzisiejszego miasta Kolonii (55—53).

§ 46. ODNOWIENIE TRYUMWIRATU I WYPRAWA CRASSUSA NA PARTÓW.

Wrażenie podboju Gallii w Rzymie było olbrzymie. Jeszcze żaden podbój nie dokonał się tak szybko i z taką łatwością, jak podbój Gallii przez Cezara. Po raz pierwszy oczom Rzymian przedstawił się świat zgoła obcy i nieznany dotychczas, o którym dotąd dochodziły tylko głuche wieści, jak o Brytanii lub o Germanii. Po tych zwycięstwach sława J. Cezara, jako wodza, wzrosła i mogła się już mierzyć ze sławą Pompejusza. Ale i po-

---

bec Cezara? Jaki miał cel zjazd w Luce? Jakie na nim zapadły uchwały? Jakie niebezpieczeństwo nowe ze wschodu? Jak zorganizował Crassus wyprawę na Partów? Gdzie ponieśli Rzymianie klęskę? Jaki był koniec glądy Rzymian na zachód musiały też ulec zmianie. Rzym wzrastał dotychczas i bogacił się kosztem wschodu. Na te prowincye też wschodnie spoglądali pożądliwem okiem wodzowie i administratorzy, pragnący wojen dla łupu lub też zarządzający krajem dla zbogacenia się. Z podbojem Gallii otwierało się teraz nowe źródło dochodów, a wieści o bogactwach tego kraju, nieraz przesadne, ściągnęły do obozu Cezara całe mnóstwo młodych Rzymian, chcących zrobić karyerę wojskową, jak również kupców, przedsiębiorców oraz zwykłych w czasie wojny spekulantów i aferzystów. Stanowisko Cezara, mimo jego oddalenia od Rzymu, nadspodziewanie wzrosło. W tej samej mierze musieli się z nim teraz liczyć towarzysze jego tryumwirowie. Cezar rokrocznie porę zimową spędzał w swej prowincyi przedalpejskiej. W czasie jednego z tych pobytów w r. 56 nastąpiło spotkanie Cezara z Crassusem w Rawennie, a po niem zjazd obydwuch z Pompejuszem w Luce. Tutaj odnowiono dawne przymierze, przyczem potajemnie umówiono się, że Crassus i Pompejusz na rok następny (55) obejmą konsulat z tem, że po upływie jego każdy weźmie w zarząd jedną z prowincyi. W ten sposób każdy z nich miał zamiar podnieść przygasający już nieco urok swej sławy wojennej. Cezarowi przedłużono zarząd dotychczasowy prowincyi na lat pięć. Dzięki temu odnowieniu tryumwiratu współzawodnictwo między głównymi mężami stanu w Rzymie zostało na razie powstrzymane. Chociaż i ten układ miał charakter umowy prywatnej, przecież powaga tryumwiratu już

Crassusa? Co zachwiało potrójnem porozumieniem? Jakie położenie Rzymu na wschodzie? Cezara w Gallii? Jaki był stan rzeczy w Rzymie? Komu senat powierzył na zewnątrz była zaznaczona. Na zjeździe w Luce w otoczeniu tryumwirów bawiło 200 senatorów i wielu urzędników czynnych tak, że liczba samych liktorów wynosiła 120. Ale też zjazd ten był chwilą przełomową w stosunku między tryumwirami. Po odprawieniu konsulatu Pompejusz na wniosek trybuna Treboniusza otrzymał w zarząd obydwie Hiszpanie, Crassus zaś Syryę. Cezarowi w myśl układu w Luce przedużono władzę nad prowincyami na lat pięć (do 1-go marca r. 49). Pompejusz pozostał się nadal w Rzymie, zarządzając prowincyami przez legatów. Crassus natomiast pojechał na wschód szukać w starości wawrzynów wojennych, jakich nie zdobył nigdy za młodu. Właśnie bowiem w tym czasie na wschodzie daje się zauważyć wzrost znaczenia Partów, którzy skorzystali z osłabienia Armenii przez Pompejusza. Okazała się nowa potrzeba poskromienia niespokojnych najeźdźców na wschodzie. Crassus też zorganizował wyprawę w Syryi, ale zaczął ją od tego, że kazał złupić z bogactw świątynie w Hieropolis (w Edessie) i w Jerozolimie. Wyprawa jego wojenna dotarła aż po Tygrys, napotykając wszędzie po drodze na olbrzymie trudności zarówno w terenie pustynnym, jak i w taktyce podjazdowej Partów, i zakończyła się nareszcie sromotną klęską Rzymian pod Karrami (Carrhae). Crassus na odwrotnej drodze wdał się nieostrożnie w układy z nieprzyjacielem, i wpadłszy w ich zasadzkę, został zamordowany (53). Ta klęska oręża rzymskiego ośmieliła Partów, którzy teraz zagrażali już Syryi. Odtąd tryumwirat przestał już zabezpieczać państwo rzymskie na wschodzie. Równocześnie na za-

---

bezpieczeństwo Rzymu? Jaka nowa godność Pompejusza? Dlaczego oziębił się stosunek jego do Cezara? Co to jest powstanie Gallów? Jakie przeciwieństwo w charakterze chodzie, w Gallii, wybuchło powstanie (54), które zagrażało zniszczeniem całego dzieła podboju, dokonanego przez Cezara. W samym Rzymie był ostry kryzys rządowy. W roku 53 w ciągu 7 miesięcy nie obierano ani konsulów, ani kurulnych magistratów. Walki domowe między partyami zamieniły się w utarczki uliczne band zbrojnych pod wodzą krzykliwych trybunów. W jednej z nich znany demagog Klodyusz został zamordowany na via Appia przez siepaczy Milona. Rozchodzą się pogłoski o gotującej się rewolcie. W takiej chwili senat powierza Pompejuszowi konsulat bez kolegi, a właściwie dyktaturę. Pompejusz też wydaje prawo o gwałtach na drogach, o przekupstwie przy wyborach i t. p. oraz umacnia swe stanowisko w Rzymie, jako głowa partyi optymatów. Ale też porozumienie pomiędzy nim a Cezarem, osłabione już przedtem śmiercią Julii (54), a potem śmiercią Crassusa (53), znika. W Rzymie, gotuje się nowa walka między wodzami, tym razem już między Pompejuszem a Cezarem.

§ 47. POWSTANIE GALLII. VERCINGETORIX.

Bunt Gallów przyszedł tak samo nagle i niespodziewanie, jak raptownie dokonał się podbój tego kraju, i trwał również przez dwa lata (54—52), zmuszając Cezara do napięcia wszystkich swych sił w celu jego stłumienia. Był on niespodzianką dla Rzymian, którzy przywykli do usposobienia niewolniczego i fatalistycznego ludów wschodu, poddających się łatwo jarzmu zdobywcy i ulegających ślepo swemu losowi. W Gallii

---

ludów wschodu a zachodu? Gdzie początek powstania Gallów? Jaki ono ma chakter w pierwszej swej fazie? Kto narzucił się na wodza jego w drugiej? Kim był

Rzymianie po raz pierwszy zetknęli się z ludami nowożytnego zachodu o kulturze pierwotnej, ale świeżej i niezepsutej, łatwo ulegającymi wrażeniom i impulsom („in consilis capiendis mobiles“), ale żądnymi wolności i pałającymi miłością ojczyzny. Dlatego już na Cezara charakter Gallów zrobił wrażenie rewolucyjnego („omnes Gallos novis rebus studere“). Sygnał do powstania dali Belgowie (54). Najdalej na północy wysunięte na zimowych leżach legiony rzymskie zostały zaskoczone i w pień wycięte. Powstanie sporadycznie wybuchało to w jednym, to w drugim miejscu i zawsze było tłumione przez Cezara. Ten stan rzeczy trwał tak długo, dopóki powstańcy nie znaleźli sobie prawdziwego wodza. Był nim Vercingetorix. Pochodził on z królewskiego rodu Arwernów, ale ojciec jego w czasie wojen domowych został zabity. Vercingetorix, dobrawszy sobie drużynę z exules et perditi, dobijał się władzy na własną rękę. Powstanie posłużyło mu za środek do wypłynięcia. Teraz na dany sygnał ruszyli się Karnutowie, Arwernowie, a za nimi cała Celtica. Cezar był nim zupełnie zaskoczony; spieszy więc czemprędzej z Italii, wkracza do Gallii środkowej i zdobywa po drodze wszystkie zamki z miastem Avaricum (Bourges) na czele w kraju Biturigów, które było pierwszem miastem ówczesnej Gallii. Ale przy oblężeniu Gergovii poniósł klęskę. Tutaj (na połud. od Clermont, dzis. dep. Puy de Dôme) Vercingetorix okazał się na wyżynie prawdziwego wodza. Nie zamknął się on w twierdzy, jak to później uczynił w Alezyi,

---

Vercingetorix? Jaki był sposób jego walki? Gdzie poniósł klęskę Cezar? Jaki był plan Vercingetorixa? Jak go rozbił Cezar? Jaki był koniec Vercingetorixa? Jaki lecz podjazdami trapił i nękał nieprzyjaciela, dodając równocześnie ducha oblężonym, aż zmusił Cezara do cofnięcia się, zadając mu klęskę przyczem ten ostatni uszedł cało z narażeniem własnego życia. Bitwa ta była decydująca dla rozwoju dalszego powstania. Eduowie, dotychczas niezachwiani w przyjaźni dla Rzymian, odpadli od nich, a w Bibracte nastąpiło połączenie prawie wszystkich plemion gallijskich, które obrały wodzem Vercingetorixa. Teraz powstanie gallijskie stało się powszechnie narodowym. To więc, czego nie zdołał dokonać żaden wódz, ani żadna siła przed przybyciem Rzymian—czyli politycznego zjednoczenia Gallii dokonał teraz podbój Cezara. Położenie tego ostatniego było rozpaczliwe. Odcięty od Italii, stara się utorować sobie drogę. Cezar w swem sprawozdaniu z wojny nie umniejsza zasług przeciwnika, który wszędzie umiał organizować przeciwko niemu opór, odcinając mu żywność i paląc na drodze jego grody i osady. Ale w sztuce wojennej Gallowie nie dorównywali Rzymianom. Przy pomocy świeżo zaciągniętej jazdy germańskiej Cezar rozbił przeciwnika, a następnie zamknął go w twierdzy Alesia (dziś wzgórze ponad wsią Alise St. Reine w dep. Côte d'Or). Vercingetorix dodawał męstwa załodze, wysyłał komisarzy z prośbą o odsiecz, lecz gdy armia 30 tysięczna, przyprowadzona na pomoc, poniosła klęskę, a Alesia, przyciśnięta głodem, kapitulowała,

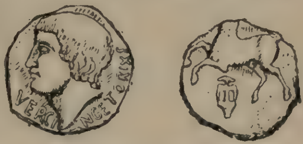

104. Vercingetorix. Według medalu.

---

wpływ miało powstanie w Gallii na stanowisko Cezara w Rzymie? Jak starał się oddziałać na opinię publiczną? Co to są „komentarze“ Cezara o wojnie gal-

Vercingetorix zdał się na łaskę przeciwnika (52). Został on przywieziony do Rzymu i ozdobił po wojnie domowej swą osobą tryumf Cezara (46), później zaś na jego rozkaz został ścięty.

§ 48. KONFLIKT POMPEJUSZA I CEZARA O WŁADZĘ.

Powstanie w Gallii nie tylko niszczyło owoc sześcioletnich wysiłków Cezara na zachodzie, ale i podkopywało stanowisko jego w Rzymie. Z wieścią o postępach Vercingetorixa malała sława wojenna Cezara, a podnosiła się przeciwko niemu opinia zawistnych lub też wrogów. Obaleniu tych fałszywych wieści, umyślnie rozsiewanych, miało służyć dzieło, napisane przez Cezara prawie współcześnie (51), p. t. „Commentarii de bello gallico“. Było ono sprawozdaniem urzędowem o podboju Gallii, lecz zarazem była to pierwsza praca publicystyczna, w tym zamiarze podjęta i ogłoszona. W dziale tem Cezar okazał się nie tylko znakomitym historykiem, lecz zarazem i mężem stanu, umiejącym przemawiać o swych zwycięstwach do opinii publicznej w ten sam sposób, w jaki przemawiał później Napoleon swemi biuletynami wojennymi. Obóz nieprzychylny Cezarowi pozyskał sobie teraz Pompejusza. Już zawczasu przygotowywano się na przyjęcie Cezara, promulgując za konsulatu jedynowładczego Pompejusza prawo, iż odtąd tylko po upływie lat pięciu po złożeniu godności konsularnej wolno będzie obejmować w zarząd prowincyę. Termin zarządu Gallii przez Cezara upływał 1-go marca r. 49. Cezar, jak każdy wódz, starał się za pośrednictwem przekupionego przez

---

lijskiej? w jakim celu i w jaki sposób napisane? Jakie stanowisko Pompejusza wobec Cezara? Jakie były obawy wzajemne dwuch wodzów, i jaka batalia między nimi rozgrywała się na arenie komicyów? Jakie były siebie trybuna G. Scriboniusa Curio o konsulat na r. 48 i o potwierdzenie swoich acta w Gallii. Chodziło mu również o ziemię dla weteranów tudzież o prawo obywatelstwa, które obiecał nadać Transpadanom. Był on przygotowany na wszelką ewentualność nawet na walkę orężną, (w tym czasie podwoił żołd legionom), ale liczył jeszcze na pokojowe załatwienie sprawy. Jego agent Curio wniósł projekt, aby równocześnie zrzekli się prowincyi Cezar i Pompejusz, ale debatę nad tem wnioskiem odroczono. Na początku stycznia r. 49 przeszedł wniosek w senacie, aby Cezar złożył dowództwo nad armią. Pompejusz wojskiem obsadził miasto. Prawo intercesyi trybunów, przychylnych Cezarowi — Kąssyusza i Antoniusza — zostało pogwałcone przez żołnierzy Pompejusza. Kassyusz i Antoniusz w przebraniu uciekli wówczas do obozu Cezara w Rawennie. Senat powierzył Pompejuszowi władzę nad Italią, a prowincyę Gallię oddał w zarząd L. Domitiusowi Ahenobarbie. Z chwilą, gdy senat ogłosił pobór wojskowy, Cezar zdecydował się na rozpoczęcie kroków wojennych i d. 12 lub 13 stycznia 49 r. przekroczył Rubikon.

§ 49. WOJNA DOMOWA (BELLUM CIVILE). BITWA POD FARSALEM (48).

Cezar rozpoczął wojnę z jednym legionem. Nadzwyczajnie szybko opanowawszy Ariminium, Pisaurum i Ankonę, posuwał się na południe drogą wzdłuż wybrzeża Adryatyku, podczas gdy wódz jego, Marek Antoniusz, zajął Arretium, punkt węzłowy

---

żądania Cezara względem senatu? Dlaczego wymagano od niego złożenia dowództwa? Co rozstrzygnęło sprawę na rzecz wojny? Co było początkiem wojny domowej?

drogi zachodniej, biegnącej z północy (z Bonnonii) na południe do Rzymu (via Aemiliana). Wzmocniwszy po drodze swe siły legionem z Gallii Cezar zajął Picenum, skąd przez wąwóz Furlo otwierała się dlań droga do Rzymu. Na wieść o tem trwoga ogarnęła senatorów, którzy gremialnie poczęli uciekać z miasta zwłaszcza, odkąd Pompejusz zrzekł się jego obrony. Siły Cezara wynosiły wówczas już 3 legiony. Równąż co do liczby armią rozporządzał i Pompejusz, ale dwa legiony, świeżo mu zwrócone przez Cezara, składały się z przywiązanych do dawnego wodza żołnierzy, trzeci zaś legion był nowo-zaciężny. Dla tego Pompejusz, nie dowierzając swemu wojsku, wolał opuścić Italię i obrał za podstawę swej walki z Cezarem wschód. Tutaj posiadał on do rozporządzenia olbrzymie zasoby na wojnę, i dotąd mieli rozkaz jego gienerałowie ściągać ze wszystkich stron posiłki. Zresztą główne siły Pompejusza znajdowały się w podwładnej mu prowincyi Hiszpanii. Mając flotę, która utrzymywała związek między rozrzuconymi jego armiami, mógł atakować Cezara na dwuch skrzydłach — zarówno od wschodu, jak i od zachodu. Potrzebował tylko czasu dla dokończenia swych zbrojeń. Cezar chwilowo miał wyższość militarną nad przeciwnikiem, ale nie posiadał żadnego oparcia prawnego dla swojej władzy. Za Pompejuszem udał się na wschód prawie cały senat, który tym sposobem znalazł się w obozie przeciwnika. W Rzymie Cezar został dość obojętnie powitany przez lud. Optymaci — w liczbie ich Cyceron — odnosili się doń podejrzliwie. Obawiano się

Kto był nią zaskoczony? Jaki był atak Cezara, jego siły militarne? Na czem polegała słabość Pompejusza? Jaki był plan strategiczny tego ostatniego? Jakie było położenie Cezara pod względem prawnym? Jaka jego ogłoszenia proskrypcyi i wznowienia terroru. Zamiast tego, Cezar zapowiedział, iż żadnych grabieży ani konfiskat majątkowych nie będzie przeprowadzał. Było to bardzo zręczne pociągnięcie na szachownicy politycznej. Ludność bowiem Italii była już obojętna na pytanie, kto nią rządzi, natomiast lękała się tylko o całość i bezpieczeństwo swego życia i mienia. Cezar dzięki swej polityce umiarkowanej postawił się odrazu w charakterze protektora materyalnych interesów ludności i zrobił pierwszy krok w kierunku pozyskaniu sobie jej zaufania. Zabawiwszy w Rzymie tylko 6 do 7 dni, poruczył on zarząd miasta pretorowi, Markowi Aemiliusowi Lepidowi, a sam pospieszył do Gallii, gdzie były zgromadzone jego główne siły. Na Sycylię, do Sardynii i do Afryki wyprawił swoich gienerałów. Plan strategiczny Cezara polegał na tem, aby uderzyć na Pompejusza tam, gdzie były zebrane główne jego siły w liczbie siedmiu legionów, pod rozkazami trzech gienerałów, czyli w Hiszpanii. Zostawiwszy część wojska (trzy legiony) dla oblężenia Marsylii, która odmówiła mu poddania się, Cezar wkroczył do Hiszpanii od strony prowincyi narbońskiej drogą na Sicoris (Segro), dopływ rzeki Ebro. Tutaj zagrodzili mu drogę gienerałowie Pompejusza—Affranius i Petreius, broniąc jedynego punktu przeprawy — mostu pod Ilerdą. Trzeci legat Pompejusza Varro bawił na południu. Cezar sześć tygodni daremnie oblegał obóz Pompejanów. Dopiero, gdy ruszył się z miejsca, chcąc szukać w innym punkcie przeprawy,

---

taktyka polityczna? Czem zyskał sobie zaufanie ludności Italii? Jaki był plan strategiczny Cezara? Gdzie skupiały się główne siły Pompejusza? Jaki był przebieg wojny w Hiszpanii? Jaką drogą był Cezar obrany konsuarmia pompejańska porzuciła swą obronną pozycyę i puściła się za nim w pościg. Tymczasem Cezar, okrążywszy ją, zdobył nad przeciwnikiem taką przewagę taktyczną, że cała armia hiszpańska zdała się mu bez boju na kapitulacyę i została przeważnie wcielona do jego legionów. Gorzej powiodło się gienerałom Cezara: Curio poniósł klęskę w Afryce od króla numidyjskiego Juby, a Dolabella przegrał bitwę na morzu. I teraz znów po powrocie z wojny hiszpańskiej Cezar odwiedził raczej Rzym, jak wrócił doń na stałe, kazawszy się przed przybyciem swem szczątkowi senatu (senatowi kadłubowi) ogłosić dyktatorem, aby zaraz po powrocie złożyć dyktaturę i dać się obrać na rok następny konsulem (48). Nie wrócił tu już wcześniej, jak w końcu r. 47. Wyższość Pompejusza polegała głównie na flocie, której Cezar prawie wcale nie posiadał. Brak ten utrudniał mu przeniesienie wojny na teren wschodni, gdzie Pompejusz gromadził swoje główne siły. Raczej trafem szczęśliwym, aniżeli zapewniwszy sobie panowanie na morzu, Cezar zdołał przeprawić swoją armię z Brindisium na przeciwległy półwysep, zająwszy przed wylądowaniem niektóre drobne punkty na wybrzeżu Epiru. (Miał się wyrazić do przewoźnika w czasie przeprawy na burzliwym morzu: „Puszczaj się śmiało, wieziesz Cezara i jego losy“). Najważniejszy port na wybrzeżu i zarazem punkt wyjścia drogi na wschód — Dyrrachium — był obsadzony wojskiem Pompejusza. Tutaj zgromadził on olbrzymie zapasy wojenne i dotąd sam przeniósł swój obóz z Tessaloniki. Armia jego

---

lem? Gdzie była przewaga Pompejusza? Jaki był stosunek sił między wojskiem Cezara a Pompejusza przy oblężeniu Dyrrachium? Na czem polegała słabość strategiczna Pompejusza? Jak doszło do spotkania się armii? Jaki był plan składała się z 5 legionów italskich i miejscowych; konsul Marcellus Lentulus przyprowadził mu dwa legiony z Azyi; równocześnie oczekiwał na posiłki, które Scypion miał mu ściągnąć z dalekiej Syryi. Cezar, straciwszy wiele czasu na daremne obleganie obozu Pompejusza pod Dyrrachium, ruszył do Tessalii na przeciw posiłkom, prowadzonym przez Scypiona. Siły jego wzrastały wciąż w stosunku do armii Pompejusza. Gdy na początku wojny rozporządzał 11 legionami, teraz przybyło mu jeszcze 17 nowych, zaciągniętych po części z niedobitków armii pompejańskiej. Pompejuszowi utrudniała ruchy obecność w obozie członków senatu, którzy wywierali na decyzye wodza wpływ w sprawach wojennych fachowych. Po stronie Pompejusza była władza legalna, ale brakowało talentów. W liczbie senatorów byli tacy, jak Katon, ludzie prawi, lecz o zaśniedziałych poglądach, jak Lentulus szanowny, ale bardzo nielubiany, jak Servius Sulpicius, znakomity prawnik, lecz żaden dyplomata, wreszcie, jak Cyceron, uczony, publicysta, ale ani wódz, ani polityk. Ustępując ich naleganiom, Pompejusz przyjął bitwę pod Farsalem (Palaipharsalos) w Tessalii 48 roku. Ustawił on swoją armię w ten sposób, że prawe jej skrzydło oparł o brzeg jeziora, na lewym natomiast zgromadził całą swoją kawaleryę. Szyk Cezara był podobny do szyku Pompejusza — z tą różnicą, że Cezar poza kawaleryą umieścił kohorty piechoty w szyku hakowym, o który rozbił się atak

---

strategiczny bitwy pod Farsalem? Jaki jej wynik? Jakie były następstwa polityczne klęski farsalskiej? Jaką godność otrzymał Cezar w Rzymie po zwycięstwie pod Farsalem? Jakie sprawy były do uporządkowania? Jaki kawaleryi Pompejusza. Złamanie głównego skrzydła pociągnęło za sobą zgubę centrum. Pompejusz, nie czekając końca bitwy, którą zresztą, sam jako wódz, uznał odrazu za straconą, schronił się

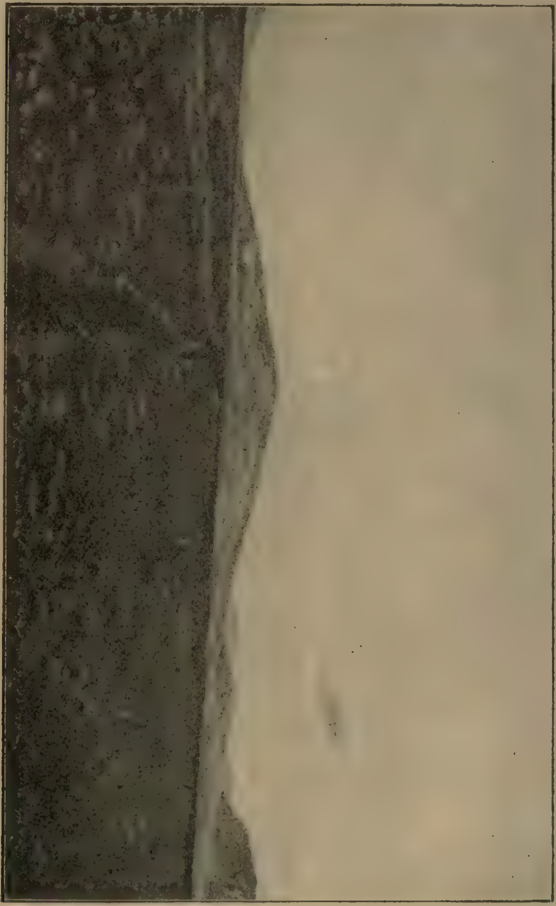

105. Pole bitwy pod Farsalos.

do obozu, a następnie siadszy na pierwszy okręt, uciekł do Aleksandryi. Dzień farsalski skończył się pogromem zupełnym armii Pompejusza, lecz zarazem oddał on w ręce zwycięscy cały wschód tak samo, jak po Ilerdzie poddał mu się zachód.

§ 50. DYKTATURA I TRYUMF CEZARA.

Po bitwie pod Farsalem Cezar obrany został dyktatorem. W Rzymie klęska Pompejusza nie wzbudziła wielkiego żalu. Wielki wódz nie był lubiany za swoją pychę i bezwzględność. Dla tego zwolennicy jego łatwo pogodzili się ze zmianą rzeczy. Pozostawali się jednak do poskromienia jeszcze stronnicy dawnego porządku, obalonego przez Cezara, w Macedonii, w Afryce, w Hiszpanii. Pozostawał się wreszcie Wschód, zwłaszcza Egipt, którego sprawy dotąd nie były uporządkowane. Na tronie egipskim zasiadał wówczas Ptolomeusz XIV, ożeniony z siostrę swoją Kleopatrą (z kolei VI, według niektórych VII). Kleopatra, kobieta, obdarzona nadzwyczajnymi przymiotami—uroku i powabu niewieściego, lecz zarazem ambitna, żądna władzy i przebiegła -- również znakomicie władała wszelkiemi arkanami sztuki kobiecej, jak i dyplomacyi wschodniej. Strącona z tronu i wygnana z kraju przez brata, zdołała zebrać armię w Syryi i stanęła naprzeciw niego pod Pelusium. Chwila ta zeszła się z chwilą wylądowania Pompejusza, który szukał schronienia u króla Egiptu, ale na rozkaz tego ostatniego został ścięty, a głowa jego miała posłużyć za

---

stan rzeczy na wschodzie? Co to była wojna aleksandryjska? Kto była Kleopatra? Jak urządził Cezar sprawy Egiptu? Jak zakończył wojnę z Farnakesem? Jaki był koniec partyi republikańskiej? Jaką śmiercią zginął środek do wkupienia się w łaski zwycięzcy. Cezar po wylądowaniu odwrócił się z głębokiem wzruszeniem, gdy mu przyniesiono głowę Ptolomeusza—ale sprawy Egiptu rozsądził po swojemu. Zapośredniczył on zgodę między bratem i siostrą,

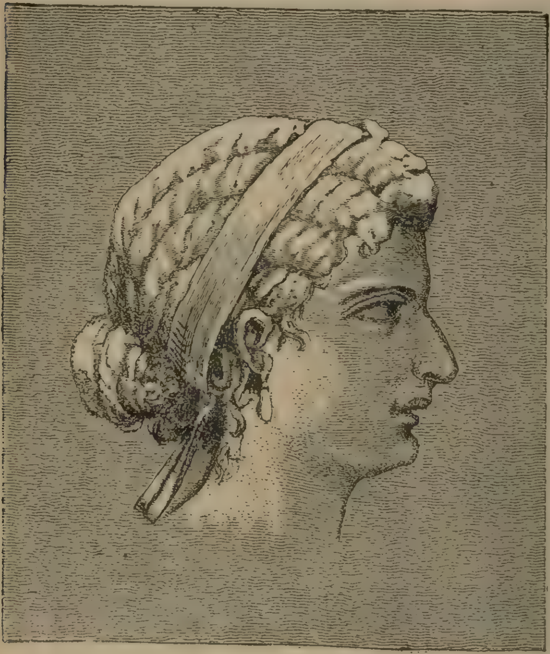

106. Kleopatra. Podług monety greckiej.

która zdążyła już zarzucić nań swe sieci, ale sam zraniwszy głęboko dumę narodu oraz króla, został oblężony w pałacu i odcięty niemal przez pół roku od Rzymu, dopóki posiłki z Syryi i Cylicyi nie przybyły mu na odsiecz. W krótkiej tej wojnie, t. zw. aleksandryjskiej, Ptolomeusz XIV zginął, a Arsinoe, młodsza jego siostra, ozdobiła tryumf Cezara w Rzymie. Egipt przypadł w udziale Kleopatrze, która dla Cezara zresztą opuściła Aleksandryę i przeniosła się do Rzymu, gdzie bawiła aż do jego zgonu. Cezar zakończył pobyt swój na wschodzie zwycięstwem Farnakesa, syna Mithradatesa, który, wznawiając program swego ojca, zajął był w czasie wojny domowej Synope, część Pontu i Bitynię oraz kusił się o Kappadocyę. Wyprawa ta Cezara, uwieńczona zwycięstwem pod Zelą (47 r.), dokonała się tak szybko, że mógł o niej zdać sprawę senatowi w trzech słowach: „veni, vidi, vici“ („przyszedłem, ujrzałem, zwyciężyłem“). Nieobecność Cezara zużytkowali jego przeciwnicy do zorganizowania się. Niedobitki partyi republikańskiej zgromadziły się w Afryce pod wodzą Katona, który się zamknął w Utyce. Lecz po klęsce, którą poniosły wojska republikanów pod Thapsus (46), Utica kapitulowała, a Katon sam odebrał sobie życie. Numidya, której król ostatni Juba popierał partyę Pompejusza, została wcielona do państwa, jako prowincya rzymska. Już po zwycięstwie w Afryce Cezar ogłoszony został dyktatorem na lat 10. Dla niego utworzono nowy urząd—rodzaj cenzury — pod nazwą praefectus morum na lat trzy. Odtąd miał prawo przedstawiać swoich kandydatów na wszystkie urzędy, wybierane przez lud w komicyach. Prócz tego otrzymał oznaki honorowe potrójnego dyktatora (72 liktorów i konie białe przy tryumfie, stałe sella curulis między dwoma konsulami w senacie i t. p.). Wów-

---

Katon Młodszy? Kiedy Numidya została rzymską prowincyą? Jakie urzędy stare i nowe ofiarowano Cezarowi? Jakie były jego odznaki honorowe? Jak urządził czas też dopiero, w miesiącu sierpniu 46 r., Cezar obchodził swój tryumf poczwórny: nad Gallią (Vercingetorix), Egiptem (Ptolomeusz), Pontem (Farnakes) i Afryką (Juba). Przy tej sposobności obdarzył hojnie swych żołnierzy oraz lud: każdy z żołnierzy otrzymał po 5 tys. drachm, centurion—podwójną, a trybuni—poczwórną ilość tego. Oprócz tego każdy obywatel rzymski otrzymał jedną minę attycką w podarunku. Te pieniądze Cezar rozdawał w nowej monecie złotej (aureus), którą dotychczas mieli prawo bić tylko imperatorowie na wojnie, a która od czasów Cezara stała się monetą ogólnopaństwową (wartość 100 sestercyi). W igrzyskach, jakie Cezar z okazyi swego tryumfu urządził dla Rzymian, brało udział tysiąc żołnierzy pieszych, 200 jeźdźców, 20 słoni; na wodzie zaś 4 tys. wioślarzy wraz z tysiącem żołnierzy po każdej stronie. Napływ widzów zarówno z Rzymu, jak i z całej Italii, był olbrzymi. Lud italski cieszył się nie tyle z nowego pana, ile z końca walk domowych i z ustalenia pokoju, który mu pozwalał korzystać z owoców jego panowania nad światem. W następnym roku (45) Cezar jeszcze raz sam udał się do Hiszpanii, ażeby wyrwać w niej władzę z rąk niedobitków pompejańskich, którzy wraz z dwoma synami Pompejusza, Gnejuszem i Sextusem, zbuntowali legiony i nie chcieli uznać Cezara. Powtórnie Cezar odebrał im Hiszpanię w krwa-

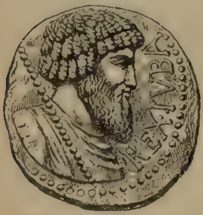
107. Juba. Medal.

Cezar swój tryumf? Jaka nowa moneta od czasów Cezara? Co oznacza moneta złota w polityce wewnętrznej? Jakie ostatnie powstanie złamał Cezar, i o co w nim wej bitwie pod Mundą, gdzie, jak się sam później wyrażał, walczył już nie o zwycięstwo, lecz o własne życie (45 r.). Gnejusz Pompejusz zginął w ucieczce, a głowę jego kazał Cezar

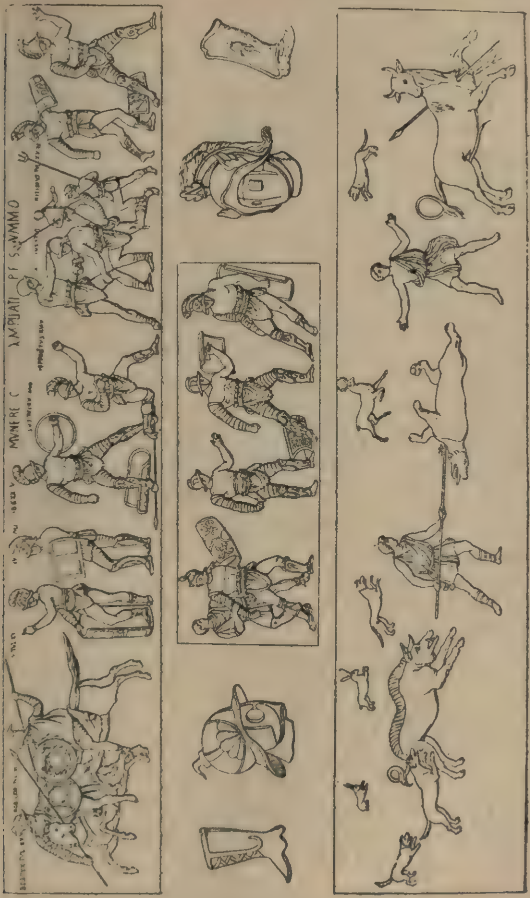

108. Sceny walk z amfiteatru. Płaskorzeźby na grobowcu w Pompejach.

wystawić na pokaz ludowi w Hispalis (w starożytnej Sewilli).

§ 51. REFORMY JULIUSZA CEZARA.

Walka pomiędzy Cezarem a Pompejuszem, była to walka dwuch porządków rzeczy, — starego, który nie mógł się już utrzymać i zginął w osobie Pompejusza, oraz nowego, który reprezentował Cezar. Pompejusz walczył za dawny ustrój Rzymu, który miał swój organ rządowy w postaci senatu. Za nim stała arystokracya rzymska, która była zarazem partyą dawnego porządku — partyą republikańską. Cały szereg jednak kryzysów w postaci wojen domowych, poczynając od Grakchów, dowiódł, iż rządy tej arystokracyi nie dadzą się pogodzić z panowaniem Rzymu nad światem. Na miejsce walczących ze sobą o władzę rodów arystokratycznych, Cezar ostawił nową zasadę jedynowładztwa. Ale nie była to żadna nowa forma rządu. Cezar zadowolnił się tą samą, jaka była dotychczas w Rzymie. Była to dyktatura, naprzód po zwycięstwie w Afryce przedłużona poza normę dotychczasową na lat dziesięć, w drugim zaś roku, po zwycięstwie pod Mundą, rozszerzona na całe życie (44). Tytuł imperatora, używany do-

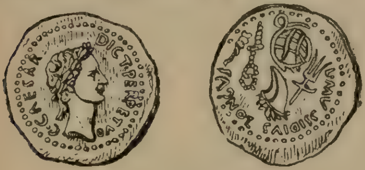
109. Cezar. Według medalu.

---

walczył? O co chodziło w walce Cezara z Pompejuszem? Jaki porządek zginął wraz z Pompejuszem? Jaki na jego miejsce wyłonił się z Cezarem? Jakie urzędy ofiarowano Cezarowi? Jaka zmiana co do formy rzątychczas przez wodza, któremu się należał tryumf, od dnia uchwały aż po dzień uroczystości, stał się odtąd jego przydomkiem (praenomen), podczas gdy inny tytuł zaszczytny „pater patriae“, również ofiarowany mu przez senat, stał się dodatkiem do jego nazwiska (cognomen). Cezar nie zmieniał też wcale urządzeń rzymskich republikańskich. W pierwszych wprawdzie miesiącach r. 45 rządzi sam; udając się do Hiszpanii, mianuje tylko naczelników miasta (praefectus urbi), ale w końcu r. 45 zwołuje komicye dla wyborów. Urząd konsula, nadany mu przez senat na przeciąg lat 10, zatrzymuje dla siebie, ale zaraz na rok następny dobiera sobie kolegę, co prawda, powolne swoje narzędzie, w osobie M. Antoniusza, swego byłego zastępcy (magister equitum). Wszystkie swoje reformy wprowadza też z tytułu tych swoich godności. Najtrwalszą, bo taką, która częściowo utrzymała się do dziś dnia, była reforma kalendarza, przedsiębrana jeszcze w r. 46 w charakterze najstarszego kapłana (pontifex maximus), a wprowadzona w życie z d. 1 stycznia 45 r. przy pomocy astronoma egipskiego Sosigenesa i pisarza rzymskiego M. Flaviusa. Zastąpiła ona rok dotychczasowy rzymski księżycowy (o 355 dniach) z dowolną zmianą miesięcy w różnych porach roku i z cofaniem się początku tegoż aż do miesiąca października rokiem słonecznym o $365^1/_4$ dniach z rokiem przystępnym i z początkiem w dniu 1-go stycznia. Niebawem na wniosek Antoniusza dawny piąty miesiąc rzymski (quintilis) został przezwany imie-

---

du? co do treści? Jakie urzędy zatrzymuje dla siebie Cezar? Jaki otrzymuje przydomek i nazwisko dodatkowe? Co oznacza imperator? dawny tytuł a nowy? Jakie były główne reformy? Na czem polegała reforma kalenniem rodowym Cezara (julius). Nowy urząd, stworzony dla Cezara — tribunus morum — został mu również przyznany na całe życie. Przy pomocy jego Cezar mógł oczyszczać lub uzupełniać senat—czyli dobierać sobie ludzi. Jakoż uzupełnił go przeważnie wojskowymi, wyzwoleńcami, cudzoziemcami z pośród Gallów, Transpadanów i t. p.

110. Świątynia Wenus i Romy.

Samą liczbę senatorów podwyższył do 900, przez co umniejszył ich znaczenie. Zresztą Cezar nie tworzył sobie stronników na wzór Sulli lub Maryusza, lecz przeciwnie starał się zniszczyć lub złagodzić istniejące przeciwieństwa między partyami. Stąd nagradzając swoich zaufanych, starał się przejednać równocześnie i pozyskać dawnych wrogów w stronnictwie republikańskim. Weteranów swoich nagradzał ziemią, a dla ludu tworzył kolonie w Gallii i w Azyi Mniejszej (w Lampsaku), w Epirze i na wybrzeżach morza Czarnego (w Synopie i w Heraklei). Podjął był nawet dawny plan Grakchów odbudowania Kartaginy i Koryntu. Ale liczbę motłochu w Rzymie, który sam żywił, starał się ograniczyć. W tem celu prawdopodobnie podjął ogólny spis ludności (census), zresztą nieskończony za jego życia. Za przygotowanie do niego służyły zapewne przepisy o zarządzie w municypiach tudzież policyjne w samym Rzymie, dochowane w ułamkach inskrypcyi, t. zw. tabula Heracleensis (lex Julia municipalis 45 albo 46 r.). Ograniczył też rozdawnictwo chleba darmowego z 320 tys. na 150 tys. ubogich obywateli. On też pierwszy rzucił plan przebudowy Rzymu, rozpoczynając olbrzymie roboty około założenia nowego forum swego imienia, t. zw. forum Julium, oraz zbudował świątynię na cześć bogini opiekunki rodu Juliuszów Wenery (Venus Genetrix), która to świątynia miała być równocześnie pamiątką jego zwycięstwa nad Pompejuszem. Te wszystkie dzieła miały za cel nie tylko odciągnąć uwagę ludu od zmiany, jaka zaszła w życiu politycznym Rzymu, ale równocześnie także przywiązać Rzymian do swego nowego władcy — Cezara.

§ 52. MONARCHIA CZY REPUBLIKA?

Jeżeli Cezar garnął do siebie wszystkich bez różnicy partyi — republikanów i swych stronni-

---

darza? Jaka zmiana dokonała się w ustroju senatu? Czem stał się senat? Jaki był stosunek Cezara do partyi? Jakie reformy przedsiębrał dla weteranów? dla ludu? Do czego miał służyć spis powszechny? Na czem ków, to nie można powiedzieć, aby mu się udało pozyskać zaufanie jednych, bądź też oddanie się u drugich. Jego dawniejsi towarzysze broni, jak M. Antoniusz, Dolabella, były to typy krańcowe— cyniczne i wyuzdane, o ile pozostawione były sobie samym, energiczne i podatne do pracy, o ile znajdowały się w rękach Cezara (tak Dolabella w r. 47, jako trybun ludowy, proponował umorzenie długów). Partya umiarkowana składała się z nowych senatorów, jak Hirtius, Oppius, Balbus, Asinius Pollio—byli to wszystko zaufani Cezara, z którymi wolał raczej się porozumiewać w sprawach państwa, jak zwoływać cały senat. Partya staro-republikańska pozornie była pogogodzona z nowym stanem rzeczy, w istocie zaś nienawidziła Cezara i przyjmowała jego próby zbliżenia się drwiąco lub też wręcz wrogo. Trudności rządzenia państwem ogromnym bez podwładnych mu organów, jedynie przy pomocy garści przyjaciół były dla Cezara olbrzymie. Cezar sam utrudniał sobie zadanie, nie licząc się z utartymi zapatrywaniami i przesądami, a poniekąd sam wyzywając je do walki. Zwłaszcza od bitwy pod Mundą w charakterze jego objawiła się zbytnia wrażliwość i pobudliwość skutkiem wstrząśnień i nadmiernych wysiłków (Cezar podlegał od dzieciństwa atakom epileptycznym); zdradzał on brak równowagi i zimnej krwi, a przedewszystkiem nie dostawało mu już tego zmysłu realnego, który dawniej tak go cechował, a który mu pozwalał zawsze należycie oceniać, co jest możliwe, a co nie możliwe do osiągnięcia. Okazało

---

polegają prawa Cezara o municypiach? W jaki sposób opiekował się ludem? Jakie wznosił nowe budowle i w jakim celu? Jak prowadził Cezar lud rzymski od republiki do monarchii? Czego brakowało Cezarowi?

się to przedewszystkiem w odniesieniu do opinii publicznej, której poglądy dawne tradycyjne rzymskie były zbyt silne, aby się dały zwalczyć przy pomocy samego porządku, jaki siłą faktu zapanował w państwie, oraz dobrodziejstw, jakie rządy Cezara zlewały na Rzym i jego obywateli. Była to przedewszystkiem tradycya dawnych rządów republikańskich, niechętna władzy jednego człowieka, którą w starożytności utożsamiano zawsze z tyranią, jak również wroga pojęciu monarchii, reprezentowanemu przez Wschód, podbity i zdeptany. Pod tym względem Cezar nie liczył się ani z opinią, ani z tradycyą. Owszem na każdym kroku, we wszystkich swych wystąpieniach i przejawach na zewnątrz drażnił je i wyzywał, zajmując stanowisko wyjątkowe i wymagając dla siebie czci niezwykłej, prawie królewskiej. Nosił płaszcz purpurowy taki sam, jak jego domniemani przodkowie, królowie Alby; bił monetę złotą z własnym wizerunkiem na wzór diadochów. Nie wstawał z krzesła na powitanie senatu. Na wzór władców wschodnich przyjmował cześć boską za życia (consecratio). Posąg jego stał w świątyni Quirinusa, jako Juppiter Julius. Na cześć nowego Kwiryna dodano do starożytnych igrzysk—Luperci Quinctiales i Fabiani—nowe—Luperci Julii, i jak Jowiszowi, przydzielono mu kapłana (flamen julius). Na cześć jego — Juppitera Juliusza oraz bogini Clemenia (Łaski) miała być zbudowana świątynia; jako bóg, miał być pochowany w obrębie miasta (pomerium). Senat uchwalił dlań gwardyę przyboczną z senatorów

---

Jakie były główne odłamy opinii w czasie jedynowładztwa Cezara? Jakie typy jego towarzyszy broni? Kto byli zaufani Cezara? Jak do niego odnosiło się dawne stronnictwo? Jaka zmiana nastąpiła w usposobieniu sai jeźdźców, za którą jednak podziękował. Te własne jego ambicye podsycały pochlebstwa i płaszczenie się zauszników oraz podejścia wrogów. Tak kolega jego Antoniusz w czasie igrzysk na jego cześć chciał włożyć mu na głowę diadem królewski. Cezar, widząc ten gest źle przyjęty przez lud, uchylił ów podarunek i przekazał koronę bogu Juppiterowi. Również okrzyk, podniesiony umyślnie przez wrogów jego wśród ludu na powitanie przy wjeździe do miasta po igrzyskach łacińskich (orans ex Monte Albano), „niech żyje Rex (król)“, sparaliżował przytomną odpowiedzią: „Nie nazywam się Rex (nazwisko autentyczne jednego z senatorów), lecz Cezar“ (anegdota). Ale mimo to, trybunów, którzy sprawców tego okrzyku wyszukali i pociągnęli do odpowiedzialności, skazał na wygna-

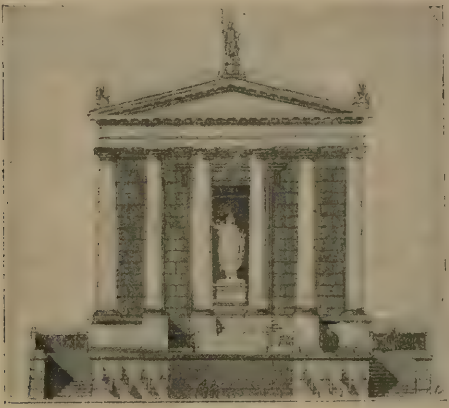

111. Templum Divi Julii. Rekonstrukcya Richtera.

---

mego Cezara? Jaki był jego stosunek do opinii publicznej? Jakie były poglądy Rzymu na jedynowładztwo nie. Fakt odrzucenia ofiarowanej mu korony kazał zaciągnąć do kalendarza rzymskiego. Ze wszystkiego można wnosić, że Cezar gotował się do zmiany formy rządu republikańskiej na monarchiczną, ale szukał do tego sposobności. Taka sposobność nastręczała się właśnie z powodu zamierzonej wojny z Partami. Wojna ta była koniecznością dla dokończenia podboju wschodu oraz pomszczenia klęski Rzymu pod Karrami. Cezar liczył również na zdobycz w postaci skarbów, które handel ówczesny ze wschodem nagromadził w Arabii, u Nabatejczyków, w kraju nad Tygrysem (w Seleucyi) i w Indyach. Któż łatwiej zresztą mógł się kusić o spadek po Aleksandrze W., jak nie zdobywca Gallii, Hiszpanii, Afryki i Azyi? Za powrotem — jak mówiono — miał się skierować ku północnym brzegom m. Czarnego i podbić Scytyę oraz Germanię. Przy sposobności tej wyprawy rozgłaszano stare przepowiednie sybillyńskie, zapowiadające, że tylko król może zwyciężyć Partów. Olbrzymie przygotowania do tej wojny były w toku. Właśnie na posiedzeniu senatu 15 marca miały być podjęte ostateczne uchwały. I w tem dniu miały się równocześnie rozstrzygnąć losy republiki czy monarchii. Cezar był otoczony spiskowcami i wrogami. Ale ufny w swą szczęśliwą gwiazdę zaniechał wszelkich środków ostrożności. Nawet gwardyę swoją dotychczasową przyboczną, składającą się z żołnierzy hiszpańskich, rozpuścił. A tymczasem spisek na jego życie już dojrzewał. Gdy obok siedmiu posągów dawnych królów rzymskich postawiono ósmy

---

i na monarchię? Czem wyzywał przeciwko sobie Cezar opinię publiczną? Jakie oznaki czci przyjmował, i jakie zaszczyty ofiarował mu senat? Jaką drogą dążył Cezar do korony? Jaki był plan podboju świata? Z jaką wyposąg Juliusza Cezara — lud przyjął tę nowość w milczeniu. Była to zapowiedź gotującej się rychło w Rzymie rewolucyi.

§ 53. IDY MARCOWE. ŚMIERĆ CEZARA.

Zmiana, którą Cezar dokonał, była nazbyt szybką i gwałtowną, ażeby Rzymianie mogli się z nią odrazu pogodzić. Otoczenie, wśród którego żył i działał, byli to ludzie, nadto dobrze pamiętający jeszcze czasy walk Cycerona z Katyliną, albo Pompejusza z Cezarem. Dla nich dzieło Cezara wydawało się również nietrwałem, jak było niem dzieło Sulli lub Maryusza. Duszą niezadowolonych był G. Kassius, żołnierz z zawodu, a przytem człowiek zasad surowych, staro-rzymskich. Dla niego Cezar był awanturnikiem, depcącym zarówno tradycye polityczne, jak i religię starego Rzymu. Znalazł on chętnych do spisku zarówno w sferze partyi republikańskiej, jak i Cezaryanów, między innymi w osobie Treboniusa, jednego z generałów dyktatora, razem około sześćdziesięciu ludzi. Lecz wszystko były to osobistości, nic albo nie wiele znaczące. Sprzysiężeni potrzebowali wysunąć na czoło spisku człowieka znanego, wybitnego, którego samo imię posłużyłoby za hasło i usprawiedliwiałoby myśl nowego przewrotu. Mężem takim był krewny (szwagier) i kolega Kassyusza, M. Junius Brutus, pozostający na urzędzie pretora (praetor urbanus). Pochodził on z bardzo starożytnego rodu Juniuszów i był wychowany w sferze pojęć arystokracyi,

---

prawą łączył go Cezar? Jaki z tem miał być połączony przewrót wewnętrzny? Kiedy wybiła godzina spisku? Co było doń sygnałem? Jaki był powód niezadowolenia? Jakie zapatrywania na zmianę w Rzymie? Kto dał inize wszystkimi jej sądami i przesądami. Usposobienia cichego i skromnego, wśród młodzieży ówczesnej, arystokratycznej — zepsutej, i zrujnowanej typu, jak Caelius, Curio, Dolabella, wyróżniał się dzielnością i obyczajnością. Wykształcony na kulturze helleńskiej, szczególniej rozmiłował się w filozofii greckiej i był wysoko ceniony w kółkach oświeconych Rzymu, gdzie liczył mnóstwo przyjaciół, między innymi samego Cycerona, który pokładał w nim olbrzymie nadzieje. Przejęty czcią dla tradycyi rzymskiej, świecił przykładem dla swoich współobywateli, ale równocześnie w stosunku do obcych ludów—zwłaszcza prowincyałów, przedstawiał typ krańcowego publikanina, który zapatrywał się na kraje podbite, jako na agri frumentarii populi Romani. Wychowany przez Cezara, który go kochał, jak własnego syna (podejrzywano go, zresztą niesłusznie, o ojcostwo—matka Brutusa—Servilia była kochanką Cezara), w czasie wojny domowej wybrał obóz Pompejusza, mordercy swego ojca oraz wroga opiekuna, ponieważ w tym obozie według jego mniemania schroniła się wolność republikańska staro-rzymska. Pozyskany przez Kassyusza dla

112. Junius Brutus. Rzym. Pałac Konserwatorów.

---

cyatywę do spisku? Z kogo się on rekrutował? Ilu było sprzysiężonych? Kto był Kassyusz? Kto był duszą spisku? Jaki był charakter Juniusa Brutusa oraz jego kaspisku przez pamięć imienia swego przodka, Juniusa Brutusa, marzył o wypędzeniu królów-tyranów i stworzeniu republiki, a tymczasem mimo swej woli stał się mścicielem własnym (za matkę), i mścicielem całej kasty arystokratycznej, której prawa Cezar podeptał. Spiskowcy wybrali na dzień swego zamachu idy marcowe (15 marca). W tym dniu posiedzenie senatu odbywało się w teatrze Pompejusza. Cezar, zwykle punktualny, tym razem ociągał się z wyjściem z powodu niedyspozycyi i złych ominów. Dopiero przez wysłańca nakłoniono go do przybycia. Natychmiast po zajęciu swego miejsca Cezar został otoczony przez spiskowców, z których jeden, Tillius Cimber, wnosił prośbę o ułaskawienie za swym bratem. Gdy Cezar, zmęczony natarczywością petenta, chciał się oddalić, Cimber pociągnął za koniec jego togi. Był to sygnał umówiony. Pierwszy rzucił się na niego ze sztyletem Casca i zranił go w ramię. Cezar schwycił go za rękę ze słowami: „Co robisz, łotrze?“ Dopiero, gdy ze wszech stron poczęły spadać nań ciosy, zasłonił twarz togą i upadł u podnóża posągu Pompejusza. (Słowa,

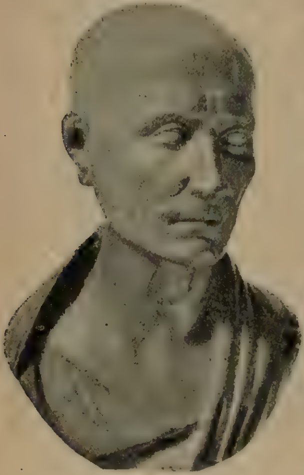

113. Cezar. Popiersie bazaltowe w Berlinie.

---

ryera życiowa? Co go popchnęło do sprzysiężenia? Jaki był przebieg zamachu na życie Cezara? Jaki był wynik politycznej karyery Cezara? Do jakiej władzy dąktóre miał powiedzieć na widok Brutusa: „Et tu quoque mi fili“ „i ty synu przeciwko mnie“ nie są autentyczne i należą do legendy o synowskim pochodzeniu Brutusa od Cezara). Tak zginął śmiercią gwałtowną ten, który naśladował i chciał przyszczepić w Rzymie formy władzy królewskiej, a który mimo woli stworzył inną formę władzy, wiążącą się odtąd stale z jego imieniem—cesarstwo. I trzeba właśnie szyderstwa losu, że cezaryzm, który w swych formach następnych i przeobrażeniach zmienia się w pojęcie władzy wyższej, aniżeli monarchia, ma za swego twórcę tego, którego nowsza historyografia uważa za największego demagoga, jaki kiedykolwiek istniał w historyi (Ferrero). Z punktu widzenia dziejów rzymskich Cezar zamyka sobą okres rządów arystokracyi, okres republiki, okres tradycyjnego społeczeństwa rzymskiego wojskowo-rolniczego, a rozpoczyna nową epokę — okres gospodarki pieniężnej i rozwoju kupiecko-przemysłowego wraz ze wszystkimi jego objawami dodatnimi i ujemnymi. Te wszystkie sprzeczności i przeciwieństwa, których zarodki tkwiły już w łonie rozkładającego się społeczeństwa starego i tworzyły w nim nieustający ferment, miały się teraz przełamać na sprawę rewolucyi Cezara i wylać w formie nowego państwa i społeczeństwa za następcy Cezara—Augusta.

§ 54. WALKA O SPADEK PO CEZARZE.

Po zamachu spiskowcy zwyczajem dawnym zajęli Kapitol — świątynię i cytadelę narodową.

żył, a jaką stworzył? Co to jest cezaryzm lub cesarstwo? Jaka jest ocena najnowsza działalności Cezara? Czem był Cezar w dziejach świata? Czem był Cezar w dziejach Rzymu? Jaki przełom tworzy rewolucya Cezara

Wieść o dokonanym mordzie rozniosła się szybko po mieście. Ale wrażenie jego było wręcz przeciwne oczekiwalniu sprzysiężonych. Zamiast radości z powróconej swobody lud ogarnęła panika. Przedstawienie w teatrze przerwano, na forum zamykano sklepy, ludzie chronili się do domów i zatarasowywali bramy. Każdy obawiał się nowych mordów i gwałtów. Tylokrotne bowiem doświadczenie wojen domowych nauczyło ludność Rzymu, iż każdy przewrót polityczny był połączony z groźbą życia i mienia dla tysiąca spokojnych obywateli bez względu na to, przez kogo był dokonany. Pod tym względem spiskowców spotkał pierwszy zawód. Powrócili oni wolność ludowi rzymskiemu myśląc, że wywołają tem radość i entuzyazm wśród współobywateli, tymczasem przekonali się, że o tę wolność nikt już nie dbał, a co więcej, że tego ludu rzymskiego wcale już nie było. Ale i sami spiskowcy nie dorośli do swojej roli. Obaliwszy władzę, nie umieli sami chwycić ją w swoje ręce i zachowali jedynie postawę bierną, zamknąwszy się na Kapitolu. Położenie ich było bardzo trudne. Nie mając armii własnej, mogli chyba powrócić do terroru sullańskiego, ale Brutus brzydził się wszelką tyranią (odrzucił nawet projekt zamordowania Antoniusza). Zamiast więc działać, przystąpiono do układów, usiłując przewrót ulegalizować. Dwudniowa zwłoka, jaka nastąpiła, dodała otuchy Cezaryanom. Jedyne wojsko, jakie wówczas było w Rzymie, znajdowało się w rękach Lepidusa, zastępcy Cezara (magister equitum), który miał sobie powierzone zadanie

---

między starym państwem i społeczeństwem a nowym w Rzymie? Jakie wrażenie mordu Cezara w mieście? Jaki był powód paniki? Jaki spotkał zawód spiskowców? Jaki mogli byli rząd zaprowadzić? Kto oczyszczenia Hiszpanii z niedobitków armii pompejańskiej. Lepidus był to przedewszystkiem żołnierz. Na wieść o morderstwie Cezara posunął on swoją armię do Rzymu, na pole Marsowe. On to pierwszy rzucił hasło „zemsta mordercom“, które się bardzo podobało żołnierzom. Ale rolę polityczną objął Antoniusz, któremu Lepidus oddał swych żołnierzy do rozporządzenia. Antoniusz, który na pierwszą wieść o śmierci Cezara, uciekł był w przebraniu do domu i tam się ukrył, wrócił do siebie i objął władzę w charakterze kolegi zmarłego. Pierwszą rzeczą z jego strony było zabezpieczenie sobie spadku po zmarłym wodzu. W nocy rozkazał przenieść akta i majątek prywatny do swego domu, przy tej sposobności zagarnął również skarb publiczny w kwocie 122 milionów denarów (tyleż prawie marek). Porozumiawszy się ze spiskowcami, zwołał on na dzień następny posiedzenie senatu. Na tem pamiętnem posiedzeniu d. 17-go marca rozwinęła się debata na temat dalszego postępowania. Spiskowcy żądali skazania na niepamięć osoby Cezara i jego czynów, odmawiali mu nawet prawa testamentu i uroczystego pogrzebu. Ale moment dla nich już był stracony. Pomiędzy nimi a Antoniuszem stanął kompromis:—Antoniusz zgodził się nie ścigać morderców. Senat natomiast uchwalił potwierdzenie aktów Cezara i odczytanie jego ostatniej woli czyli testamentu. Jak dalece sprzysiężeni czuli się niepewni sytuacyi, widać to stąd, że nie wprzód opuścili Kapitol, zanim nie otrzymali w zakład synów Antoniusza i Lepidusa. W Rzymie właśnie było zgromadzo-

---

sprzeciwił się gwałtom? Jakie były siły spiskowców? Kto zyskał na stracie czasu? W czyich rękach była jedyna siła zbrojna? Jakie wyszło hasło z ust żołnienych mnóstwo weteranów, którzy czekali bądź na rozdawnictwo ziemi, bądź też na rozpoczęcie gotującej się wojny. Pośród nich to przyjęło się właśnie hasło, rzucone przez Lepidusa. Gdy w parę dni potem otwarto testament, w którym Cezar czynił swoim spadkobiercą wnuka swego po siostrze Julii — Oktawiana, którego był zarazem adoptował, i równocześnie na rzecz ludu czynił znaczne legata (ogród nad Tybrem i po 300 sestercyi na. każdego z ubogich), których wykonanie powierzył swemu spadkobiercy, wieść o tem sprawiła olbrzymie wrażenie na ludzie. Wobec morderców ulubionego wodza wojsko i lud zajęły stanowisko groźne. Antoniusz wyzyskał to położenie. W czasie pogrzebu uroczystego tak rozpłomienił swą mową namiętności, iż tłum rzucił się na domy spiskowców i chciał ich wymordować. Stanowisko tych ostatnich okazało się już nie do utrzymania w Rzymie, i musieli oni ratować się ucieczką. Teraz Antoniusz przy pomocy majątku Cezara stara się pozyskać weteranów, otacza się strażą ze 6 tysięcy ludzi, wnosi suplikacyę 40-dniową po Cezarze i występuje w charakterze pretendenta do spadku po nim. Ale na tej drodze spotyka niespodziewaną przeszkodę w osobie adoptowanego syna Cezara—Oktawiana.

§ 55. OKTAWIAN I ANTONIUSZ.

Oktawian, syn Oktawiusza i Atyi, córki Julii, siostry Cezara, którego Cezar upatrzył sobie za następcę, był to młodzieniec 19-letni. Wieść o śmierci Cezara doszła go na wschodzie,

---

rzy? Jaki sojusz zawarł Antoniusz z Lepidusem? Jaki kompromis zawarli spiskowcy z Cezaryanami? Kiedy on upadł? Jakie wrażenie sprawił testament Cezara w Apollonii, dokąd był Cezar wyprawił go dla kształcenia się w sztuce krasomówczej, i skąd miał mu towarzyszyć w wyprawie na Partów. Skromny i cichy nie odznaczył się był dotąd niczem w zawodzie publicznym, ani w służbie wojskowej, chociaż był już pontifexem i otrzymał odznaki zwycięstwa po bitwie pod Mundą. Ale w młodzieńcu tym nadspodziewanie okazał się duch nadzwyczaj silny, odwaga, zimna krew i stanowczość, które wprawiły w zdumienie nawet jego najbliższe otoczenie. Mimo odmawiań ze strony matki i swego ojczyma, oświadczył on, że przyjmuje spadek po Cezarze, i zaraz po wylądowaniu swym w Kalabryi przyjął jego imię. Antoniusz widział w nim zwykłego młodzieniaszka i lekceważył go, jako swego współzawodnika. Ale Oktawian znalazł przychylne przyjęcie u weteranów, którzy ochoczo garnęli się pod sztandar tego, kto nosił imię ulubionego wodza. Zaraz po przybyciu Oktawian zażądał wydania spadku po Cezarze, i nie zrażając się brakiem gotówki, rozpoczął sprzedawać własne praedia, aby wykonać legaty swego ojca dla

114. Oktawian. Biust marmurowy, znaleziony w Ostyi. Muz. Watykanu.

---

na ludzie? Jakie było usposobienie wśród weteranów? Kto wyzyskał niechęć ludu i żołnierzy przeciw mordercom? Gdzie się chronią spiskowcy? Kto był paludu i dla weteranów. Między tymi ludźmi—jednym, który czuł się spradkobiercą siłą faktu, i drugim, który uważał się za spadkobiercę na mocy prawa czyli testamentu Cezara, szykowała się teraz walka. Sposobność tę uchwyciła w lot partya republikańska, chcąc sobie powetować straty, a raczej zyski, wydarte jej przez Antoniusza. Kompromis pomiędzy nią a Cezaryanami był już właściwie upadł od dnia pogrzebu Cezara. Antoniusz odebrał też prowincye, które jeszcze z rozporządzenia Cezara były przyznane sprzysiężonym: Brutusowi — Macedonia a Kassyuszowi — Syrya. Obydwaj oni jednak, choć odwołani, udali się na wschód, aby organizować walkę. W samym Rzymie partya republikańska miała swoją głowę w osobie Cycerona. Ten ostatni przegrał już był jedną walkę z rewolucyą rzymską za życia Cezara, poczem usunął się był od polityki i cały poświęcił się studyom naukowym i literackim. I teraz bawił on w Grecyi w sprawach prywatnych. Całkiem przypadkowe spotkanie z Brutusem, który opuszczał Italię, nakłoniło go do powrotu. Wielki starzec jeszcze raz na schyłku swego życia zrywa się do walki w imię haseł republikańskich, organizuje swą partyę i opiera się samowolnym zarządzeniom, wydanym przez Antoniusza w przeciągu ubiegłych 6 miesięcy. Mowy jego, t. zw. Filippiki (Philippicae) przez porównanie z mowami Demostenesa (zresztą pisane, a nie wygłoszone), rozpalają republikanów w całej Italii. W takiej chwili pojawienie się Oktawiusza w Rzymie było wielką zdobyczą dla Cyce-

---

nem położenia? Jak torował sobie drogę do sukcesyi po Cezarze Antoniusz? Kogo Cezar mianował swym spadkobiercą? Kto był Oktawian, jego wiek i charakter? Jakie było pierwsze wystąpienie Oktawiana? Czem zyskał sobie rona i jego stronnictwa. Gdy Antoniusz opuścił Rzym, aby połączyć się z legionami macedońskimi, które wylądowały w Brundisium, Oktawian udał się do Kampanii, i tam zaciągnąwszy korpus wojska wśród weteranów Cezara, którym hojną dłonią sypał pieniądze, stanął z nim w Rzymie i nawiązał rokowania z Cyceronem. Między młodym spadkobiercą Cezara a starym republikaniniem zawiązał się teraz stosunek nadzwyczaj zażyły i serdeczny, który niestety miał się skończyć tragicznie dla Cycerona, a nastręczył dużo powodów do oskarżeń osobistych Oktawiusza. A przecież i z jednej, i z drugiej strony działały raczej motywy polityczne, jak sympatye osobiste, albo też rzetelne uwielbienie ze strony Cycerona, a fałsz i obłuda ze strony Oktawiana. Cyceron w mowach swych sławił Oktawiana i przypisywał mu wartość wyższą ponad pamięć ojca i dziada. W gronie jednak bliskich znajomych wyrażał się o nim otwarcie i bez żadnych złudzeń, jako o młodym człowieku, będącym w złym otoczeniu, któremu niedowierzał, aby mógł być kiedyś dobrym obywatelem. Oktawiana zbliżała do Cycerona i partyi republikańskiej walka z Antoniuszem, ale dzielił go od nich cień zamordowanego ojca, który nigdy nie pozwoliłby mu pogodzić się ze sprawcami przewrotu. Pod tym względem, jeśli były nawet jakieś złudzenia po stronie jego sojuszników, to nie z winy Oktawiana, który zawsze szczerze podawał się za wykonawcę woli Cezara. Pomylili się ci, którzy nie docenili osoby jego i obrali go za swoje narzędzie.

---

sympatye u ludu i u weteranów? Jak przyjął Antoniusz Oktawiana? W czem był początek współzawodnictwa? Kto stara się je wyzyskać? Jaka była działalność Cycerona za życia Cezara? Jaką wartość posiadała osoba

§ 56. KLĘSKA PARTYI REPUBLIKAŃSKIEJ I DRUGI TRYUMWIRAT (43).

Oktawian, dzięki weteranom Cezara, stał się teraz jedyną deską ratunku dla partyi republikańskiej w Rzymie. Partya ta posiadała wówczas jedynego czynnego wodza w osobie Decimusa Brutusa, którego prowincyę Gallię przedalpejską przeznaczył dla siebie Antoniusz, i spieszył na północ, aby mu ją odebrać. Ale po drodze autorytet jego słabnie; legiony, częścią zrażone surowością wodza, częścią pociągane złotem jego rywala, jeden za drugim porzucają służbę jego i przechodzą na stronę Oktawiana. Tę chwilę wyzyskuje Cyceron, ażeby pokonać partyę generałów Cezara. Filippikami swymi nakłania senat do zerwania z Antoniuszem. Kiedy Decimus Albinus został zamknięty i oblężony przez Antoniusza w Mutinie (Modenie), senat za sprawą Cycerona posyła mu wyrazy uznania i zachęty do wytrwania. Do tego, aby ogłosić Antoniusza za wroga ojczyzny, jak żądał Cyceron—senat nie miał odwagi się posunąć, ale obalił wszystkie jego zarządzenia — przedewszystkiem dotyczące rozdziału prowincyi, które utrzymano za Brutusem (Macedonię) i Kassyuszem (Syryę), ale wojnę mimo to uchwalono (na początku r. 43). Przeciwko Antoniuszowi wysłano obydwuch konsulów, Hirtiusa i Pansę; równocześnie naczelnicy sąsiednich prowincyi, między innymi M. Lepidus, który organizował Gallię narbońską, otrzymali polecenie nieść pomoc w walce przeciw Antoniuszo-

---

Oktawiana dla Cycerona? Do czego chciał go użyć Cyceron? Dla czego Oktawian nie mógł iść wraz z senatem? Kiedy nastąpiło zbliżenie Oktawiana z Cyceronem? Gdzie był ostatni wódz partyi republikańskiej? Dlaczego wi. W takiej chwili Oktawian, którego legiony stały w Spolatium, na granicy Umbryi i Etruryi, łączy się w akcyi z partyą republikańską przeciwko Antoniuszowi. Ozdobiony władzą propretorską (imperium pro praetore) spieszy na odsiecz Decimusowi Brutusowi wraz z konsulem Hirtiusem. W bitwie na via Aemilia, w pobliżu Bonnonii, pod Forum Gallorum, Antoniusz rozbija Pansę, ale pod Mutiną partya zjednoczona republiki i Cezara zwycięża Antoniusza, który zdejmuje oblężenie tego miasta i razem z jazdą swoją ucieka do Etruryi, a stamtąd do Gallii. Była to chwila tryumfu Cycerona i partyi republikańskiej. Ale dalsze nadzieje na pomoc Oktawiana zawiodły. Obydwaj konsulowie, Hirtius i Pansa, zginęli w czasie wojny. Oktawian zażądał dla siebie konsulatu, a dla wojska swego żołdu. A gdy mu senat jednego odmawiał, a z drugim zwlekał, poszedł na Rzym i, zagarnąwszy skarb w swoje ręce, oblókł konsulat w dwudziestym roku swego życia. Plan Cycerona pogodzenia syna z mordercami jego ojca okazał się niemożliwym do urzeczywistnienia. Oktawian chciał wprawdzie odzyskać prawa swe i majątek, które przywłaszczył sobie po Cezarze Antoniusz, ale czuł się on wykonawcą jego woli, a nie towarzyszem Kassiusza lub Brutusa. Od chwili, gdy Antoniusz został pokonany, przestał on być dla niego groźnym współzawodnikiem. Lepidus, do którego uciekł Antoniusz, połączył się z nim, i obydwaj wmaszerowali do Italii. Decimus Albinus, opuszczony przez swoich żołnierzy, uciekł do Gallii i tam ukrył się u jednego z przyjaciół swych,

---

Antoniusz obległ Mutinę? Kto pospieszył mu na pomoc? Kto miał po swej stronie sympatyę armii? Kto nakłaniał senat do zerwania z Antoniuszem? Jakie podjęto przeciwko niemu zarządzenia? Jaki był w nich udział magnatów gallijskich, ale zginął wkrótce zamordowany przez wysłańców Lepidusa. Oktawian tak samo uległ naciskowi swoich żołnierzy i zamiast walczyć z generałami Cezara, wolał podać im dłoń. Na wysepce na rz. Lavinius, w pobliżu Bononii, nastąpiło spotkanie trzech wodzów: Oktawiana, Antoniusza i Lepida, którzy razem rozporządzali armią z 43 legionów. Oktawian złożył urząd konsula i podzielił się władzą z dotychczasowymi rywalami. Każdy z nich otrzymał w zarząd część państwa rzymskiego:—Oktawian Afrykę, Sycylię i Sardynię, Antoniusz obydwie Gallie, to znaczy Gallię właściwą (t. zw. G. Comata) i Gallię przedalpejską, Lepidus—Gallię nadbrzeżną (czyli narbońską) i Hiszpanię. Było to wznowienie tryumwiratu, ale w innej formie, aniżeli dawniej—już nie jako umowy prywatej, lecz jako władzy urzędowej, niezależnej od ludu, ani od senatu (tresviri reipublicae constituendae consulari imperio) z terminem pięcioletnim. Odtąd kończy się walka o władzę w Rzymie, a rozpoczynają się rządy nieograniczone tryumwirów.

§ 57. PROSKRYPCYE I ŚMIERĆ CYCERONA.

Po zawarciu tej umowy tryumwirowie trzema bramami, każdy na czele wojska, wkroczyli do Rzymu. Nikt nie śmiał sprzeciwić się ich żądaniom. Partya republikańska była w popłochu i rozsypce. Brutus, Kassyusz i Sextus Pompejusz uciekli z miasta. Na wniosek trybuna P. Titiusa tryumwirat został uznany formalnie, jako

---

militarny Oktawiana? Gdzie poniósł klęskę Antoniusz? Kto wyzyskał skutki tego zwycięstwa? Kiedy nastąpiło zerwanie Oktawiana z senatem? Dlaczego Oktawian nie mógł iść razem z senatem? Jaką władzę Oktawian przyoblókł przed pogodzeniem się z Antoniuszem i Lepidem?

władza na lat 5 (lex Titia) i d. 27-go listopada 43 r. wstąpił w urzędowanie. Tejże nocy zaraz ogłoszono nazwiska 130 proskrybowanych na ulicach i placach miasta, wyznaczając duże nagrody za głowy zabitych. Majątek ich, oczywista, ulegał konfiskacie i szedł na zaspokojenie olbrzymich potrzeb i wydatków tryumwirów, które rosły nieustannie, a równomiernie z tem powiększała się liczba proskrypcyi (w końcu ponoć objęła do 300 senatorów i 2 tys. jeźdźców). Temu celowi również służyły podatki uciążliwe, nakładane na obywateli, jak od dochodu z roli, nieruchomości, niewolników, cła, albo wprost kontrybucye, jak dziesiąta część całego majątku, odebrana wszystkim obywatelom. Tryumwirowie wobec wymagań swoich żołnierzy nie zawahali się nawet rozdać między nich 18 kwitnących miast italskich. W liczbie ofiar krwawego terroru padł jeden z pierwszych Cyceron, wydany zemście Antoniusza i poświęcony z całą bezwzględnością przez swego niedawnego przyjaciela Oktawiana. Cyceron zamknął swoją karyerę polityczną, zamordowany przez siepaczy (7 grudnia 43 r.), śmiercią mężną okupując niewątpliwie ciężkie błędy, które był popełnił, czyto jako polityk, czyto jako mąż stanu. W gruncie rzeczy nie był on ani jednym, ani drugim; brakowało mu do tego woli oraz jasnej świadomości prawdziwego stanu rzeczy w Rzymie. Nie umiał on ani prowadzić tłumu, ani trzymać się poza siecią intryg i ambicyi politycznych. Dlatego wpadał w nie najczęściej sam, zamiast oplątywać nimi swe ofiary. Pozostanie

---

Jak zawarto drugi tryumwirat? Co to był nowy urząd tresviri, i jaka różnica między drugim a pierwszym tryumwiratem? Na mocy jakiego prawa został uchwalony? Jak rozpoczęli tryumwirowie swe rządy? Jaki był szejednak zawsze zasługą jego, iż umiał pismami swymi budzić opinię i utrzymywać ją na poziomie żądań republikańskich. Dlatego tylokrotnie partya republikańska obierała go za swego wodza. Był to typ raczej publicysty, adwokata, dziennikarza, który w dzisiejszych czasach odgrywa tak dużą rolę w życiu politycznym, w starożytności zaś był pierwszy i jedyny. Cała też wielkość Cycerona mieści się w tej roli jego potrójnej, jako mówcy, pisarza i uczonego. Ta działalność Cycerona przetrwała okres jego życia, a nawet dzieje narodu rzymskiego i zaciężyła swym wpływem na całym rozwoju cywilizacyi zachodu aż po dzień dzisiejszy. Cyceron pozostawił po sobie 57 mów, które do dnia dzisiejszego uchodzą za wzory krasomóstwa; zresztą sztuce tej poświęcał także osobne traktaty naukowe, jak 3 księgi „de oratore“ tudzież „Brutus — de claris oratoribus“, w którem przedstawił historyę wymowy rzymskiej, oraz „Orator“, wizerunek idealnego mówcy. Mądrość swoją i doświadczenie, w życiu publicznem zaczerpnięte, starał się przedstawić w pismach natury politycznej, z których najważniejsze sześć ksiąg „de republica“ i tyleż „de legibus“ doszły do nas zaledwie w ułamkach. We wszystkich zapatrywaniach swoich, czy to politycznych czy filozoficznych, Cyceron okazuje się naśladowcą i wielbicielem Greków, zwłaszcza Platona. Ale od wielkich mistrzów helleńskich wyróżnia go zmysł praktyczny i liczenie się z rzeczywistością. Nie szuka on utopii, lecz opiera się na rzeczywistości, w polityce przedewszystkiem na konstytucyi rzym-

---

reg ofiar proskrypcyi? Jakie przedsiębrano zarządzenia finansowe? Kto był pierwszą ofiarą krwawą tryumwirów? Jaka była rola Cycerona, jako polityka i męża stanu? W czem leży główna zasługa Cycerona? Jakie są jego zasługi, jako mówcy, pisarza i uczonego? Jakie przechoskiej. Umiarkowanie jego przejawia się w godzeniu sprzecznych form—arystokracyi, demokracyi i monarchii oraz łączeniu najlepszych pierwiastków każdej z nich w najdoskonalszem typie rządzenia państwem—w republice. (Placet enim esse quidam in republica praestans et regale; esse aliquid auctoritati principum partitum ac tributum; esse quasdam res servatas iudicio voluntatique multitudinis. De rep. I, 45). Mommsen znajdował ten ideał najbardziej zgodnym z ustrojem republiki rzymskiej. Jak każdy hellenista, Cyceron był rozmiłowany w filozofii. Tłumaczył dialog Platona „Timaios“ i sam próbował szczęścia na tem polu, dyalogizując z początku nieśmiało uwagi swe nad naturą ludzi i bogów („de nature deorum“, „de divinatione“, „de fato“). Ale i tutaj umysł Rzymianina, trzeźwy, praktyczny, zwyciężył nad dociekaniami abstrakcyjnymi filozofii greckiej i zatrzymał się całkowicie na zagadnieniu moralnem człowieka, które w czasach Cycerona nabierać poczęło już nie tylko teoretycznej, ale i praktycznej wartości. Od Farsalu zaczyna się bowiem właściwa filozofia rzymska (Boissier). Zacieśniwszy po utracie wolności sferę swoich zadań życiowych na zewnątrz, umysł rzymski musiał starać się ją rozszerzyć i pogłębić w zakresie wewnętrznym. Filozofia narówni z historyą miała stać się jedyną ucieczką i jedyną obroną przeciw tyraństwu za czasów Cezarów (ingrate principatus nomen). Pisma Cycerona filozoficzne („Tusculanae disputationes“ 5 ksiąg, „de officiis“ 5 ksiąg) są odpowiedzią na nurtujące wówczas zagadnienie w duszy Rzymia-

---

wały się po nim dzieła wymowy i naukowe? Kogo naśladował Cyceron? Co było oryginalnego w jego pismach? Jakie były jego poglądy na państwo? Jaki miała charakter jego filozofia? Odkąd datuje się filozofia rzymnina. I gdy Cyceron udowadnia w pierwszej księdze, że śmierć nie jest żadnym złem, to cały szereg wybitnych mężów, od Brutusa poczynając, którzy w samobójstwie szukali ucieczki od zła publicznego życia ówczesnego, frazes ten stwierdza czynem. Ale, co najważniejsze, w obfitej spuściźnie literackiej, która nam pozostała, w olbrzymiej korespondencyi, która jest wizerunkiem ówczesnego życia, Cyceron przedstawia się nam zawsze, jako świetny pisarz i jako nieporównany stylista. On był twórcą prozy rzymskiej, która odtąd trzyma się zawsze tradycyi Cycerona, jako swego pierwowzoru, i na jego sposób urabia modły swego dalszego kształcenia się. Stąd od czasów Cycerona proza rzymska staje się dopiero naprawdę klasyczną.

§ 58. RZĄDY TRYUMWIRÓW. BITWA POD FILIPPI (42).

Oktawianowi dostało się najtrudniejsze zadanie z pośród tryumwirów. Z przyznanych mu bowiem prowincyi żadna nie była w faktycznem jego posiadaniu. Na Sycylii rządził właściwie pojednany z partyą senatu jeden z synów Pompejusza— Sextus Pompejus, do którego garnęli się proskrybowani. Na morzu partya republikańska rozporządzała silną flotą. Na wschodzie Kassyusz organizował armię i, połączywszy się z Brutusem, przeprawił ją przez Hellespont tracki do Macedonii. Pozostawiwszy Lepidusa w Rzymie, dwaj tryumwirowie, Oktawian i Antoniusz, ruszyli na spotkanie armii republikańskiej. Na równinie w pobliżu miasta Filippi (dziś Drama)

---

ska, i jaki przełom polityczny w niej się odbił? Jakie zasługi Cycerona na polu rozwoju języka rzymskiego i prozy rzymskiej? Co to jest klasycyzm? Jakie zadanie przypadło w udziale Oktawianowi? Dokąd chronili zetknęły się wojska obydwuch partyi—cezaryańskiej i republikańskiej. Republikanie zajęli wzgórza; dostęp do nich utrudniały z południa bagna, a z północy góry nieprzystępne, a przytem mieli połączenie z wybrzeżem — greckim portem Neapolis (dzis. Kavalla). Pozycya Cezaryanów była o wiele gorsza, gdyż musieli zająć błotnistą równinę, aby utrzymać za sobą połączenie z miastem Amphipolis. Oktawian nie był wodzem. W obozie panował głód. Pozycya republikańska wydawała się nie do zdobycia. Ale Antoniusz postanowił przez zbudowanie tamy zbliżyć się do pozycyi nieprzyjacielskiej, następnie zaś przypuścił do niej szalony szturm. Chociaż lewe jego skrzydło zostało złamane przez żołnierzy Brutusa, którzy zbiegli z wyżyn, obóz Kassyusza, słabo zabezpieczony, dostał się w jego ręce. Kassyusz, nie wiedząc o tem, że Brutus zwyciężył, uznał przedwcześnie całą sprawę za straconą i na polu bitwy odebrał sobie życie. Brak energicznego wodza oddziałał fatalnie na losy armii republikańskiej. Brutus nie był żołnierzem, jeszcze mniej miał wiary w zwycięstwo, odkąd przekonał się, że sprawa, za którą walczył, nie miała zwolenników. Antoniusz, mimo nierozstrzygniętej bitwy, potrafił wyzyskać taktycznie jej następstwa i przeciął komunikacyę armii nieprzyjacielskiej z Neapolis. Odcięty od morza Brutus pozostawał bezczynnnie przez dni 20, póki głód i brak wody nie zmusiły armii jego do stoczenia bitwy stanowczej. Skończyła się ona klęską republikanów. Brutus poszedł

---

się proskrybowani? Jakie miała siły partya republikańska na wschodzie? Gdzie rozstrzygnęły się po raz ostatni losy republiki rzymskiej? Jaka była dyspozycya armii pod Filippi, i jaki był wzajemny stosunek sił?

za przykładem Kassyusza i sam pozbawił się życia. Oktawian posłał jego głowę w tryumfie do Rzymu. Po tym zwycięstwie Antoniusz i Oktawian uważali się za panów republiki, a ponieważ nie dowierzali Lepidusowi, zawarli nowy układ, na mocy którego podzielili między sobą zdobycz już bez udziału Lepidusa. Antoniusz zrzekł się Gallii przedalpejskiej, która miała być połączona w myśl woli Cezara z Italią—czyli narówni z nią miała być wolną od podatku i od rekruta. Ponieważ prowincye Cezara, jak Sycylia i Sardynia, pozostawały w rękach wroga, przeto Oktawian miał wejść w posiadanie Hiszpanii, jednej z części działu Lepidusa. Antoniusza zaś wynagrodzono drugą częścią—Gallią narbońską, która odtąd miała zostać połączona z Gallię właściwą (G. comata). Afryka została przeznaczona na wszelki wypadek Lepidusowi. Ale na pierwszy plan wysunęła się znów kwestya zaspokojenia żądań wojska—i w tym celu Antoniusz udał się na wschód, aby wycisnąć nowe podatki, podczas gdy Oktawian miał przeprowadzić nowy podział ziemi w Italii. Równocześnie pierwszemu przypadło w udziale uspokojenie wschodu, gdy drugiemu—wojna z Sextem Pompejuszem. Po bitwie pod Filippi Antoniusz, jako główny zwycięzca, zajął stanowisko najwybitniejsze w państwie — wziął też sobie najznakomitszą część zdobyczy. Oktawian miał zadanie o wiele trudniejsze do wykonania—ale pozostając wciąż w Italii, potrafił utrzymać za sobą to znaczenie, jakie Rzym i Italia wciąż jeszcze zajmowały w państwie.

Jaki był rezultat walki pod Filippi? Jaki był koniec wodzów republikańskich? Dlaczego Antoniusz i Oktawian przeprowadzili nowy podział? Czyja zdobycz była świetniejsza, i kto miał klucz w rękach do sytuacyi

§ 59. RZĄDY OKTAWIANA NA ZACHODZIE. WOJNA PERUZYAŃSKA I WOJNA MORSKA Z SEXTUSEM POMPEJUSZEM.

W czasie nieobecności M. Antoniusza brat jego Lucyusz, oraz żona Fulvia, rozpalili nową wojnę domową, domagając się udziału w łupie. Była to t. zw. wojna peruzyańska (od miasta Perusia, gdzie zamknęły Lucyusza legiony Cezara), ale upokorzony schronił się do brata. Naprężenie stosunków, stąd wynikłe między Oktawianem a Antoniuszem, zostało złagodzone dzięki śmierci Fulvii przez układ w Brundisium, na mocy którego Antoniusz otrzymał cały wschód, zrzekając się obydwuch Gallii na rzecz Oktawiana, Oktawian zaś—zachód z częścią Illiricum, Dalmacyę, tak że linia południkowa, idąca przez Skodrę w Illiryi, miała pozostać granicą między posiadłościami obydwuch; Lepidowi pozostawiono Afrykę. Sojusz miało wzmocnić małżeństwo Antoniusza z siostrą Oktawiana—Oktawią. Obydwaj potrzebowali wzajemnego poparcia dla wojny, im grożącej — jeden z Partami na wschodzie, drugi z Sextem Pompejuszem w Italii. Ten ostatni, zająwszy Sycylię i połączywszy się z flotą republikańską, stał się panem morza. Zagarnął Sardynię i groził ogłodzeniem Italii, i bez tego już zrujnowanej i wycieńczonej wojnami domowymi. W Rzymie wybuchły rozruchy głodowe, które Oktawian omal nie przepłacił życiem, a które stłumiło tylko energiczne i gwałtowne wdanie się Antoniusza. Na razie Oktawian musiał z nim się pogodzić. Za

---

państwa rzymskiego? Co to była wojna peruzyańska? Jaki był ostateczny podział państwa między Oktawianem a Antoniuszem? Kto czwarty został przypuszczony do podziału? Jakie stanowisko zajął Sext. Pompejusz na sprawą Antoniusza zawarto układ w Baii, później potwierdzony na zjeździe osobistym w Micenum, na mocy którego Sextus Pompejusz zatrzymywał Sycylię, Sardynię, Korsykę i Peloponnez, wzamian za co zobowiązywał się ewakuować punkta nadbrzeżne zajęte w Italii i zdjąć z niej blokadę. Na mocy tego układu, zawartego na lat pięć, stanowisko Pompejusza, jako pana na morzu, stało

115. Brama w Peruggii.

się niemal równoznaczne ze stanowiskiem tryumwirów na lądzie. Ale Oktawian dążył do pozbycia się tego rywala, który usadowił się w jego sąsiedztwie. Umiał on sobie znaleźć dzielnych pomocników, ludzi szczerze mu oddanych. Do nich należał

---

morzu? Jaki otrzymał udział i na mocy jakich traktatów? Na czyje prawa on sięgał? Kto był pomocnikiem Oktawiana? Jakie usługi oddawali mu Maecenas? Agryppa? Jak skończył Agryppa swą wyprawę gallijską? Ja-

Maecenas, zręczny polityk i dyplomata, który pośredniczył między Oktawianem a Antoniuszem, oraz Agryppa, wódz pierwszorzędny, który uspokoił prowincyę Gallię od strony Germanów, część ich (Ubiów) przeprawiwszy i usadowiwszy na lewym brzegu Renu (38) w sąsiedztwie późniejszej Kolonii. Wojna, która wybuchła na nowo z Pompejuszem, była z początku nieszczęśliwa dla Oktawiana z powodu braku floty, ale przy pomocy tegoż Agryppy, przyjaciela swego od lat dziecinnych, Oktawian rozpoczął wytężone zbrojenia na morzu, połączone z budową całkiem nowego typu okrętów, które doprowadziły do tego, że niebawem obydwie strony rozporządzały już równą siłą bojową na morzu, każda w liczbie 300 okrętów. Dzięki temu Oktawian nie potrzebował już oglądać się na pomoc ze strony Antoniusza we flocie. Agryppa sam zwyciężył Pompejusza naprzód pod Mylae, a później pod Naulochos (36). Ta ostatnia bitwa na morzu, miała świadków i naocznych widzów w legionach Pompejusza, które porzuciły swego wodza i przeszły na stronę Oktawiana. Po tym

116. M. Vipsanius Agrippa
Biust marmurowy. Muz. Luwru w Paryżu.

---

kie były jego zasługi w wojnie z Sext. Pompejuszem? Jaki był koniec Sext. Pompejusza? Dlaczego upadł Lepidus? Jaki układ zawarli tryumwirowie w Tarencie? Jakie stanowisko zajął Oktawian w Rzymie? Jak daleko zwycięstwie Lepidus, który kooperował z armią Oktawiana, zgłosił swe pretensye do Sycylii, ale również porzucony przez własną armię musiał się zrzec Afryki i udziału w tryumwiracie i przepędził resztę życia w Rzymie w charakterze pontifexa maximusa, który to tytuł Oktawian mu zostawił. Po zwycięstwie nad Pompejuszem i złożeniu z godności Lepidusa Oktawian zajął stanowisko dominujące w tryumwiracie, przedłużonym w międzyczasie na zjeździe w Tarencie znowuż na lat pięć (do 6 stycznia r. 31). Po powrocie do Rzymu starał się uspokoić opozycyę, przywracając działalność magistratów, i robił nadzieję na złożenie godności tryumwira. Popularność Cezara z tego powodu w samym Rzymie niezmiernie wzrosła. Tymczasem na północy Oktawian kontynuuje i kończy podbój Illiryi (35). Legiony jego walczą za Alpami i utwierdzają panowanie rzymskie w dolinie Sawy (zajęcie Siscii oraz Sirmium) i nad Dunajem. Tym sposobem i pod względem militarnym Oktawian na zachodzie mógł się poszczycić zdobyczami, jakie nie przy-

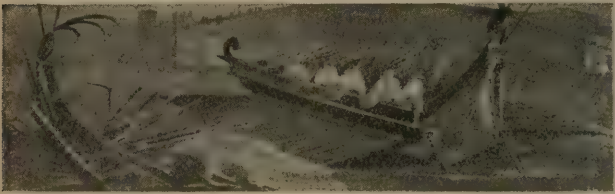

117. Okręty rzymskie. Malowidło ścienne w Pompejach.

---

sięgały podboje jego na północy za Alpami? Czem mógł przeciwważyć znaczenie Oktawiana Antoniusz na Wschodzie? Jakie miał zadania? Co je zwichnęło? Jak urządził Wschód? Jakie ofiary ponosi Rzym na wschopadły w udziale Antoniuszowi na wschodzie w walce z Partami.

§60. ANTONIUSZ NA WSCHODZIE. BITWA POD ACTIUM.

Antoniuszowi przypadł w udziale, jako część spadku po Cezarze, podbój wschodu, i wojna niezmiernie popularna w Rzymie z Partami. Wyprawa ta istotnie dawała mu przeciwwagę w znaczeniu i wpływach wobec Oktawiana w Rzymie. Ale spotkanie z królową Egiptu Kleopatrą w Tarsos, gdzie mu się przedstawiła, jako Afrodyta, w otoczeniu amorków i nimf, przykuło go raz na zawsze do rydwanu królowej egipskiej. Niebawem bierze z nią ślub oficyalny w Antyochii i zwraca jej, jako królowej Egiptu, Cypr, Fenicyę, Celesyryę i część Cylicyi. W Judei osadza na tronie Herodesa, syna Antypatra pochodzenia idumejskiego, Antigonosa zaś Hasmonejczyka, ostatniego przedstawiciela dynastyi Machabeuszów, popieranego przez Partów, zabija. Dzięki Antoniuszowi Egipt rozszerzył swój wpływ na większą część Azyi i na Arabię. Rzymowi zaś pozostały się jedyne prowincye na wschodzie w postaci Azyi i Bitynii. Dopiero w r. 36 Antoniusz przedsiębrał wyprawę na Partów, zapewniwszy sobie pomoc władców Armenii. Istotnie dotarł aż wgłąb Medyi Atropatene, ale po nieudanym oblężeniu stolicy władców medyjskich Praaspy, cofa się, napierany wciąż przez jazdę partyjską aż do Eufratu, odbywając wspaniały zresztą pod względem militarnym odwrót przez pustynię, ale sprowadzający wszelkie skutki

---

dzie na rzecz Egiptu? Jaki był rezultat wyprawy Antoniusza przeciw Partom? Jakie stanowisko zajął Egipt na wschodzie dzięki Antoniuszowi? Jak rozporządził się Antoniusz na rzecz synów Kleopatry? Jakie były plany taktyczne wojny z Partami do zera. Nawet Armenia przeszła pod panowanie Fraatesa IV, króla Partów. Mimo to Antoniusz odbył wspaniały tryumf w Aleksandryi (34), prowadząc, jako jeńca, swego sojusznika, króla Armenii, Artavasdesa, którego obwinił o niepowodzenie swej wyprawy. Usidlony przez Kleopatrę, Antoniusz traci wszelką

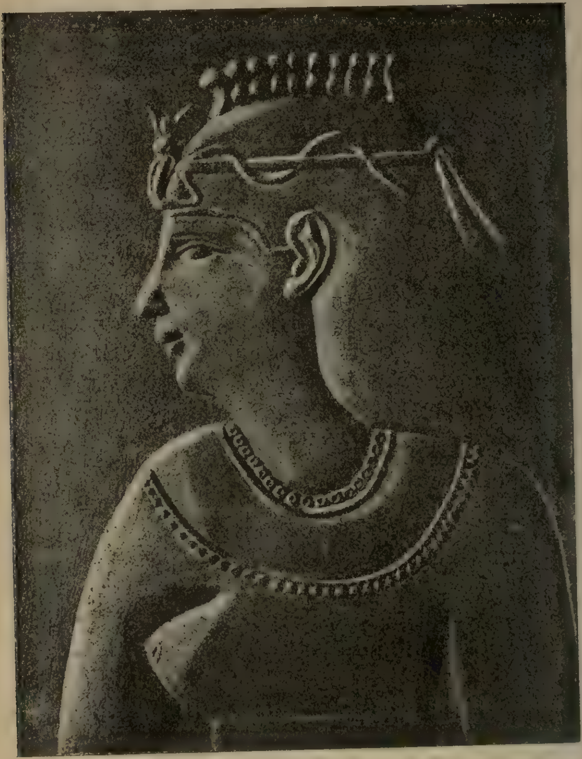

118. Biust Kleopatry. Według płaskorzeźby w Denderach.

styczność z Rzymem i jego sprawami. Kleopatra wyzyskuje jego słabość, aby zapewnić stanowisko swemu państwu na wschodzie, równorzędne z Rzymem na zachodzie. Antoniusz pod jej wpływem i w jej towarzystwie zapuszcza się w plany fantastyczne oderwania wschodu od Rzymu i założenia tutaj osobnego państwa. Do tego miała służyć kooperacya legionów rzymskich i floty egipskiej. Adoptuje synów Kleopatry—Ptolomeuszowi przeznacza Syryę, a Aleksandrowi Armenię oraz przyszłe podboje aż do Indyi. Sam przybiera oznaki zewnętrzne władców wschodnich. Kleopatra ogłoszona została królową króli—Izydą. Antoniusz zaś przybiera tytuł Ozyrysa. W końcu małżonce swej Oktawii posyła list rozwodowy (32). Była to obraza Oktawiana, lecz zarazem i otwarte wypowiedzenie walki. Wobec upływającego terminu drugiego tryumwiratu Antoniusz proponuje złożenie władzy przez obydwuch. Oktawian, pragnąc ostatecznie podkopać dzieło Antoniusza i pozbawić go sympatyi Rzymian, kazał otworzyć testament Antoniusza, złożony w świątyni Westy. Było to niesłychane pogwałcenie praw religijnych, ale Rzym cały dowiedział się o rozporządzeniu ostatnim Antoniusza na rzecz synów Kleopatry oraz pozbawieniu go władzy na rzecz stolicy Egiptu, i zapałał teraz nienawiścią do Antoniusza. Senat ogłosił go za pozbawionego praw tryumwira i prawa ubiegania się o konsulat w r. 31, przeciwko królowej zaś Egiptu uchwalił formalnie wojnę. Antoniusz

---

Antoniusza co do nowej monarchii na wschodzie i nowej stolicy? Co dało powód do zerwania ostatecznego Oktawiana z Antoniuszem? Jakie zapadły uchwały senatu przeciw Kleopatrze i Antoniuszowi? Gdzie nastąpiło zetknięcie armii Antoniusza i Oktawiana? Jaki i Kleopatra zgromadzili całe siły wschodu. W planie Antoniusza było napaść na wybrzeże Italii, ale osłonił je wódz Oktawiana Agryppa od strony morza. Olbrzymia flota Antoniusza zgromadziła się u wybrzeży Grecyi. Sam z armią lądową zimował w Patrae. Tutaj flota jego, zebrana w pobliżu przylądka Actium, przy wejściu do zatoki ambrakijskiej, zetknęła się z flotą Oktawiana, dowodzoną przez Agryppę. Po długim wahaniu Antoniusz przyjął bitwę, chociaż cała jego przeszłość dotychczasowa, jako wodza, opierała się na doświadczeniu w wojnie lądowej, i chociaż i tym razem pragnął utorować sobie tylko drogę z powrotem do Egiptu. Ale zdanie Kleopatry, która nalegała na rozstrzygnięcie walki na morzu, zwyciężyło. W czasie jednak bitwy (2 września 31 r.). Kleopatra, nie chcąc losów swoich uczynić zawisłymi od losów Antoniusza, nagle umknęła, dając swojej eskadrze sygnał do odwrotu. Antoniusz na wiadomość o tem porzucił wszystko i pospieszył w ślad za nią. Rezultatem tej ucieczki wodza był pogrom floty Antoniusza i poddanie się armii lądowej zwycięzcy Oktawianowi. Dopiero w następnym roku wojska Oktawiana z Syryi i z Cyrenaiki posunęły się wgłąb Egiptu i zdobyły Aleksandryę (30 r.). Antoniusz po nieudanej próbie układów i po słabej walce sam przebił się. Kleopatra zaś, daremnie pokusiwszy się o względy zwycięzcy, zażyła truciznę, nie chcąc osobą swoją ozdobić tryumfu Oktawiana w 40-ym roku swego życia. Ofiarą tego przewrotu padł inny

---

był wynik bitwy pod Actium? Co zaważyło nieszczęśliwie na losach bitwy? Jaki był los Antoniusza? Kleopatry? Jakie ostatnie państwo na wschodzie przeszło w ręce Rzymu? Kto był jedynym spadkobiercą całego podboju dwuwiekowego świata przez Rzym?

jeszcze pretendent i współzawodnik do władzy Oktawiana, młodociany Ptolomeusz Caesarion, syn Kleopatry i Cezara. Niezmierne skarby, złupione ze świątyń lub nagromadzone przez władców egipskich, stały się teraz zdobyczą zwycięzcy. Ostatnia próba zatem przywrócenia państwa samodzielnego na wschodzie chybiła. Egipt został podbity i wcielony do Rzymu, chociaż nie w charakterze prowincyi, lecz posiadłości Oktawiana, który nią zarządzał przez swego prefekta. Rzym więc podbił i złączył cały świat starożytny, położony w zlewisku morza Śródziemnego—a cały łup i owoc dwuchsetletniej walki dostał się w ręce syna i spadkobiercy Cezara Oktawiana.

BIBLIOGRAFIA.

Prace zasadnicze:

Th. Mommsen: *Römische Geschichte.* T. II—III. (1855—1856) kończy się na Farsalu; w partyach, dotyczących walki o republikę, poglądy krańcowe i stronnicze.

Nitzsch: *Geschichte der römischen Republik.* T. II (bis zur Schlacht bei Actium) 1885 o poglądach śmiałych i ujęciu syntetycznem, choć mniej oryginalne.

— *Die Gracchen und ihre nächste Vorgänger.* 1847.

K. Neumann: *Geschichte Roms während des Verfalls der Republik*, T. I Vom zeitalter des Scipio Aemilianus bis zu Sulla's Tode (1881) i T. II Von Sulla's Tode bis zum Ausgange der catilinarischen Verschwörung (1884), obraz szczegółowy faktów dla okresu republiki na przejściu do monarchii Cezara.

Rewolucyę Grakchów ze stanowiska źródeł współczesnych rozbiera E. Meyer: *Untersuchungen zur Geschichte der Grakchen* (Kleine Schriften. 1910).

— *Die wirtschaftliche Entwickelung des Alterthums* i *Die Sklaverei im Altertum* (tamże) rozkwit stosunków ekonomicznych w starożytności.

Paul Guiraud: *Etudes économiques sur l'antiquité.* (1905), poświęca uwagę niektórym zagadnieniom ekonomicznym i społecznym Rzymu. (L'impot sur le capital sous la république romaine; Histoire d'un financier romain; L'imperialisme romaine).

Brooks Adams: *La loi de le civilisation et de la decadence.* 1899. W rozdziale: *La république romaine* zajmuje się spadkiem cen i obniżeniem wartości pieniądza.

R. Pöhlman: *Geschichte des antiken Kommunismus und Socialismus.* 2 t. 1893—1901, poświęca uwagę teoryom i poglądom ekonomicznym w starożytności.

Prace statystyczno-geograficzne:

H. Nissen: *Italische Landeskunde.* 2 t. w 3 cz. 1883—1902.

J. Beloch: *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt.* T. I. (1886).

Do dziejów instytucyi i do starożytności rzymskich:

Th. Mommsen: *Römisches Staatsrecht.* 2 t. (Marquardt i Mommsen. *Handbuch der römischen Altertümer.* Cz. III. 1887—1888).

J. N. Madvig: *Die Verfassung und Verwaltung des römischen Staates.* 2 t. 1881—1882.

Ludwig Lange: *Römische Altertümer.* 3 t. III wyd. (1876—1879).

P. Willems: *Le sénat de la république romaine, sa composition et ses attributions. Louvain—Paryż.* 2 t. (1878—1883).

J. B. Mispoulet: *Les institutions politiques des Romains.* 2 t. (1882—1883).

Do dziejów pieniądza:

Th. Mommsen: *Geschichte des römischen Münzwesens.* 1860.

Do dziejów wojskowości i sztuki wojennej oraz krytyka bitew:

Hans Delbrück: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte.* T. I. *Das Alterthum,* 2 wyd. 1908.

Do dziejów wojen na Wschodzie:

Th. Reinach: *Mithridate Eupator, roi de Pont.* 1890, dzieło z ogólnym poglądem na całokształt wypadkow na wschodzie na schyłku republiki, oparte na inskrypcyach i pieczęciach.

Do okresu Cezara najszczegółowszą kroniką wypadków jest dzieło, sposobem biograficznym napisane:

W. Drumann: *Geschichte Roms in seinem Uibergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung oder Pompeius, Caesar. Cicero und ihre Zeitgenossen nach Geschlechtern und mit genealogischen Tabellen,* w nowym opracowaniu przez P. Groebego. 3 t. (1899—1906).

Podbój Galli przez Cezara i stosunki pośród Celtów przedstawia:

G. Bloch: *Les origines. La Gaule indépendante et la Gaule romaine.* (E. Lavisse. *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la révolution).* T. I. Cz. 2. 1900.

Fustel de Coulanges: *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France.* T. I. (1875).

Obyczaje i poglądy Rzymu na schyłku republiki przedstawia:

G. Boissier: *Cicero et ses amis* (przekł. niem. E. Doehlera). 1869.

Do dziejów literatury i kultury:

F. Aly: *Cicero, sein Leben und seine Schriften.* 1891.

A. Holm, W. Deecke, W. Soltau: *Kulturgeschichte des klassischen Altertums.* 1897.

Ostatnie walki Rzymu z Grecyą i na wschodzie:

A. Holm: *Griechische Geschichte.* T. IV. (1894).

J. P. Mahaffy: *A history of Egypt under the Ptolomaic dynasty.* (1898).

Do dziejów historyografii rzymskiej:

W. Soltau: *Die Anfänge der römischen Geschichtsschreibung.* 1909.

Curt Wachsmuth: *Einleitung in das Studium der alten Geschichte.* 1895.

Do początków Augusta i do walk ostatecznych o pryncypat:

August v. Gardthausen: *Augustus und seine Zeit.* T. I, cz. I. (1891).

A. v. Domaszewski: *Geschichte der römischen Kaiser.* T. I. (1909).

V. Duruy: *Histoire des Romains depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'invasion des barbares.* T. III.

W całości zamyka okres Cezara i Augusta; dzieło z nadzwyczajnym talentem pisarskim i z ujęciem wszechstronnym całkowitego rozwoju i przeobrażenia społeczeństwa rzymskiego napisane:

G. Ferrero: *Grandezza e decadenza di Roma.* T. 5. (1907—1908).

Kompendyum krytyczne źródeł i faktów:

B. Niese: *Grundriss der römischen Geschichte.* 1897

CEZARYZM.

§ 1. JEDYNOWŁADZTWO OKTAWIANA.

Bitwa pod Actium i zdobycie Aleksandryi rozstrzygnęły losy świata. Odtąd przestał on dzielić się na dwie połowy — Wschód i Zachód, a został połączony całkowicie w jednym imperium rzymskiem. To nie Oktawian tylko zwyciężył Antoniusza. To zarazem Rzym przełamał dążenia do wyosobnienia się Wschodu za przewodem Egiptu w niezależne polityczne ciało. Tryumf Oktawiana był także tryumfem uniwersalnej polityki rzymskiej. Ale cały owoc stuletnich walk i wysiłków Rzymu dostał się znowuż w ręce jednego człowieka, który się ogłosił spadkobiercą Cezara. Z tego zdawali sobie dokładnie sprawę wszyscy, a najlepiej sam Oktawian. Mógł posiąść władzę, jakiej tylko zapragnął, i faktycznie ją posiadał. Od r. 36 otaczała go nietykalność trybuna. Od r. 31 był wybierany corocznie konsulem. Senat uchwalił dla niego apoteozę. Na jego cześć jeszcze przed powrotem do Italii stawiano posągi. Sytuacya była analogiczna, jak za czasów Sulli, Pompejusza lub Cezara. Każdy z tych mężów stanu wracał do Ita-

DIVVS AVGVSTVS
S C

119. Moneta Augusta.

Jakie znaczenie ma bitwa pod Actium dla dziejów świata? Jakie dążenie Wschodu zostało złamane? Jaka polityka tryumfowała? W czyje ręce wpadł owoc dwuchlii po zwycięstwie, odniesionym na wschodzie, i zastawał Rzym rozpostarty u swoich stóp. Sulla oparł się był jeszcze w rządach na arystokracyi, Pompejusz musiał już zawrzeć kompromis z demagogią, a Cezar, zmiotszy i jedną, i drugą, przywrócił napozór dawny rząd bezpartyjny republikański, w gruncie zaś rzeczy zmierzał świadomie do monarchii. „Za Cezara była tylko republika z imienia — forma bez ciała“, powiada jego historyk („Nihil esse rempublicam appelatonem modo sine corpore de specie“. Swetoniusz. Caes. 77).

W czyje ślady pójdzie teraz Oktawian, to było pytanie, od którego rozstrzygnięcia zależał nie tylko los jego własny, ale i przyszłość cała Rzymu. Mimo bowiem analogii ze swymi poprzednikami co do warunków zewnętrznych zdobycia władzy, była olbrzymia różnica między pierwszem zarzewiem, a ostatnim przebłyskiem wojny 50-letniej domowej, którą zakończył był Oktawian. Przez ten okres czasu Rzym nie tylko przeszedł szereg walk między gienerałami o władzę, nie tylko żył samymi proskrypcyami i konspiracyami politycznymi. Była to zarazem także najgłębsza rewolucya socyalna, jaką Rzym kiedykolwiek przeżywał. Stary Rzym okazał się dość silny na to, aby wciągnąć w swe wyprężone ramiona cały świat starożytny cywilizowany, ale ofiarą tego wysiłku były przedewszystkiem własne jego członki i organa. Dawne instytucye rzymskie, zdatne zupełnie dla celów podboju świata, nie wystarczały wcale do utrzymania go pod władzą Rzymu. Dla tego Cezar

---

i półsetletniej polityki rzymskiej? Jaka była analogia pomiędzy Oktawianem a jego poprzednikami? Jaka była rola każdego z nich? Kto obalił ostatecznie republikę?

dążył świadomie do obalenia dawnego stanu rzeczy. Wzrokiem gieniusza przeszywając mgłę teraźniejszości i odgadując przyszłość, z wiarą fatalną w swoją szczęśliwą gwiazdę, kroczył on po drodze, u której kresu widział podbój całego świata i swoją wszechwładzę, na nim utwierdzoną, ale nie doszedłszy do celu, legł u podnóża posągu swego rywala. Cezar, zmiótszy na drodze swej wszystkie przeszkody, napotkał na ostatnią, najmniej oczekiwaną — we własnych ludziach, i pokonawszy najsilniejszych wrogów, natknął się na sztylet skrytobójczy — ostatnią broń, jaką rozporządzał i miał dla swej obrony potężny i surowy ongi duch republikański Rzymu. I w tem było groźne „memento“ dla jego następcy.

Ze wszystkich tych postaci jedynowładców, o których żeśmy wyżej wspomnieli, postać Cezara była Oktawianowi najbliższą. Przedewszystkiem łączyło go z nim imię i spadek polityczny, którego sam ogłosił się następcą. Ale było to znowuż podobieństwo czysto zewnętrzne. Między Cezarem a jego wnukiem była cała przepaść zarówno pod względem właściwości indywidualnych, jak i drogi oraz karyery życiowej. Cezar był przedewszystkiem człowiekiem, który zawdzięczał wszystko sam sobie. Stąd ta śmiałość i pewność siebie, jakie go cechują; stąd ta szalona odwaga, nieliczenie się, a nawet igranie z niebezpieczeństwem, które ostatecznie przepłacił swoim życiem. Oktawian zawdzięczał wszystko, poczynając od nazwiska, kończąc na znaczeniu politycznym, testamentowi swego dziada. Prawda, że go wyko-

---

Jaki okres przeżywał Rzym? Jaka zmiana rzeczy w nim zaszła? Co nie było dostosowane do tej zmiany? Jaki był plan Cezara? Dla czego się nie udał? Co zatrzymało nał, prawda, że stanowisko mu przekazane nie tylko utrzymał, ale więcej jeszcze, bo wzmocnił. Ale był to już owoc i dzieło przymiotów jego osobistych innych, niźli te, które miał Cezar, — jak ostrożność, rozwaga, cierpliwość i wytrwałość. Cezar był w słowach, jak i w czynach, wybuchowy na podobieństwo żywiołu. O Oktawianie utrzymywano, że nawet rozmowy poufne z przyjaciółmi wprzód obmyślał i przygotowywał na piśmie. Cezar był z przekonań demagogiem, w czynie zaś swym historycznym — rewolucyonistą. Oktawian był to umysł na wskroś tradycyjny, konserwatywny, zachowawczy. Na dolę pierwszego wypadło burzyć, drugiego — odbudowywać. Cezar był żołnierzem, którego marzeniem tak samo, jak Aleksandra W.—były czyny wojenne, podbój świata. Nie wiedzieć, czy prawdą jest, co mu po śmierci przypisywano, że wojna z Partami miała być początkiem nowej olbrzymiej monarchii wielkoświatowej, że na stolicę nowego państwa on upatrzył był sobie nie Rzym, lecz Ilion — w duchu klasycznych snów starożytności, a może Aleksandryę, dokąd go ciągnęła Kleopatra, która później w te same złudne sieci zawikłała męża stokroć mniejszego, choć naśladującego we wszystkiem swego wodza dawnego—Antoniusza. To pewne, że Cezar był z usposobienia mniej Rzymianinem, a więcej kosmopolitą, że łamał szranki ekskluzywności dawnej rzymskiej, otwierał kadry służby w legionach dla cudzoziemców, nadawał prawo obywatelskie prowincyałom. Oktawiana zaś sama walka osta-

---

Cezara na połowie drogi? Co łączyło Oktawiana z Cezarem? Co ich różniło od siebie? Jakie były różnice w indywidualnościach i w karyerze politycznej? Jakie osobiste przymioty posiadał Oktawian? Jaką drogą kroteczna z Antoniuszem rzuciła we wręcz przeciwną kolej. Bitwa pod Actium było to zwycięstwo tradycyjnej polityki rzymskiej nad jej zboczeniami i chwilowymi odstępstwami, wcielonymi w postacie pojedyńczych wodzów. Stąd zwycięzca Antoniusza, Oktawian, musiał być kontynuatorem dawnej polityki Rzymu. Mówiąc dzisiejszymi słowy, Oktawian oparł się na zasadzie, która mimo swego nowoczesnego brzmienia ma bardzo starożytny podkład i ponawia się w różnych wiekach— na zasadzie: „imperyum Rzymskie albo Rzym dla Rzymian“. I tę zasadę wcielił w życie.

§ 2. RESTAURACYA WŁADZY ZA OKTAWIANA.

Oktawian za powrotem do Rzymu odrzucił apoteozę, ofiarowaną mu przez senat, i rozkazał przetopić posągi srebrne, na cześć swoją wystawione. Kult jednak Cezara utrzymał wraz z osobną świątynią i własnym jego flaminem obok flaminów Jowisza, Marsa i Quirinusa oraz osobnymi igrzyskami (luperci) na jego cześć. Nie pretendując o zrównanie we czci ze zburzycielem republiki, nie kusił się też on o stworzenie monarchii. Przykład Cezara nauczył go bowiem, że była to droga nazbyt jeszcze niebezpieczna i karkołomna dla każdego, a nawet i dla rozwoju samego Rzymu niewłaściwa. Ale też nie udawał niczego; nie kładł na siebie fałszywej maski skromności, w jaką go ustroiła cała późniejsza historyografia rzymska, poczynając od historyków

---

czył Oktawian, i jaki był jego cel? Czem przewyższał Oktawian Cezara? Jaki kierunek wytknęła jego polityce walka z Antoniuszem? Czem zapewnił tryumf polityce rzymskiej? Jaka była jego główna zasada polityczna? W czem wyraziło się przeciwieństwo Oktawiana do Ce-

cesarstwa aż do Mommsena. Kierowała nim zimna rozwaga i trzeźwy rozsądek; wiedział on dobrze, co jest możliwe, a co niemożliwe do osiągnięcia. Władzy większej nie pragnął, bo ją posiadał całkowicie. Nie myślał też wcale jej się zrzekać, pragnął ją natomiast uległalizować, i tej tendencyi trzeba przypisać ów doniosły akt, jaki miał miejsce w dwa lata po jego powrocie do Rzymu, 13-go stycznia 27 roku przed Chr. W myśl obietnicy, uczynionej przed 9 laty, Oktawian złożył w ręce senatu i ludu rzymskiego wszystkie swoje godności i całą swoją dotychczasową władzę. Ani senat, ani lud nie przyjęli jego rezygnacyi i prosili go, aby zatrzymał i nadał władzę w swych rękach. Ten akt nie był szczytem obłudy i fałszywej ambicyi Oktawiana, jak go o to posądzono, ani też ze strony współobywatelów Okta-

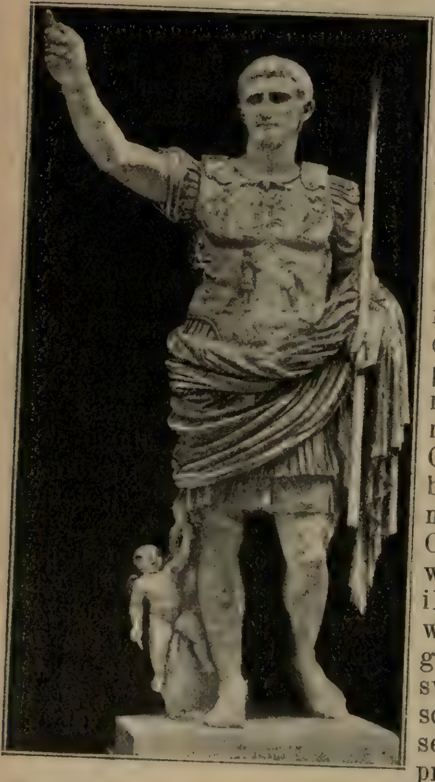

120. Augustus. Posąg marmurowy z Prima Porta. Rzym. Watykan.

wiana nie był oznaką pochlebstwa, ani strachu, jak u późniejszych senatorów wobec władców swoich, cesarzów rzymskich, lecz był to wyraz świadomej i dobrze rozumianej konieczności państwowej. Współobywatele Oktawiana odzwyczaili się już byli od dawnych ambicyi republikańskich rządów. Zanadto natomiast była świeża pamięć wojen domowych i walk między gienerałami. Złożenie władzy przez Oktawiana ani przywróciłoby, ani też zabezpieczyłoby porządku republikańskiego, natomiast rzuciłoby na nowo Rzym w zamęt wojen domowych, z którego znowuż wyszedłby jeden, a może i więcej zwycięzców i pogromców swobody republikańskiej. Czego pragnęło społeczeństwo rzymskie—to pokoju. A pokój ten mógł utrwalić jedynie ten, kto posiadał w swych rękach armię, jedyny istotny czynnik władzy w owe czasy. Dlatego złożenie rządów ze strony Oktawiana było zarazem największym niebezpieczeństwem dla państwa, od którego Rzym uchroniły zarówno zdrowy instynkt obywateli, jak i rozum i zimna rozwaga samego Oktawiana.

Oktawian przyjął napowrót władzę z rąk ludu i senatu rzymskiego, ale nie sam—lecz podzielił się nią z senatem. Senatowi i ludowi pozostawił dawne prawa. Dla siebie zachował tylko to, co na gruncie urządzeń starego Rzymu wykwitło nowego, a więc imperium czyli władzę nad wojskiem. W tem też duchu zostało przeprowadzone rozgraniczenie władzy między jednym a drugimi. Wszędzie tam, gdzie panowanie Rzymu było utwierdzone, senat i lud zatrzy-

---

zara? Jaką cześć odrzucił? Jaka była rola Oktawiana w stosunku do senatu i do ludu? Czy była ona udaną czy też szczerą? W jaki sposób ulegalizował Oktawian swą dotychczasową władzę? Dla czego zrzekał się dawmali swoje prawa i swoją władzę, a więc w Italii i w starych prowincyach. Tam zaś, gdzie było potrzeba bronić zdobyczy lub państwa czyli tam, gdzie stało wojsko — rządził odtąd Cezar. Był to podział prowincyi na środkowe i na kresowe. Na kresach rządził Oktawian z władzą wojenną prokonsularną, która była mu naprzód nadaną na lat 10, później dwukrotnie przedłużaną na lat 5 i na lat 10. Ten stosunek władzy starej do nowej określił pierwszy Mommsen wyrazem dyarchia czyli zasada dwurzędów.

Akt zatem z 13-go stycznia 27-go r. nie był dobrze odegraną komedyą, lecz świadomem dziełem odbudowania republiki. W tym wypadku Oktawian prędzej szedł za wzorem Sulli, jak Juljusza Cezara. Za jego też życią zarówno senat, jak i lud, zachowali w całej pełni swe prawa. Dla ludu wybudował nawet później hale na polu Marsowym, gdzie się odbywały komicya. Nie władcą Rzymu, lecz pierwszym obywatelem—oto, czem chciał stać się Oktawian. W tym też duchu przybrał tytuł princeps senatus — pierwszego męża w senacie, jaki zawsze w Rzymie należał się pierwszemu senatorowi na liście cenzorskiej, a który już przedtem nadawano Pompejuszowi w charakterze odznaki. Pomimo, że nie była to godność żadna ani nowa władza, nazwa ta stała się jednak i na później określeniem oficyalnem stanowiska Oktawiana oraz jego następców w państwie. Władza zatem Oktawiana, która w stosunku do świata całego

---

nej? Kiedy i jaki był akt objęcia nowej władzy? W czyim interesie było utrzymanie władzy ze strony Oktawiana? Jakie ma znaczenie akt zrzeczenia się władzy? Czego pragnęli obywatele rzymscy, i co dawał Oktawian?

miała oblicze imperatorskie, w stosunku do Rzymu i jego obywateli miała swe określenie w pojęciu i w nazwie pryncypatu.

Ponieważ Oktawian odrzucił apoteozę czyli kult boski, przeto senat i lud w nagrodę za cofnięcie swej rezygnacyi ofiarowali mu przydomek Augustus. Był to tytuł osobisty, który stał się odtąd jego imieniem, pod którym stale występuje już w historyi. Nie była to cześć boska, jak u Cezara (Divus Julius). Właściwe znaczenie tego wyrazu (Augustus, po grecku Sebastos) jest świątobliwy (wyraz tylko w dawnym kulcie rzymskim używany). August, odrzucając tytuł bóstwa dla siebie, przeniósł go jednak na państwo. W Rzymie nie zezwalał on nigdy na kult boski swej osoby. W prowincyach natomiast wznoszono na cześć jego świątynie i ołtarze—na cześć jego, ale zarazem i Rzymu (Romy). Nie był to więc kult osobisty, ale kult państwa oraz imperatora — Romy i Augusta. I kult ten pociągnął olbrzymie

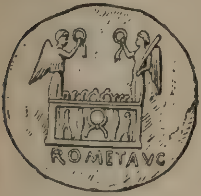

121. Ołtarz Romy i Augusta. Medal.

122. Ara pacis. Moneta bronzowa Domicyana.

Z kim podzielił się władzą? Co zatrzymał dla siebie, a co zostawił ludowi? Co to była władza prokonsularna? Gdzie się ona rozciągała? Co zostawił ludowi i senatowi? Jaki był rodzaj stosunku władzy dawnej i nowej?

następstwa w kierunku utrwalenia wpływu rzymskiego na zewnątrz. Odtąd nad światem panował nietylko August, lecz i Rzym—Roma.

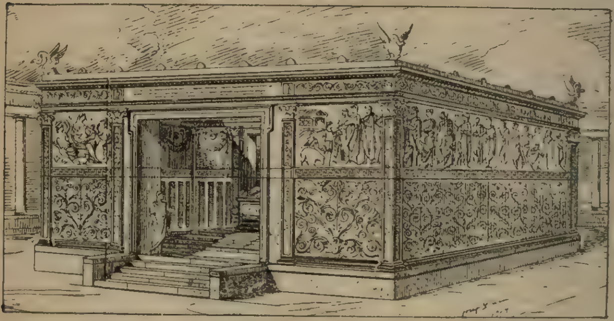

123. Ara pacis Augusta. Rekonstrukcya Durma.

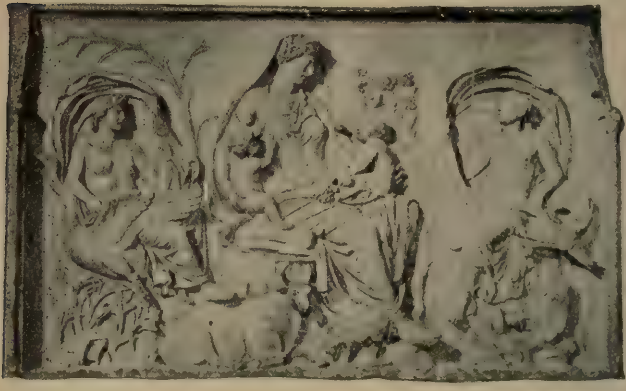

124. Tellus. Bogini ziemi. Płaskorzeźba z Ara pacis. Muz. Uffizi we Florencyi.

Dla uświetnienia tego dzieła pokoju na wewnątrz, którego twórcą był August, senat rozkazał na cześć jego wznieść ołtarz (13—9 r.

przed Chr.), szczątki ktorego dziś znaleziono w głębokości 5 *m* na Corso w pobliżu palazzo Fiano. Była to budowla monumentalna, której rzeźby do dziś dnia stanowią jedne z najokazalszych resztek plastyki rzymskiej z okresu cesarstwa. Postać bogini Ziemi (Tellus) na płaskorzeźbie ołtarza, siedzącej w otoczeniu wszystkich darów jej, była symbolem tego błogosławieństwa, jakie zlewał na cesarstwo Pokój.

§ 3. ROLA I CHARAKTER PRYNCYPATU RZYMSKIEGO.

Chociaż August pragnął odbudować republikę, nie znaczy to wcale, aby chciał naprawdę przywrócić dawny stan rzeczy. Zamiary te jego widoczne są tylko stąd, że nie wprowadzał niczego nowego, jedynie ze starych zasad tworzył nowe formy życia państwowego. Władza Augusta składała się przedewszystkiem z dawnej władzy nad wojskiem czyli prokonsularnej, nadawanej i odnawianej przez senat. To samo powtórzyło się i za jego następcy. Dopiero od Tyberyusza władza imperatora była przekazywana na całe życie na równi z pryncypatem. Różnica jednak między dawną a obecną władzą prokonsularną polegała na tem, że gdy dawniej prokonsul sprawował swą godność w prowincyi, obecnie sam przebywał w Rzymie, prowincyami zaś zarządzał za pośrednictwem swoich zastępców—legatów.

W r. 23 August otrzymał godność dożywotnią trybuna. Była to również instytucya starożytna rzymska, której największymi prerogaty-

---

Jak się nazywała nowa władza? Co znaczy imperator? princeps? Czy to były tytuły monarchiczne czy republikańskie? Jaki nowy przydomek religijny Oktawiana? Co znaczy Augustus? Gdzie oddawano Augustowi kult boski? Z jakim kultem splótł się kult Augusta? Co wami była nietykalność osobista i inicyatywa prawodawcza. Ale znowuż skutkiem wyjątkowego stanowiska osoby Augusta w państwie władza ta jego republikańska otrzymała takie określenie, iż stała się źródłem przyszłego cezaryzmu. W myśl dawnych zasad magistratury rzymskie posiadały cechę nietykalności religijnej. Władza trybuna była majestatem narodu rzymskiego (maiestas magistratus), a wszelki zamach na nią świętokradztwem (sacrilegium). To pojęcie majestatu z zastępcy ludu od czasów Tyberyusza przeniesiono na Cezara. Odtąd wszelki zamach na osobę lub władzę jego był sądzony, jako zdrada stanu lub obraza majestatu. August pierwszy wszedł we wszystkie prerogatywy tego urzędu, które stały się atrybutami jego i jego następców; lecz dla niego zarazem zniesiono wszelkie ograniczenia dawnej władzy trybuna, pochodzące z kolegjalności jej czyli z rozdziału między kilku osób i z prawa intercesyi czyli kasowania uchwał wzajemnego kolegi przez kolegę. Liczba trybunów pozostała ta sama, ale głos ich wobec głosu Augusta stracił wszelkie znaczenie. Z tych dawnych dwuch magistratur, przystosowanych do wymagań czasu i osoby, a więc z władzy prokonsularnej i władzy trybuńskiej, wyrosła późniejsza władza Cezarów. Tytuł imperatora, piastowany dawniej przez wodza tylko od zwycięztwa do dnia tryumfu, teraz był kładziony stale przed jego imieniem na miejscu imienia rodowego (Iulius), który odpadł zupełnie. Przydomek zaś założyciela państwa (Cezar) odtąd

---

oznaczają pojęcia Romy i Augusta, i kto panuje nad światem? Z czego zbudował pryncypat August? Jakie dwie atrybucye republikańskie połączył w swej osobie? Jaka zmiana w znaczeniu imperator i w godności prostaje się nazwiskiem i przechodzi na wszystkich członków domu panującego—nawet na agnatów—podczas, gdy tytuł Augustus stosuje się tylko do princepsa.

Z charakteru wodza (imperator) Augustowi przysługiwało prawo zawierania sojuszów i traktatów. Jemu więc podlegały sprawy zagraniczne—sprawy pokoju i wojny, nadzór nad państwami klientów i utrzymywanie stosunków dyplomatycznych z państwami ościennymi. Każdy prokonsul posiadał dawniej swój własny skarb (fiscus), do którego wpływały dochody z jego prowincyi, i z którego opłacał swe wojsko. Teraz August zakłada już nie swój skarb prywatny, ale skarb państwowy (fiscus Caesaris lub po prostu fiscus), zupełnie odrębny od skarbu publicznego, zarządzanego przez senat (aerarium). Idą nań wkłady państw sojusznych i wkłady obywateli, tudzież Cezara. (Sam daje na jego założenie 170 milionów sestercyi). Jako wódz, miał prawo bić swoją monetę, i bije — złotą i srebrną na koszt fiscusa, podobnie jak senat bije własną na rachunek skarbu (aerarium).

Z władzy prokonsularnej w prowincyach rządy Cezara stopniowo rozszerzają się i na Rzym oraz Italię, ale dzieje się to drogą zwykłej kumulacyi urzędów, i trzeba przyznać, że za Augusta przeważnie jest wywołane potrzebą państwową. I tak, w r. 22 straszny głód i nieporządki, stąd wybuchłe w Italii, zmusiły Augusta do objęcia zarządu nad dowozem zboża (cura annonae), który należał dotychczas do agend służby

---

konsularnej? Jaki charakter ma władza trybuńska? Czego stała się ona źródłem za cesarstwa? Co to jest majestat rzymski i majestat Cezara? Z jakich dawnych magistratur składa się jego nowa władza? Jaki nowy edylskiej. Ale przez to w ręce Cezara przeszła organizacya wewnętrzna miasta. Dołączył on do niej w dwa lata później (r. 20) zarząd nad drogami publicznemi (cura viarum), w roku zaś 11 nad wodociągami (cura aquarum). Raz wszedszy na drogę organizacyi i opieki nad miastem, ujął on w swe ręce całą gospodarkę miejską, jak budowle publiczne (cura operum locorumque publicorum), kanalizacyę i bulwary nadbrzeżne (cura riparum et cloacarum), policyę tudzież straż ogniową. Wszystkie te sprawy wymagały tysiąca urzędników, dawnych lub świeżo utworzonych, jak poczta (praefectus vehiculorum), policya (praefectura urbis), straż ogniowa (praefectura vigilium), które tym sposobem stały się podwładnymi już nie senatu, lecz Cezara.

Uzupełnieniem jego godności dawnymi tytułami było przyjęcie nadzoru nad moralnością (tribunus morum 19 r. przed Chr.) i charakteru kapłańskiego (pontifex maximus 12 r. po Chr.). Tym sposobem pomimo dualizmu nominalnego cała władza faktyczna przeszła w ręce Cezara. Mógł on nawet przeprowadzić pierwsze opodatkowanie powszechne (6 r. po Chr.) na rzecz skarbu publicznego: 5% od spadku i 10% od tranzakcyi kupieckich (kupna i sprzedaży), mimo wielkiego oburzenia współobywateIów z powołaniem się, co prawda, na acta Juljusza Cezara, jako nowego Quirinusa. Ale to jedynowładztwo Cezara nie było uzurpacyą, ani tyranią, lecz władzą ulegalizowaną republikańską. Narzucone siłą faktu pochodziło ono z wyboru. Cezar był władcą nie

---

przydomek? Jakie nowe nazwisko rodowe dla członków domu panującego? Jaki tytuł princepsa? Jaki zakres władzy imperatora? w sprawach zagranicznych? skarbowych? monetarnych? Jaką drogą doszedł August od z łaski bożej, (jak na wschodzie), lecz z łaski ludu i senatu. Jego wola nie była prawem, lecz w zasadzie opierała się na prawie, którego stróżem był senat i lud, a wykonawcą Cezar. To inna rzecz, że stosunek ten prawno-państwowy później—zwłaszcza za następców Augusta—zmienił się że wręcz na odwrót, to Cezar rozkazywał, a senat, nawet nie lud, niewolniczo go słuchał, ale rozkazy swe Cezar wydaje zawsze przez senat i w imieniu ludu, za ktorego mandataryusza się przedstawia. Nawet skarbem państwowym zarządza August nie na własny rachunek, lecz za wiedzą i wolą senatu, któremu zdaje sprawę z jego zarządu.

Tak dokonała się zmiana najistotniejsza rządu, jaka kiedykolwiek zaszła w dziejach Rzymu. Pryncypat, pomyślany, jako restauracya republiki, wykwitł i rozwinął się w całkiem nową formę rządu, którą nazywamy cezaryzmem lub cesarstwem. Pomimo wzmożenia a nawet spotęgowania do olbrzymich rozmiarów władzy jednostki w państwie, cezaryzm jest w gruncie rzeczy formą rządu demokratyczną, gdyż opiera się na ludzie, i dlatego można go uważać za wytwór oryginalny państwowy Rzymu, który się przyjął na zachodzie i dostosował do energii i działania ludów zachodnich, a nawet i dla dzisiejszych czasów pozostał ideą polityczną żywotną, która wraca w państwach najbardziej konstytucyjnych i demokratycznych, jak naprzykład pod nazwą imperyalizmu w Anglii, a poniekąd w Stanach Zjednoczonych Północnej Ameryki. I odwrotnie, sta-

---

władzy prokonsularnej do władzy wewnątrz w Rzymu? Co wywoływało potrzebę kumulacyi urzędów? Jakie objął gałęzie gospodarki miejskiej? Jakimi godnościami dawnymi republikańskimi uzupełnił swą władzę? Jakie nowi on przeciwieństwo do monarchii jedynowładczej, ale despotycznej i niwelującej, która ma swe pochodzenie na wschodzie i do dzisiejszego dnia tam się w swych różnych typach i formach przechowała. Ale twórcą tej władzy zachodniej — imperium — nie był ten, od którego ona nazwę otrzymała (Juljusz Cezar), lecz jego spadkobierca August. Stworzył on nową formę życia państwowego, która przetrwała daleko dłużej, aniżeli Rzym, aniżeli starożytność. Ale i Rzymowi dał on doskonałą organizacyę państwową, której zawdzięczał on swój rozwój w przeciągu trzech stuleci, a w ciągu tego okresu czasu, mimo obrazu strasznych okrucieństw Cezarów i upodlenia oraz zwyrodnienia ludu rzymskiego, chwile takiej świetności i rozkwitu nie tylko jednego kraju i miasta, lecz i całego świata cywilizowanego, na które trzeba czekać lat tysiące. Dla tego choć August nie był żadnym zdobywcą, jak Aleksander W. lub Cezar, należy on do typu największych organizatorów, jakich ludzkość kiedykolwiek wydała. Oceniali to współcześni i rozumieli doniosłość przewrotu, jaki się za ich życia dokonał. Od niego też, a właściwie od dnia utworzenia pryncypatu (13 stycznia 27 r. przed Chr.), rozpoczyna się nowa era (anni Augustorum), według której zaczyna się kalendarz eponimiczny cesarstwa.

§ 4. ORGANIZACYA IMPERIUM.

Czyn Augusta wyrastał już nie na podłożu dawnego państwa rzymskiego, zamkniętego w obrę-

---

godności cenzorskie i kapłańskie? Kto pierwszy opodatkował obywateli rzymskich na rzecz skarbu publicznego i na mocy jakiego prawa? Jakie pierwsze podatki pośrednie wprowadził August w państwie rzymskiem?

bie jednego miasta, obwodu, a nawet kraju, lecz na podłożu całego państwa, którego obszar obejmował cały prawie świat ówczesny cywilizowany. Jeżeli z tego punktu oceniamy działalność pierwszego z Cezarów rzymskich, to zasługa jego wydaje się olbrzymią. August bowiem pierwszy zorganizował imperium rzymskie nie w pojedyńczych jego częściach i nie na jednej lub na drugiej granicy, lecz jako całość.

Dotychczasowa polityka rzymska na zewnątrz była ekspanzywna; teraz chodziło o to, aby obok lub w miejsce ekspanzyi przyszła intensywna praca w kierunku wcielenia i zespolenia kresów z państwem. Rzym do czasów Cezara rozszerzał się przeważnie w kierunku krajów, nad morzem Śródziemnem położonych. Były to kraje o starej kulturze, żyjące tem samem życiem, co i Rzym, i wzajemnie na siebie zdawna oddziaływające. Jak mistrzynią wiedzy i sztuki w dziejach Rzymu była Grecya, tak Wschód znów był źródłem jego bogactw—przemysłu i handlu, a po części urządzeń gospodarczo - społecznych. Z innych krajów—Hiszpania była dostarczycielką kruszców, jak Sycylia, Egipt, a po części Afryka—dostawczynią zboża. Wszystkie te kraje złożyły się razem na wzrost materyalny i umysłowy Rzymu; bez nich wielkość, nawet polityczna, Rzymu byłaby nie do pomyślenia. Ale Cezar odkrył dla ekspanzyi Rzymu nowe horyzonty. Być może, iż idąc za tradycyami hellenizmu klasycznego marzył on o podboju Getów, Scytów, Partów, Indów;—w rzeczywistości dokonał on rzeczy o wiele

---

Jaka różnica między monarchią a pryncypatem? Skąd pochodzi władza królewska a princepsa? Czyim mandataryuszem był August? W czyim imieniu rządził i przez kogo swoje rozkazy wydawał? Komu zdawał sprawę ze donioślejszej—otworzył Rzymowi Gallię, zetknął granice Rzymu z Germanami, a może nawet Słowianami, a tym samym odkrył dzisiejszą czyli współczesną Europę. Jak ukształtują się losy tego świata zachodniego, to była największa zagadka, w obliczu której stanął Rzym, stanęła cała przyszłość świata. Od jej rozwiązania zależały losy cesarstwa. Nie na wschodzie, lecz na zachodzie była przyszłość Rzymu. I August tę ideę uchwycił trafnie. Planów zdobywczych za

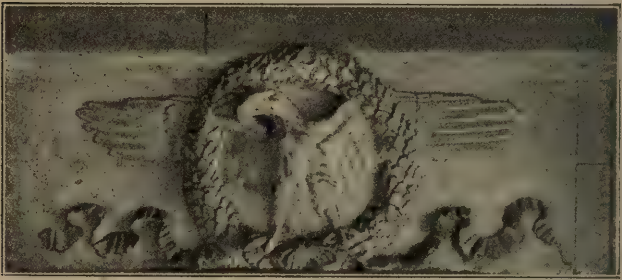

125. Orzeł cesarski. Płaskorzeźba z czasów Trajana.

Eufratem wyrzekł się zupełnie. Za wyjątkiem drobnego, lecz ważnego ze względu na swoją pozycyę przejściową z Syryi i Azyi Mniejszej do Mezopotamii — królestwa Kommagene nabytków wszelkich w Azyi zaniechał, a zwrot sztandarów (orłów) i jeńców, zabranych w wyprawach nieszczęśliwych Krassusa i Antoniusza na Partów, uważał za dostateczne zadosyćuczynienie dla honoru rzymskiego.

---

swych rządów? Jak się nazywała zmiana w ustroju politycznym Rzymu, jaką spowodował August? Co on zawdzięcał Cezarowi, a co Angustowi? Czem się różni cezaryzm od despotyi starożytnych? Gdzie siedziba pierw-

Inna rzecz na zachodzie, a raczej w Europie. Europą było dla cesarstwa ówczesnego to wszystko, co leżało na północ od Alp. Tutaj, jak od zachodu podstawą działania Rzymian była Gallia narbońska, skąd docierali do Renu, tak znowuż od wschodu podstawą ich działania była prowincya Illiricum, po części Macedonia i Tracya, skąd docierali do rz. Dunaju. Cezar utwierdził był panowanie Rzymian w Gallii aż po Ren. Na barki przeto Augusta spadał teraz ciężar utwierdzenia posiadania Illiricum. Dokonali tego dzieła dwaj pasierbowie Augusta (synowie Liwii): Tyberyusz, późniejszy cesarz, i Drusus, jego brat oraz ulubieniec Augusta. Tutaj, na północy od Alp, w dzisiejszej Szwajcaryi, Tyrolu i południowej Bawaryi, mieszkały plemiona retyckie i wendylickie. Obydwaj wodzowie rzymscy przedsiębrali na nie atak skombinowany. Podstawą dla niego były Alpy, jak nigdy przedtem może nie zużytkowane dla celów strategicznych. Tyberyusz, który był namiestnikiem Gallii, podał dłoń od strony Helwecyi Drususowi, który posuwał się doliną rzeki Adygi (na przełęcz Brennera). Czółna Windelików walczyły ze statkami (trierami) rzymskimi na jeziorze Bodeńskim. Ostatnią walną bitwę stoczono niedaleko źródeł Dunaju, ale Recya, Windelicya zostały utrzymane przy państwie rzymskiem. Ślady tych zwycięstw pozostały, być może, w nazwach miast, jak Augsburg (Augusta Vindelicorum)—północny kraniec drogi, biegnącej przez Alpy z Italii doliną Adygi, jak Aosty (na przejściu z Italii do Francyi

---

szej formy rządu, a gdzie drugiej? Czyim tworem oryginalnym jest cesarstwo i do jakiego typu społeczeństw się stosuje? Jakie są zasługi Augusta w dziejach świata? w dziejach samego Rzymu? Jaki był zakres orgadoliną Dory Baltei). Niektórzy przypisują to samo pochodzenie nazwie Alp Julijskich (od rodu Juljuszów). Tu był bowiem punkt wyjścia, skąd posuwali się Rzymianie od wybrzeży morza Adryatyckiego w kierunku średniego i dolnego biegu rz. Dunaju dla podboju Noricum (dzisiejszej Illyryi i Karyntyi), jak i od wybrzeży illirskich dla podboju Pannonii. Doliną rz. Kulpy posuwając się, Rzymianie dotarli do Sawy. Tutaj już za Cezara Siscia (Sziszek) stała się placówką ich podbojów. Stamtąd posunęli się doliną Sawy aż po Dunaj; miasta, jak Sirmium (dziś Mitrowice) na przejściu przez błota Sawy do Dunaju—i dalej doliną rz. Dunaju wgłąb Pannonii, miasta, jak Aquincum (dziś Buda), Carnuntum (Petronell), znaczą ich granice. Te nowe placówki nad Sawą i nad Dunajem są zarazem punktami wyjścia dla poczynających się walk Rzymian z Dakami. Ten lud najezdczy, mieszkający w dzisiejszym Siedmiogrodzie, stykał się bezpośrednio z Moezyjczykami lub Mizyjczykami, sąsiadami swymi na prawym brzegu Dunaju aż po jego ujście i po góry Bałkańskie na południe. W czasach, kiedy rozpoczynają się jego walki z Rzymianami, zaczyna się on na dobre organizować. Za Cezara książę Buruista (Boerebistas) połączył Daków z Myzami. Za Augusta związek między Dakami a Mizyjczykami rozpadł się. Dzielą się oni na liczne księstewka. Podboju Mezyi Rzymianie dokonali od strony Macedonii. Tym sposobem za Augusta prawy brzeg Dunaju był w całości przyłączony do państwa rzymskiego, ale poza Dunaj

---

nizacyi państwa za Augusta? Kto pierwszy zorganizował imperium, jako całość? W jakim kierunku rozszerzał się Rzym przed czasami Juliusza Cezara? Co czerpał Rzym z krajów starożytnej kultury? W którą stronę legiony nie posunęły się. Umierając, August zostawił na miejsce dawnej prowincyi Illiricum 5 wielkich obwodów administracyjnych. Była to Recya, Noricum, Dolna Illirya, albo Pannonia, górna Illirya albo Dalmacya oraz Mezya. Zarządzali nimi jego zastępcy czyli legaci. W nowoprzyłączonych krajach, jak w Recyi, Noricum, właśni intendanci Augusta—procuratores, praefecti. (Od jednego z takich dziedzicznych prefektów, C. Juliusa Cottiusa, otrzymały swoją nazwę Alpy Kottyjskie).

Niewłaściwe więc jest nazywać polityki zewnętrznej Augusta zrzeczeniem się rozszerzenia granic państwa. Jeżeli chodzi o politykę ekspanzywną w duchu helleńskim na wschodzie, to August z niej zrezygnował. Inaczej jednak w Europie. Tutaj, nietylko w krajach naddunajskich, ale i za Renem polityka Rzymu miała i nadal charakter zdobywczy. Prowadził ją naprzód 25-letni pasierb Augusta Drusus, a po śmierci przypadkowej tego dzielnego i rokującego wielkie nadzieje młodzieńca, zadanie to spadło na brata jego, Tyberyusza. Drusus podbił Fryzów, Batawów i, utwierdziwszy się nad dolnym Renem, starał się przeniknąć w głąb Germanii Środkowej od strony morza w kierunku linii rzecznych Amizy, Wezery i Łaby — przeniknięcie bowiem w głąb Niemiec od Renu było niemożliwe ze względu na przeważnie lesisty, błotnisty i bezdrożny charakter tych miejscowości. Jak wypełnił to zadanie, widać z uchwały, na mocy której senat po śmierci nadał jego rodzinie przydomek Germa-

---

popchnął rozwój dziejowy Rzymu—Cezar? Kto pierwszy utorował Rzymowi drogę wgłąb Enropy? Gdzie był punkt ciężkości zarządu państwem? Jaką polityką prowadził August na wschodzie? Jakie poczynił tam nabytki i jak nicusów, oraz z łuku tryumfalnego i epitaphium, które na jego cześć kazał zbudować August w Moguntiacum (Moguncyi). Drusus pierwszy z legionami rzymskimi dotarł był do Łaby i Soliwy. Tu,

126. Łuk Drususa.

w głębi Niemiec, były siedziby Cherusków. Stamtąd drogą lądową na Aliso łączył się ten obszar

---

zakończył walkę z Partami? Jaka była jego polityka na zachodzie? Gdzie była główna podstawa podboju Europy przez Rzym? Kto dokonał podboju? Jacy byli główni z obwodem rzymskim w Castra Vetera (niedaleko ujścia rz. Lippe). Po śmierci Drususa (9 r. przed Chr.) Tyberyusz kontynuował politykę zdobywczą swego brata. Przekroczył on Ren, podbił Cherusków. Od strony morza i lądem dotarł do Łaby, której plemiona lewobrzeżne, jak Cymbry, Semnonowie, poddali się władzy Augusta. Podbój Germanii był uważany za dokonany, a centrem zarządu prowincyi stała się Kolonia w kraju Ubiów, gdzie ołtarz na cześć Romy i Augusta był znakiem panowania rzymskiego. Ale względy familijne i inne plany Augusta co do następstwa władzy po sobie spowodowały odwołanie Tyberyusza. Już August bowiem trzymał się zasady, która stała się obowiązującą później dla jego następców, aby stanowisk wybitnych i eksponowanych, zwłaszcza w zakresie wojskowym, nie powierzać nikomu innemu, jak członkom rodziny cesarskiej. Z odwołaniem przeto Tyberyusza, w braku następcy, polityka zaborcza Rzymu za Renem stanęła. Najpotężniejszym z plemion ówczesnych germańskich byli Markomannowie, plemię szwabskie, między górnym i środkowym Menem a górnym Dunajem zamieszkałe. Pod wpływem natarcia rzymskiego w środkowych Niemczech cofnęli się oni dalej ku południowemu wschodowi, do Czech i do Moraw, i tutaj utworzyli potężne państwo, które sięgało swym wpływem z jednej strony po Dunaj i Morawę, z drugiej po Las Hercyński i góry Smereczane. Mimo swego izolowanego położenia (w Czechach), Markomannowie podlegali już wpływom Rzymu, a kupcy

---

wodzowie Augusta? Jakie były podboje na północ od Alp? Jakie ślady ich przetrwały w nazwach dotychczasowych? Jakie były podboje nad Dunajem? Skąd poczynają się podboje Rzymu w dolinie Sawy i rzeki Du-

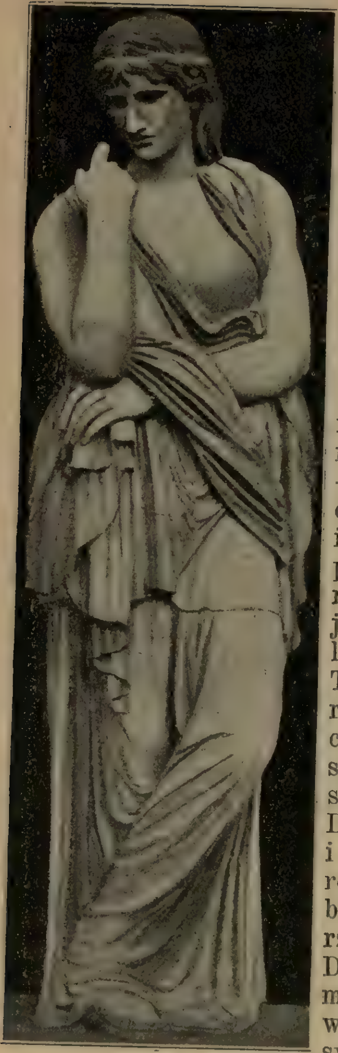

127. Posąg barbarki, t. zw. Thusnelda. Marmur. Muz. we Florencyi.

rzymscy, nie zważając na zakazy, dowozili broń do ich siedzib. Ich książę Maroboduus był wychowany w Rzymie. Po powrocie zaś do ojczyzny zorganizował państwo, które obejmowało nawet plemiona północne, jak Semnonów między Łabą i Soliwą, jak Silingów na Śląsku i Guttonów (nad Wisłą), na sposób rzymski. Nie tyle siłą swoją materyalną wojskową — mimo, że bardzo znaczną — co pozycyą swoją między Germanią, Noricum i Pannonią zagrażało ono posiadłościom Rzymian nad Renem i nad Dunajem. Dla tego, gdy w 10 lat po swem odwołaniu Tyberyusz na nowo objął rządy prowincyą, wówczas rozpoczął on atak skombinowany na państwo Marboda od strony Dunaju (Carnuntum), jak i Menu. Powstanie narodowe jednak, jakie wybuchło na tyłach armii rzymskiej, w Pannonii i Dalmacyi, zmusiło Rzymian do skierowania w te strony wszystkich swoich wysiłków i do zawarcia pokoju z Marobodem na warunkach równych z równym. Powstanie to po długiej i zaciętej walce, prowadzonej metodycznie przez Tyberyusza przy pomocy bratanka Germanicusa, zostało zdławione (9 r. po Chr.), ale z chwilą ukończenia walki nad Dunajem nowy pożar wojenny wybuch nad Renem. Na miejsce Markomannów i Maroboda występuje nowy bohater germański Arminius, wódz plemienia Cherusków (nad górną Wezerą). On to w chwili, kiedy cesarz August, zajęty stłumieniem powstania na południu, postawił na czele legionów giermańskich niedołężnego wodza (także członka domu cesarskiego), w osobie Publiusa Quinctiliusa Varusa, podniósł sztandar buntu i na czele różnych ple-

128. August, tryumfujący nad barbarzyńcami. Relief na dzbanku srebrnym. T. zw. skarb z Boscoreale.

---

naju? Jakie główne placówki Rzymu na północnym wschodzie? Kto byli Dakowie? Myzyjczykowie? i kiedy poczynają się organizować? Kto był książę Buruista? Kiedy i skąd dokonał się podbój Mezyi? Jaka była mion germańskich (Brukterów, Marsów, Chattów, Cherusków i t. p.), napadł na Rzymian, cofających się na wieść o powstaniu, z głębi kraju Cherusków na Aliso w kierunku Castra Vetera, i w bezdrożnych przejściach Lasu Teutoburskiego zadał im ciężką klęskę (9 r. po Chr.). Około 20 tys. rzymskiego żołnierza poległo. Varus w obliczu tej klęski sam odebrał sobie życie. Ale i Arminius długo nie utrzymał się na czele Germanów i zginął w walkach domowych. Po nim nawet nazwa Cherusków znika w historyi. Na ich miejsce występują Chattowie. Ale od klęski Varusa Rzym zrzeka się swej polityki zdobywczej za Renem, cofa się i broni już tylko linii Renu. To cofnięcie się uratowało niezależność narodową Germanów, i dlatego Arminius uchodzi dziś jeszcze za pierwszego bohatera narodowego Niemiec. W gruncie rzeczy jednak to cofnięcie się Rzymu na zachód było opóźnieniem kultury Germanów i całej Europy środkowej o kilka stuleci. Jeszcze raz wprawdzie był mianowany wodzem legionów nad Renem Tyberyusz, wspierany przez syna Drususa Germanicusa, i jeszcze raz za życia Augusta przechodził on Ren, ale w charakterze cesarza sam Tyberyusz zrzekł się już całkowicie podboju Germanii. On to podzielił komendy nad Renem na dwa korpusy: jeden w Castra Vetera (Fürstenberg pod Kauten), drugi w Moguntiacum, odpowiednio do podziału Germanii na dwie części—Górną i Dolną (Germ. superior et inferior).

---

granica państwa rzymskiego na północy za czasów Augusta? Jak utwierdził panowanie swoje w Europie August? Jaki był zarząd świeżo przyłączonych krajów? Jaka była polityka cesarstwa nad Renem? Kto ją prowadził? Kto był Drusus? Jakie są jego podboje? Kto podbił Germanię i za co otrzymał tytuł Germanicusa Drusus? Jakie były plany podboju Rzymian? Kto był

§ 5. RZYM—STOLICĄ CESARSTWA.

August poświęcał wiele trosk swojemu imperium. Sam objeżdżał często prowincye, jak Wschód, Hiszpanię, Gallię oraz urządzał je. Ale głównym przedmiotem jego troski i pieczołowitości był sam Rzym. Dotychczasowych polityków i mężów stanu rzymskich wszystko ciągnęło na wschód. Tam były wielkie miasta, jak Antyochia, Aleksandrya, które naprawdę zasługiwały na miano stolic świata. Tam było siedlisko sztuki i przemysłu, ognisko handlu i bogactw oraz centra wyrafinowanego życia i użycia. Rzym natomiast do czasów Augusta był czem, kto chce, władcą świata, pierwszą potęgą militarną, wzorem państwa-miasta w znaczeniu greckiego polis, ani jednak imponował swymi rozmiarami, ani liczbą ludności, ani budowlami, ani pomnikami, ani wreszcie życiem swoim wielkomiejskim. Dopiero od czasów Augusta datuje się nowa era w rozwoju Rzymu—era przeobrażenia jego w wielkie miasto. Dotychczasowy Rzym nie odpowiadał ani ambicyi Juliusza Cezara, ani nawet snom o potędze Antoniusza. Cezar w duchu swych wszechpotężnych planów marzył o założeniu nowej stolicy świata. Antoniuszowi wystarczała siedziba faraonów — Aleksandrya. August, utwierdzając panowanie Rzymu na zachodzie, chciał pokazać, iż Rzym potrafi dorównać, nawet prześcignąć wschodnie stolice, i dlatego położył podwalinę pod przyszły wielki Rzym — Rzym Cezarów i Rzym Papieży, którego ruiny do dziś dnia wprawiają w podziw i zdumienie świat cywilizowany.

---

następcą Drususa? Dla czego Tyberyusz został odwołany? Jaka powstaje pierwsza organizacya państwowa Germanów? Kto był Maroboduus? i jak daleko sięgało

§ 6. A) RZYM PRZED AUGUSTEM.

Przez pięć stuleci od upadku królestwa Rzym bardzo słabo rozwijał się. Na dworach królików helleńskich, jak Filipa V macedońskiego, podrwiwano sobie nawet z niepokaźnego wyglądu tej stolicy wielkiego państwa. Już wprawdzie od połowy III-go st., a może wcześniej do Rzymu przenikały wpływy kulturalne obce wraz z potrzebami komfortu oraz z wysubtelnionym smakiem artystycznym i rozmaitymi zapożyczeniami w sposobie życia codziennego. Ale wpływy te dostawały się przedewszystkiem na dwory arystokracyi, zmieniały sposób życia i otoczenie tylko nielicznej garści znakomitych rodów, jak Scypionów, Caecyliów, Aemiliów; nie wyrażały się natomiast ani w formach budowli publicznych, ani w zewnętrznym wyglądzie ulic, ani tem mniej jeszcze w świadomym artystycznym przyozdabianiu miasta i powiększaniu jego przestrzeni. Nawet na samym już schyłku republiki Rzym był miastem brudnym i ciasnym, z ulicami krętymi i wijącymi się wśród pagórków i dolin. Nie tylko nie mógł iść w porównanie z Aleksandryą lub Antyochią, — miastami, o wielkich szerokich i równoległych ulicach, tudzież prospektach (alejach—avenue), ale nawet z poblizką Kapuą, położoną na równinie. Domy były zbudowane przeważnie z cegły niepalonej lub kamienia łupanego. Zwyczajem starożytnym (prw. str. 19 rys. 16) dom cały był ogrodzony na zewnątrz, i wszystkie jego pomieszkania zwrócone były nie do frontu, czyli do ulicy, lecz do wnętrza—

---

jego panowanie? Jakie były jego walki z Rzymianami? Kto zgniótł powstanie pannońsko-dalmackie? Jakie państwo wybija się na pierwszy plan w Germanii na miejdziedzińca, służącego zarazem za salę przyjęć (atrium), wyłożonego posadzką, przeważnie mozaiką, ozdobionego posągami, często z sadzawką po środku (piscina). Taka posiadłość nazywała się insula. Uboższa ludność gnieździła się w domach wielopiętrowych, przyczem wejścia wspólnego dla wszystkich nie było, lecz każde mieszkanie miało osobne schody od ulicy. Ten system koszarowy domów nietylko szpecił ulicę, ale przełado-

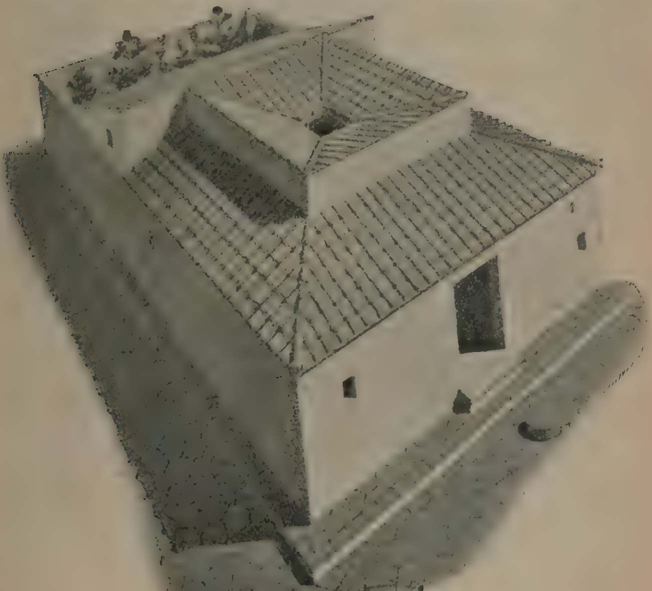

129. Dom italski w kształcie atrium. Rekonstrukcya Man'a.

---

sce Markomannów? Kto był Arminius? Gdzie zadał klęskę Rzymianom? Jakie znaczenie posiada bitwa w Lewywał je i zagradzał. Ciasnotę ulic potęgowały niezliczone sklepy, któremi były w dawnych czasach wyłącznie budy, ławki, stragany,—z materyałów łatwo-palnych zbudowane. Stąd bardzo często były pożary, po których jednak miasto za każdym razem powracało do swego wyglądu poprzedniego.

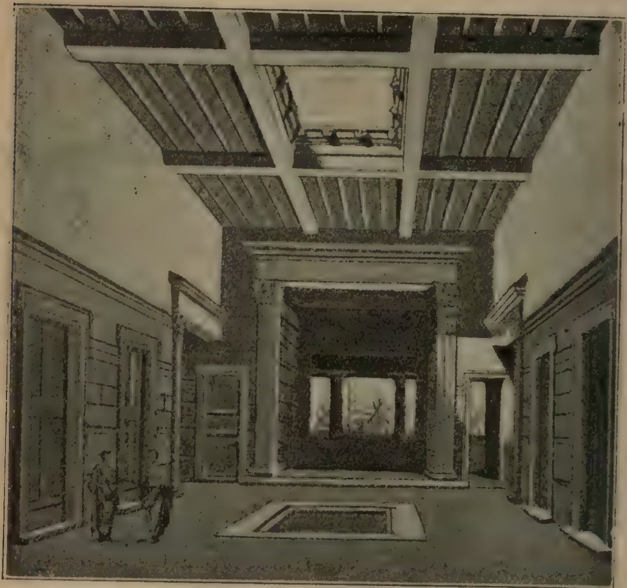

130. Atrium w t. zw. domu Sallustyusza (Casa di Sallustio) w Pompejach. W głębi tablinum i widok przez okno na peristyl. W środku sadzawka (impluvium). Rekonstrukcya według Man'a.

---

sie Teutoburskim? Jaki był podział Germanii? Jaka była troska Augusta o imperium, a o miasto Rzym? Co ciągnęło władców Rzymu na wschód? Które miasta były

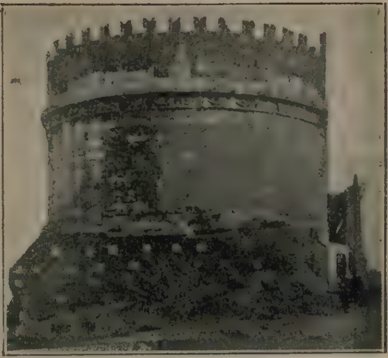

131. Grobowiec Cecylii Metelli (I w. przed Chr.). Średnica 20 *m*. Krajnik zębaty z 13 w.

132. Grobowiec Eurysacesa.

Z budowli prywatnych z czasów republiki najwspanialsze pozostały się grobowce. Rzymianie na podobieństwo Etrusków także budowali dla swych zmarłych komnaty podziemne, których urządzenie miało przypominać otoczenie domowe zmarłego za życia. Nazewnątrz grobowiec ten oznaczał kopiec z ziemi lub z kamieni najczęściej o kształcie okrągłym, jak słynny grobowiec Cecylii Metelli na Via Appia, w wiekach średnich zmieniony w basztę obronną i otoczony u wierzchołka krajnikiem zębatym. Zwyczaj nakazywał zewnętrzne ściany grobowców ozdabiać płaskorzeźbami, wskazującymi bądź zawód zmarłego, bądź zajęcie domowe. Słynne są płaskorzeźby, przedstawiające wypiek chleba, na pomniku oryginalnego kształtu, który sobie kazał wystawić dla siebie i dla swej małżonki Vergilius Eurysaces, jak widać, z zawodu bogaty piekarz. Okręt, jako symbol zajęcia handlowego, np. na pomniku Monatiusa Faustusa w Pompejach, czasem scena rodzajowa, jak pożegnanie z dzieckiem, najczęściej portrety zmarłych — oto zwykły temat płaskorzeźb grobowych. Z czasem wpływy obce odbiły się nawet na kształcie grobowców, jak w słynnej piramidzie Cestiusa, datującej się z okresu Augusta. Wewnątrz grobow-

133. Grobowiec pompejański. Statek handlowy na kamieniu nagrobkowym.

---

stolicami i ogniskami życia wielkomiejskiego i gdzie się znajdowały? Jakie były plany założenia nowych ca ciała zmarłych spoczywały w sarkofagach. Najstarszym takim zabytkiem jest sarkofag Korneljusza Scypiona Barbatusa konsula z r. 298 (prw. str. 82 rys. 54). Zwyczaj nakazywał, aby ciała

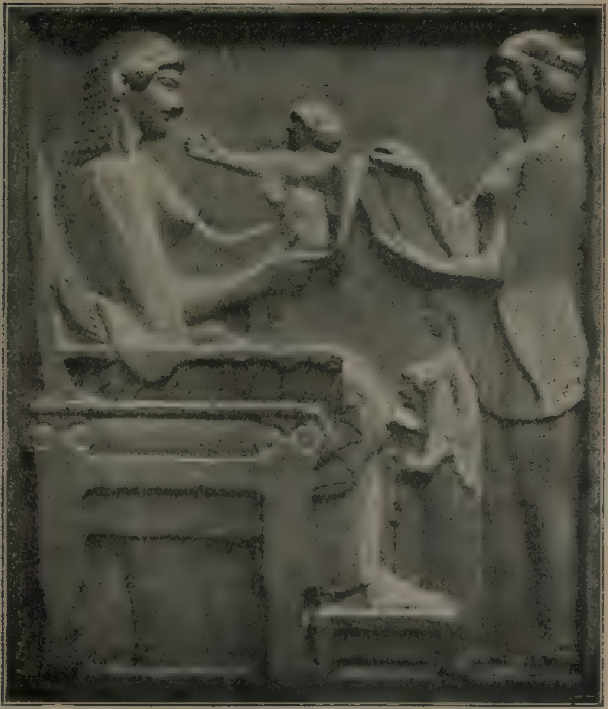

134. Płaskorzeźba nagrobkowa.

albo prochy zmarłych, należących do jednej rodziny, spoczywały we wspólnym grobowcu. Prochy te w urnach składano najczęściej do nyż, ozdobionych napisami, czasem popiersiami zmarłych.

Grobowce takie podziemne kształtu okrągłego albo czworokątnego z regularnie wyciętymi otworami robią wrażenia gołębników i tak też nazywały się (columbaria). Pod koniec republiki

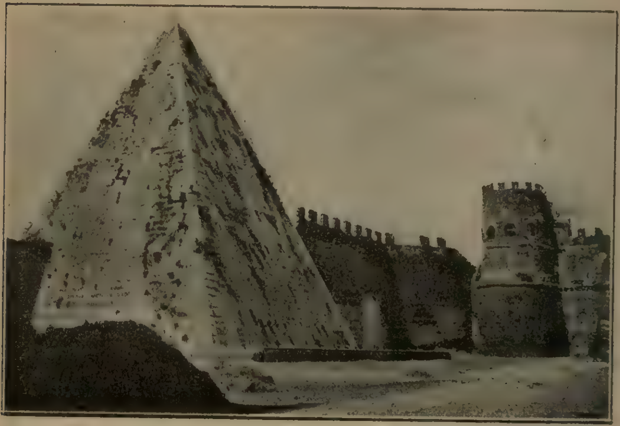

135. Piramida Cestiusa (I w. przed Chr.).

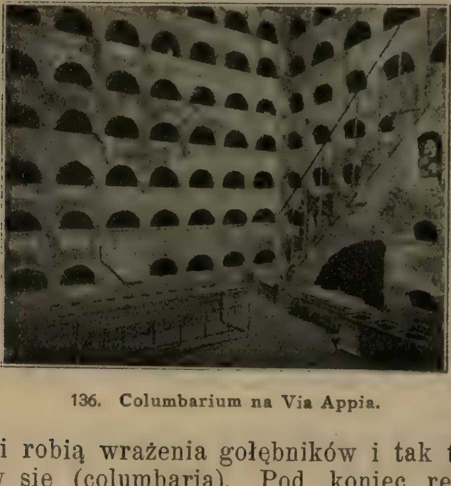

136. Columbarium na Via Appia.

i za cesarstwa, gdy około możnego rodu skupiały się całe masy klientów i wyzwoleńców, te columbaria urosły do rozmiarów całych krużganków podziemnych z tysiącami urn popiołowych (olla).

Miasto, jak za czasów królestwa, zamykało się w obrębie siedmiu pagórków—Septimontium—a więc tych siedmiu wzgórz, które tworzą na lewym brzegu, jakby wieniec wokoło Palatynu—(Kapitol, Kwirynał, Viminalis, Eskwilin, Coelius i Awentyn. Starożytne Septimontium obejmowało tylko Palatyn i Eskwilinu z wyłączeniem Awentynu, Coelius, Viminalis, Quirinalis). Tak daleko sięgał mur Serwiusza, składający się z wału i rowu (obszar 426 *ha*). Odpowiedni do tego był podział na obwody (siedm pagi), przyczem według głównych ulic nazywały się kwartały albo dzielnice (vici), do nich zaś przylegały ulice poboczne (semita). Wzgórze Watykańskie i Janikul na prawym brzegu Tybru, jak i góra Pincius, tak samo zresztą, jak i dziś, tonące w ogrodach, leżały już poza obrębem miasta, podobneż nizina, zbiegająca od Kapitolu i Kwirynału do Tybru (pole Marsowe—Campus Martius).

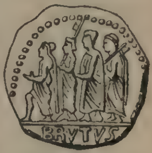

137. Urzędnik w charakterze władzy (imperium). Z monety Brutusa.

Uwaga. W starożytności pojęcie Septimontium obejmowało tylko dwa wzgórza Palatyn, Eskwilin i leżące poniżej przedmieścia. Ten obwód starożytny utrzymał się w znaczeniu sakralnym i prawno-państwowym, jako pomerium.

---

stolic poprzedników Augusta? Jakie były plany Augusta co do roli przyszłej Rzymu, jako miasta? Jaki był rozwój miasta w okresie republiki? Jaką opinię posiadał Rzym u Hellenów? Gdzie pierwsze wyłomy poczynił komfort zagraniczny? Czem się różniły ulice Rzymu od ulic Antyochii i Aleksandryi? Jaki był wygląd do-

U Rzymian intra et iuxta pomerium miało znaczenie w domu i na wojnie (domi militiaeque). Na wewnątrz pomerium obowiącywały auspicia inne, jak na zewnątrz (sacra publica i sacra peregrina). W obrębie pomerium obowiązywało inne prawo, jak na zewnątrz jego. I tak wewnątrz pomerium była władza ludu (prawo prowokacyi tudzież intercesyi), na zewnątrz zaś była władza imperatorska. Dlatego zgromadzenia centuryackie (wojskowe) pod zwierzchnictwem imperatora odbywały się na polu Marsowym (extra pomerium), zgromadzenia zaś ludowe (comitia tributa) na forum, a więc w obrębie pomerium.

Świątynie i gmachy publiczne były nieliczne, zbudowane przeważnie z tufu (kamienia wapiennego). Z nich najstarszą była świątynia Jowisza wraz z Junoną i Minerwą na Kapitolu (507), tak dawna, jak dawno Kapitol był schroniskiem dla mieszkańców. Mieściła się ona od strony południowo-zachodniej wzgórza, podczas gdy zamek (Arx) zajmował północno-wschodni jego cypel. U stóp Kapitolu od strony południowej rozciąga się podłużny plac (154 × 52 *m*), właściwe forum Romanum (prw. str. 24). Stąd jedyne wejście dla jezdnych na Kapitol bardzo strome (1 : 15), t. zw. Clivus Capitolinus, było zakończeniem drogi, prowadzącej od Palatynu przez forum na Kapitol. Jestto słynna via sacra, która wychodzi od południowo-wschodniej strony Palatynu i odcina stare miasto Palatyn od przedmieścia Subura (str. 26). Między Palatynem a Kapitolem zapadłość błotnista była

---

mów i ich rozkład wewnętrzny? Co znaczy insula? Jaki był wygląd zewnętrzny ulic? Jakie zjawisko na porządku dziennym w życiu mieszkańców Rzymu? Jaki był układ miasta starożytnego? Co znaczy Septimontium? Jaki był obszar pierwotny miasta? Jak daleko sięgały w ciągu całych wieków zasypywana i nareszcie została zasklepiona w formie ujścia kanałów (t. zw.

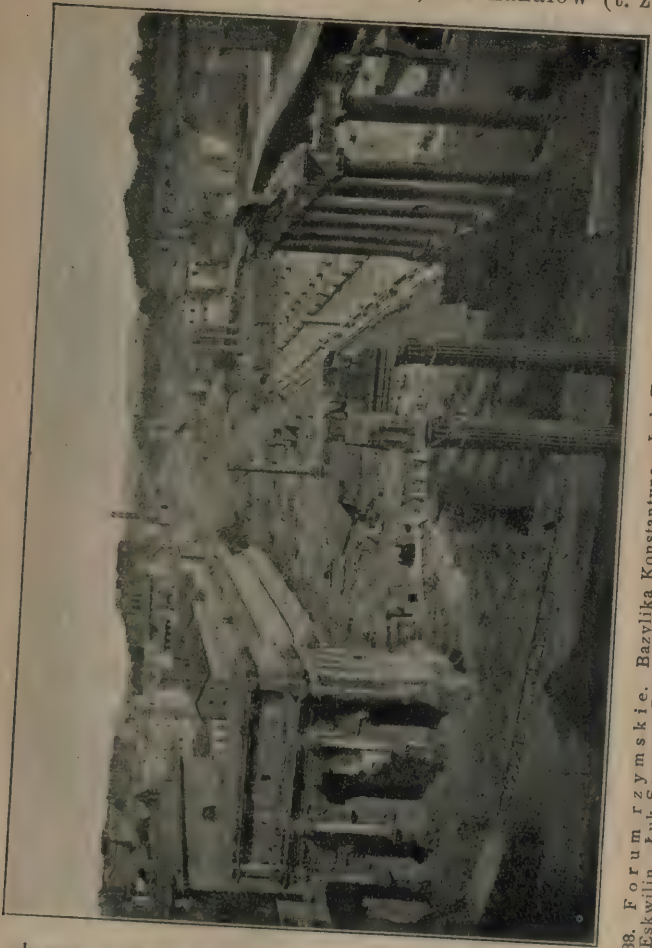

138. Forum rzymskie. Bazylika Konstantyna. Łuk Tytusa. Świątynia Kastora. Palatyn. Eskwilin. Łuk Sewera. Rostra. Świątynia Wespazyana. Bazylika Julia. Świątynia Saturna.

cloaca maxima). U podnóża Kapitolu mieściła się świątynia Saturna (od r. 497) wraz ze skarbcem państwa (aerarium) i świątynia Zgody (Concordia), zbudowana przez Fabrycyusza, zwycięzcę Gallów na pamiątkę pogodzenia się patrycyuszów z plebeuszami. Na przeciwległym krańcu ku dołowi forum stała okrągła świątynia Westy tak samo, jak Rzym, starożytna (kształt chaty pierwotnej)

139. Świątynia Kastora. Wschodnia strona Forum.

140. Życie handlowe w Rzymie. Jatka. Wypukłorzeźba. Albertinum w Dreznie.

z gajem i domem dla westalek (atrium), a w pobliżu curia regia—mieszkanie pontifex'a maximusa. Powyżej była świątynia Kastora i Polluxa (r. 482) na tem samem miejscu, gdzie ci gońcy zwycięstwa—według podania—mieli się zatrzymać i poić swe konie u źródła świętego, tu wytryskającego (Juturna). Z przeciwległej strony Kapitolu, między Kapitolem a Kwirynałem, była świątynia dwu-

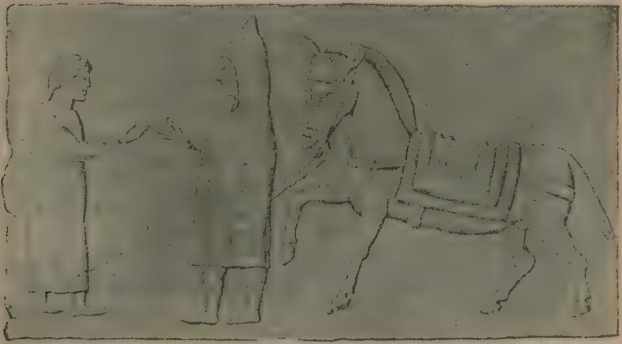

141. Życie domowe. Scena obrachunku podróżnego z karczmarką. Wypukłorzeźba z Aesernium (Samnium).

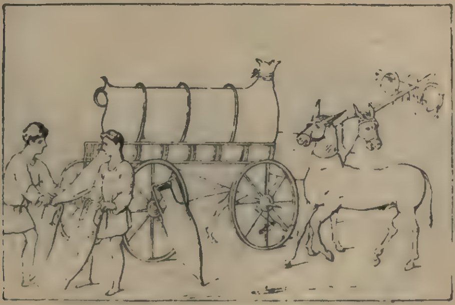

142. Rozwożenie wina w amforach.

głowego boga Janusa, a właściwie brama albo łuk, wzniesiony między sąsiednimi dwoma osadami Łacinów na Palatynie, Sabinów na wzgórzu kwirynalskim (prw. str. 24, 29). Brama ta była

143. Wybrzeże Tybru z widokiem na okrągłą świątynię i wyjście Cloaca Maxima.

144. Pons Cestius. Wyspa na Tybrze. Pons Fabricius.

zamknięta w czasie pokoju i otwierana w razie wojny. Od strony północnej forum znajdowało

---

mury Serwiusza? Co znaczy pomerium? Jaki ten termin ma charakter sakralny i prawno-państwowy? Jakie były wało się więzienie (carcer), comitium czyli plac dla zebrań ludowych najstarszych (comitia curiata) i ratusz (curia), miejsce zebrań senatorów, który

145. **Skała tarpejska na Kapitolu.**

miał zbudować już Tullus Hostilius (prw. str. 36). Dawna świątynia plebeuszów, zbudowana zaraz po pierwszej secesyi, w r. 493, mieściła się w obrębie Awentynu i, tak samo, jak kapitolińska Jowisza, była poświęcona potrójnemu bóstwu: Cererze, Liberowi i Liberze. Tutaj, w obrębie tej dzielnicy, przeważał żywioł plebejski, roboczy, ruchliwy i handlowy, a Awentyn jeszcze do czasu Grakchów uchodził jakby za jego, twierdzę, skąd panował. Tutaj, między Awentynem, Palatynem a Kwirynałem, była najruchliwsza część miasta, handlowa i przemysłowa. Tutaj zbiegał się cały potok życia ze siedmiu wzgórzy ku rzece Tybrowi. Łączył zaś tę dzielnicę z Zatybrzem najstarszy most drewniany (pons Sublicius). Między Palatynem a clivus kapitolińskim było przedmieście Velabrum (w pobliżu skała tarpejska). Z jednej strony jego znajdował się targ woli (boarium), z drugiej zaś targ oliwny (t. zw. olitorium). Zresztą i te fora, miejsce zebrań plebsu, były tak samo zacieśnione budami, sklepami i straganami, jak i forum Romanum.

Od drugiej wojny punickiej, gdy do Rzymu poczynają przenikać silniej prądy helleńskie, pojawiają się najpierw bazyliki murowane, miejsca zebrań dla ludu wraz z trybunałami sędziowskimi i sklepami dla kupców. Taką jest najstarsza na forum bazylika Aemilia, zbudowana przez cenzorów Emiljusza i M. Fulwiusza (w r. 176). Niebawem zaś całe forum otoczyło się szeregiem bazylik, które poprzedzały, co prawda, rzędy drewnianych bud. Na cześć boga Marsyasza stawiano posągi. Był to bóg opiekuńczy plebsu (faun — Bacchus). Nazwę też jego łączono z imieniem

---

starożytne świątynie na Kapitolu? na forum Romanum? Jakie położenie i rozmiary forum? Jaki był kierunek via sacra? Co oznaczała świątynia boga Janusa? Gdzie jest centrum plebejskiego życia? Jaką mają oni świątynię? Jaką rolę w rozwoju plebsu odgrywa Awentyn?

146. Bazylika Emilia. Wschodnia strona Forum.

króla, zastępcy plebsu, Ancusa Marciusa. W pobliżu comitia, czyli miejsca zgromadzeń ludowych, było wzniesienie, trybuna, ozdobiona dziobami okrętów, zdobytych w wojnie z Antium. Stąd jej nazwa rostra (od r. 338). Cezar przeniósł ją na południową stronę forum, aby mówca mógł ogarnąć wzrokiem i dał się słyszeć większej liczbie obywateli. On też zbudował nowy ratusz — miejsce

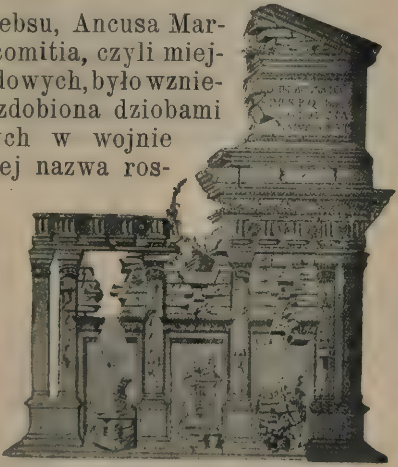

147. Bazylika Emilia. Fasada. Rekonstrukcya.

zebrań senatu nieco bliżej forum, t. zw. curia Julia. Dziś z całego tego dawnego Rzymu republikańskiego nie pozostało ani śladu. Najstarsze mury, jakie widać od strony forum, jestto podmurowanie Kapitolu czyli t. zw. tabularium, zbudowane przez Catulusa w r. 78, gdzie się przechowywało archiwum publiczne. Wszystko, co zaściela z dawnych ruin dzisiejszy Rzym wraz z forum włącznie, należy do okresu cesarstwa.

148. Posąg Marsyasa. Rzeźba Myrona.

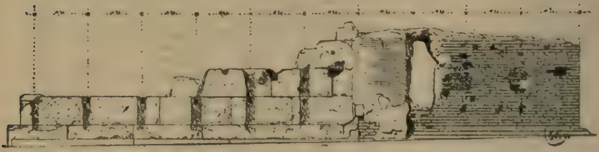

149. Szczątki rostra Duilia na Forum.

Jaki ma charakter Nadtybrze? Kiedy się pojawiają pierwsze bazyliki? Co znaczy posąg Marsyasza na forum? Co

§ 7. B) RZYM ZA AUGUSTA.

Już Juljusz Cezar powziął był plan przebudowy Rzymu — rozszerzenia go i przerzucenia z kotliny między wzgórzami na obszar przestronniejszy w kierunku via Flaminia. Zamiarem jego było przebić wązkie i ciasne uliczki dawnego Rzymu i otworzyć szeroki prospekt między wzgórzami od forum Romanum aż na pole Marsowe. Do tego miało służyć założenie nowego forum (od dawnego forum aż po późniejsze f. Trajani), t. zw. forum Julium. Nie żałując milionów na

150. Wschodnia strona Forum. Bazylika Julia. Świątynia Kastora.

---

to były rostra, gdzie stały i dokąd zostały przeniesione? Jakie są budowle Juljusza Cezara na forum? Jaki był jego plan przebudowy miasta? Jakie położył podwaliny do tego? Kto jego dzieło kontynuował? Gdzie wykupienie domów w śródmieściu, przeprowadzał on swój plan w Rzymie za pośrednictwem przyjaciół, będąc zajęty równocześnie wojną

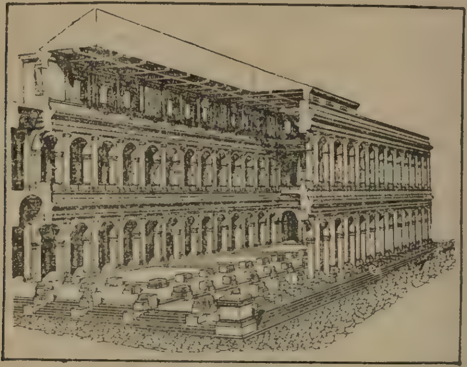

151. Bazylika Julia. Rekonstrukcya Tognetti'ego.

152. Zachodnia strona Forum. Rostra. Sewerusa łuk.

w Gallii i wojną domową, i w roku swego tryumfu położył podwalinę pod przyszłe forum, budując równocześnie świątynię bogini opiekunki rodu Juljuszów, Venus Genetrix, na pamiątkę zwycięstwa pod Farsalem. Na forum Romanum podjął on pracę około zbudowania nowej bazyliki (naprzeciw bazyliki Aemilia), t. zw. bazyliki Julia, ale dokończył ją dopiero August, ozdabiając szeregiem kolumn, posągami i łukami tryumfalnymi u wejścia i na krańcach. Na Augusta spadły też inne roboty, rozpoczęte przez Juljusza: nowy ratusz (curia Julia), do którego dobu-

153. Rostra Julia. Na płaskorzeźbie łuku Konstantyna.

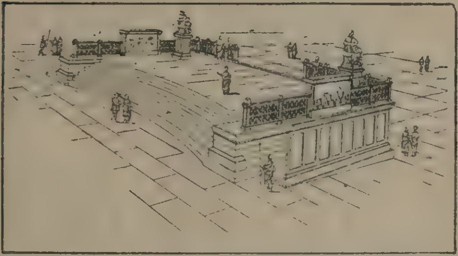

154. Rostra Julia. Rekonstrukcya według płaskorzeźby na łuku Konstantyna.

---

był punkt środkowy forum za cesarstwa? Gdzie kwitł kult boga Juljusza? Jakie nowe forum założył August? Jaki był jego kształt? Jaka główna świątynia i jakie było przeznaczenie tego forum? Kto kontynuował dzieło dował chalcidicum albo atrium Minervae, służący za kancelaryę senatu. Tutaj też w pobliżu wznosiły się stare rostra (dzisiejsze szczątki pochodzą z przebudowy z czasów Hadryana) — odtąd punkt centralny na forum. Ale z trybuny ludowej w okresie cesarstwa zmieniły się one na trybunę urzędową, skąd odczytywano edykty cesarskie. Stąd August sam ogłaszał swoje słynne prawo o małżeństwach i o utrzymaniu moralności w rodzinie (leges Juliae). Ozdobione posągami i pomnikami tworzyło ono zakończenie forum od zachodniej strony. Tu były także ławki dla cudzoziemców i gości, zapraszanych na uroczystości przemówień lub ogłaszania edyktów Cezarów (t. zw. graecostadium). U przeciwległej strony forum, gdzie spalono ciało Juljusza Cezara, w pobliżu rostra Julia, August wybudował świątynię na cześć jego aedes divi Julii. Także i świątynię Venus przyozdobił.

155. Świątynia na cześć Marsa Ultora.

Juljusza Cezara i Augusta, i jakie nowe fora powstały w Rzymie za czasów cesarstwa? Jakie były budynki teatralne? Kto zbudował pierwszy teatr z kamienia

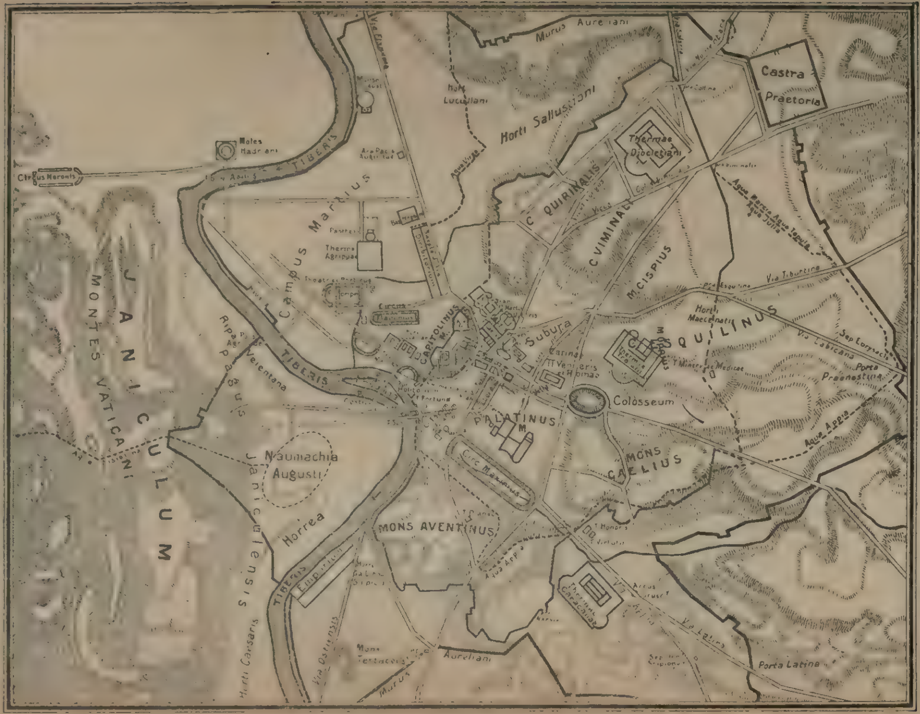
Castra Praetoria
Murus Aureliani
Horti Luculliani
Horti Sallustiani
Thermae Diocletiani
C. QUIRINALIS
C. VIMINALIS
M. CISPIUS
ESQUILINUS
Horti Maecenati
Thermae Traiani
T. Minervae Medicae
Via Tiburtina
Via Labicana
Sep. Eurysacis
Porta Praenestina
Aqua Marcia Aqua Tepula Aqua Julia
Aqua Appia
Subura
Carinae
T. Veneris et Romae
Colosseum
PALATINUS M.
MONS CAELIUS
Circ. Maximus
MONS AVENTINUS
T. Honoris et Virtutis
Thermae Caracallae
Arcus Drusi
Via Appia
Via Latina
Porta Latina
Sep. Scipionum
Mons Testaceus
Via Ostiensis
Murus Aureliani
Emporium
Horrea
Horti Caesaris
CAPITOLINUS M.
Circus Flaminius
Theatrum Pompeii
Thermae Agrippae
Pantheon
Ara Pacis Augustae
Campus Martius
Via Flaminia
Aqua Virgo
Moles Hadriani
Circus Neronis
TIBERIS
Ripa
Via Aurelia
Pagus Janiculensis
Naumachia Augusti
JANICULUM
MONTES VATICANI

PLAN RZYMU ZA CZASÓW CESARSTWA.

August rozumiał tak samo, jak i Cezar, potrzebę rozszerzenia miasta i dobudował do forum Julium nowe forum swego imienia (f. Augusti), którego świątynia, poświęcona innemu bóstwu rodowemu Juljuszów (Mars Ultor), miała być pamiątką zwycięstwa pod Filippi. Forum to w kształcie okrągłym, wyłożone kamieniem trawertyńskim, ozdobione kolumnadą wraz ze świątynią Marsa Ultora w głębi, przypominało planem swym plac dzisiejszy św. Piotra z bazyliką w głębi. Nazewnątrz otoczone było wysokim murem, który je oddzielał od sąsiednich domów i zabezpieczał na wypadek pożaru. Tutaj miało być miejsce zebrań, miejsce handlowych obrotów i trybunałów handlowych. Jak dalece ze wzrostem zaludnienia Rzymu rosła potrzeba nowych forów, widać to stąd, że August nie czekał nawet na ukoń-

156. Forum Augusta od zewnątrz.

---

w Rzymie? Gdzie odbywały się zabawy ludowe? Jakie dwa główne cyrki rzymskie? Odkąd datuje się nowa dzielnica na polu Marsowym i jakie ma główne centra?

czenie świątyni z otwarciem forum swego imienia (2 r. przed Chr.). August chciał tutaj uwiecznić całą sławę historyczną Rzymu. W nyżach, ozdobionych frontonami, umieścił on posągi bohaterów, poczynając od mitycznego Eneasza i królów Alby Longi aż do wielkich mężów cesarstwa. Była to słowem galerya zasłużonych mężów. Po obydwuch stronach świątyni wznosiły się łuki tryumfalne Drususa i Germanicusa. Tutaj też na forum ogłaszano tryumfy.

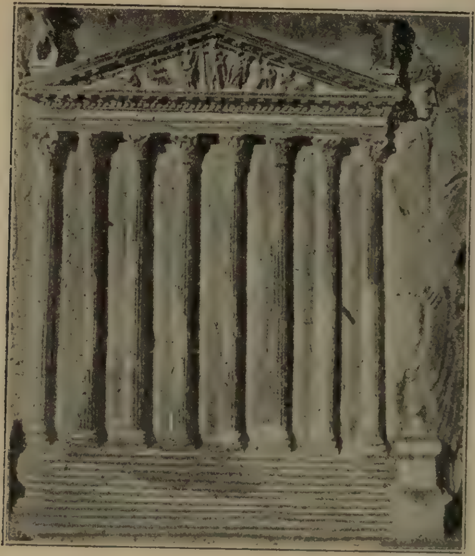

157. Świątynia Mars-Ultor. Fronton według płaskorzeźby. Villa Medici na Pincio w Rzymie.

Kto prowadził budowle na polu Marsowym? Kto był Agryppa? Jakie są jego budowle? Jakie znaczenie ma

Później w świątyni Marsa senat obradował także nad sprawami pokoju i wojny.

Następcy Augusta byli kontynuatorami jego dzieła i każdy prawie dobudowywał nowe forum. Wespazyan założył forum Pacis, dochodzące do późniejszej bazyliki Konstantyna. Nerwa połączył je z forum swego imienia. Ostatnie zaś i największe forum Trajana w przedłużeniu f. Julium i f. Augusta dochodziło już prawie do pola Marsowego (między Kapitolem a Kwirynałem).

158. Teatr Marcellusa.

Panteon w dziejach budownictwa rzymskiego? Kto założył pierwsze termy w Rzymie? Jaki rodzaj tych bu-

Także i inne części miasta przyozdobiły się nowymi gmachami. W pobliżu Olitorium, (między Kapitolem a Tybrem), August wybudował teatr, nazwany teatrem Marcellego, na cześć jego domniemanego następcy Marcellusa, syna siostry Oktawii. Pompejusz już przedtem zbudował był na polu Marsowym na sposób grecki teatr, ozdobiony posągami i malowidłami ze świątynią i curia, gdzie spotkała śmierć Cezara. August zaś odnowił portyk Metellusa (z r. 147) czworokątną halę kolumnową, otaczającą dwór, w głębi którego mieściły się świątynie Jowisza i Junony (tak przezwany przez niego portyk Oktawii — na cześć siostry Augusta). To były budynki z kamienia (z teatru Marcellego pozostały dotąd mury zewnętrzne; z portyku Oktawii ocalał tylko portal; tu znaleziono posąg Wenus medycyjskiej). Teatr Pompejusza należał do najwspanialszych gmachów scenicznych w całym ówczesnym świecie

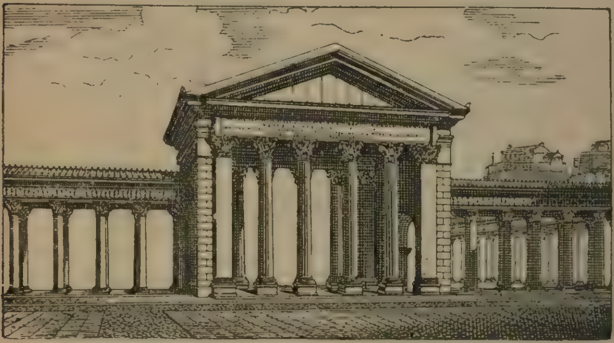

159. Porticus Octaviae. Rekonstrukcya Caniny.

---

dowli, i jakie było ich przeznaczenie? Jaki był stan zaopatrzenia w wodę Rzymu? Co to są akwadukty? Kto cywilizowanem. Dawne zaś igrzyska rzymskie (ludi) odbywały się pod gołym niebem w zagłębieniu między Palatynem a Awentynem, kędy niegdyś płynął potok z mons Coelius do Tybru. Był to t. zw. circus maximus. Ale za cenzury Gaiusa Flaminiusa (220) powstał drugi taki sam na polu Marsowym (circus Flaminius), obszerny plac, który wraz z drogą środkową (via Flaminia) stał się ośrodkiem nowej dzielnicy miasta.

160. Porticus Octaviae. Widok dzisiejszy.

Tutaj jednak, na polu Marsowym, budowle nowo wznoszone za cesarstwa były przeważnie dziełem Agryppy. Ten wódz i polityk, prawa ręka

---

pierwszy je zbudował? Jaki był ich stan za republiki? Jakie nowe akwadukty zbudował August i Agryppa?

i główny doradca Augusta, spokrewniony z nim od czasu wydania za niego jedynej córki Augusta Julii, a po śmierci Marcellusa domniemany następca tronu, budowlami swymi dorównał sławie Augusta. Jemu polecił August wykończyć na polu Marsowym marmurową halę, otoczoną murem i ozdobioną posągami, t. zw. Septa Julia, gdzie zgromadzał się lud, i gdzie głosowały comitia. W pobliżu tego miejsca Agryppa wzniósł świątynię na cześć Minerwy. Lecz na zawsze utrwalił pamięć swego imienia budynkiem, zwanym Panteonem, a zbudowanym w kształcie okrągłym z portykiem u wejścia, podpartym ośmiu

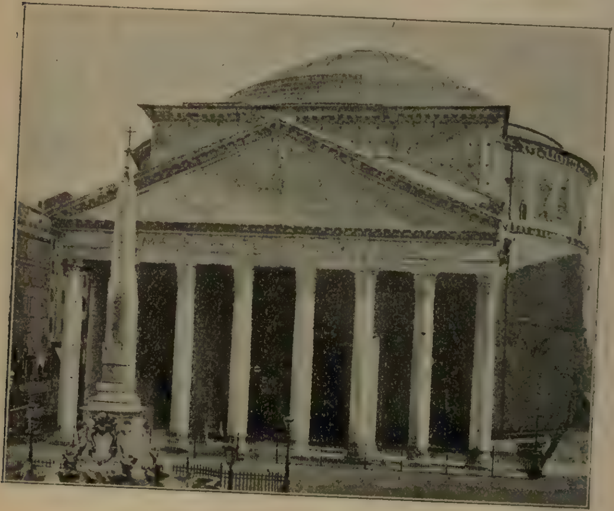

161. Panteon rzymski.

Który jest najsławniejszy z akwaduktów? Jaka zmiana w budynkach prywatnych? Czyja willa słynie za Aukolumnami. Co zasługuje przedewszystkiem na uwagę w tym budynku, to sklepienie okrągłe w kształcie kupuły z jednym otworem u samej góry. Ta kopuła wywołała przewrót w całej technice budownictwa dotychczasowego na zachodzie. Odtąd też budynki kopulaste utrwalają się na stałe w budownictwie rzymskiem. Panteon zaś nosi słusznie miano budynku „jednego z najsławniejszych w świecie“ (aedificium toto terrarum orbe celeberrimum). Co prawda, w tym kształcie, w jakim się do dziś dnia zachował, nie jest pewne, czy pochodzi od Agryppy, czy też jest przebudową, dokonaną za Hadryana po pożarze w r. 110. W każdym razie odnowiciel zachował napis na frontonie dotychczasowy z imie-

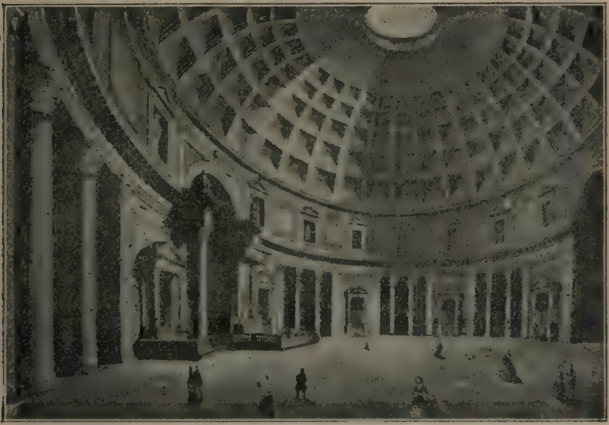

162. Wnętrze Panteonu.

---

gusta? Gdzie mieszkał August? Jakie były odznaki zewnętrzne jego siedziby? Jakie wzniósł świątynie na niem pierwotnego twórcy. Z Panteonem Agryppa połączył gimnazyum oraz plac ćwiczeń i zabaw (campus Agrippae Claudii) oraz termy swego imienia. Były to pierwsze budowle tego rodzaju w Rzymie, których pochodzenia trzeba szukać na wschodzie. Wraz z salami gimnastycznymi (palaestra) i basenami kąpielowymi wszelkiego rodzaju z wodą gorącą (calidarium), ciepłą (tepidarium) i zimną (frigidarium) służyły one nie tylko dla kąpieli, ale i za miejsca zebrań, odczytów, pogadanek.—Dzięki tym budowlom pole Marsowe stało się jedną z najpiękniejszych dzielnic miasta i punktem, gdzie ogniskowało się życie codzienne Rzymian za cesarstwa.

W wodę Rzym był już z natury dobrze zaopatrzony. Pierwsze budowle wodne, akwadukty Appiusza Klaudyusza, pochodzą z czasów republiki (312). Sprowadzały one wodę z odległości $16^1/_2$ *km* za miastem (aqua Appia), ale ponad ziemią przechodziła tylko ich część nieznaczna (60 kroków). Za republiki było już razem 5 przewodów wodociągowych, którymi woda z jeszcze dalszych okolic sprowadzana płynęła ponad ziemią na łukach murowanych. August dołączył do tego jeszcze dwa przewody: aqua Julia oraz aqua Alsietina. Agryppa zaś dla swych terminów sprowadził wodę akwaduktem (t. zw. aqua Virgo), który jeszcze dziś zaopatruje w nią jeden z najbogatszych wodotrysków rzymskich (fontana dei Trevi). Także i późniejsi Cezarowie poświęcali dużą uwagę tym budowlom. Z nich t. zw. aqua Claudia biegnie na łukach od strony południowej Rzymu i przez wzgórze Coelius dochodzi do samego Pa-

---

Palatynie? Jaki otrzymał charakter Palatyn od czasów Augusta? Dotychczas czem był Rzym i czem się stał od czasów Augusta? Jakie znaczenie otrzymał Palatyn?

latynu. Te przewody już wówczas zaopatrywały w masę wody termy i nimphaea rzymskie—czyli budynki w kształcie grot lub też w kształcie wież kopulaste, dokąd chroniono się w czasie upałów, nie mówiąc już o olbrzymiej liczbie wodotrysków i studni prywatnych, które znajdowały się w każdym prawie bogatym domu prywatnym. Teraz w tych domach za cesarstwa zagościł przepych, który wyrażał się w urządzeniu ich wewnętrznym, w ozdobach z marmuru albo stiuku, w kolumnach i kolumnadach, w dziełach sztuki, posągach greckich i malowidłach ściennych, w posadzkach, wyłożonych mozaiką i t. p. Słynne z tych czasów są zwłaszcza pałace i ogrody Mecenasa, na wzgórzu kwirynalskim położone.

163. **Aqua Claudia. Widok z via Appia.**

Sam August mieszkał na Palatynie, ale dom jego nie odznaczał się żadnym przepychem. Jedyną jego odznaką zewnętrzną były drzwi, ozdobione

---

Czemu zawdzięczał Rzym swój rozkwit wielkoświatowy? Jakie drogi biegły z Rzymu, i ile ich było? Jaka najstarsza i najsławniejsza droga rzymska? Która droga prześcignęła znaczeniem via Appia za cesarstwa? Jaki trofeami i wieńcem dębowym (pater patriae). Po obydwuch zaś ich stronach na znak czci dla Augusta były zasadzone drzewa wawrzynowe. Natomiast tutaj, na Palatynie, wybudował August świątynię na cześć Apollina z nadzwyczajnym przepychem, ozdabiając ją posągami i dodając do niej halę kolumnową. W hali tej znalazła też pomieszczenie i bibliotekę. Obok tej świątyni powstała druga świątynia Westy, kopia analogicznej świątyni na forum i także przechowująca cząstkę ognia świętego, stamtąd pochodzącego. Był to symbol panowania rzymskiego, które wraz z osobą panującego przeniosło się odtąd

164. **Świątynia Augusta.**

---

bieg via Flaminia? jej odgałęzienia i znaczenie w historyi Rzymu? Czy tylko o blask zewnętrzny Rzymu troszczył się August? Jakie były starożytne cechy moralne na Palatyn. Teraz domy prywatne naturalnie musiały stamtąd ustąpić, Palatyn zaś otrzymał jedyne przeznaczenie, jako siedziba bogów i Cezara. Myśląc o utwierdzeniu swej władzy za życia, August troszczył się także o urok swej osoby i po śmierci. Dla siebie i dla swej rodziny przeto (gens Julia i spokrewnionej z nią gens Claudia) wzniósł grobowiec nad Tybrem, na końcu pola Marsowego. Był to budynek okrągły marmurowy w stylu staro-rzymskiem na podmurowaniu, (jak grobowiec Cecylii Metelli na via Appia). Wieńczył go kopiec z ziemi, zasadzony rzędami cyprysów, i posąg spiżowy Augusta na szczycie.

165. Biblioteka ze świątynią Augusta.

Rzymian? Na jakich cnotach August pragnął odbudować Rzym i uczynić go wiecznym miastem? Jakie

Nowe miasto od Augusta miało teraz razem linię graniczną na przestrzeni 11 *km* (19 miejskich bram).

Do Augusta słusznie można odnieść powiedzenie, że zastał Rzym kamienny, a zostawił marmurowy. Za niego Rzym-państwo przeobraził się w Rzym - stolicę, główne miasto, na wzór którego odtąd będą rozwijały się i ozdabiały takimi samymi termami, bazylikami, portykami inne miasta w samej Italii oraz w prowincyach aż do najgłębszych i zapadłych kątów, jak Pompeje, których widok ocalały z przed 2 tysięcy prawie lat mamy jeszcze dziś przed oczyma. Dzięki to niemu Rzym stał się odtąd wiecznym miastem, o którym poeta napisał, że pamięć o nim nie zaginie, póki pontifex maximus skła-

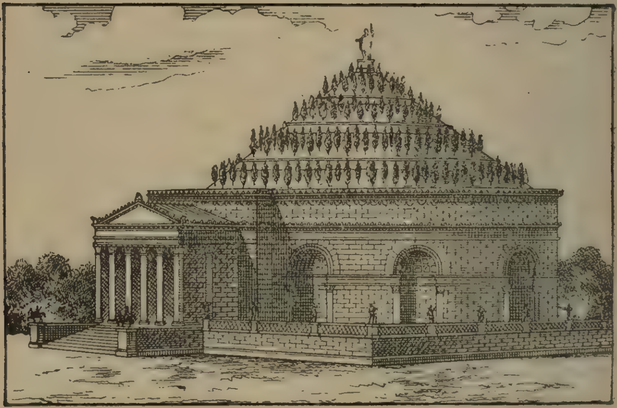

166. **Mauzoleum Augusta. Rekonstrukcya.**

---

wpływy szły do Rzymu z helleńskiego wschodu? Jak one oddziaływały na obyczajowość rzymską? Jakie dwie zasady pragnął pogodzić August? Jaki był jego

167. Ulica w Pompejach.

dać będzie ofiarę Jowiszowi na Kapitolu. Był on już teraz nie państwem, lecz symbolem państwa—tej Romy, która panuje nad całym światem. Jakoż położony w idealnym centrum krajów śródziemnomorskich, na skrzyżowaniu dróg, z czterech stron świata biegnących, posiadał on doskonałą pozycyę geograficzną zarówno od strony morza, jak i lądu. Okrągła liczba 29 dróg magistralnych wybiegała na wszystkie krańce świata z tego punktu na forum u stóp Kapitolu, gdzie August umieścił złoty słup milowy (miliarium aureum). Był on zarazem pomnikiem reorganizacyi dróg italskich, którą (w r. 20 przed Chr.) wziął

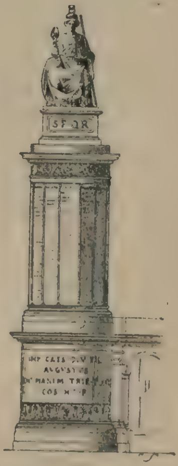

168. Złoty słup milowy na Forum. Rekonstrukcya Caniny.

w swe ręce i przeprowadził August. Z nich starożytna via Appia, biegnąca na południe do Kapui, a dalej do Brundisium, utraciła już była swoje dawne pierwszorzędne znaczenie, chociaż nie przestała być nigdy najświetniejszą i najbardziej ożywioną arteryą życia Italii, prawdziwą „królową dróg“. Pierwszeństwo nad nią miała teraz główna droga, biegnąca na północ. Była to via Flaminia, przedłużenie via Lata (dziś na końcu Piazza del popolo). Wybudowana z nadzwyczajnym sumptem za czasów cenzury Gajusa Flaminiusa (220 r.) była odnowiona przez Augusta (27 r. przed Chr.). Droga ta miała nadzwyczajne znaczenie, ponieważ łączyła prawie w linii powietrznej na przestrzeni 212 mil, ujście Tybru z południowym krańcem doliny Padu. Tędy wylewał się potok życia rzymskiego na północ, tędy szła kolonizacya, a z nią i romanizacya z początku Italii, a później całego świata zachodniego. Przekraczając Apenin na wysokości działu wodnego między Tybrem a rzekami m. Adryatyckiego (col de Scheggia), dochodziła ona do wybrzeża morskiego u Fano (Fanum Fortunae), a stamtąd wzdłuż morza biegła aż do rz. Ariminus (Marecchia). Tutaj pozostał do dziś dnia jeszcze wspaniały most, zaczęty za Augusta, a dokończony przez jego następcę (20 r. po Chr.) Od miasta Ariminum droga ta skręcała na zachód i pod nazwą via Aemilia biegła wzdłuż doliny rzeki Padu, tworząc połączenie Italii z Gallią. Stamtąd za Augusta nowa droga przez Alpy doliną Adygi i Eisachu poprzez przełęcz Brennera łączyła doliny Padu i Dunaju, czyli Italię z Germanią (Augsburg).

---

program odrodzenia Rzymu? Kto miał być mu w nim pomocny? Kim się otaczał August? Jakie zadanie miała za jego życia literatura? Kto był pierwszym history-

Pierwszy raz przebita od Altinum do Trydentu przez Drususa (15 r. przed Chr.) została wybrukowana przez jego syna Cezara Klaudyusza, stąd jej nazwa via Claudia Augusta. Łuk tryumfalny w Ariminum i posągi na moście Mulwijskim, gdzie via Flaminia przekracza Tyber (w odległości $4^1/_2$ *km* od Kapitolu), były wzniesione na rozkaz senatu dla uczczenia Augusta.

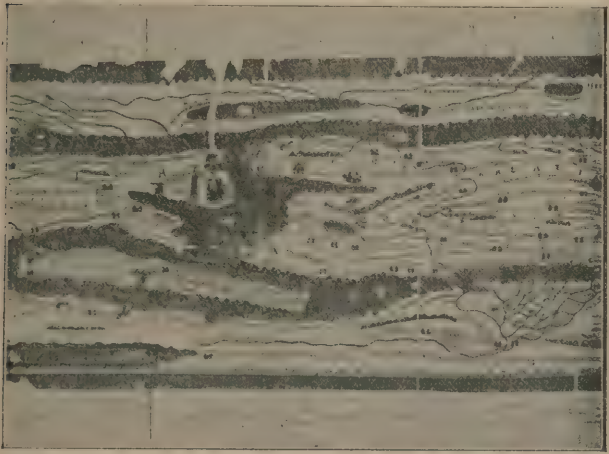

169. Fragment tablicy peutingerowskiej. Biblioteka nadworna w Wiedniu.

Rozszerzeniu stosunków handlowych z całym światem odpowiadała potrzeba ogarnięcia wzrokiem całego zakresu świata cywilizowanego. Już Agryppa rozkazał ułożyć mapę świata, która składała się z głównych dróg, wytkniętych w kierunku poziomym bez uwzględnienia szerokości, ani długości gieograficznej, a na rozkaz Augusta została ona wystawiona na pokaz w hali kolumnowej na polu Marsowym. Do tego przedsięwzięcia gieograficznego okresu cesarstwa nawiązują się późniejsze wysiłki kartograficznego wieków średnich, których najdoskonalszym wyrazem są tablice barwne 7 *m* długości, t. zw. mapa Peutingerowska.

§ 8. ZŁOTY WIEK AUGUSTA.

Nie o zewnętrzny tylko blask i rozwój miasta chodziło Augustowi, i nie tylko o to, aby Rzym mógł się upodobnić Antyochii lub Aleksandryi, stolicom Wschodu. Aby Rzym mógł pozostać wiecznym, trzeba było, aby przyjmując zewnętrzną powłokę miast cywilizowanych obcych utrzymał i zachował to, co stanowiło dawną jego wielkość — cnotę obywateli. Rzym miał nazawsze pozostać rzymskim. August nie życzył sobie, aby Rzymianie pogrążyli się bądź w zniewieściałości Wschodu, bądź w kosmopolityzmie i bezreligijności Greków. Dotychczas Rzym ulegał wpływom hellenizmu, które szły zarówno z Grecyi, jak i z Azyi oraz z Egiptu. Zwłaszcza po zdobyciu Aleksandryi z dawnej stolicy faraonów przychodziły do Rzymu nie tylko bogactwa wschodnie, ale także moda, obyczaje, nawet ideje. Na miejsce dawnej surowości i prostoty rzymskiej przyszedł zbytek i przepych, na miejsce dawnej siły organizacyjnej i ducha wojskowego — zniewieściałość i osłabienie woli, na miejsce dawnej pobożności rzymskiej — sceptycyzm filozoficzny, wyuzdanie moralne albo estetyzm ducha. Symptomy tego oddziaływania wschodu helleńskiego na Rzym pojawiają się już w czasach republikańskich, lecz za Augusta doszły do

---

kiem za Augusta? Jakie było dzieło Liwiusza? w jakim zakresie i w jakim duchu napisane? Kto był przedstawicielem studyów antykwarycznych w Rzymie? Na czem zatrważających rozmiarów. Póki żyła republika, pozostawały jeszcze przynajmniej formy dawnego życia rzymskiego. Z jej upadkiem groziło zupełne pogrążenie się w obyczajowości helleńskiej. Jak utrzymać pierwiastek dawny państwowy wojenny, jak pogodzić go z pierwiastkiem wschodniej cywilizacyi i życia wielkomiejskiego—to było najważniejsze zagadnienie dla Augusta. Mógł on tego dokonać jedynie drogą naprawy obyczajów i wpojenia zdrowych zasad. Tego dzieła podjął się August nie tylko przy pomocy środków zewnętrznych, jak prawodawstwa, lecz także i przedewszystkiem na drodze nauczania i przyszczepiania samych idei. W tym celu August zgromadził wokoło siebie cały szereg ludzi uczonych, literatów, poetów, którzy mieli rozpocząć dzieło odrodzenia Rzymu, obyczajowego i umysłowego. Chodziło o to, aby nie tylko pogodzić Rzymian z nowym porządkiem rzeczy, ale i zachować przytem cześć dla dawnego, z którego wyszła cała wielkość Rzymu, mówiąc słowami historyka dzisiejszego Farrera, trzeba było wpoić „ambicyę imperyalistyczną i dumę republikańską“ („l'orgoglio imperiale e la fierezza republicana“).

Sam August, odnawiając republikę, okazywał wielką cześć zarówno dla dawnych bogów, jak i dla urządzeń republikańskich, oraz uwieczniał na każdym kroku pamięć bohaterów i ludzi zasłużonych z czasów republiki (umieścił nawet w hali zwycięstwa posąg Pompejusza). Żadna z nauk nie pracuje bardziej dla tego celu, jak historya. Nic więc dziwnego, iż teraz z inicyatywy Augusta i przy jego pomocy powstaje pierwsze wielkie dzieło

---

polegało odrodzenie poezyi za czasów Augusta? Jaki był ideał poezyi ówczesnej? Jakie były kierunki i najważniejsi przedstawiciele? Jaki był stosunek poetów do historyczne. Tytus Liwiusz, rodem z Padwy (ur. w r. 59 przed Chr. um. r. 17 po Chr.) pisze historyę Rzymu od samego założenia miasta (ab urbe condita) aż do śmierci Drususa (9 r. przed Chr.). Całość miała obejmować 142 ksiąg, z których znaczna część dla nas zaginęła. Owoc natchnienia patryotycznego, historya Liwiusza wprawdzie nawet na owe czasy nie odpowiadała zupełnie wymogom naukowym, zato dostarczała ówczesnemu pokoleniu przykładów do naśladownictwa z życia dawnych Rzymian. Pisana w duchu konserwatywnem z uwielbieniem zarówno dla dawnej arystokracyi, jak i dla życia starorzymskiego przeciwstawiała mu życie bieżące, od którego autor stronił. Nawrót do przeszłości, wyrażony w dziele Tytusa Liwiusza, przebijał się także i na innych polach studyów naukowych, przedewszystkiem antykwarycznych, bądź w zakresie religii (Varro), bądź architektury (Witruwiusz), także prawa, zwłaszcza publicznego i sakralnego, które poczęło już obumierać.

Ale na żadnym polu odrodzenie to ducha starorzymskiego nie przejawiło się tak wybitnie, jak na polu poezyi. Dotychczasowa poezya rzymska była odbiciem i naśladownictwem poezyi helleńskiej, skąd najczęściej czerpała swoje natchnienie. Celował w niej Horacy (ur. 65 r. przed Chr. um. 8 r. po Chr.), który pisał ody na wzór grecki, sam Grek po części (rodem z południowych Włoch—z Apulii), a także najświetniejszy satyryk; Owidyusz, pisarz bardzo poczytny, ale lekki i płochy pod względem obyczajowym (jego dzieła, jak „Amores“ i „Ars amandi“), Tibullus

---

Augusta? Kto był największym poetą rzymskim w okresie Augusta, i jakie jego główne dzieło? Jakie jest założenie Eneidy, i jaka jest tendencya tego dzieła? Jakie i Propertius, poeci liryczni, piszący erotyki, elegie, będące odbiciem poezyi aleksandryjskiej. Wszyscy oni naginali się mniej więcej do gustów i upodobań Augusta. Ich zachwyty nad dawnymi czasami pozbawione były wprawdzie szczerości, a sposób życia odbiegał znacznie od wzorów kreślonych życia pracowitego sielskiego, wszyscy oni jednak łączyli w swych poezyach ideał dawny republikański z uwielbieniem dla Augusta. Tak Horacy śpiewał na cześć Rzymu, który nigdy nie zginie, a o bitwie pod Filippi pisał, że była dniem końca cnoty republikańskiej, ale równocześnie wychwalał w odach swych Augusta. Metamorfozy Owidyusza kończyły się apoteozą Cezara. Była to już poezya dworska. Narówni z Rzymem sławi ona Cezara i jego następcę oraz cały ród Juliuszów.

170. Horacy (?). Biust marmurowy z Pompejów. Muz. Neapolu.

Wszystkich tych poetów przewyższył i zaćmił sławę swoją za życia i po śmierci Wergiliusz (um. w r. 19), twórca narodowego eposu rzymskiego. Rozpoczął on karyerę swoją poetycką Bukolikami i Georgikami, w których opiewał

---

jego znaczenie dla literatury powszechno-dziejowej i dla odrodzenia Rzymu? Jakie miejsce zajmuje umysłowość rzymska w dziejach cywilizacyi? Czem się różni od życie wiejskie i pracę na roli. Lecz głównym dziełem jego był poemat Eneida, owoc pracy niemal całego życia. Była ona naśladownictwem eposu Homera i w założeniu swojem miała dać Rzymianom to samo, co Grekom dały razem Iliada i Odyssea. Ale za bohatera swego Wergiliusz obiera Eneasza, tego samego, który miał być założycielem rodu Juliuszów, i opisuje zarówno koleje jego życia, jak i pierwsze walki Łacinów z przybyszami aż do założenia Rzymu. Jako dzieło naśladownictwa poezyi ludowej, poemat Eneida jest to utwór sztuczny, za to podnosi go wielkość idei, którą weń włożył twórca —

171. Eneasz składa ofiarę penatom. Płaskorzeźba z Ara pacis. Muzeum Termów w Rzymie.

---

greckiej? Jaka jest oryginalna twórczość rzymska? Skąd wyszedł rozwój rzymskiego prawa? Jaki jest podział idei samego Rzymu. Wszystkie pierwiastki, jakie pojedyńczo rozproszone znajdują się w całej ówczesnej literaturze, złożyły się na całość Eneidy — prostota i surowość obyczajowa pierwotnych Rzymian i nowe prądy cywilizacyjne, kierunek republikański dawnego Rzymu i uwielbienie dla Augusta oraz gloryfikacya cesarstwa, duma narodowa i uznanie wyższości sztuki i literatury helleńskiej, kult dla starych bogów rzymskich i zarazem nowsze szlachetniejsze aspiracye religijne, które pozwalały nawet niektórym komentatorom średniowiecza dopatrywać się u autora Eneidy przeczucia chrześciaństwa. Jak-

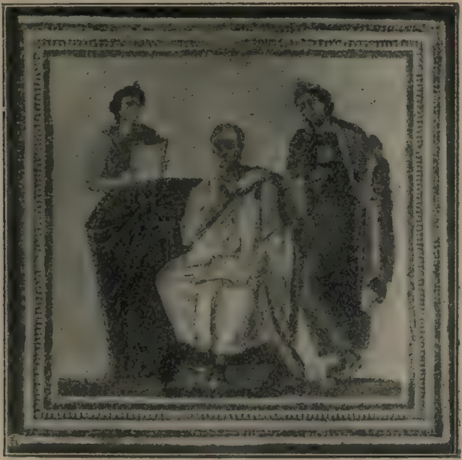

172. Wergiliusz między Klio i Muzą, jako twórca Eneidy. Mozaika. Muz. w Bardo pod Tunisem.

---

jego? Kiedy obok prawa rzymskiego (ius civile) powstaje prawo narodów (ius gentium)? Kto był twórcą kolwiek dla nas oraz dla literatury powszechnodziejowej dzieło to nie ma wartości pierwszorzędnej, dla Rzymian posiadało ono doniosłość olbrzymią. Było ono nawskroś rzymskie, z ducha, tradycyi i wierzeń rzymskich poczęte, a skierowane do odrodzenia Rzymu. Było też ono ulubioną księgą Augusta, jak i sam autor jego Wergiliusz był ulubieńcem publiki rzymskiej, oklaskiwanym przez nią w teatrze narówni z twórcą samym nowego Rzymu — Augustem.

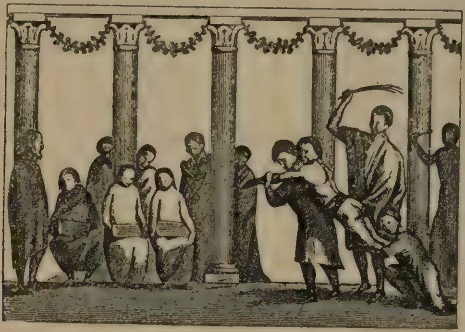

173. Szkoła. Malowidło ścienne z Pompejów. Muz. w Neapolu.

Nie była też to wielka literatura wszechświatowa, dająca się porównać z literaturą helleńską — ta literatura z okresu cesarstwa. Ale też inne było usposobienie Rzymian—praktyczne, celowe, oraz inna kolej ich rozwoju historycznego— władza i organizacya całego świata w jednem państwie — w porównaniu do Greków. Nie odznaczyli się też oni niczem wybitnem ani na polu sztuki, ani na polu nauk. Wszystko to

---

tej rewolucyi prawa? Co jest duszą rozwoju prawa rzymskiego? Co to są edykty roczne pretorów? Jakie były bowiem brali lub naśladowali od Greków. Witruwiusz wiedzę swą zawdzięczał Archimedesowi, lekarz Celsus — medycyną — Hippokratesowi. Na jednym tylko polu byli prawdziwie oryginalnymi, a to jako twórcy prawa. Ale i tutaj działalność ich była raczej praktyczna, aniżeli teoretyczna, i wyszła bardziej z prawodawstwa, poczynając od dziesięciu tablic i wyroków sądowych — głównie edyktów pretorów, jak ze szkół. Nawet rozszerzenie pojęcia prawa z zakresu, obowiązującego wszystkich obywateli (ius civile), do zakresu wspólnego prawa wszystkim ludziom (ius gentium) było rezultatem tej roli, jaką Rzymianie odegrali w swym charaktórze rozjemców i stróżów prawa różnych ludów (międzynarodowego). Zresztą i ta rewolucya prawnicza, za-

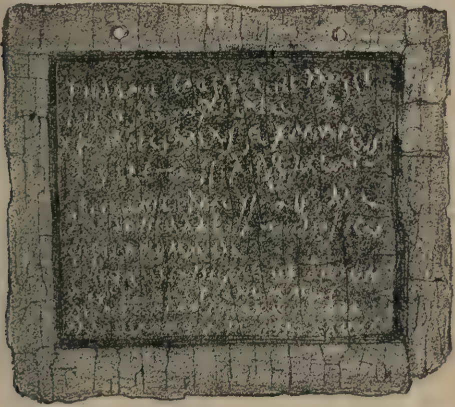

174. Tabliczki drewniane do pisania, znalezione w Pompejach.

---

szkoły prawnicze za Augusta? Co znaczy złoty wiek Augusta, i co on reprezentuje? Jaka zmiana w stanoinicyowana już na sto lat prawie przed bitwą pod Actium przez wielkiego prawoznawcę rzymskiego Scaevolę, nie wytrąciła prawa rzymskiego z kolei, jakie mu wytknęło prawodawstwo miejscowe głównie pretorów, którzy obowiązani byli na początku każdej swej kadencyi formułować zasady teoretyczne i ogólne swych wyroków sądowych (t. zw. edictum annuum albo perpetuum praetoris urbani). Komentowaniu tych edyktów poświęcali się prawnicy, których Rzymianie zwali ludźmi roztropnymi (prudentes), stąd pochodzi nazwa nauki jurysprudencya. Około wybitniejszych z nich poczęły się tworzyć szkoły. Za Augusta były dwie takie szkoły prawa cywilnego: — jedna grupowała się około Labeona, autora traktatów, których fragmenty przechowały się w dzisiejszych Pandektach, męża zasad republikańskich, twórcy szkoły t. zw. Prokuljanów, druga około jego rywala Kapitona, zausznika Augusta i jego następcy Tyberyusza (szkoła Sabinianów), przyczem rzeczą charakterystyczną jest, iż nauki prawne republikanina były szersze, bardziej zgadzały się z potrzebami i duchem czasu, aniżeli sługi cezaryzmu, który kładł nacisk na potrzebę ścisłego i dosłownego pojmowania starożytnego prawa. Zresztą i jeden, i drugi kierunek spłynęły rychło w tym ogólnym zbiorniku prawa rzymskiego, jaki dochował się dla nas do dzisiejszych czasów, w t. zw. Pandektach.

Jakiekolwiek znaczenie przypisywaliśmy ze stanowiska powszechno-dziejowego literaturze rzymskiej w okresie Augusta, w dziejach Rzy-

---

wisku obywateli za cesarstwa? Jaka była polityka Cezara w stosunku do obywateli rzymskich i reszty ludności? Jakie miała zadanie polityka kolonizacyjna?

mu literatura ta zajmuje pierwsze miejsce, i dla tego słusznie wiek ten w rozwoju cywilizacyi rzymskiej nosi nazwę wieku złotego albo wieku Augusta, jak w dziejach Grecyi, szczególnie Aten, analogiczny okres zwie się wiekiem Peryklesa. Był to bowiem pierwszy renesans rzymski na polu rozwoju ducha religijnego i narodowego Rzymu z przedstawicielem i posłańcem swoim Wergiliuszem na czele, renesans, posiadający analogiczne znaczenie dla Rzymu i świata starożytnego, a poniekąd średniowiecznego, co nowy renesans z Dantem w XIV w., który obudził życie nowożytne Europy i spowodował powstanie nowoczesnych Włoch.

§ 9. SPOŁECZEŃSTWO RZYMSKIE.

Odkąd Rzym-miasto przestał być państwem (urbs), a zmienił się w stolicę, zmieniła się także i rola jego obywateli. Dawna ludność Rzymu była zarazem panem imperium; teraz władcą imperium był Cezar. Ale i pod tym względem za Augusta niewiele na pozór zmieniło się, gdyż i teraz, jak i za republiki, tytuł dawny obywatela rzymskiego był równoznaczny z całą pełnią praw politycznych i swobód osobistych. I na tym punkcie polityka Augusta stanowiła kontrast do polityki Cezara, która w stosunku do ludności Rzymu, jak i całego państwa rzymskiego, miała charakter niwelujący. Cezar nadawał chętnie prawo obywatelstwa prowincyałom, natomiast ludność Italii przesiedlał do kolonii (80 tys. obywateli). Jego polityce kolonizacyjnej trzeba przypisać, iż Ko-

---

Które części programu kolonizacyjnego Cezara August wykonał? Jaki był jego system obdzielania ziemią weteranów? Jaka była polityka Augusta pod względem militarnym, i jaki był jej rezultat? Jaki był stan społe-

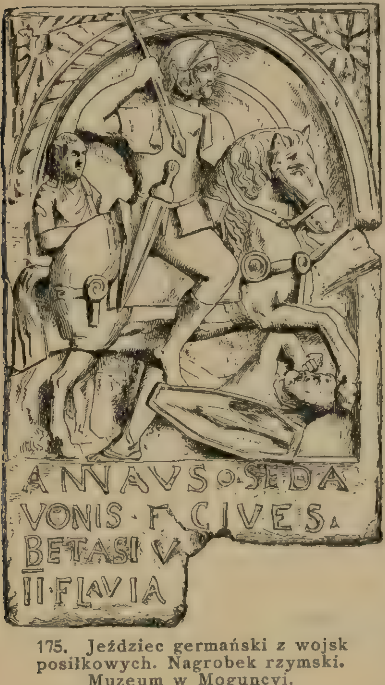

175. Jeździec germański z wojsk posiłkowych. Nagrobek rzymski. Muzeum w Moguncyi.

rynt, Kartagina napowrót odbudowały się i zaludniły, a dzięki szczególnemu swemu położeniu geograficznemu miasta te niebawem znów zakwitły do tego stopnia, że za cesarstwa wróciła niemal ich dawna rywalizacya z Rzymem (Kartagina rywalizowała o drugie miejsce w państwie z Aleksandryą). August również starał się zapobiegać przeludnieniu Rzymu i Italii przez kolonizacyę. Tak samo obdzielał weteranów ziemią w Italii i w prowincyach, ale już ziemi tej nie konfiskował, lecz wykupywał ją i poświęcał na to olbrzymie sumy (600 mil. sestercyi zapłacił za ziemię w Italii, 260 mil. w prowincyach). Z systemem jednak zaciągania do legionów obcego żołnierza August zerwał i służbę legionarską pozostawił jedynie obywatelom rzymskim (prowincyali mogli służyć tylko w kor-

---

czeństwa rzymskiego? Jaki czynnik przeważa przy podziale na klasy? Jaki był cenzus majątkowy dla senatorów i dla szlachty? Jaką rolę August przeznaczył dla pusie posiłkowym, w t. zw. auxilia). Ale ani ducha wojennego w Rzymianach obudzić tem nie zdołał („nullus de nostro sanguine miles erit“, pisał Horacy), ani potrzebom militarnym imperium tym sposobem zadosyć uczynić nie potrafił. Za jego czasów maximum siły bojowej Rzymu stanowiło 250 tys. żołnierza. Dla tego August wyrzekł się polityki zdobywczej, a nawet pod koniec swego życia zrzekł się podboju Germanii, gdy tymczasem Cezar mógł mieć zawsze tyle żołnierza, ile mu było potrzeba—z pośród prowincyałów i obcokrajowców. Ale i ocalić społeczeństwa rzymskiego August nie był w stanie. To dawne społeczeństwo składało się z arystokracyi rodowej (patrycyuszów i plebeuszów), wyrosłej i opartej na przywilejach państwowych, oraz z klasy jeźdźców (szlachty) kapitalistów. Ale już za republiki kapitał poczyna działać rozkładowo, wprowadzając obok rodowego inny czynnik nierówności społecznej—pieniądz. August potęgę tego czynnika uznawał i do jego wymogów ramy organizacyi społeczeństwa dostosował, wprowadzając cenzus majątkowy obywateli: — milion sestercyi, jako minimum majątku senatorskiego, i 400 tys., jako cenzus dla klasy szlacheckiej. Te dwie klasy, majątkowo najsilniejsze, miały odtąd stanowić warstwę naczelną i przewodnią w społeczeństwie. Z pośród nich mieli na przyszłość rekrutować się oficerowie, urzędnicy, sędziowie i t. p. Ale, jak zwykle, przy cenzusie pieniężnym zabrakło doboru naturalnego talentów, energii, zapału i zdolności. Pieniądz był zarów-

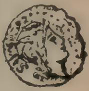

176. Sestercyusz.

---

każdej z tych klas? Jak oddziaływał pieniądz na życie rzymskie? Czem był zbytek za cesarstwa, i jak z nim walczył August? Co powodowało upadek obyczajności?

no środkiem wywyższenia, jak i środkiem użycia. To też obydwie warstwy, których energii niegdyś za republiki szerokie ujście dawało życie polityczne, teraz w okresie cesarstwa ograniczone w swych ambicyach i skazane na bezczynność, pogrążyły się w zbytku i przepychu. Daremnie August sam dawał przykład skromności i prostoty w życiu codziennem; daremnie jego poeci opiewali rozkosze życia sielskiego lub prostotę obyczajową i dzielność dawnych Rzymian. Zbytek w Rzymie doszedł do takich rozmiarów, że sam August uznał za stosowne go ograniczyć, ogłaszając prawa przeciw zbytkowi w życiu domowem (w ucztach i w ubiorze). Jak niewiele to skutkowało, tego

177. Bankier Caecilius Jucundus z Pompejów. Bronz. Muz. w Neapolu.

178. Trójnóg obrzędowy ze świątyni Izydy w Pompejach.

najlepszym dowodem, było wzgórze eskwilińskie, które zaroiło się od marmurowych pałaców arystokracyi. W samem otoczeniu swoim August miał typ wyrafinowanego estety w osobie przyjaciela swego i doradcy Maecenasa, a we własnej rodzinie musiał walczyć ze zbytkiem, rozsiewanym przez swą córkę Julię, której pałac kazał nawet zburzyć.

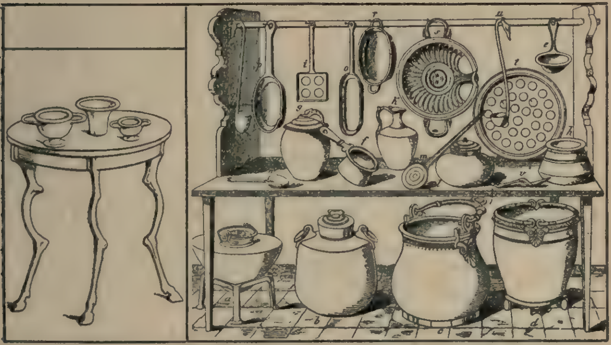

179. Życie domowe. Naczynia kuchenne oraz stół i szklanki do picia. Malowidło ścienne pompejańskie—oraz wykopaliska.

A za zbytkiem kroczył w parze upadek obyczajności. Rozwiązłość życia, osłabienie węzłów rodzinnych, zdrada małżeńska i rozwody były na porządku dziennym. I to samo społeczeństwo, które czytywało bukoliki i georgiki, ponieważ były w modzie u dworu, skrycie lubowało się w poezyi zdeprawowanej Owidyusza lub w skandalach mitologii greckiej. Nareszcie August w swym charakterze zwierzchnika moralności (praefectus morum) uznał za stosowne

---

W czem się wyraża zepsucie społeczeństwa rzymskiego? Jakie prawo wydał August dla ochrony moralności? Na czyje barki włożył troskę o przyszły rozwój Rzymu?

wkroczyć i wniósł surowe prawo przeciw rozwiązłości i nieposzanowaniu reguł życia małżeńskiego (t. zw. leges Juliae de adulterio et de puditia) tudzież przeciw rozwodom (lex de maritandis ordinibus). Ale prawa te, jak zwykle środki zewnętrzne, usuwały jedynie symptomy choroby, a nie jej źródło.

Wyradzanie się arystokracyi rzymskiej było tem niebezpieczniejsze, iż ona jedna reprezentowała czy też reprezentować miała na przyszłość dawne tradycye rzymskie. Lud rzymski bowiem dawno stracił swój charakter jednego ze stanów politycznych. Komicye zmieniły się w czczą formalność. Jedynie senat dzielił władzę z Cezarem. Ten lud rzymski, który pomógł w ostatnich latach republiki tylu awanturnikom i tylu karyerowiczom do wyniesienia się i uchwycenia w swe ręce władzy — spadł do roli motłochu publicznego, choć zawsze jeszcze zachowywał pozory dawnego wszechwładztwa. Lecz wszechwładztwo to łatwo dawało się okupywać podarunkami i igrzyskami. O tem wiedzieli wszyscy w Rzymie, poczynając od Augusta,

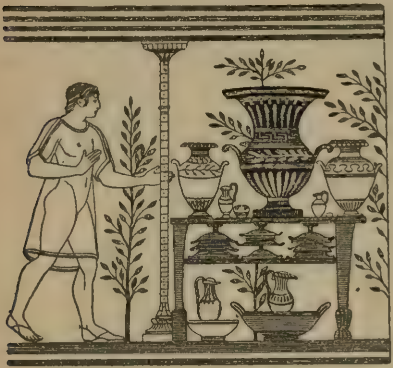
180. **Życie domowe. Kredens (abacus).** Według malowidła etruskiego.

Czem był lud za Augusta? Jaką rolę spełniały komicye? Kto utrzymywał lud w Rzymie? Co to jest frumentatio? co znaczą congiaria? Jaka była ilość obywateli w Rzykończąc na ostatnim mieszkańcu Zatybrza. Jałmużna w postaci chleba (frumentatio) i w postaci podarunków pieniężnych (congiaria) — oto ostatni przywilej ludu rzymskiego, o którem pamiętać musiał każdy, kto chciał się utrzymać przy władzy, August ograniczył wprawdzie liczbę osób, będących na utrzymaniu Cezara z 320 tys. (tak samo, jak Juliusz) do 200 tys. ale sam podaje w swym testamencie politycznym (monumentum Ancyrianum) cyfry, świadczące o jego wspaniałomyślności na rzecz ludu narówni z innymi zasługami swego panowania, jak wojnami, budowlami i t. p.

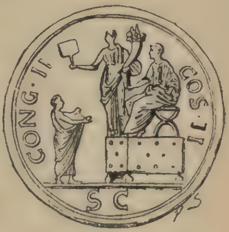

181. Congiaria. Medal bronzowy z czasów Domicyana.

Ten lud stanowił główną składową część mieszkańców Rzymu. W porównaniu do niego arystokracya była to znikoma garść ludności — 5 tys. jeźdźców i 600 senatorów. Ale prócz niego była jeszcze olbrzymia ilość niewolników, w stosunku jednak do ludności wolnej trzykrotnie prawie niższa. Całą ludność Rzymu obliczano w pierwszych latach cesarstwa na milion głów z górą (do półtora miliona). Stały przyrost ludności rekrutował się z obcych, przybyszów, także z wyzwoleńców. Jedyna siła, która ten tłum trzymała w karbach, była to policya z praefectus urbis na czele. August i pod tym względem wprowadził nową organizacyę, ustanawiając, na miejsce siedmiu dawnych, 14 nowych okręgów miejskich (t. zw. regiones) z urzędni-

---

mie na utrzymaniu publicznem? W czem się wyrażała zależność ludu od Cezara? Jaki był stosunek liczbowy ludności wszystkich klas w Rzymie? Jaka była ogólna kami (ministri) na czele, podzielonych na drebne obwody—dzielnice (vici) w liczbie 265 z naczelnikami ich (magistri vicorum).

§ 10. APOTEOZA I KULT CEZARA.

August odrzucił cześć boską za życia wraz z przydomkiem bóstwa Divus, jako oznakę monarchii wschodniej. Ale tytuł Augusta zatrzymał, i on to stał się podstawą nowego kultu i nowej czci boskiej, oddawanej już państwu Romie w osobie jej przedstawiciela Cezara. Nie tylko zewnętrzne objawy czci, jak powstawanie przy wejściu, oklaskiwanie przez tłum w teatrze, ale nawet wewnętrzne życie domowe Rzymian splotło się teraz z kultem osoby cesarskiej. Tak przy libacyach na cześć bogów domowych przelewano także kroplę wina na cześć nowego boga Cezara. Ta ofiara religijna zredukowała się w następstwie do toastu, wznoszonego za zdrowie Augusta, „ojca ojczyzny". Lecz szczególnego znaczenia nabiera ten nowy kult cesarstwa tam, gdzie dotychczas brakło podstawy religijnej do organizacyi, bądź społecznej, bądź politycznej. Wszędzie, gdzie tylko wykluwały się nowe formy życia politycznego, a nawet narodowego, kult Cezara był tym zawiązkiem, do którego szukały one przyczepienia i od którego oczekiwały usankcyonowania. Pod tym względem nowa religia—religia cesarstwa—posłużyła za środek do obalenia dawnych form, a tworzenia nowych w organizmie państwowym, w organizmie zaś społecznym pomagała ona wyzwalaniu się jed-

---

liczba mieszkańców? Kto trzymał w karbach lud? Jaka była organizacya policyi za Augusta i nowy podział miasta? Jakie oznaki kultu religijnego August odrzucił?

nych warstw i uzyskiwaniu praw do życia naróWni z drugimi. Jak pod tym ostatnim względem odegrała ona rolę przedewszystkiem wśród wzrastającej klasy wyzwoleńców w Rzymie, tak pod pierwszym wśród prowincyałów. Pośród wyzwoleńców stała się ona jakby zawiązkiem przyszłego stanu trzeciego w Europie, pośród prowincyałów podstawą oraz początkiem przyszłego narodowego rozbudzenia ludów zachodnich. Rzym, który pierwszy i jedyny dał tak wielką organizacyę państwa wszechświatową, miał w tradycyi, we krwi, w atmosferze życia potrzebę wiązania się i łączenia. Nie tylko wszystkie wyższe organa władzy politycznej Rzymu wyszły z zawiązku kolegialnego, ale nawet najniższe warstwy ludności od najdawniejszych czasów łączyły się tutaj w związki (collegia, confraternitates) i stowarzyszenia (sodalitia, sodalitates), jak owe związki kupców, rzemieślników, muzyków i t. p., które swe początki wywodziły od samego Numy. Z biegiem czasu, nagromadziło się, co nie miara, tych kolegiów o charaktorze prywatnym. Jedne z nich miały cele religijne—(pewne kulta, chociaż niektóre z nich były upaństwowione, jak Lupercalia, Saturnalia etc.); inne—cele zawodowe, inne nawet polityczne. Zwłaszcza w okresie walk domowych, na schyłku republiki, posługiwano się tymi związkami dla celów politycznych. To spowodowało nawet Pompejusza do zakazu wszelkich kolegiów, jako spisków. Dopiero za czasów cesarstwa od Augusta zaczynają się one tworzyć

Jaki nowy kult Cezara przyszczepił w państwie rzymskiem? Jaką on rolę odgrywał w organizacyi politycznej i narodowej? w organizacyi społeczeństwa? Jakie zawiązki tkwią w niem dla rozwoju stanu trzeciego na nowo, ale już w innej postaci i w innym charakterze nie dla burzenia, lecz przeciwnie dla pracy twórczej organizacyjnej.

Uboższa ludność rzymska tak samo, jak dzisiaj włoska, miała zwyczaj wznosić kapliczki lub ołtarze na cześć bogów opiekuńczych. Jak były lary całego państwa lub miasta, tak samo były lary dzielnicowe (vici) z kapliczkami, przeważnie na rozstajnych drogach (campita) lub, jak w miastach, na skrzyżowaniu ulic stawianymi. Tutaj najpierw obok larów dawnych domowych, pojawiają się lary cesarstwa (lares Augustales), obok których zgromadza się ludność całej dzielnicy. Te związki sąsiedzkie (collegia) czasem wybierają swego zwierzchnika, płacą wkładki i mają wspólną kasę (arca). Obok czci jednak Cezara mają one na widoku także i cele praktyczne—głównie

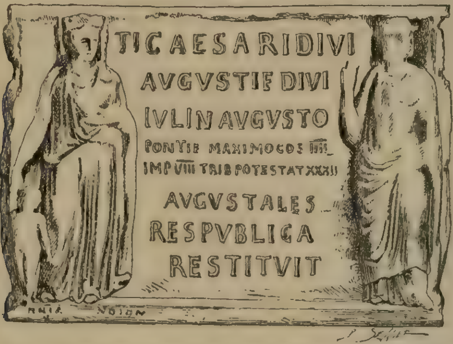
TI CAESARI DIVI
AVGVSTI F DIVI
IVLI N AVGVSTO
PONTIF MAXIMO COS III
IMP VIII TRIB POTESTAT XXXII
AVGVSTALES
RESPVBLICA
RESTITVIT

182. Podstawa pomnika, wzniesionego przez Viri Augustales na cześć Tyberyusza w Puzzolach.

---

i życia narodowego na zachodzie? Jaki był kierunek organizacyi w społeczeństwie rzymskiem? Co to są związki, stowarzyszenia, i od jak dawna datują się one w Rzymie? Kto wydał zakaz stowarzyszeń za republiki?

sprawianie pogrzebów dla uboższych swych członków (sadalitia funeratia), stanowią coś w rodzaju późniejszych średniowiecznych parafii. Mają one także swoje igrzyska i zabawy (ludi campitales), przypadające w pierwszych dniach miesiąca stycznia (karnawał uliczny). Za przykładem Rzymu także i na prowincyi oraz w municypiach pojawiają się takie same stowarzyszenia o charakterze na wpół religijnym, na wpół świeckim. Są to t. zw. Augustales lub seviri. Rekrutują się oni wprawdzie z niższej warstwy ludności, ale tworzą już jakby przejście od ludu do stanu senatorskiego (decuriones). Na Augustalach spoczywa obowiązek urządzania igrzysk, czasem wznoszenia budowli. Ale też tytuł ten ich był odróżnieniem wśród ludu dla lepiej mającego się mieszczaństwa, drobnych kupców, rzemieślników, wyzwoleńców. Ponosili też oni chętnie pewne nakłady na rzecz ogółu mieszkańców, ażeby dostać się do tego stanu, który jeden z jego historyków nazwał „arystokracyą wyzwoleńców“.

Tem samem, czem dla klas wydziedziczonych w społeczeństwie rzymskiem był kult Cezara, był i w prowincyach dla ludów podbitych—stopniem do wyzwolenia się i zorganizowania. Dla tego to kult Augusta, w Rzymie dyskretnie chowany w cieniu, w prowincyach wysuwał się na plan pierwszy. I tak, zabraniając wznosić świątynie na cześć swoją w Rzymie i w Italii, August zezwalał na budowanie tych świątyń i ołtarzy w prowincyach. Za jego wiedzą i wolą wzniesiono ołtarz Romy

---

Jaki charakter mają stowarzyszenia za cesarstwa? Co to są lary na rozstajnych drogach i lary Augusta? Jaki charakter mają stowarzyszenia Augustalów w Rzymie? na prowincyi i w municypiach? Co to są seviri Augustales? Jaką oni reprezentują nową warstwą ludności? Jakie mają znaczenie ołtarze na cześć Romy i Augusta w Tarragonie. Podobnyż ołtarz wznieśli 60 ludów gallijskich przed wyruszeniem Drususa na podbój Germanii u zbiegu Saôny i Rodanu (12 r. przed Chr.). Ten ołtarz na cześć Romy i Augusta wśród ludów podbitych miał takie same znaczenie, jakie dzisiaj posiada herb państwowy lub chorągiew narodowa—służył on za oznakę panowania. Dlatego Rzymianie natychmiast po zajęciu kraju wznosili swoje ołtarze, jak w kraju Ubiów za Augusta, w kraju Bryttów za Klaudyusza. Ale ołtarz ten czy świątynia odtąd stał się już miejscem oficyalnych zebrań obywateli danego kraju, którzy na uroczystości doroczne wysyłają tutaj ze wszystkich stron swych przedstawicieli, obieranych pośród mężów znakomitych. Z czasem do charakteru religijnego tych zgromadzeń dołączył się także czynnik polityczny — tutaj debatuje się nad sprawami prowincyi. W III zaś w. cesarstwa na te zjazdy prowincye wysyłają już swoich przedstawicieli z wyboru, a nawet zaopatrują ich w instrukcye ustne lub na piśmie. W r. 238 na tych zjazdach pojawiają się pierwsze skargi na zarządców prowincyi i żądania, postawione przez prowincyałów. Tak z kultu cezaryzmu rozwija się z czasem przedstawicielstwo ludowe prowincyonalne, a pod opieką cesarstwa zaczyna kiełkować w imperyum nowe życie, które przerosło z czasem i przetrwało gmach, który mu dał pierwsze schronienie. Jestto życie nowoczesne narodowe.

---

i Augusta w prowincyach? Które są najsławniejsze? Jaki mają charakter pierwotny zgromadzenia prowincyałów? W co one się z czasem zmieniły? Jaką władzą był pryncypat pod względem następstwa? Od kogo zależał prawnie wybór pryncepsa? Kto faktycznie rozporządzał pryncypatem? Jaki był system wyznaczania następcy za życia przez Augusta? Jak otrzymał god-

§ 11. RODZINA CESARSKA.

Władza, jaką sprawował August w państwie, była osobista, a nie dziedziczna. Nikomu też, tem mniej Augustowi, nie przychodziło do głowy określać porządek jej następstwa raz na zawsze. Pryncypat bowiem była to władza republikańska, przedłużana z jednego terminu na drugi i przenoszona z jednej osoby na drugą. Władzę określania następstwa pod względem prawnym posiadał tylko senat. Inaczej jednak pod względem faktycznym. Pojęcie pryncypatu tak już było spojone z osobą Augusta, iż uważać go on mógł za swoją własność—rozumie się, swoją i swojej rodziny. O tem wyraźnie świadczy desygnowanie czyli wskazywanie przez niego samego następcy jeszcze za życia. Senat musiał godzić się z tem, albowiem wiedział, iż w przeciwnym razie znowuż wybuchnie walka domowa. Sposób wyznaczania następcy był bardzo prosty. August oblekał go za życia w te same godności, które były istotną cechą władzy cesarskiej, a więc we władzę prokonsularną i w nietykalność trybuńską. Ostatnim wyrazem naigrawania się z tych godności, niegdyś republikańskich, było obleczenie 14-letniego wnuka Augusta, syna córki jego Julii, Gaiusa Cezara, w godność konsula. Senat rzekomo uczynił to w hołdzie dla dziada; w gruncie zaś rzeczy było to nic innego, jak torowanie mu drogi do następstwa. Około tego spadku rządów już za życia Augusta poczynają się

---

ność konsulską jego wnuk? Jakie były stosunki rodzinne wśród Juljuszów? Jakich członków tego rodu August desygnował kolejno na następców? Jakie rodziny kompetują o następstwo? Skąd wynikła rywalizacya między Juljuszami a Klaudyuszami? Jakie było pokrewieństwo Juljuszów z domem Klaudyuszów? Jacy byli potomkozabiegi, które tworzą nowy czynnik życia politycznego w Rzymie. Rodzina cesarska nabiera przeto teraz historycznego znaczenia.

August był żonaty kilkakrotnie, ale nie miał syna tylko córkę, i to z małżeństwa ze Skrybonią, z którą się rozwiódł. Na następcę upatrzył sobie przeto jedynego potomka w linii męskiej rodu Juliuszów — mianowicie Marcellego, syna swej siostry Oktawii. Lecz gdy ten ostatni przedwcześnie umarł, myśl jego i troska o przyszłych losach państwa spoczęła na osobie jego zaufanego pomocnika i przyjaciela Agryppy. Za niego też wydał Julię, której synów z tego małżeństwa, Gaiusa i Luciusa, zaraz jeszcze przed śmiercią Agryppy adoptował. Tak więc cesarstwo miało być zachowane w rodzinie Juliuszów. Ale do współzawodnictwa o ten spadek wystąpił inny ród, z którym August był spokrewniony — ród Klaudyuszów.

183. Apoteoza Augusta. T. zw. gemma Augustea. Sardonyks. Wiedeń.

---

wie męscy rodu Klaudyuszów i do czego byli przeznaczeni przez Augusta? Kto był Drusus i jakie on stanowisko zajmował za Augusta? Jaka była różnica między

August, rozwiódszy się ze Skrybonią, ożenił się ponownie z Liwią (38 r. przed Chr.). Przedstawicielka niemniej, jak Juliusze, starożytnego, choć bardziej jeszcze wsławionego rodu Klaudyuszów starała się ona zapewnić tron synom swoim (z pierwszego małżeństwa), Drususowi i Tyberyuszowi. Drusus (Nero Claudius Drusus), młodzieniec dzielny, ujmujący, był bożyszczem żołnierzy, ulubieńcem Augusta, który w nim widział podporę swoich rządów, lecz umarł w 30-tym roku życia w czasie wyprawy do Germanii. Brat jego Tyberyusz stanowił do niego pod każdym względem przeciwieństwo — zamknięty w sobie, milczący, skryty i nieufny, był niecierpiany ogólnie za swoją dumę, właściwą rodowi Klaudyuszów. Podzielał sąd o nim ujemny sam August, ale cenił go, jako wodza i administratora, i po śmierci Agryppy rozkazał mu ożenić się z Julią, czem uczynił obojgu straszną krzywdę—Julii ze względu na jej całkiem odmienny temperament od małżonka, — Tyberyuszowi ze względu na przymusowy rozwód i rozłąkę z ukochaną żoną z pierwszego małżeństwa, Agryppiną, której sam widok później sprawiał na nim wstrząsające wrażenie. Tyberyusz jednak był latoroślą domu Klaudyuszowego, któremu dojście do władzy starała się zabezpieczyć Liwia. Teraz walka o następstwo władzy po Auguście — w rodzie Juliuszów (synowie Julii) czy Klaudyuszów (syn Liwii)—stała się walką dwuch kobiet.

Pomiędzy podeszłą wiekiem świekrą i zarazem macochą a młodą urodziwą córką Augusta był stosunek walki niemal od przyjścia na świat

---

Drususem a Tyberyuszem? Jaki był stosunek małżeński Julii do Tyberyusza? Kto prowadził walkę o następstwo? Jaki był charakter Liwii? Jakie były koleje życia i temtej ostatniej. Julia nie zapomniała nigdy, iż była córką tej samej Skrybonii, która otrzymała list rozwodowy od Augusta niemal w chwili przyjścia na świat swego jedynego dziecka. Obydwie kobiety niecierpiały się też instynktownie. Ale dołączyły się tutaj później inne powody nienawiści. Przedewszystkiem różnica samych temperamentów. Liwia, szanowna Liwia, był to typ matrony rzymskiej, surowej, poważnej, wiecznie zatrudnionej w domu lub spędzającej wolne chwile na dyskusyi w otoczeniu poważnych senatorów. Na córce Augusta Julii odbił się cały przełom obyczajowy rzymski, który ogarnął swym zatrutym tchnieniem także i kobiety. Była piękna, bardzo wykształcona, rozmiłowana w sztuce i w literaturze i sama, jako Muza, sławiona przez poetów. Lecz gdyby tylko to. Była kobietą, lubiała się bawić, lubiała błyszczeć w towarzystwie młodych ludzi; przez to ściągała na siebie plotki. August kochał ją bardzo; karcona za życie lekkie i próżne znajdowała zawsze odpowiedź trafną i rozbrajającą ojca, jak naprzykład — co do otoczenia jej zbyt młodego, że jak się zestarzeje,

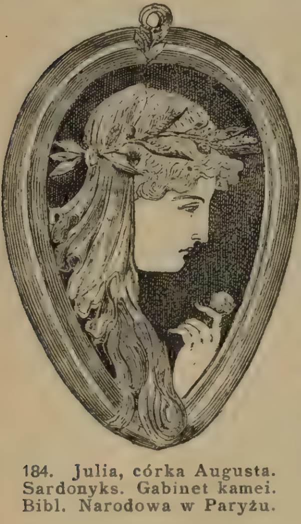

184. Julia, córka Augusta. Sardonyks. Gabinet kamei. Bibl. Narodowa w Paryżu.

---

perament Julii? W co zmieniła się walka dwuch kobiet na dworze Augusta? Jakie były intrygi polityczne, i kto padł ich ofiarą? Kiedy był tryumf Julii? Co spowodoto otoczenie jej będzie takie same stare, jak otoczenie jej ojca. Ale złe języki nie były tak pobłażliwe i wyrozumiałe, jak ojciec; znajdowały plamy na jej życiu prywatnym, na jej stosunku do męża—czy słusznie, nie wiadomo.

Ta walka dwuch kobiet zmieniła się szybko w intrygę polityczną. Miała ona na celu wyzyskanie antagonizmu Julii i Liwii i zamianę jego w rywalizacyę o następstwo tronu między Juliuszami a Klaudyuszami. Około każdej z tych kobiet ugrupowali się, jeśli nie ludzie partyi, to zausznicy i intryganci. Część społeczeństwa, duchem purytańskim przejęta, stała za Liwią. Młodzież, esteci, wolnomyśliciele woleli tryb życia Julii i pokładali nadzieje w jej wpływy, które rosły. Była to partya skosmopoliciała, żądna uciech i zabaw. Jej zabiegom należy przypisać, wybór na konsula Gaiusa Cezara, syna Julii. Te intrygi wpływały fatalnie na stosunki rodzinne w domu Augusta.

185. Tyberyusz (?) Kamea Herophilosa.

Co do małżeństwa powtórnego, a raczej trzeciego już z rzędu (pierwsze z Marcellem, drugie z Agryppą) Julii z Tyberyuszem, to było ono niewątpliwie złe. Tyberyusz surowy, ponury, nie cierpiał swej żony, a być może, zniechę-

---

wało jej upadek? Jaki był powód wyjazdu Tyberyusza z Rzymu? O co oskarżono Julię? Kto był oskarżycielem, i jaki wypadł wyrok na nią? Kto była reszta oskarżocony i rozgoryczony rywalizacyą o tron porzucił Rzym i usunął się do życia samotnego. Z wielkim trudem, bo pod groźbą odebrania sobie życia, uzyskał urlop od Augusta i schronił się na wyspę Rodos, gdzie przebywał aż do upadku Julii, który nastąpił wkrótce przed śmiercią obydwuch jej synów, Luciusa (2 r. po Chr.) i Gaiusa (4 r. po Chr.). I to właśnie zejście się faktów rzuca światło na samo zdarzenie. Albowiem proces Julii po odjeździe jej męża był jednym wielkim skandalem zarówno ze względu na materyał faktyczny czy domniemany, jaki dostarczył, jak i na osobę oskarżonej — córki Cezara. Oskarżono ją o wiarołomstwo, o naigrawanie się z praw, niedawno tak uroczyście obwieszczonych Rzymowi przez samego Augusta, niemal o pohańbienie świętości rzymskich. Wnosił oskarżenie sam ojciec August, ale oskarżycielką była właściwie Liwia, i to nakazuje przypuszczać, że historya, zwłaszcza ta drobna, plotkarska późniejszego cesarstwa, za wiele przypisuje wagi temu oskarżeniu, zanadto zniesławiła pamięć młodej, może lekkomyślnej i płochej, ale nie tak złej, a przynajmniej nie bardziej od wielu ówczesnych zepsutej kobiety. August jednak, raz podjąwszy sprawę, przeprowadził ją z całą bezwzględnością i ukarał swą córkę wygnaniem na samotną wyspę Pandaterię (u wybrzeży Kampanii), później zamieniając jej tam pobyt na więzienie w Rhegium. Młodzi ludzie pierwszych rodzin, którzy razem z Julią w ten proces byli zamieszani, zostali też jedni ukarani wygnaniem, drudzy sami pozbawili się życia (z wyjątkiem Julusa Antoniusza, syna tryum-

---

nych? Kto był desygnowany na następcę po śmierci wnuków Augusta? Jak los spotkał ród Juljuszów ze strony Klaudyuszów? Jakie było ostatnie prywatne rozwira i Fulwii, skazanego na śmierć, ponieważ reprezentował on dynastyczne przeciwieństwo).

Tyberyusz powrócił z wygnania w roku śmierci Gajusa Cezara (4 r.). Zaraz adoptowany wraz z synem najmłodszym Julïi, Agryppą Postumusem, był przeznaczony do następstwa. Lecz odtąd już nieszczęście ściga cały ród Juliuszów, i kiedy August wydawał ostatnie tchnienie (w Noli 14 r. po Chr.), rzekomo przekazując następstwo po sobie jedynemu Tyberyuszowi, równocześnie z pałacu cesarskiego spieszył goniec z rozkazem, aby w więzieniu zamordować syna Julii, Agryppę. Takiż los zgotował zapewne sam Tyberyusz swej żonie. Rozpoczynały się już krwawe mordy w rodzinie Cezarów, jedyna spuścizna, której August po sobie nie zostawił, a przy pomocy której dorabiali się władzy jego następcy, jakby na potwierdzenie własnych słów Tyberyusza: „quanta bellua esset imperium“. („Jakiż to potwór jest cesarstwo“).

§ 12. TESTAMENT POLITYCZNY I ŚMIERĆ AUGUSTA.

August rozporządził się swym majątkiem na rzecz Tyberyusza i Liwii, którą dziwnym wybrykiem ostatniej woli adoptował, a która po jego śmierci przyjęła imię Liwia Augusta. Co do następstwa władzy swej, August nie pozostawił po sobie żadnego piśmiennego rozporządzenia i pryncypat na Tyberyusza przeniósł faktycznie senat. Tyberyusz był więc tylko prywatnym spadkobiercą Augusta, uznanym przez senat dla uniknięcia walki o władzę, nie zaś dziedzicznym

---

porządzenie woli Augusta? Kiedy i gdzie umarł August? Co to jest monumentum Ancyrianum? W czem się mieści główna zasługa Augusta? Jakie rozmiary cesarstwa następcą tronu. Szczęśliwym trafem jednak przechował się jeden własny dokument Augusta, w którym wylicza on najdonioślejsze czyny swego panowania, a który może uchodzić w równej mierze za jego polityczny testament. August kazał go wyryć na spiżowej tablicy i postawić przed mauzoleum, które sam sobie wybudował. Nie posiadamy tego napisu w jego postaci rzymskiej, natomiast dochował się on w licznych fragmentach zamiejscowych, a w całości prawie na marmurowej tablicy, wmurowanej w ścianę świątyni, która była wzniesiona na cześć Augusta w Angorze (w Azyi Mniejszej). Stąd też nazywamy go pomnikiem ancyriańskim (monumentum Ancyrianum). Napis ten przez długie wieki zapomniany został odkryty dopiero w ubiegłym wieku i doczekał się ogłoszenia (przez Mommsena ostatecznie). Dziś dopiero można potwierdzić z całą bezstronnością jedne jego zdanie, w którem August sam określa zasługi swego panowania: „Stworzyłem nowe prawa. Przywróciłem cześć dla przykładów przodków, które już były poszły w zapomnienie. Sam pozostawiłem przykłady do naśladowania potomności“.

§ 13. RÓD JULIUSZÓW I KLAUDYUSZÓW.

August stworzył gmach, który nazywa się cesarstwem rzymskiem. Zajmowało ono przestrzeń od piasków libijskich i wybrzeży maurytańskich na południe aż po Ren i Dunaj na północy i od wybrzeżów Tamizy na zachodzie aż po Eufrat

---

rzymskiego? jakie jego granice? jaka liczba ludności, liczba obywateli rzymskich? Co cechuje świat rzymski w odróżnieniu od reszty świata? Jaki stosunek barbarzyńców do świata rzymskiego? Gdzie stan wojenny, i pustynię Arabii na wschodzie. Ludność w nim dochodziła od 80 do 100 milionów, z czego tylko nieznaczna cząstka, około 5 milionów, przypadała na obywateli rzymskich. Miarą gieniuszu jego twórcy jest to, iż gmach ten przetrwał przeszło 3 stulecia, i że z gruzów jego powstał i narodził się nowy świat współczesny. Nigdy w historyi ani potem, ani przedtem, nie było państwa tak wielkiego i tak jednolitego, a zarazem o tak zwartych i zamkniętych granicach geograficznych. I nigdy w żadnym państwie nie skupiało się tak dalece to wszystko, co należało do cywilizacyi. To, co pozostawało się na zewnątrz cesarstwa, było to barbarzyństwo. Stąd z pojęciem obywatelstwa rzymskiego spoiło się pojęcie wyższego stopnia kultury czyli cywilizacyi. Na wewnątrz jego ustały wojny między ludami. Walka toczyła się już tylko na granicy z barbarzyńcami, których nadzieja łupów i nędza życia pchały ustawicznie do złamania przegrody, jaką stanowiła granica rzymska. Gdy na zewnątrz była wojna, na wewnątrz był pokój. Dla tego pojęcie cesarstwo związało się nazawsze z pojęciem pokoju. Cesarstwo był to pokój. Ten pokój rzymski (pax romana) było to najwyższe dobro, z jakiego korzystały wszystkie ludy, wchodzące w skład imperium. W tym wyrazie mieściła się zarazem suma szczęścia, dobrobytu i zadowolenia powszechnego.

Ale właściciel tego gmachu nie był to już lud rzymski, jak ongi za republiki. Na miejsce dawnego jednolitego pojęcia miasta

---

a jaki stan na wewnątrz cesarstwa? Co to jest pokój rzymski, i jakie on wyrobił pojęcie o cesarstwie? Jaki zakres władzy Cezarów? Jaki stosunek między ich władzą a siłami indywidualnymi? Jakie główne państwa (urbs), teraz było pojęcie państwa, imperium, wraz z Rzymem, jego stolicą i zarazem stolicą świata. Jedynym władcą i panem: i w obrębie miasta, i w obrębie państwa był sam Cezar. Jeden człowiek skupiał obecnie w swych rękach taki ogrom władzy, jaki przedtem posiadał cały lud rzymski oraz władcy ludów, przez niego podbitych lub przyłączonych. Ale między zakresem tej władzy a jej wykonaniem leżała taka przepaść, iż tylko rzadkie jednostki mogły przebyć ją bez utraty równowagi i nie stoczyć się w nią z tej lub tamtej strony. Była to przepaść szaleństwa. I dlatego to historya Cezarów jest tak uboga w postacie zrównoważone, jak August, natomiast i po większej części jest historyą szaleństw, okrucieństw lub przeskoków gwałtownych od jednej ostateczności do drugiej—od typu władców mądrych i sprawiedliwych do typu okrutnych tyranów, półgłówków i całkiem zdecydowanych waryatów. Tak mściła się nad ludźmi zarówno słabość ich indywidualna, jak i nadużycie władzy—owa bestya cesarstwa („bellua imperii“). Ale szaleństwa Cezarów, dające się we znaki najbliższemu otoczeniu, jakkolwiek groźne, nie były w stanie przez długie wieki wytrącić z kolei normalnego biegu całej maszyny państwowej. Pomimo więc okrucieństw w Rzymie, w cesarstwie był spokój i dobrobyt. Stąd dzieje cesarstwa mają dwa oblicza: jedno nieraz krwawe i okrutne, to historya samych władców Cezarów, drugie—pogodne i kwitnące, to historya samego imperyum. Im bardziej nieraz zgęszczone są

---

typy władców rzymskich? Jak oddziaływa indywidualność Cezarów na bieg spraw cesarstwa? Gdzie dają się odczuwać szaleństwa Cezarów? Gdzie największa pomyślność za cesarstwa? Jaki kontrast stanowią dzieje barwy w opisie panowania pojedyńczych władców, jak np. Nerona, tem większy kontrast z nimi stanowią jasne i szczęśliwe dzieje ludów cesarstwa. Ta uwaga należy się przedewszystkiem dziejom panowania najbliższych następców Augusta—z rodu Juliuszów i Klaudyuszów. Po raz pierwszy historyę rzymską może przeglądać przez pryzmat charakteru samych ich władców. Nie oznacza to jednak, aby tradycya walk dawnych o władzę i rządy w Rzymie ustała. Tylko walka ta, niegdyś toczona na forum republikańskiem między rodami arystokracyi lub też generałami, teraz przeniosła się i zamknęła w obrębie pałacu—Cezara.

§ 14. CESARZ TYBERYUSZ.

Jeszcze za życia Augusta przeznaczony na następcę, a jako taki, ozdobiony konsulatem i władzą trybuńską (9 r. po Chr.), Tyberyusz zaraz po jego śmierci otrzymał godność pryncepsa z rąk senatu. Tak samo, jak August, Tyberyusz występował na zewnątrz bardzo skromnie, unikał wszelkiej pompy i przepychu, mimo to okazał się w całej pełni Cezarem. Zniósł resztki przedstawicielstwa ludowego, (za jego rządów komicye zbierały się wszystkiego tylko dwa razy), na senat zaś przelał całkowitą władzę. Wszystkie jego wnioski przechodziły przez uchwałę senatu i, jako takie, miały moc prawa (senatus consulta). Senat stał się napozór w Rzymie jedyną władzą—wyborczą, prawodawczą i sądową. Ale senat ten był jedynie

---

Cezarów z dziejami imperium? Jaki nowy czynnik osobisty dołącza się do dawnego politycznego w Rzymie? Dokąd przeniosła się walka o władzę? Jak otrzymał Tyberyusz pryncypat? Jakimi zasadami kierował się w rządach? Jaką rolę przeznaczył senatowi? arystokrabiernym i posłusznym narzędziem woli Cezara. Będąc Rzymianinem z krwi i kości, Tyberyusz szanował tradycyę rzymską, co prawda, tylko arystokratyczną. Troszczył się on o to, aby arystokracya rzymska zachowała swoje dawne znaczenie, warstwy wojskowej i przedstawicielki wielkiej własności ziemskiej. Dlatego rozkazał jej lokować część majątku ruchomego w ziemi. Sam z zawodu żołnierz i dzielny wódz, znalazł sobie pomocnika w osobie Germanicusa, syna ukochanego brata i bohatera wojen nad Łabą i Renem, Drususa, którego adoptował. On był jego domniemanym następcą. Małżeństwo Germanicusa z Agryppiną, córką Julii, miało zażegnać waśń rodową między dwoma domami. Germanicus dzielnie walczył nad

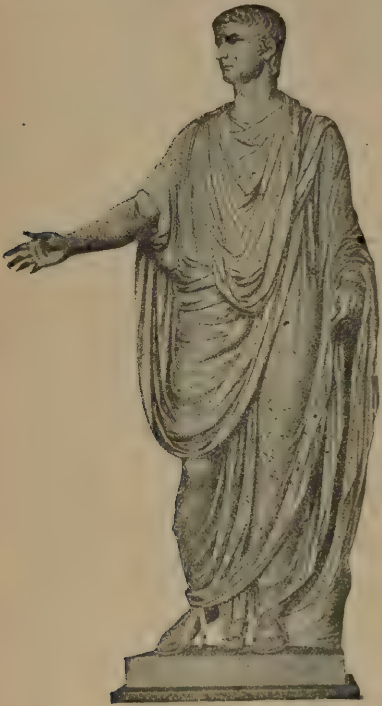

186. Ces. Tyberyusz w todze. Posąg marmurowy, znaleziony na Capri (głowa późniejsza). Muz. Luwru.

---

cyi rzymskiej? Jakie stanowisko pragnął utrzymać dla arystokracyi? Kto był wodzem i domniemanym następcą

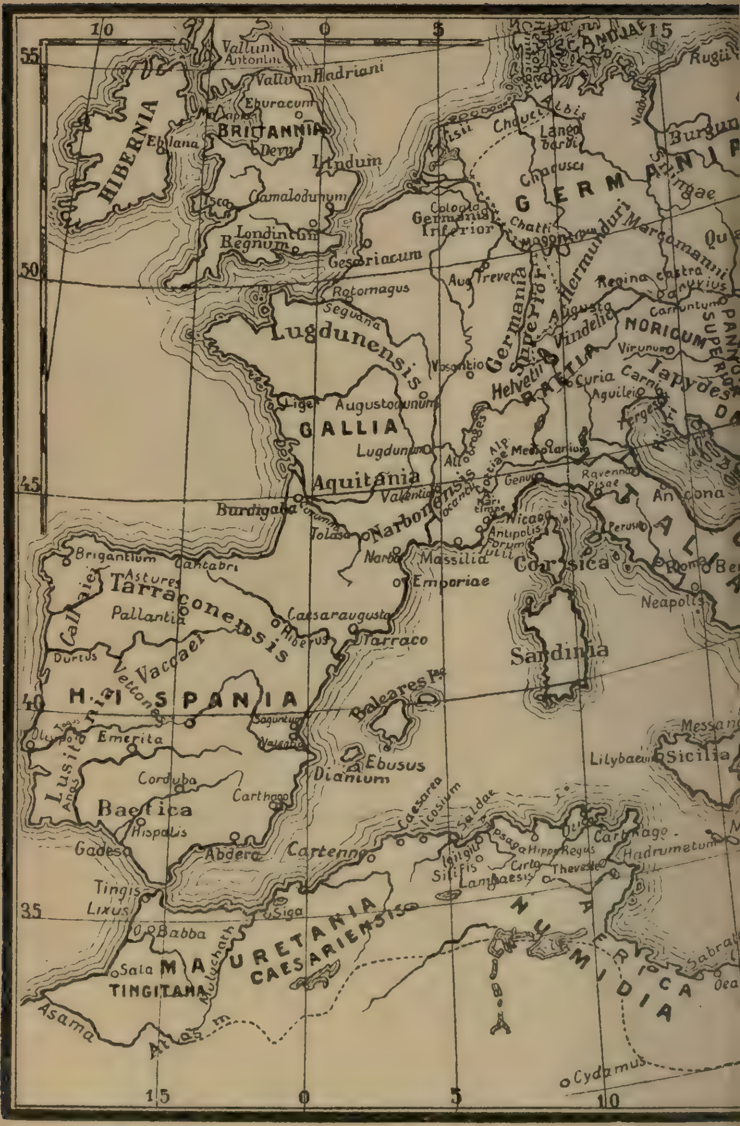
10
0
5
15
55
50
45
40
35
Vallum Antonini
Vallum Hadriani
Eburacum
BRITANNIA
HIBERNIA
Eblana
Deva
Londinium
Camalodunum
Isca
Londinium
Regnum
Gesoriacum
Rotomagus
Sequana
Lugdunensis
Liger
Augustodunum
GALLIA
Lugdunum
Aquitania
Burdigala
Garumna
Tolosa
Narbonensis
Narbo
Massilia
Valentia
Allobroges
Alpes
Mediolanium
Genua
Nicaea
Antipolis
Forum Iulii
Corsica
Sardinia
Emporiae
Brigantium
Cantabri
Astures
Tarraconensis
Pallantia
Caesaraugusta
Hiberus
Tarraco
Durius
Vaccaei
Vettones
Callaeci
HISPANIA
Saguntum
Valentia
Baleares Ins.
Ebusus
Dianium
Olisipo
Emerita
Lusitania
Anas
Corduba
Carthago
Baetica
Hispalis
Gades
Abdera
Cartenna
Caesarea
Icosium
Saldae
Igilgili
Sitifis
Lambaesis
Cirta
Hippo Regius
Theveste
Carthago
Hadrumetum
Utica
Tingis
Lixus
Babba
Sala
Siga
Mulucha
MAURETANIA CAESARIENSIS
MAURETANIA TINGITANA
Asama
Atlas m.
NUMIDIA
AFRICA
Sabrata
Oea
Cydamus
SCANDIA
Rugii
Frisii
Chauci
Albis
Langobardi
Chaeusci
GERMANIA
Burgundi
Semnones
Colonia
Germania Inferior
Chatti
Mogontiacum
Hermunduri
Marcomanni
Quadi
Aug. Treverorum
Germania Superior
Regina castra
Danuvius
Carnuntum
Augusta Vindelicum
NORICUM
PANNONIA SUPERIOR
Vesontio
Helvetii
RAETIA
Curia
Virunum
Carni
Iapydes
Aquileia
Tergeste
Histri
DALMATIA
Ravenna
Pisae
Ancona
ITALIA
Perusia
Roma
Beneventum
Neapolis
Messana
Lilybaeum
Sicilia

ŚWIAT STAROŻYT

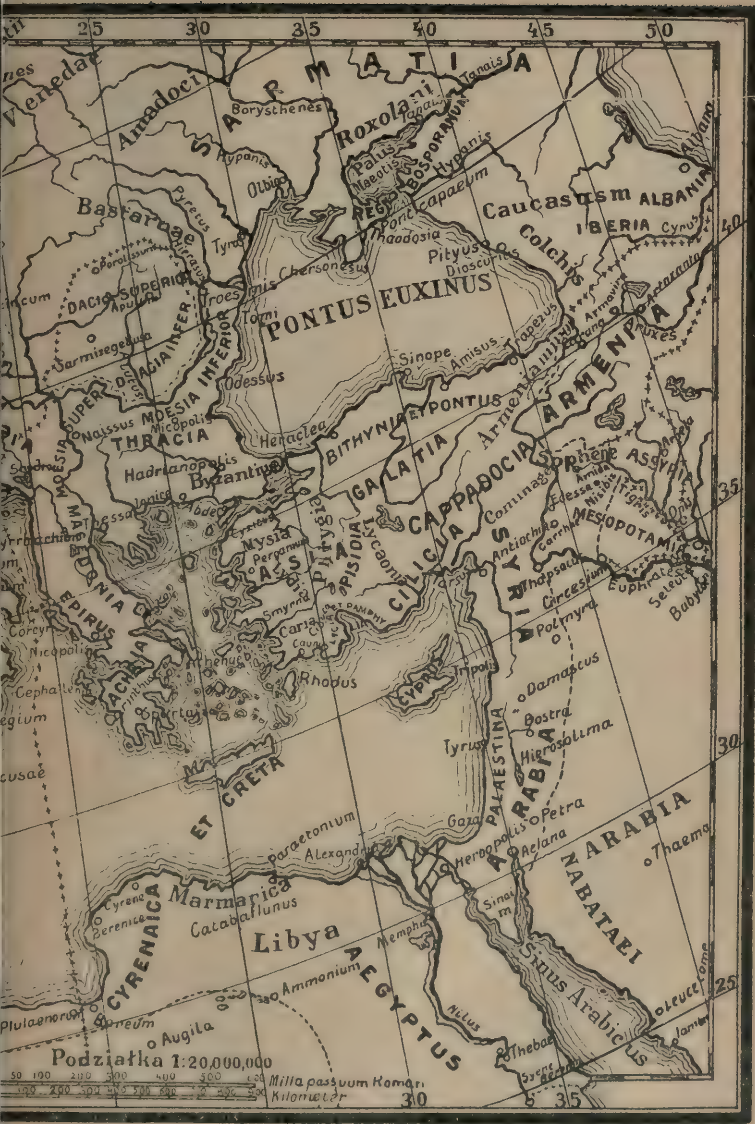
S A R M A T I A
Venedae
Amadoci
Borysthenes
Roxolani
Tanais
Hypanis
Olbia
Palus Maeotis
BOSPORANUM REGN
Pyretus
Bastarnae
Tyras
Porolissum
DACIA SUPERIOR
Apulum
Sarmizegetusa
DACIA INFERIOR
Troesmis
Tomi
Chersonesus
Theodosia
Panticapaeum
Caucasus m
ALBANIA
IBERIA
Cyrus
Colchis
Pityus
Dioscurias
PONTUS EUXINUS
Odessus
MOESIA INFERIOR
MOESIA SUPERIOR
Naissus
Nicopolis
THRACIA
Hadrianopolis
Byzantium
Heraclea
BITHYNIA ET PONTUS
Sinope
Amisus
Trapezus
Armenia minor
Armavira
Artaxata
Araxes
ARMENIA
GALATIA
CAPPADOCIA
Sophene
Amida
Nisibis
Tigris
ASSYRIA
Arbela
Commagene
Edessa
Carrhae
MESOPOTAMIA
Antiochia
Thapsacus
Circesium
Euphrates
Seleucia
Babylon
SYRIA
Palmyra
Damascus
Bostra
Hierosolima
Tyrus
Tripolis
CYPRUS
PALAESTINA
ARABIA
Petra
Aelana
Heroopolis
ARABIA
NABATAEI
Thaema
Sinai m
Sinus Arabicus
Leuce Come
Iambia
Gaza
Alexandria
Paraetonium
Marmarica
Catabathmus
Cyrene
Berenice
CYRENAICA
Libya
Memphis
Ammonium
AEGYPTUS
Nilus
Thebae
Syene
Berenice
Augila
Philaenorum Arae
Boreum
CRETA ET
Rhodus
Caunus
Caria
Lycia
PAMPHYLIA
Smyrna
Lydia
ASIA
Pergamum
Mysia
Cyzicus
Phrygia
PISIDIA
Lycaonia
CILICIA
Tarsus
Abdera
Ionice
Thessalonica
MACEDONIA
EPIRUS
Corcyra
Nicopolis
Cephallenia
ACHAIA
Corinthus
Athenae
Sparta
Dyrrhachium
Regium
Syracusae
Sardica
Podziałka 1:20,000,000
50 100 200 300 400 500 600
Milla passuum Romani
100 200 300 400 500 600 700 800 900 1000
Kilometer
25
30
35
40
45
50
40
35
30
25
30
35

I — III W. PO CHR.).

Renem i uśmierzył bunt niezadowolonych z żołdu i długiej służby żołnierzy, czem niewątpliwie oddał wielką usługę Tyberyuszowi. Tam w obozie Agryppina, chcąc wzbudzić zapał legionaryuszów, przedstawiła im młodocianego syna Gajusza Cezara w ubiorze żołnierskim. Stąd otrzymał on nazawsze przydomek Caligula (od wyrazu caliga—but żołnierski), pod jakim później panował. Germanicus pomścił klęskę legionów rzymskich w lesie Teutoburskim, zwyciężając Arminiusza w bitwie pod Idistaviso, ale podboju Germanii nie dał mu Tyberyusz dokończyć, odwołując go do Rzymu rzekomo dla obleczenia konsulatu i odbycia tryumfu (17 r.). Wysłany później na wschód Germanicus uspokoił tamtejsze prowincye i urządził państwa kresowe (Armenia). Ale w czasie podróży zmarł nagle (w Epidafne pod Antyochyą) śmiercią nienaturalną (19 r.), zdaje się od trucizny, przytem opinia publiczna wskazywała jako na winowajczynię jego śmierci żonę wielkorządcy Syryi, Pizona, z którym Germanicus starł się ostro o zakres władzy. Była to Plancina, zausznicika Liwii. Ta ostatnia wywierała wpływ duży na rządy, otoczona miłością synowską, szacunkiem wśród ludu, jako małżonka Augusta i nosząca ten sam, co i cesarz, tytuł Augusty.

Śmierć Germanicusa odżywiła napowrót walki i intrygi domowe na tle współzawodnictwa dwuch rodzin. Germanicus, ukochany przez żołnierzy i przez lud, był przedstawiony, jako przyszły odnowiciel wolności republikańskiej. Powrót Agryppiny z prochami męża do Italii tudzież pogrzeb Germanicusa był jedną olbrzy-

---

Tyberyusza? Jakie były czyny Germanicusa w Germanii i na wschodzie? Jaki jego koniec, i co go spowodowało? Czem był pogrzeb Germanicusa? Jaka nowa walka w łonie rodziny cesarskiej? Kto była Agryppina, i jaki był mią manifestacyą ze strony ludu. Tyberyusz, nieufny i podejrzliwy z natury, uważał ją za skierowaną przeciwko swej osobie i wystąpił odrazu z surowym edyktem przeciw nieumiarkowanym objawom żałoby narodowej, nadmieniając, że: „władcy wprawdzie umierają, ale republika jest nieśmiertelną“. Ale atmosfera domowa pozostała

187. T. zw. Agryppina. Posąg marmurowy. Muzeum w Neapolu

---

jej los? Jakie stanowisko Liwii za Tyberyusza? Jaka zmiana nastąpiła w systemie rządów Tyberyusza? Kto już zatruta intrygami familijnemi. Agryppina, dumna i niepowściągliwa, na każdym kroku wyrażała swoją nienawiść względem domniemanych sprawców śmierci swego męża, nie oszczędzając podejrzeń nawet Tyberyuszowi. Odżyła w niej dawna nienawiść jej matki, nieszczęsnej Julii, do Liwii, i ten sam los ją spotkał, albowiem także poszła na wygnanie, gdzie niezadługo potem zmarła. Ale i Tyberyusz z biegiem czasu coraz bardziej tracił panowanie nad sobą. Z usposobienia melancholik, („tristissimus hominum“, „najsmutniejszy z ludzi“, jak go określa Pliniusz) odnosił się z coraz większą nieufnością do ludzi i w 13-ym roku swoich rządów powtórzył to samo, co już raz był uczynił za życia Augusta, uciekając od świata i zamykając się w samotnym ustroniu, na wyspie Capri.

§ 15. RZĄDY SEJANA I POBYT TYBERYUSZA NA CAPRI.

Nic tak nie było sprzecznego z duchem rządów republikańskich, jak wojsko przyboczne, albo straż osobista cesarska. Dla tego August długo zwlekał z wprowadzeniem tej nowości i dopiero pod koniec życia dla bezpieczeństwa swej osoby zaprowadził gwardyę cesarską obok i narówni z policyą miejską. Nazywali się ci żołnierze pretoryanie od praetorium czyli namiotu imperatorskiego, którego strzegło wojsko zazwyczaj na wojnie. Ale za Augusta gwardya ta tak samo, jak policya, była rozmieszczona w różnych częściach miasta. Dopiero za panowania Tyberyusza Sejan, naczelnik

---

utworzył gwardyę pretoryańską? Jakie jej pochodzenie? Jaka zaszła reforma gwardyi za Tyberyusza? Kto był naczelnikiem gwardyi i jaki wpływ pozyskał na osobę Cezara i dla czego? Co to były rządy Sejana w Rzymie? Jaka była jego karyera? jakie stopnie dojścia do jej (praefectus praetorio), połączył wszystkie jej oddziały, razem 10 kohort, w jeden obóz ufortyfikowany, rozłożony na krańcach miasta, między wzgórzami wiminalskim i kollińskim (castra praetoria). Tu było zgromadzone 10 tys. doborowego żołnierza, którzy na każde skinienie swego wodza byli gotowi do wystąpienia. Osoba naczelnika gwardyi, przy Auguście nic nie znacząca, za Ty-

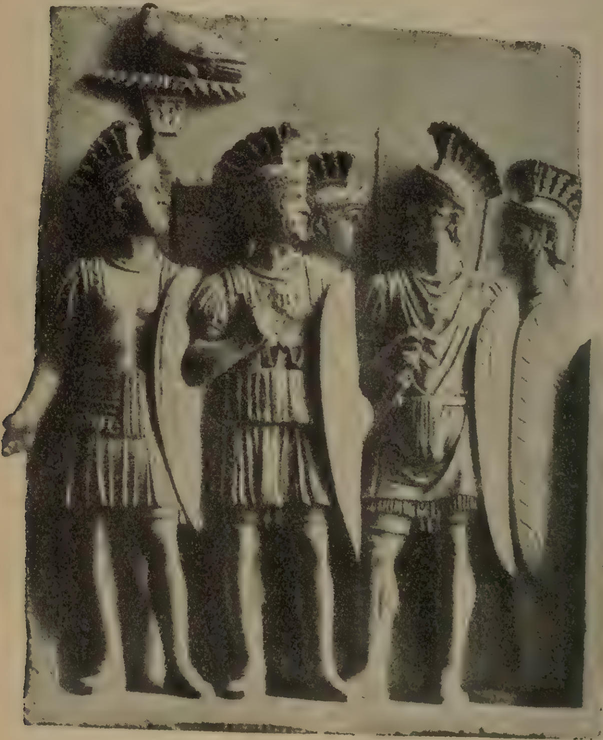
188. Pretoryanie. Płaskorzeźba. Muzeum Luwru w Paryżu.

beryusza dzięki podejrzliwości i nieufności tego władcy urosła do znaczenia pierwszorzędnego w państwie, nie tylko wojskowego, ale i politycznego. Zwłaszcza, odkąd Sejanowi udało się uratować życie Tyberyuszowi w chwili, kiedy go wszyscy odbiegli, pozyskał on nieograniczone zaufanie Cezara, który zasięgał jego rady w sprawach publicznych, przy rozdawnictwie godności, a kiedy oddalił się na Capri, uczynił go pośrednikiem w sprawach zarządu państwa między sobą a senatem. Odtąd Sejan począł spełniać w Rzymie coś w rodzaju wezyratu czyli zastępstwa rządów Cezara.

Sejan, szlachcic z pochodzenia, żołnierz z zawodu, ambitny, urodziwy, stopniowo i systematycznie przygotowywał sobie drogę do tronu. Dla tego celu umiał sobie pozyskać nawet małżonkę Drususa, jedynego syna rodzonego Tyberyusza i przyszłego jego następcy—Liwillę, przy pomocy której zgładził go trucizną ze świata (23 r.). Jemu należy w znacznej mierze przypisać upadek Agryppiny oraz jej najstarszego syna, który również tworzył zawadę dla Sejana w dopięciu upragnionego celu. Po śmierci Liwii (29 r.), która za życia stanowiła, jakby współregentkę syna, wszystkie przeszkody zdawały się być usunięte. Tyberyusz zezwalał, aby na cześć Sejana stawiano posągi, nawet złote, jemu narówni z Cezarem składano na wierność przysięgę, na-

189. Tyberyusz (14—37). Według monety współczesnej.

---

władzy? Jaki zakres władzy otrzymał Sejan za życia Tyberyusza? Gdzie spędzał życie Tyberyusz? Co spoworeszcie w r. 31 Tyberyusz oblókł go w godność konsula i sam zgodził się być jego towarzyszem,—zaszczyt, który za życia Tyberyusza przypadł w udziale tylko jego dwum synom—adoptowanemu Germanicusowi (zm. 19 r.) i rodzonemu Drususowi (zm. 23 r.). Jeszcze brakowało mu tylko władzy trybuńskiej do osiągnięcia całej pełni praw cesarskich, ale z nadaniem tej ostatniej Tyberyusz zwlekał. Pomimo to, senat wykonywał jego rozkazy z takim samym posłuszeństwem, jak gdyby wychodziły one z ust Tyberyusza, który tymczasem począł nowe życie na Capri.

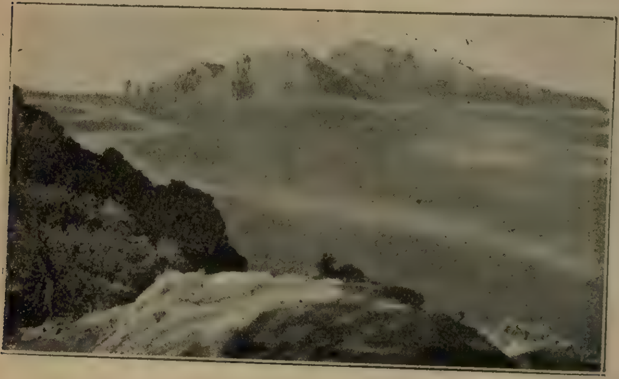

190. Wyspa Capri.

Przemieniony w stałą siedzibę Cezara ten cudowny zakątek ziemi stał się obecnie jego ostatnim schronieniem. Tyberyusz ozdobił go pałacami, których szczątki i ruiny przetrwały do dziś dnia. Tutaj żył on w szczupłym gronie przyjaciół, pośród których byli także uczeni, i nie przyjmował żadnych wieści z Rzymu. Od czasu do czasu tylko listownie komunikował swą opinię do rozważenia senatowi. Lecz i do Capri dotarła wieść o gotującym się w Rzymie zamachu stanu, w który już było zamieszane nawet najbliższe otoczenie Cezara. Tyberyusz, przestrzeżony w czas przez bratowę swoją Antonię, żonę starszego Drususa, dowiódł, że umie również mścić się, jak i obdarzać bezgranicznym zaufaniem. Ze skrytością węża i podstępem lisa przygotowywał on cios dla Sejana. Senat, odebrawszy zwykły list Tyberyusza, który odczytywał na posiedzeniu w obecności Sejana, przeszedł odrazu od oznak uniżoności i czołobitności względem wszechpotężnego ministra do objawów furyi i wściekłości, odkąd poczuł, że łaska pańska go opuściła. Oskarżenie Tyberyusza zdecydowało o losie Sejana. Tego samego dnia jeszcze nagi trup jego tarzał się na schodach więzienia mammertyńskiego, zohydzony i zbeszczeszczony przez motłoch i żołnierzy (31 r.) Ale i w Tyberyuszu po wykryciu zdrady Sejana, zwłaszcza po zeznaniach jego żony co do udziału w mordzie przed ośmiu laty Drususa, dokonał się stanowczy przełom. Zawiedziony na ostatnim i jedynym swoim przyjacielu wywierał on zemstę na wszystkiem i na wszystkich. Raz tylko jeden jeszcze porzucił Capri z zamiarem powrotu do Rzymu, ale nie dochodząc do bram miasta, u ogrodów watykańskich, uciekł z powrotem na swoją wyspę, jakby całe swoje bezpieczeństwo powierzał tylko jej stromym i nagim skałom. Odtąd z tego cudnego zakątka ziemskiego wychodziły na świat same rozkazy śmierci i zagłady. Wietrząc wszędzie zdradę, Tyberyusz niósł naokoło siebie śmierć bez różnicy i bez wyboru, jakby okrucieństwo miało być ostatnim pancerzem,

---

dowało upadek i śmierć Sejana? Jaki jest okres w dziejach od upadku Sejana do śmierci Tyberyusza? Jak długo trwał terror? Jaką pamięć zostawił po sobie Tychroniącym jego życie. Po mordach oskarżonych przychodziła kolej na mordy donosicieli. Tak przeżył Rzym okres terroru, zanim wieść nie przyniosła, iż Tyberyusz, już jako starzec siedmdziesięcio dziewięcioletni umarł (37). Śmierć jego napełniła uczuciem ulgi i wybawienia Rzymian. Bez honorów i bez czci boskiej prawie, jako tyran pochowany, a pamięć jego została skazana na zapomnienie.

§ 16. GAIUS CEZAR KALIGULA.

191. Caligula (37—41). Według monety współczesnej.

Z radością przez senat i lud na tronie powitany Caligula, właściwie Gaius Cezar, młodzieniec 25-letni, miał ziścić nadzieje, pokładane w jego ojcu Germanicusie, i dać erę szczęścia Rzymowi po okrutnym panowaniu Tyberyusza. Tym większym był zawód, gdy się przekonano, że Kaligula był to człowiek niespełna rozumu. O nim już Tyberyusz miał się wyrazić: „pozwalam mu żyć, ale będzie on nieszczęściem dla siebie i dla ludzi“. Szaleństwo Kaliguli przejawiło się w kulcie boskim, jaki sobie za życia jeszcze wyznaczył. Przybierał miano i emblematy wszystkich bogów po kolei. Rozmawiał z Jowiszem, odpowiadając na jego grzmoty sztucznymi gromami. Sam odbierał cześć boską, stojąc między posągami Kastora i Polluxa. Siostrę swą i małżonkę Drusillę po śmierci konsekrował,

---

beryusz? Kto odziedziczył po nim władzą i na mocy czego? Jakie były szaleństwa Kaliguli? Kto go zamordował? Jak się powiodła próba przywrócenia republiki?

jako bóstwo Pantheę. Pełen ambicyi wszechstronnych, jako mówca, poeta, woźnica i t. p. nie znosił żadnego wyróżnienia innych osób, prócz siebie, ścigał pamięć sławnych ludzi, kazał obalić posągi bohaterów na polu Marsowym, wzniesione przez Augusta, a nawet zakazał czytać poematy Homera, Wergiliusza i historyę Liwiusza. Nareszcie spisek w łonie oficerów gwardyi, na czele których stanął Chaerea, trybun pretoryanów, osobiście obrażony przez Cezara, wyzwolił Rzym z pod władzy szaleńca, i Kaligula padł zamordowany przez własnych żołnierzy (r. 41).

§ 17. PRÓBA PRZYWRÓCENIA REPUBLIKI. CESARZ KLAUDYUSZ.

192. Klaudyusz (41—54). Według monety współczesnej.

Spisek Chaerei, uwieńczony niespodziewanie pomyślnym skutkiem, stał się próbą przywrócenia republiki. Chaerea wraz z kilku kohortami stał po stronie senatu. Konsulowie, do których zwrócił się po rozkazy, wydali hasło „wolność“, „libertas“, a senat to hasło potwierdził. Ale rozstrzygnięcie kryzysu nie leżało już w rękach senatu, tylko gwardyi. Pierwsza próba usunięcia orężem tyrana wydała skutek wręcz nieoczekiwany. W chwili, gdy po zamordowaniu Kaliguli wszystko w pałacu szukało ocalenia, jeden z żołdaków znalazł za kotarą ukrywającego się stryja Kaliguli, Klaudyu-

---

Kto i przez kogo został okrzyknięty Cezarem? Jaki był charakter Klaudyusza? Jaki on reprezentował odłam rodziny? Dla czego ostał się przy życiu? Jakie były jesza. Ten ostatni żebrał o łaskę życia, natomiast gwardya okrzyknęła go Cezarem. Klaudyusz, który oczekiwał raczej śmierci, jak takiego zakończenia swej drażliwej sytuacyi, dał się zawieść do obozu pretoryanów, jeszcze po drodze nie będąc pewnym swego życia. Z chwilą przyjęcia go przez gwardyę plan Chaerei chybił, i senat musiał pogodzić się z wyborem Cezara przez żołdaków. Odtąd do czynnika przekazywania władzy princepsa dawnego, jakim był senat, przybywa nowy w postaci żołnierzy. Naprzód gwardya, później legiony, czyli siła faktyczna militarna, decydują o losach tronu narówni z senatem, uprzedzając jego wybór albo potwierdzając. Pomiędzy tą władzą legalną a władzą uzurpowaną chwiał się odtąd rezultat wyboru.

§ 18. CEZAR KLAUDYUSZ I PODBÓJ BRYTANII.

Tiberius Claudius Nero Germanicus, syn starszego Drususa, a brat Germanicusa, uchodził w rodzinie cesarskiej za człowieka umysłowo i fizycznie upośledzonego. Temu też zawdzięczał prawdopodobnie tylko życie. W rodzinie cesarskiej ledwo tolerowany i spychany zawsze na plan ostatni mógł bezpiecznie przetrwać intrygi pałacowe obydwuch panowań Tyberyusza i Kaliguli. Nie był on złym człowiekiem, lecz niedołężnym i ograniczonym. Posiadał on jedyną namiętność do studyów antykwarskich i językowych (zreformował nawet alfabet łaciński), a rządy państwem, zamiast niego, pełnili jego słudzy—niewolnicy i wyzwoleńcy. Właściwy bowiem dwór cesarski nie był aż do Hadryana wcale zorganizowany. August żył, jako prywatny czło-

---

go wewnętrzne rządy? Jaki początek warstwy urzędniczej? Jakie pierwsze urzędy nadworne? Kto je piastuje? Jaką rolę odgrywali wyzwoleńcy w rządach Klaudyuwiek, a w obrębie jego pałacu znajdowała się tylko jego służba prywatna. Nikomu z Rzymian, nawet z pośród szlachty, nie mówiąc już o senatorach, nie przyszłoby do głowy spełniać obowiązki służbowe w domu Cezara. Byłoby to poniżej godności Rzymianina. W miarę jednak, jak niewolnicy i wyzwoleńcy, z początku jako słudzy prywatni, poczęli zastępować Cezara w zarządzie państwa, wpływ dworu cesarskiego wzrastał. I tak, za Klaudyusza były już działy służby urzędniczej państwowej z wyzwoleńcami na czele: Narcyssem—sekretarzem (ab epistolis), Pallasem—skarbnikiem (a rationibus), Kallixtem, który przyjmował prośby (a libellis) i Polybiuszem, który pomagał cesarzowi w pracy naukowej (a studiis). Prawnego stanowiska w państwie ci wyzwoleńcy nie mieli żadnego, a nawet do magistratur był dla nich dostęp zamknięty, ale istotne znaczenie ich było olbrzymie. Tak Polybiusz, literacki współpracownik Klaudyusza, zjawiał się publicznie, mając po obydwuch stronach konsulów. Oni to rządzili za słabego Klaudyusza państwem. Ten ostatni, nawet jako Cezar, był zepchnięty na plan drugi. Ale mimo to Rzym i imperyalizm rzymski kroczyły dalej na drodze podbojów. W Rzymie wykończony został nowy akwadukt, rozpoczęty za Kaliguli, a ciągnący się na przestrzeni 45 mil od gór albańskich dwoma przewodami aż do wzgórza eskwilińskiego (aqua Caligulae Claudia). Dokonano olbrzymiej pracy osuszenia części jeziora fucyńskiego i zbudowano nowy port w Ostyi z dwoma pomostami (molami) i latarnią pośrodku. Lecz najważniejszym zdarzeniem z czasów pano-

---

sza? Jakie budowle i prace dla Rzymu zostały przedsiębrane? Jaki największy dokonał się podbój rzymski za Klaudyusza? Kiedy początek romanizacyi Brytanii?

wania Klaudyusza był podbój Brytanii (r. 43), który się skończył romanizacyą ludności tej wyspy,

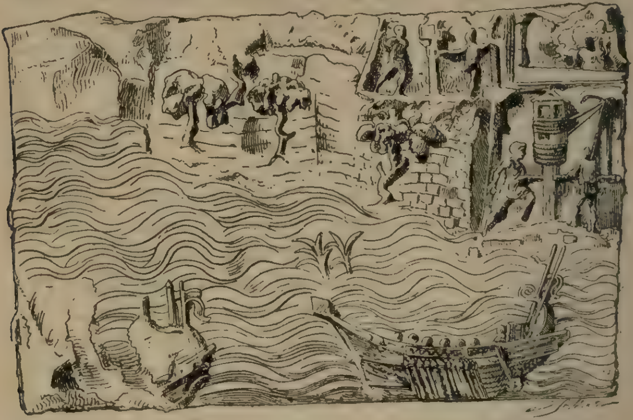

193. Jezioro Fucinum po dokonaniu robót przez Klaudyusza. Płaskorzeźba.

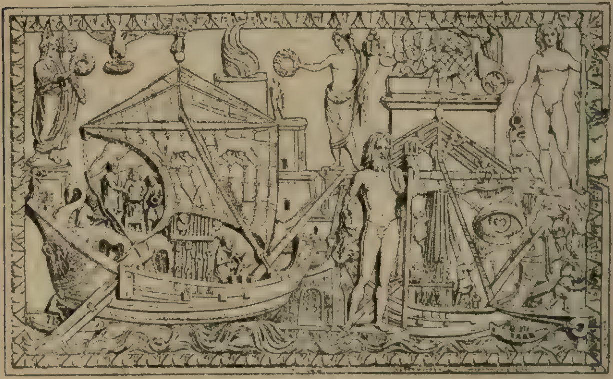

194. Port Ostyi. Płaskorzeźba.

jak przedtem Gallii. Rzymianie poczęli się osiedlać tutaj w dwuch punktach, w obozie Camalodunum (Colcester) i w Londynie nad Tamizą (Londinum), który już wówczas posiadał dość ożywiony handel. Na pamiątkę tego zdarzenia jedyny syn Klaudyusza, zrodzony z Messaliny, otrzymał przydomek Britannicusa. Trzecia żona Klaudyusza Valeria Messalina (prawnuczka siostry Augusta — Oktawii) była kobietą okrutną i wyuzdaną („lassata viris nec dum satiata“, mówiąc słowami Juwenala). Uwieńczeniem jej obłędu po całym seregu wybryków było małżeństwo, uroczyście sprawione z młodym arystokratą G. Siliusem, za zgodą zresztą samego Klaudyusza. Dopiero w ostatniej chwili wzgląd na bezpieczeństwo życia nakłonił go do tego, iż wydał wyrok śmierci na żonę. Zresztą Klaudyusz już w parę godzin później byłby jej ten postępek darował, gdyby Messalina nie została już zamordowaną. Małżeństwo następne Klaudyusza z Julią Agryppiną, córką Germanicusa, stało się dla niego jeszcze fatalniejsze. Agryppina bowiem podobnie, jak i jej matka, dumna i żądna władzy, pragnęła widzieć Cezarem swego syna z pierwszego małżeństwa z Ahenobarbą (Gn. Domitius). Zapewniwszy sobie pomoc gwardyi, na czele której postawiła oddanego sobie całkowicie oficera Afraniusa Burrusa, po śmierci nagłej Klaudyusza, prawdopodobnie otrutego (54 r.), wprowadziła na tron Nerona.

§ 19. RZĄDY NERONA I POŻAR RZYMU.

Nero Claudius Cezar w chwili wstąpienia na tron był młodzieńcem 17-letnim. Nie pozbawiony

---

Jakie były stosunki domowe Klaudyusza? Kto była jego żona Messalina? Z kim się ożenił po jej śmierci? Jaki los zgotowała Agryppina Młodsza mężowi i kogo wprowadziła od natury zalet serca i umysłu, posiadał raczej wszystkie przymioty i wady, zwykłe u młodzieńca; było tylko pytanie, która strona w przyszłości odzierży nad nim przewagę. Na wstępie swego panowania okazywał wielką wspaniałomyślność i łaskawość nie bez pewnej afektacyi oraz pozy deklamatorskiej. Tak, gdy przedłożono mu pierwsze wyroki śmierci do podpisu, miał zawołać: „Ach, jakżebym pragnął nie umieć pisać“. Rządził przy pomocy naczelnika gwardyi Burrusa i swego nauczyciela—słynnego filozofa Seneki. To pierwsze pięciolecie jego panowania późniejszy cesarz Trajan zaliczał do najszczęśliwszych okresów w dziejach cesarstwa. Seneka był to istotnie umysł wysoki o kulturze humanistycznej, czego dowody złożył w swych pismach. Ale zasadom swoim hołdował

195. Neron. Popiersie marmurowe. Muz. Termów w Rzymie.

196. Seneka. Muz. w Berlinie.

---

na tron? Jaki był Nero w młodości? Kto z nim rządził? Jaki ma charakter pierwsze pięciolecie rządów tylko na piśmie, w życiu, jako człowiek, odbiegał od typu filozofa, a raczej był dworakiem, pochlebcą i tchórzem. Atmosfera dworu, w której nie ostał się cało duch filozofa, działała rozkładowo także na Nerona. Jak każdy z Cezarów, był on zawistny o swoją władzę, o nimb swej godności. Resztę dokonała rozpusta. Odepchnął od siebie swoją prawowitą małżonkę Oktawię, córkę Klaudyusza— a zamiast niej wziął na dwór kochankę, Poppeę Sabinę, z którą się później ożenił. Bardzo wcześnie okazało się, że w tym synu Domitiusa Ahenobarby odżyły wszystkie przymioty członków tego rodu, o którym Crassus ongi wyraził się, że „mają głowy z żelaza, a serca z ołowiu“. W obawie utraty wpływu na Nerona doradcy poczęli mu ustępować w jego zachciankach. Pierwszym krokiem do okrucieństwa było zamordowanie Britannicusa, jako rywala i pretendenta do tronu. Ale na Neronie sprawdziło się określenie jego, jako tej bestyi, która raz zakosztowawszy krwi, nie będzie mogła się już nią nigdy nasycić. Tą samą podejrzliwością męczony kazał wykonać zamach na życie swej matki naprzód niby przypadkowo w czasie przejażdżki jej na morzu, a gdy to się nie powiodło, nasłał na nią otwarcie siepaczy. Agryppina zginęła z rozkazu własnego syna (59), któremu zbrodnią sama utorowała drogę do tronu. Odtąd rozpoczyna się szereg okrucieństw Nerona, przewyższających grozą swoją okrucieństwa wszystkich innych Cezarów. Pomagał mu w tem Sophonius Tigellinus, następca Burrusa, który umarł nie bez podejrzenia otrucia (62 r.). Seneka został również usunięty od dworu. Senat

---

Nerona? Kto był Seneka? Jaka zaszła zmiana w charakterze Nerona? Jakie były jego zbrodnie? jego doradcy? Z kim powtórnie Neron ożenił się? Jaka wynikła zbrodnia sterroryzowany gotów był na każde skinienie rzucić się i rozszarpać każdego, na kogo Cezar wydał wyrok potępienia. Gwoli przypodobania się mu — nie szczędzono najniższych pochlebstw, nie cofano się przed oskarżeniami najbliższych krewnych. Donosicielstwo i sykofantyzm rozwielmożniły się wśród arystokracyi rzymskiej. Nad głowami wszystkich zawisła groza śmierci. Ludzie z trwogi szaleli, albo oddawali się rozpuście i wyuzdaniu. Każda zbrodnia Nerona wywoływała tylko akty uniżoności ze strony senatu. Gdy Neronowi po morderstwie matki winszowano ocalenia, a pamięć Agryppiny skazywano na przekleństwo, jeden jedyny z całego grona, który odważył się w takiej chwili być nieobecny w senacie, wydał tem samem na siebie wyrok śmierci. Był to senator Thrasea, jedyny człowiek uczciwy. Zabijając go, Neron—według wyrażenia historyka tych czasów — pragnął zgładzić ze świata samą cnotę (Tacyt). Nikt nie śmiał podnieść głosu opozycyi. Sprzysiężenie, które poczęło się tworzyć wśród arystokracyi pod wodzą Pisona (C. Calpurnius Piso), zostało wykryte i krwawo zgaszone. Seneka otrzymał wyrok śmierci, a wraz z nim siostrzeniec jego poeta Lucanus (65). Nareszcie dla dokończenia grozy całego obrazu Rzym (w r. 64) począł się palić. Pożar, wzniecony na wschodnio-południowym krańcu miasta, w okolicach Circus maximus, rozszerzył się na Palatyn, Awentyn i objął całą przestrzeń nizinną, gęsto zabudowaną aż do Tybru (Velabrum i Boarium). Neron bawił wówczas w willi swej w Antium. Na wiadomość o tem, pospieszył do miasta. Wyo-

---

z tego małżeństwa? Co znamionuje upadek senatu? Kto był Thrasea? Jaka zmowa arystokracyi? Kto poniósł śmierć po tym sprzysiężeniu? Jakie ma znaczenie pożar braźnia poetycka, a nie historya przedstawiła go nam w takiej chwili, jak ze wzgórza ogrodów watykańskich okiem artysty podziwia widok pożogi i deklamuje opis pożaru Troi za Wergiliuszem. Ogień powstał najpewniej z przypadku, ale podtrzymała go później zapewne jakaś złośliwa ręka. Na drugi dzień bowiem wybuchnął ponownie na innym końcu miasta i objął także wzgórza. Z 14 obwodów miasta tylko cztery pozostało nietkniętych płomieniem — siedm zaś spłonęło do szczętnie. Aby odwrócić uwagę tłumu od osoby Cezara, rozszerzono wieść o podłożeniu ognia przez chrześcian. Lud począł ich mordować, a Cezar wyprawił z ich męk widowisko dla siebie w ogrodach Watykanu (żywe pochodnie Nerona).

§ 20. ODBUDOWANIE RZYMU. BUNTY WOJSKOWE.

Pożar Rzymu za Nerona był drugi co do rozmiarów od czasu spalenia miasta przez Gallów. Neron wyzyskał skutki jego dla celów ozdobienia miasta. On to rozpoczął pierwszy pracę około wzniesienia pałacu dla siebie, godnego wielkości Cezarów. Samo wzgórze Palatynu nie wystarczało mu do tego. Połączył więc je z Eskwilinem i tam wzniósł dla siebie słynny dom złoty (domus aurea), który znamy tylko

197. Nero (54—68). Według monety współczesnej.

Rzymu? Czy Neron brał w nim udział? Przeciw komu skierowano podejrzenie? Jakie były skutki pożaru Rzymu? Jakie nowe budowle wzniósł Neron? Co to był „dom złoty“ Nerona, i gdzie się znajdował? Od kogo z opisów. Pałac Nerona było to całe miasto z portykami i alejami, z ogrodami i sadzawkami. Galerya kolumnowa była długości jednej mili rzymskiej. Późniejsi Cezarowie kazali zburzyć częściowo te budowle i zamienili je na cele publiczne. Na Eskwilinie, na miejscu domu Nerona, powstały termy Tytusa i Trajana. Tam, gdzie był staw w ogrodach pałacowych, wznosi się dzisiaj amfiteatr Wespazyana. Te budowle, z wielkim zbytkiem i przepychem wznoszone, wymagały olbrzymich sum pieniędzy — dostarczały ich wyroki śmierci na bogatych ludzi i konfiskaty ich majątków. Zresztą w prowincyach rządy Nerona były dobroczynne. Na wschodzie dzielny wódz Domitius Corbulo zdobył Artaxatę (58) i Tigranokertę (59). Ale Rzym wolał uznać panowanie królów w Armenii. Utworzono tylko między Azyą i Armenią szereg państw wasalnych. Sam król armeński Tiridates, mimo iż Rzymianie popierali jego rywala Tigrenesa, zjawił się osobiście w Rzymie, aby objąć swe królestwo z rąk Cezara. Podejmowany był z wielką okazałością i przepychem przez Nerona, któremu to dało sposobność pokazania, jak wielką jest potęgą jego na wschodzie, gdzie rozdaje królestwa. Naprawdę, teraz dopiero na dobre zaczynają się walki Rzymu z Partami. Nawet z Chin szukano zetknięcia z Rzymianami (Ta-tsin). Tylko jedni chrześcianie w Rzymie, a na wschodzie Żydzi

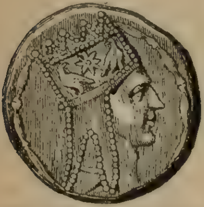

198. Moneta Tigranesa.

Rzym cesarski głównie otrzymał swój charakter? Jakie znaczenie rządów Nerona dla prowincyi? Kto był zwycięzcą na wschodzie, i jaki był tryumf Rzymu? Jak daleko sięgał rozgłos cesarstwa rzymskiego? Jakie jedyne pun-

sprzeciwiali się uznać Cezara bogiem na ziemi. Chrześcian żywcem palono, dla poskromienia zaś powstania żydowskiego był wysłany T. Flavius Vespasianus (67). Dla potęgi Cezara poza Rzymem, zdawało się, nie było żadnego kresu. Ale w samym Rzymie ambicya jego najwyżej sięgała poto, aby podbić i oczarować wszystkich swoimi talentami artystycznymi, jakich nie posiadał, a jakie wmawiali w niego wszyscy, chcąc się wkupić w łaski lub poprostu ocalić życie. Neron—esteta i sportsmen — oto nowa postać, jaką na siebie przyjął Cezar. Występował publicznie, jako śpiewak i muzyk, naprzód w Rzymie, później, gdy mu było zamało tych oklasków — ruszył na objazd artystyczny na wschód — do Grecyi — owej kolebki sztuki wraz z całą armią sług i dworzan. Była to ostatnia jego podróż poza Italią. W prowincyach rozpoczęła się reakcya przeciwko rządom Nerona. Rzym był zupełnie zblazowany na punkcie szaleństw Cezara, ale w prowincyach, gdzie ludność była zdala od osoby cesarza, rola władcy, jako histryona lub woźnicy, w otoczeniu komedyantów i gladyatorów, uchodziła za najwyższe poniżenie godności imperatorskiej. Hasło do powstania dał C. Julius Vindex, rządca Gallii lugduńskiej, sam

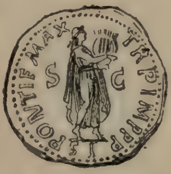

199. Neron, jako lutnista. Według monety współczesnej.

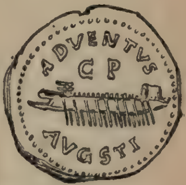

200. Moneta Nerona, bita na pamiątkę jego podróży do Grecyi.

---

kta oporu? Jakie ambicye Cezara w Rzymie? Jakie były jego szaleństwa artystyczne? Gdzie wybuchło powstanie? Kto obrany Cezarem? przez jakie legiony? Gdzie wybuchła rewolucya? gdzie się rozszerzyła, i kto z rodu królewskiego Gallów. W tem celu porozumiewał się z P. Sulpiciusem Galbą, legatem w Hiszpanii, z zawodu również żołnierzem, ale człowiekiem bogatym i znakomitego rodu, co do następstwa po Neronie. Wprawdzie Vindex został zwyciężony przez naczelnika legionów nadreńskich L. Verginiusa Rufusa, ale gwardya w Rzymie przekupiona, oświadczyła się za Galbą, a senat ogłosił go Cezarem. Neron, opuszczony przez wszystkich, uciekł z miasta i w domku, gdzie się zatrzymał, słysząc pogoń zbliżającą się, sam odebrał sobie życie ze słowami: „Jaki wielki artysta umiera“ (68 r).

§ 21. ŚMIERĆ NERONA I PIERWSZA REWOLUCYA ŻOŁNIERSKA.

Neron był ostatnim potomkiem rodu Juliuszów. Na nim też znać wszystkie symptomy zwyrodnienia wielkiego rodu — zadatki na wielkie czyny, ale też i na wielkie, przechodzące miarę zwykłej jednostki zbrodnie. Ale śmierć jego była początkiem wielkich wstrząśnień. Wywołana zmianą rządu przez wojsko rewolucya, według słów historyka rzymskiego Tacyta, przeszła świat cały, jakby na przebłaganie go za grzechy Nerona (Civilia bella... omnes provincias exercitusque lustraverant velut expiato terrarum orbe). Rozpoczęta na krańcu zachodnim, w Gallii i w Hiszpanii, udzieliła się legionom w Germanii, Illiryi i doszła na Wschód, do Syryi, Judei oraz Egiptu. Legiony dolno-germańskie, niezadowolone z wyboru Galby, okrzyknęły Cezarem swego

---

zebrał jej owoce? Jakie wojsko wyniosło na tron Galbę, i kto go strącił? Jak nagrodził Witelliusz legiony rzymskie za swe panowanie? Kogo wyniosły na tron legiony wschodnie? Jaka rola była w rewolucyi legionów illirwodza A. Vitelliusa i ruszyły na Rzym. Jeszcze zanim doszły do Włoch, w Rzymie Galba upadł, zamordowany przez żołnierzy, którzy lubili Nerona, a których Galba odstręczył swoją surowością i skąpstwem. Na jego miejsce ogłoszono Cezarem Otho, dawnego towarzysza Nerona, który jako namiestnik Luzytanii był w zmowie z Galbą, ale zawiódł się na nim, ponieważ Galba wyznaczył następcą swoim nie jego, lecz Pisona (L. Calpurnius Piso Licinianus), syna spiskowca. Otho musiał bronić się przeciwko wkraczającym do Italii Witellianom, lecz rozbity odebrał sobie życie. Wówczas Vitellius został przez senat uznany Cezarem i rozpoczął rządy żołdactwa, przyczem główna nagroda przypadła legiom germańskim, które zastąpiły rozwiązaną przez Vitelliusa gwardyę. Tym wyróżnieniem legii germańskich czuły się pokrzywdzone inne armie. Legiony wschodnie, dotychczas biernie przypatrujące się walce, chciały także mieć udział w korzyściach przewrotu. Trzeba było tylko porozumieć się co do osoby Cezara. Wybór z inicyatywy prefekta Egiptu padł na wodza w wojnie z Żydami, Tytusa Flawiusza Wespazyana. W Berytos wojsko obwołało go Cezarem (69). Legiony illirskie w porozumieniu ze wschodnimi, nie czekając na przybycie tych ostatnich, zadały klęskę Witellianom pod Kremoną i zdobyły Rzym, przyczem spłonął Kapitol. Witelliusz poległ, a Wespazyan przybył do Rzymu (70), powierzając dalsze losy wojny żydowskiej swemu synowi Tytusowi.

---

skich? Jak doszedł do władzy Wespazyan? Kiedy i na kim wymiera ród Augusta? Komu przypada cesarstwo w udziale? Jakie cnoty przechowały się jeszcze w municypiach? Jaki typ rzymski reprezentuje Wespazyan

§ 22. RÓD FLAWIUSZÓW.

Na Neronie wymiera ród cesarski, wywodzący się od Augusta. Zmiana i przejście rządu do innej rodziny były połączone z wstrząśnieniem rewolucyjnym w całym państwie. Rewolucya była militarna. Wojsko, służące w legiach pogranicznych, chciało mieć taki sam wpływ na obiór Cezara, jak i protoryanie. Klaudyusz i Otho byli wybrani przez pretoryanów, Witeliusz i Wespazyan przez legiony prowincyonalne. W ciągu 18 miesięcy Rzym zmienił trzykrotnie osobę Cezara. Na szczęście rządy utrwaliły się w rękach dowódcy legionów syryjskich Wespazyana, a senat wybór jego potwierdził. Wespazyan (Titus Flavius Vespasianus) urodzony w Reate, w kraju Sabinów, pochodził z rodziny mieszczańskiej. Ojciec jego był celnikiem i zebrał duży majątek, chociaż był osobiście uczciwy, co było rzadkością na tym urzędzie. Przechował się nawet napis na jego cześć, które miasta w Azyi Mniejszej ułożyły. Dziad nowego Cezara służył wojskowo i brał udział w bitwie pod Farsalem w legionach

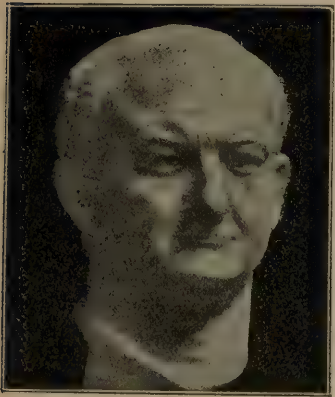

201. **Wespazyan. Marmur. Rzym. Termy.**

---

na tronie? Jaki jego ród i jaka karyera? Jak osiągnął władzę? Jak ją sprawował? Jaki charakter Wespazyana i jego rządów? Jak on się odbił na życiu dworskim?

Pompejusza. Początki więc rodziny cesarskiej były aż nadto skromne. Na szczęście dla cesarstwa cnoty dawne rzymskie—jak skromność obyczajów, trzeźwość i praktyczność umysłu, wreszcie rzędność gospodarcza—zaginione w Rzymie, przechowywały się jeszcze w municypiach. Sam Wespazyan nie miał ambicyi władzy, właściwie do sięgnięcia po nią zmusiły go legiony, chcąc mieć cesarzem swojego wodza. Ale wstąpiwszy na tron, umiał tę władzę wykonywać. Cechy dziedziczne — rozum, rzędność, obowiązkowość— przeniósł ze stanowiska podwładnego na stanowisko najwyższe i naczelne. Nie wstydził się nigdy swego pochodzenia, mimo, że mówił nawet źle po łacinie z pewnym akcentem chłopskim (sabińskim). Sposób życia prowadził i nadal skromny mieszczański. Wstrzymał budowle rujnujące na Palatynie, rozpoczęte przez Nerona. Sam zamieszkał w skromnej willi w ogrodach Sallustyuszowskich. A do jego sposobu życia dostosował się dwór, także arystokracya, która

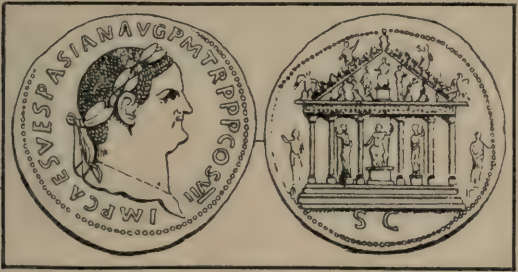
IMP CAESVESPASIAN AVG P M TR P P P COS III
S C

202. Moneta Wespazyana. Na rewersale odnowiona świątynia kapitolińska.

Jaka zmiana w łonie arystokracyi? Jakie koleje przechodzi stara szlachta rzymska? Kto na jej miejsce wypowoli poniechała rujnującego sposobu życia za dawnych Cezarów. Ta arystokracya rzymska zmieniła się już do niepoznania. Dawne rodziny arystokratyczne częścią wymarły, częścią były zrujnowane. Jeden w ich przedstawicieli Sempronius Gracchus był handlarzem na Sycylii, drugi przedstawiciel arystokracyi — gorzej jeszcze — bo dopuszczał się fałszerstwa testamentu, inni wreszcie, jak Aurelius Cotta, Valerius Messala, Hortensius żyli z łaski Cezara. Na miejsce tej starej arystokracyi przychodzą nowi ludzie z municypiów lub też z prowincyi. Coraz więcej w Rzymie osób wybitnych obcego pochodzenia. Agricola, znakomity wódz wywodzi się z Narbonny, Trajan

203 Wjazd tryumfalny Tytusa. Płaskorzeźba z łuku jego imienia.

---

stępuje? Jacy są nowi ludzie? Jaka karyera prowincyałów i municypalnych obywateli? Jak dochodzą do ojciec późniejszego Cezara z Hiszpanii, Antonin—dziad tegoż samego imienia Cezara—z Gallii. Są to wszystko ludzie nowi, ale nie obciążeni wadami i nałogami dawnej arystokracyi rzymskiej, która w szale zbytków i uciech szukała zapomnienia po utracie dawnej władzy albo też przez ambicyę starała się dorównać w wybrykach nowym władcom Cezarom. Ta nowa arystokracya zawdzięcza swą karyerę już własnej pracy i zabiegliwości. Zazwyczaj przodkowie zaczynają od sprawowania urzędów w domu — municypalnych; dzieci służą wojskowo, z czasem zajmują posady skarbowe u Cezara—i wreszcie przenoszą się na stałe do Rzymu, gdzie z czasem dostają się do senatu i rozpoczynają nową arystokracyę rzymską. Taka była mniej więcej karyera samego Wespezyana, i takim zobaczymy niezadługo po Flawiuszach cały szereg władców, zasiadających na tronie Cezarów i inaugurujących jeden z najszczęśliwszych okresów cesarstwa—okres Antoninów.

§ 23. WSPOŁRZĄDY WESPAZYANA I JEGO SYNA TYTUSA.

Wespazyan zawdzięczał tron nie tylko sobie, ale i przymiotom swego syna Tytusa, którego wojsko chciało mieć Cezarem. Wziął go też sobie za współregenta. Tytus, ozdobiony władzą prokonsularną i godnością trybuna, dzielił rządy z ojcem. On to faktycznie prowadził wojnę na wschodzie—uśmierzył powstanie Żydów i zdobył Jerozolimę. Urządził także Wschód. Za czasów Wespazyana znikają resztki państw i miast sa-

---

najwyższej władzy, i jaki przedstawiają typ władców? Kto dzielił rządy z Wespazyanem? Jaki to był rodzaj podziału władzy? Jaki był stosunek między ojcem i symodzielnych w Azyi Mniejszej: — Lycya zostaje połączona z Pamfilią, republiki, jak Rhodos, Samos, Bizancyum, stają się podwładne naczelnikom prowincyi. Na północy od Alp kolonizya rzymska posuwa się aż do Dunaju. Wszędzie około obozowisk rzymskich budzi się życie prowincyonalne. Z tych posterunków legionów wyrastają później miasta. Za Klaudyusza wyrastają Claudia Siscia nad Sawą (Sziszek), Claudia Savaria (Steinamanger) z kultem Cezara — punkt centralny zarządu prowincyi Pannonii. Handel Italii z północą przechodzi Karpaty i góry czesko-morawskie i dosięga ujścia Wisły. Jestto droga po bursztyn—nowy i bardzo rozpowszechniony artykuł zbytku, poszukiwany aż nad Bałtykiem, w kraju Aistów (Prusów i Litwy), dokąd pierwsza podróż historyczna datuje się z czasów Nerona. Punktem wyjścia tych dróg północnych jest Emona, stacya lądowa od strony wybrzeżów m. Adryatyckiego, a dalej droga prowadzi na Carnuntum, gdzie Wespazyan rozkłada już jedną legię rzymską, drugą w Vindebonie (dzis. Petronell i Wiedeń). Te dwa obozy są to punkta przeprawy przez Dunaj na północ. Taki sam punkt wyjścia drogi pannońskiej na wschód jest Flavia Sirmium (dzis. Mitrowice) u przeprawy przez błota Sawy, niedaleko jej ujścia do Dunaju. Także na południe od Vindebony powstaje nowa osada rzymska Flavia Scarbantia. Na Dunaju Rzymianie organizują stałą flotyllę, która odtąd zowie się flotą Flawiuszów (classis Flavia). Rządy wspólne Wespazyana i jego syna utrwalają się także i w Rzymie. Flawiusze zaprowa-

---

nem? Jakie zasługi Tytusa? Jakie podboje Tytusa, i jaka nowa organizacya wschodu? Jak daleko sięga wpływ rzymski na północ? Jakie nowe osady nad Dunajem za dzili ład i oszczędność w gospodarce skarbowej, przez co uniknęli wstrząśnień finansowych, zwykle połączonych za rządów ich poprzedników ze skazywaniem na śmierć ludzi bogatych i konfiskatą ich majątków. Senat, oczyszczony przez nich z ludzi niegodnych i zasilony dopływem nowych żywiołów z Italików i prowincyałów, staje się pierwszą instytucyą rządową. Jewenal nazywa go „świętym senatem“ („senatus sacer“), a Stacyusz mówi o „świętym przybytku i sanctuarium senatu łacińskiego“.

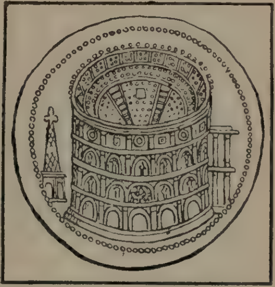
204. Moneta Tytusa. Colosseum.

Zaniechawszy rujnujących budowli na własny użytek, Flawiusze przedsiębrali cały szereg budowli dla ludu. W tym celu zbudowano po raz pierwszy na miejscu sadzawki w dawnych ogrodach Nerona olbrzymi amfiteatr, Kolosseum, albo t. zw. amfiteatr Flawiuszów. Jest to budynek trzypiętrowy o kształcie eliptycznym ze sceną wgłębioną czyli areną pośrodku i z miejscami dla widzów naokoło. Niższe miejsca były przeznaczone dla senatorów, wyższe dla szlachty, a górne piętra aż po sam szczyt zapełniał lud (ogółem rozmiary amfiteatru Flawiuszów oblicza się na 87 tysięcy widzów). Jak w cyrkach, głównem widowiskiem były wyścigi rzymskie na wozach dwukołowych, zaprzężonych w 4 i większą liczbę koni, tak w amfiteatrach — igrzyska czyli zapasy wo-

---

Klaudyusza i Flawiuszów? Jaka droga na północ i jaki handel północny? Jakie wyjście dróg od Adryatyku, i jakie rozgałęzienie drogi pannońskiej za Karpaty i na jenne, także walki dzikich zwierząt. Do tych zapasów używano ludzi specyalnie wyćwiczonych, przeważnie z pośród obcych, niewolników, Gallów, Samnitów, Traków, później olbrzymów germańskich, scytyjskich najeźdźców albo afrykańskich negrów, także z pośród ciężkich przestępców, skazywanych na śmierć. Tworzyli oni nieraz całe bardzo niebezpieczne armie (10 tys. gladyatorów walczyło na igrzyskach za Trajana na pamiątkę zwycięstw w Dacyi). Walczyli oni albo wcale bez broni jedynie z sieczą, trójzębem i puginałem w ręku (retiarii), albo lekko w hełm i tarczę uzbrojeni (secutores), albo w ciężkiej zbroi na kształt późniejszych rycerzy średniowiecznych (Gallowie i Myrmillony). Igrzyska te, zdawna znane Etruskom, do Rzymu przyszły bardzo późno, bo dopiero z upadkiem republiki (pierwotnie połączone z uroczystościami pogrzebowy-

205. Amfiteatr Flawiuszów — Colosseum.

---

wschód? Jaki system rządów? nowa organizacya senatu? Jakie znaczenie miał senat? Co uczynili Flawiusze dla ludu? Jakie wznosili budowle? Co to był amfiteatr Flami) i dopiero za cesarstwa stały się namiętnością tłumów. Dzikie zwierzęta na arenie, wprowadzone w modę przez Juljusza Cezara i Pompejusza, stały się teraz nie tylko widowiskiem pouczającym, ale i rozbudzającym krwawe instynkta wśród ludu. Tytus na uroczystości inauguracyjnej amfiteatru, która trwała sto dni, zaprodukował ich w liczbie 500. Oprócz walk gladyatorów dał także widowisko bitwy morskiej między Korcyranami i Koryntyjczykami. Arena bowiem Flawiuszów oprócz maszyneryi podziemnej do wprowadzania szybkich zmian dekoracyi była zaopatrzona jeszcze w kanały i tłoki sztuczne, które ją odrazu zamieniały w jezioro. Za owe igrzyska

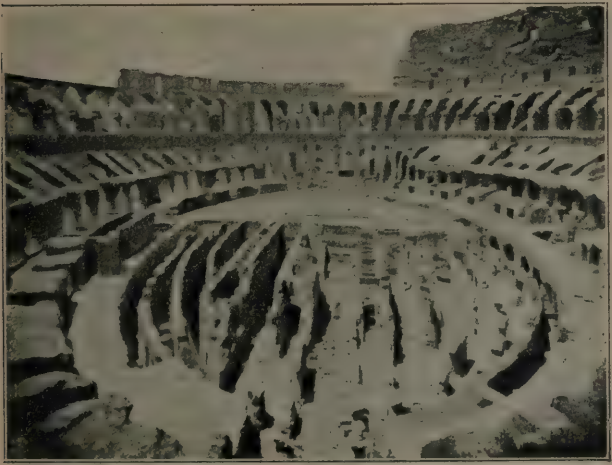

206. Arena w Kolosseum. Podziemia i fundamenty.

---

wiuszów? Opisać go. Jaki rodzaj igrzysk? Kto byli gladyatorowie i ich szkoły? Jakie igrzyska dał Tytus, i jastudniowe, które były świętem narodowym u Rzymian, Tytus otrzymał przydomek „roskosz i pociecha rodzaju ludzkiego“ („deliciae et solamen generis humani“).

§ 24. CESARZ TYTUS.

Cesarz Tytus panował tylko dwa lata po śmierci ojca (79—81), ale zostawił po sobie pamięć najlepszego władcy. Nigdy nikogo nie skazywał na śmierć i nigdy nie wypuszczał od siebie nikogo nieobdarowanym. Może dla tego właśnie, że panował tak krótko, i że nie miał do czynienia z największymi wrogami cesarstwa—ruiną skarbu i spiskiem, czyhającym na życie Cezara. Krótkie jego panowanie zato nawiedził kataklizm żywiołowy—wybuch wulkanu Wezuw-

207. Szczątki forum w Pompejach z widokiem na Wezuwiusz.

jusza, który zniszczył i zasypał lawą dwie miejscowości, Herculaneum i Pompei. To ostatnie było miasteczkiem handlowym o 12 tys. ludności u ujścia rz. Sarno. Lawa i popiół zasypały je na wysokość 5 metrów. Dziś odkopane stanowi żywe muzeum rzymskie z przed dwuch tysięcy prawie lat. Większość domów jednak jest nowych, przebudowanych po trzęsieniu ziemi, które nawiedziło Kampanię w r. 63. Herculaneum przykryte zostało warstwą błotnistej lawy do wysokości 60—70 stóp, ale odkryte w całości być nie mogło. Dziś bowiem na jego miejscu wznoszą się dwa miasteczka włoskie: Portici i Resina. Katastrofa ta miała ofiar w ludziach daleko mniej, aniżeli możnaby przypuszczać, gdyż

208. Herculaneum.

---

ki za nie otrzymał przydomek? Jaka była osobistość Tytusa? Jak długo rządził? Jaka katastrofa żywiołowa mieszkańcy zdołali w czas uciec i uratować swe mienie. Zginął jednak Pliniusz Starszy, naturalista, który w charakterzy dowódcy floty zbliżył się do wybrzeża, aby nieść pomoc ludności. Ciekawością uczonego wiedzony wysiadł na ląd w zatoce Stabii, aby zblizka zbadać fenomen, i nie zdążywszy w porę uciec, został uduszony gazami.

§ 25. CESARZ DOMICYAN I KONIEC DOMU FLAWIUSZÓW (81—96).

Z dwuch synów, których miał Wespazyan, za następcę wyznaczył Tytusa. Ambicyą jego było utrzymać swój ród na tronie Cezarów. Przypisywano mu nawet wyrazy, że po nim panować będzie jego syn albo nikt inny. Ale tej nadziei panowania nie pokładał w swym młodszym synie Domicyanie, który nie był lubiany zarówno przez ojca, jak i przez brata. Usunięty w zupełności od spraw państwowych Domicyan poświęcał się wyłącznie studyom naukowym. Czując się w rodzinie na każdym kroku pokrzywdzonym i upośle-

209. Domicyan. Popiersie marmurowe. Rzym.

---

za jego panowania? Jakie ma znaczenie odkopanie Pompejów? Kto poniósł śmierć, i kim był Pliniusz Starszy? Kto panował po Tytusie? Jaka była młodość i wychowanie Domicyana? Jaki miał charakter? Jakie jego pierwsze lata panowania? Jaka najważniejsza zmiana dzonym, nabrał nieufności i niechęci do ludzi. Przytem był o tyle ambitny, o ile nieufny. Pragnął słuchać pochlebstw i nienawidził pochlebców. Ale rządcą państwa okazał się energicznym, dobrym i rozumnym, póki obawa o życie i ruina skarbu nie popchnęły go na drogę tyranii. Pod wielu względami przypomina postać Tyberyusza, którego pamiętniki były ponoć nawet jego ulubioną lekturą. On pierwszy zrobił krok naprzód w kierunku zamiany pryncypatu, dotychczas magistratury republikańskiej, nadzwyczajnej, na monarchię absolutną. W tym celu połączył z godnością pryncepsa władzę cenzora, która uzależniała od niego senat i z instytucyi równorzędnej czyniła go podwładną Cezarowi — co do wyboru i zdania senatorów. Domicyan pierwszy zaczął używać, dotąd niesłychanego, tytułu pan i bóg (dominus), który z Rzymian, dotychczas wolnych obywateli, czynił podwładnych Cezara. Tytuł ten, z początku wyjątkowo używany, stał się odtąd tytułem dworskim (dominus ae deus noster), a Domicyan poprzedzał nim rozkazy do swych prokuratów (dominus ae deus noster sic fieri iubet). Oficyalnie nie był jeszcze używany, natomiast na napisach używało się przydomka „sacratissimus imperator“. Ubóstwianie to rozszerzył także i na żonę swoją, którą bardzo kochał—Domicyę. Za jego też czasów urzędnicy dworscy poczynają rekrutować się i ze szlachty. Pierwszym zaś z urzędów państwowych stał się praefectus urbi, spełniający godność zarówno policyjną, jak i sędziowską,

---

we władzy cesarskiej? Jaka zmiana w zasadzie pryncypatu? Jaki nowy tytuł przybrał Domicyan? Jaki charakter tego tytułu? urzędów dworskich? Jakie nowe stanowisko praefectus urbi? Kto piastował ten urząd w obrębie miasta. Za Domicyana piastował ten urząd znakomity prawnik Pegasus. Pomału więc obok dawnych urzędów rzymskich wyrastają nowe, zależne od Cezara. Jemu też przypisują się nowe

210. Pałac Flawiuszów na Palatynie.

211. Szczątki pałacu Flawiuszów na Palatynie.

budowle na Palatynie, których ślady przetrwały w ruinach do dzisiejszego dnia—pałac Flawiuszów z salą przyjęć i z atrium, stadium oraz t. zw. dom Liwii. Wznosił też i inne budowle, jak na forum

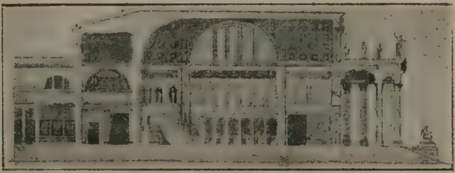

212 Bazylika w pałacu Flawiuszów. Rekokonstrukcya J. Bühlmanna.

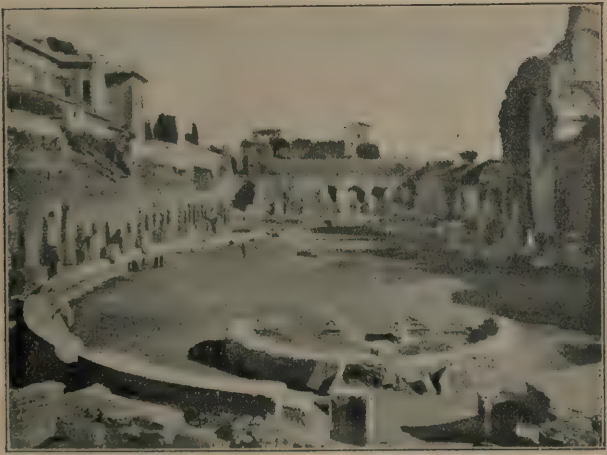

213. Stadium na Palatynie.

słynny łuk Tytusa na pamiątkę tryumfu, odbytego przez niego po skończonej wojnie judejskiej w r. 71. Dwie płaskorzeźby, które ten łuk do dziś dnia ozdabiają, stanowią najcenniejsze dzieła sztuki plastycznej rzymskiej. Lecz najwspanialszym pomnikiem jego budownictwa w Rzymie była świątynia Jowisza na Kapitolu, już raz od-

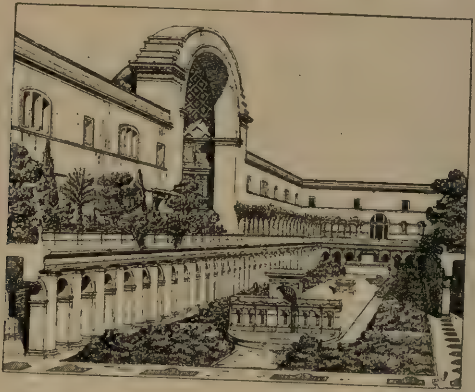

214. Stadium na Palatynie. Rekonstrukcya G. Tognettu.

215. Dom Liwii na Palatynie.

budowana przez Wespazyana i po ponownym pożarze r. 80 za Tytusa zniszczona doszczętnie. Domicyan odbudował ją z nadzwyczajnym nakładem—drzwi i dach były z bronzu złocone, kolumny z pentelikońskiego marmuru. Te budowle wyssały zasoby skarbowe. Wojny, prowadzone w Brytanii przez Agrykolę i nad Renem, mimo zwycięstw, były kosztowne i uciążliwe. Domicyan odwołał Agrykolę (C. Julius Agricola), nie dając mu dokończyć podboju Kaledonii

216. Szczegół z łuku Tytusa.

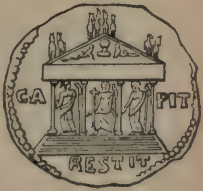

217. Świątynia kapitolińska według restytucyi Domicyana. Moneta srebrna z r. 82.

---

za Domicyana? Jakie wzniósł budowle na Palatynie, i jakie są ich szczątki? Jakie jest największe dzieło budownictwa z czasów Domicyana w Rzymie? Jaką odbudował świątynię? Co spowodowało ruinę skarbu? Jakie były wojny za Domicyana? Kto był Agrykola, (Szkocyi) i Hibernii (Irlandyi), ozdabiając go jedynie oznakami tryumfatora—przez co ściągnął na siebie podejrzenie, iż obawia się wzrostu sławy tego wodza. Nad Renem wojna z Chattami, w dzisiejszej Hessyi, toczyła się przy osobistym współudziale cesarza, który miał ze sobą do pomocy znakomitego oficera Frontinusa, autora dzieła wojskowego „Strategema“. Tutaj za Domicyana albo dopiero za jego następcy Nerwy wódz rzymski Trajan--późniejszy cesarz, prowadził pracę obronną, budując wał między Renem a Dunajem (limes), po za którym osiedlali się prowincyali (agri decumates). Centrem politycznym tego nowo zajętego obwodu był ołtarz Flawiuszów — Arae Flaviae (dziś Rottweil nad Neckarem). Nad Dunajem trzeba było kupować pokój od Daków podarunkami. Domicyan też nie oszczędzał pieniędzy na igrzyska i na wojsko, któremu żołd podwyższył. Ale dla zapełnienia pustych kas państwowych znowuż trzeba było się uciekać do mordów sądowych i konfiskat majątków. Lud go lubił, arystokracya zato nienawidziła. Nie było też upokorzenia, któregoby nie oszczędził senatowi. Usunąwszy go całkowicie od sprawowania rządów, uczynił go jedynie spólnikiem swych zbrodni. Nawet filozofia, jako schronisko umysłów niezależnych, wydała mu się podejrzaną, zarządził przeto wypędzenie filozofów, zwłaszcza stoików, z Rzymu. Z tem tępieniem swobody myśli było połączone prześladowanie Żydów i chrześcian, którzy mieli już swych wyznawców nawet w rodzinie cesarskiej (Flavius Clemens i małżonka jego Flavia Domitilla).

---

i jakie jego zwycięstwa w Brytanii? Gdzie Domicyan osobiście prowadził wojnę i przy czyjej pomocy? Jakie mają znaczenie agri decumates? Jaki wpływ wojen

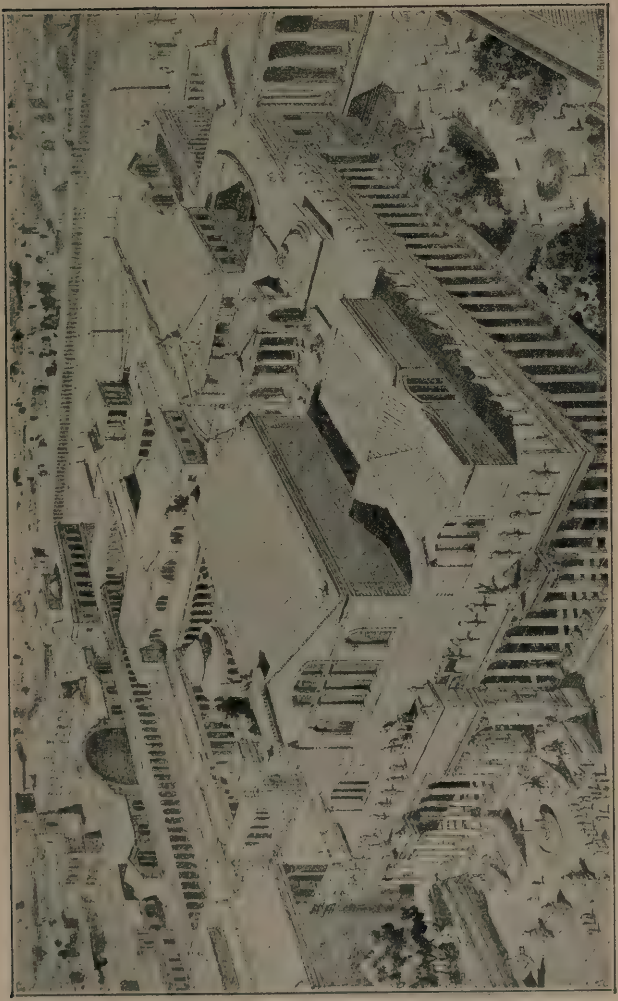

118. Pałace cesarskie na Palatynie. Widok od strony forum. W głębi Circus Maximus. Rekonstrukcya J. Bühlmanna.

Nareszcie samo jego otoczenie najbliższe nie czuło się już pewnym swego życia. Żona, którą kochał bardzo, połączyła się z wyzwoleńcami, którzy w nocy wtargnęli do komnat pałacu i zamordowali Cezara.

§ 26. TACYT I LITERATURA RZYMSKA UPADKU.

Dzieje Cezarów w pierwszym wieku cesarstwa opisał historyk rzymski Tacyt (G. Cornelius Tacitus). Urodził się on za panowania Nerona w Interamna w Umbryi, ale koleje jego życia przypadają na panowanie Flawiuszów (55—140). Zwyczajem rzymskim, przechodząc po kolei szczeble karyery magistrackiej aż do pretury, zatrzymał się na tym stopniu za panowania Domicyana. Był on zięciem Agrykoli i opisał jego żywot. W charakterze propretora zarządzając jedną z prowincyi pogranicznych, (być może Gallią belgijską), zapoznał się ze zwyczajami i sposobem życia barbarzyńców i opisał je w pracy p. t. „Germania“. Tacyt jednak traktuje w tym dziele swój przedmiot mniej okiem bezstronnego obserwatora, ale raczej, jako Rzymianin, przewidujący niebezpieczeństwo stąd grożące nie tyle z powodu siły militarnej barbarzyńców, ile dla upadku cnót i obyczajów w dawnym Rzymie. Będąc usuniętym od życia publicznego i żyjąc ciągle pod grozą terroru Domicyanowego, Tacyt zapragnął opisać dzieje sobie współczesne od śmierci Nerona (Historia); później zaś uzupełnił i przedłużył je opisem panowania pierwszych Cezarów od Augusta (Annales ab excessu divi Au-

---

na skarb i na rządy wewnętrzne? Jaka walka ze swobodą myślenia? Kto padł jej ofiarą? Skąd wyszło sprzysiężenie przeciwko Domicyanowi? Kto opisał dzieje pierwszego wieku cesarstwa? Kim był Tacyt? Na jaki gusti). Tacyt pisał, jako arystokrata, niezadowolony z rządów Cezarów, aczkolwiek wiedział i rozumiał dobrze, że dawna republika bez jednego człowieka na czele nie mogłaby się już utrzymać. Przeciwieństwo jednak między dawnymi i nowymi czasami akcentuje i zaznacza dobitnie na każdym kroku. Tak pisze, naprzykład: „przodkowie nasi zaznali najwyższej wolności, nam przypada w udziale znosić najokropniejszy ucisk“. Tacyt jest największym historykiem rzymskim. Pojmował on historyę tak, jak my ją dzisiaj pojmujemy, jako historyę pragmatyczną. Pod względem stylu najbliższym mu jest pisarz na schyłku republiki i w początkach cesarstwa, Sallustyusz (C. Sallustius Crispus), autor „Spisku Katyliny“, „Wojny Jugurtyńskiej“ i „Historyi swoich czasów“ (od śmierci Julii do czasów Pompeiusza), który odrazu analistykę rzymską wzniósł na wyżynę lekkiego, barwnego i powabnego sposobu pisania monograficznego, nie ustępując w niczem dziejopisom greckim, jak Polybiosowi. Tacyt nie tylko mu dorównał, ale i przewyższył go pod względem badania źródeł. To, co mu się dziś często zarzuca,—retoryczność, jest sądem moralnym historyka, ujętym w zdania krótkie i trafne (t. zw. sentencye). Tacyt reprezentuje jeszcze element staro-rzymski w literaturze narówni z poetą satyrykiem Juwenalem, z mężami nauki, jak Pliniuszem Starszym i Młodszym. Obok nich bowiem zaczyna się już coraz częściej pojawiać element obcy w literaturze. Zarówno Seneka, jak siostrzeniec jego Lukan, tak samo poeta Martialis, autor epigram, pełnych nizkich pochlebstw.

---

okres przypada jego życie i działalność publiczna? Kiedy wziął się do dziejopisarstwa? Jaka jest jego praca biograficzna? Jaką wartość posiada opis Germanii?

Pomponius Mela geograf, retor Kwintyljan — wszyscy są rodem z Hiszpanii. Gallia zromanizowana dostarcza historyka Trogusa Pompeiusa i Domitiusa Afera mówcę. Jestto już literatura upadku: — panuje w niej retoryka na miejsce szczerości, proceder na miejsce natchnienia, kosmopolityzm na miejsce dawnego ducha rzymskiego obywatelskiego. W filozofii występują zasady wszechludzkie humanitarne, rozszerzające obowiązki moralne na wszystkich ludzi, ale niszczące dawny obyczaj rzymski, jak zdanie Seneki: „homo res sacra homini“ („człowiek jest dla człowieka świętością“, t. j. bliźni). Z tymi wpływami rozkładowymi filozofów walczą też Flawiusze. Do protestu przeciw nowym prądom poczuwała się w obowiązku także retoryka rzymska, która rozpoczyna nawrót do dawnych tradycyi. Na miejsce zasady: „filozofia rządzi światem“ staje zasada Kwintyliana: „regina rerum oratio“ („słowo rządzi światem“).

§ 27. OKRES ANTONINÓW.

Po zamordowaniu Domicyana z wyboru senatu został powołany na godność Cezara Nerwa, jeden z senatorów w podeszłym już wieku, dotychczas uważany za pierwszego męża w senacie. Jemu należy się zasługa zupełnej zmiany rządów na tronie cesarskim. Dokonała się ona przy pomocy zgody, zawartej pomiędzy Cezarem a senatem. Cezar przysięgą zobowiązał się nikogo z senatorów samowolnie nie karać śmiercią. Senat zaś na pamiątkę tej zgody rozkazał wy-

---

Jakie są główne dzieła historyczne i jaki obejmują okres czasu? Jakie stanowisko Tacyta w historyografii rzymskiej i ogólno-dziejowej? Kto reprezentuje dawny bić medal na cześć Cezara z napisem: „restauracya wolności“ (libertas restituta). Zmiana ta na tronie i w kierunku rządu, powitana narazie z uczuciem ulgi, nie zwolniła Rzymian od troski o dalszą przyszłość. Doświadczenie nauczyło, że nawet najlepsi Cezarowie po niejakim czasie zmieniali się na tronie w tyranów. I jeżeli władza stawała się narzędziem ucisku w rękach takich dynastów rodowych, jak Kaligula i Neron, to nie mniej także i w rodach świeżo powołanych na tron, jak Flawiuszów, byli tyrani nie mniejsi, choćby w osobie Domicyana. To też na 11 dotychczasowych Cezarów, poczynając od Augusta, tylko 4 skończyło naturalną śmiercią, reszta zginęła od trucizny lub puginału. Wybierając Cezarem człowieka w podeszłym już wieku, senat pragnął uniknąć następstwa władzy w drodze dziedziczenia. Jakoż Nerwa dobrał sobie jeszcze za życia współrządcę i następcę w osobie generała Trajana. Odtąd utrwalił się zwyczaj, że Cezarowie, a nawet już ich domniemani następcy wybierali sobie z pośród najdziel-

219. Nerwa. Z posągu w Muz. Watykanu.

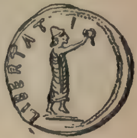

220. Moneta srebrna z napisem „libertati“.

---

element rzymski w literaturze? Jakie są wpływy obce? Jaki udział zromanizowanych obcokrajowców? Komu należy się zasługa zmiany kierunku rządu? Jak dokoniejszych wodzów lub mężów stanu przyszłych swych następców. Oprócz Trajana i panującego po nim Hadryana, temu systemowi Rzym miał do zawdzięczenia jeszcze dwuch dzielnych Cezarów: Antonina Piusa i Marka Antonina. Ale też wraz z zarzuceniem tego systemu wyboru i powróceniem do zasady dziedziczenia na tron cesarski znowuż dostają się jednostki niegodne, a w synie Marka Aurelego Commodusie odżywa napowrót tradycya tyranów rzymskich. Narazie dzię-

221. Trajan. Popiersie z Ostyi. Glyptoteka w Monachium.

ki temu systemowi następstwa władzy przez całe prawie drugie stulecie trwa okres nieprzerwany ładu i pomyślności zarówno w całym państwie, jak i w samym Rzymie. Jestto t. zw. później wiek złoty cesarstwa, albo wiek Antoninów. Zaczyna się on na Nerwie, a kończy na Marku i obejmuje rządy pięciu najlepszych i najznakomitszych Cezarów (96—180), w liczbie których znajduje się dwuch z pochodzenia Hiszpanów (Trajan i Hadryan) oraz jeden (Antonin) rodem z Gallii narbońskiej. Element obcy zasiada już na tronie.

§ 28. CESARZ NERWA (96—98).

M. Cocceius Nerwa w osobie adoptowanego Trajana pozyskał jednego z najdzielniejszych wodzów rzymskich, który w charakterze namiestnika Górnej Germanii przywrócił zachwianą dyscyplinę w armii i ukończył wojnę nad Renem i nad Dunajem, ze Swebami i z Sarmatami, po-

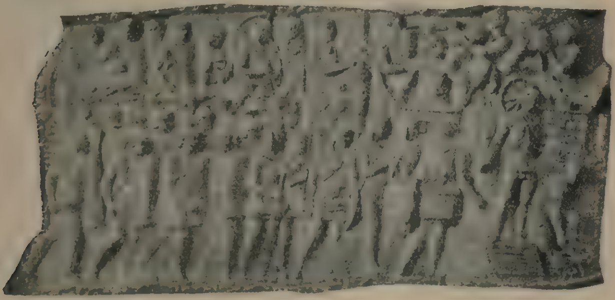

222. Armia Trajana. Płaskorzeźba z łuku Trajana.

---

nała się ta zmiana? Jakie zobowiązanie przyjął Cezar Nerwa wobec senatu? Co oznacza restauracya wolności?

czem obydwaj wraz z cesarzem, jako współrządcy — przyjęli przydomek Germaników. Pomiędzy Cezarem a senatem panowała w rządach zupełna zgoda. Nerwa wrócił do dawnej polityki agrarnej rzymskiej. Pragnął on zapobiec wyludnieniu już nie Rzymu, ale Italii i podtrzymać upadającą własność chłopską. W tym celu przy pomocy olbrzymiego kapitału 15 milionów denarów zakupił wielkie kompleksy ziemi i osiedlał na nich chłopów systemem dawnym kolonialnym. Innym środkiem zapobiegawczym przeciwko wyludnieniu i upadkowi rolnictwa miało być zapewnienie opieki i wychowania dzieciom bezdomnym i bez rodziców (t. zw. alimentationes). Na ten cel przeznaczył odsetki od kapitału, zahypotekowanego na owych włościach chłopskich. Była to stara polityka agrarna rzymska, ale ubrana już w całkiem nowe formy. Tym razem chodziło już nie tylko o obywateli rzymskich, ale także o ludność Italii i o ludność cesarstwa wo-

Rostra. Curia. Basilica Aemilia. Drzewo figowe i posąg Marsyasza.

223. Ogłoszenie prawa o alimentacyi na Forum (101 r.). Płaskorzeźba na kolumnie Trajana.

Jaki utrwalił się system następstwa władzy? Co to jest następstwo tronu z wyboru? Jaki ono ma wpływ na góle. Taka opieka nad dziećmi odpowiadała już nowym prądom i kierunkom myślenia—mianowicie filantropii, uczuciu humanitarnemu, które wszędzie zaczyna rozszerzać się i wypierać dawne tradycye ekskluzywne — obywatelstwa lub patryotyzmu rzymskiego. Jednak Nerwa żył za krótko, aby te zarządzenia zmienić mogły gruntownie stan ekonomiczny i społeczny państwa. Wytknął on tylko linię polityki socyalnej, której trzymali się jego następcy, zwłaszcza Trajan.

§ 29. CESARZ TRAJAN I NOWE PODBOJE RZYMSKIE.

224. Dak, skuty w kajdany. Marmur w Neapolu.

Następca Nerwy Trajan (M. Ulpius Trajanus) był Hiszpan rodem z Italica nad Baetis (Gwadalkwiwirem), jednej z najwcześniejszych kolónii rzymskich, bo założonych jeszcze przez Scypiona Afrykańskiego w czasie drugiej wojny punickiej. W stosunku do senatu kontynuował on politykę swego poprzednika. Rolę swoją, jako Cezar, scharakteryzował słowami, zwróconymi do naczelnika gwardyi w chwili, gdy mu wręczał miecz, jako oznakę jego urzędu: „używaj go dla mnie, jeżeli dobrze będę sprawował swój urząd, w przeciwnym razie zwróć go przeciwko mnie“. On i małżonka jego szlachetna Plotina wnieśli ze sobą do pałacu atmosferę całkiem inną, aniżeli ta, która tutaj panowała dotychczas. (Słynne jej powiedzenie po przestąpieniu progu domu Cezarów: „obym umierając opuściła ten dom tak samo bez winy, jak teraz doń wchodzę“). Zresztą Trajan, jako Cezar, spędzał już większą część panowania poza Rzymem na kresach. Był on bowiem przedewszystkiem żołnierzem. Zaraz w trzecim roku swego panowania (100 lub 101) rozpoczął on uciążliwą wojnę z Dakami, pomny tych podarunków, a raczej daniny, jaką musiał im składać Domicyan. Wyprawy przedsiębrał dwukrotnie. Przygotowania do nich były olbrzymie. Atak był podjęty na całej

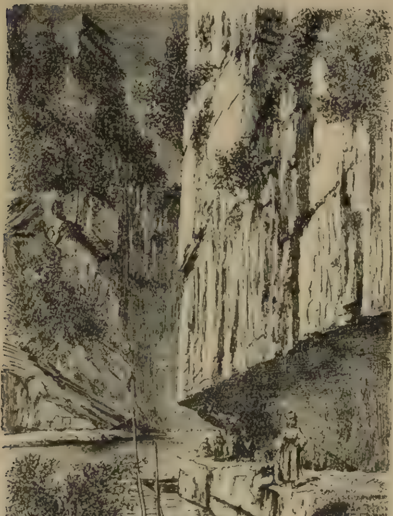

225. Droga Trajana (Żelazne wrota) pod Orsową.

---

rządy i jak długo utrzymuje się? Kto reprezentuje nowy pierwiastek na tronie? Kim był Trajan za rządów linii od Singidunum (Belgradu) do wybrzeży m. Czarnego. W tym celu Trajan zbudował dwa mosty pontowe na Dunaju. Dla komunikacyi zaś między dwiema armiami w Górnej i w Dolnej Mezyi kanał wykuć w skale drogę lądową ponad Dunajem od Viminacium (Kastolac) do Orsowy, w miejscu, gdzie ani łodzią Dunaj dla skał podwodnych jest nie do przebycia, ani skaliste nadbrzeże nie zezwala na drogę lądową. Są to słynne Wrota Żelazne Trajana (r. 100), które przetrwały do dziś dnia wraz ze szczątkami napisu łacińskiego („montis et amnis anfractibus superatis viam patefecit“). Dopiero wówczas Trajan wkroczył do Siedmiogrodu z dwiema armiami — jedną, którą sam dowodził, na Tibiscus, w miejscu, gdzie się zlewa Temesz z Bystrą, drugą — w górę Czerny, w kierunku na Ad mediam (Almehadyę) i zdobył stolicę państwa Sarmizegethuzę (dzis. Varhely) w r. 102. Pamiątką pobytu Trajana w Mezyi było założenie miasta Nicopolis dla obrony prowincyi zadunajskiej od Daków i Sarmatów. Lecz wojna z Dakami na tej wyprawie jeszcze się nie skończyła. Król ich Decebalus, pozostawiony przez Rzymian, zajął napowrót stolicę i zaczął się coraz dalej rozszerzać. Już w dwa lata później nowa wyprawa była zdecydowana. Dla przeprawy swej armii za Dunaj Trajan wybudował most kamienny arkadowy długości 1100 metrów między

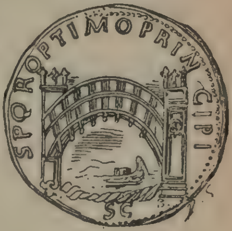

226. Most Trajana na Dunaju. Bronz.

Domicyana i Nerwy? Jakie wojny prowadził? Jaki stosunek między Nerwą a senatem? Jaka była polityka agrarna Nerwy? Jak przeprowadził kolonizacye? Co to

Kladową a Turn-Severinem—arcydzieło sztuki budowniczej rzymskiej (twórca—inżynier i pisarz dzieła wojskowego o sztuce oblężniczej Apollodor). Tym razem atak był prowadzony od wschodu—od strony Wołoszczyzny drogą na Dunaj (Wulkańska przełęcz) albo na Alutę (przełęcz Czerwonej Wieży). Ta powtórna wyprawa skończyła się zdobyciem i spaleniem Sarmizegethuzy, przyczem Decebalus odebrał sobie życie (107 r.). Rezultaty tych wypraw pozostały się w zajęciu Siedmiogrodu i lewego brzegu Dunaju aż po ujście

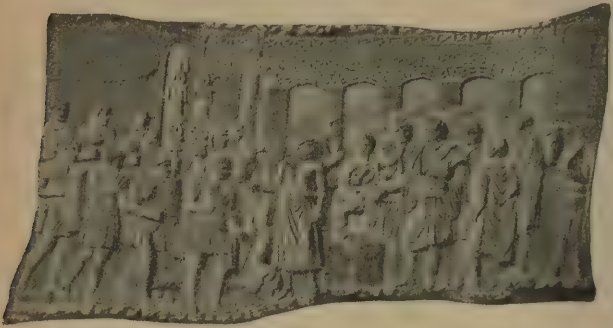

227. Most na Dunaju. Płaskorzeźba z kolumny Trajana.

Dniestru i Bugu, przyczem naturalnie im dalej na wschód, tem panowanie Rzymian trzymało się bliżej wybrzeży. Tutaj utworzył Trajan nową prowincyę Dacyę, która dzieliła się na dwie części: Górną (D. superior) w Siedmiogrodzie i Dolną (D. inferior), dzisiejszą Wołoszczyznę (obejmującą dolinę Aluty i Mehadię). Bogate kopalnie siedmiogrodzkie zaczęły odtąd pracować dla Rzy-

---

są alimentacye? Jakie nowe prądy w dziedzinie polityki socyalnej i jakie one wydały owoce? Jakie było pochomian. Tutaj Trajan ściągnął mnóstwo kolonistów z Italii. Na miejsce dawnej stolicy państwa Sarmizegethuzy powstała kolonia rzymską Ulpia Trajana. Niebawem powstała nowa prowincya, a romanizacya jej zapuściła tak głęboko swe korzenie, że do dziś dnia utrzymał się na Wołoszczyźnie język łaciński (rumuński), wprawdzie zbarbaryzowany (na 2800 słów przeważnie słowiańskich tylko 200 italskish), ale w formach swych i budowie przynależny do grupy języków romańskich. Od czasów też Trajana datuje się prowincya Pannonia Dolna (obok dawnej Górnej) po sam środkowy bieg Dunaju ze stolicą w Aquincum (w Budzie). Jako pamiątka tej wojny z Dakami, w Rzymie do dzisiejszego dnia pozostał się pomnik. Jestto marmurowa kolumna, sto stóp wysoka, na forum jego imienia, jeden z rzadkich i najlepiej zachowanych zabytków sztuki cesarstwa. Płaskorzeźby, która ją nakształt wstęgi opasują, przedstawiają szczegóły wyprawy dackiej: życie obozowe Rzymian, jak wsie i gro-

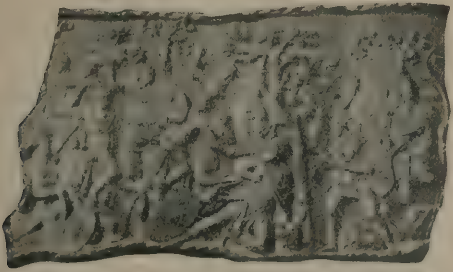

228. Śmierć Decebala. Płaskorzeźba na kolumnie Trajana.

---

dzenie Trajana? Jaki jego charakter? Czem się odznaczają rządy Trajana na zewnątrz? Ile było wypraw na dy barbarzyńców, i niektóre momenty walki oraz postacie głównych jej bohaterów—Trajana i Decebala. Podstawa kolumny czworoboczna ma

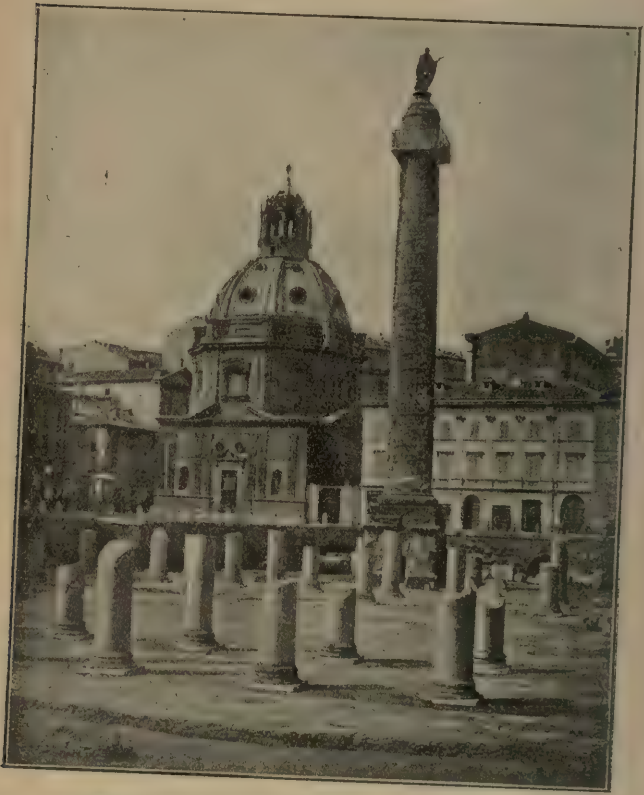

229. Szczątki bazyliki Ulpia i kolumna Trajana.

kształt sarkofagu. Pod nią mieściła się urna złota z prochami cesarza, podczas gdy na szczycie jej wznosił się niegdyś jego posąg bronzowy, Jak Nerwa wybudował forum swego imienia, którego szczątki obmurowań pozostały w postaci dwuch kolumn o bogatej ornamentacyi (t. zw. le Colonnacce), podobnież Trajan rynkiem (forum) swego imienia między zamkiem a Kwirynałem doprowadził do końca dzieło, rozpoczęte przez Juljusza Cezara, i otworzył drogę do

230. Szczątki forum Nerwy (le Celonnacce).

Dacyę? Jakie przygotowania do pierwszej wyprawy? Co to są Wrota Żelazne Trajana? W jakim kierunku szła wewnętrznej części miasta na pole Marsowe. Na tym forum zbudował bazylikę swego imienia, t. zw. basilica Ulpia, wraz z biblioteką publiczną. Przetrwały podstawy kolumn, dziś odkopane, które otaczają wkoło kolumnę. Trajan i na wschodzie odnowił tradycyę dawnej polityki rzymskiej zaborczej. Przekroczył on Eufrat i zajął Armenię, następnie zaś ruszył na podbój państwa Partów. Zdobył miasto Nisibis, przeszedł rzekę Tygrys i zajął Assyryę, następnie wrócił się do Eufratu i zdobył Babylon, Seleukię i Ktezyfon po tamtej stronie Tygrysu. Dotarł nawet do zatoki Perskiej i marzył o podboju Indyi, przybrawszy po tych tryumfach przydomek Parthicus tak samo, jak po wojnie z Dakami—Dacicus. Z tych świeżo podbitych krajów utworzył nowe prowincye: Assyryę i Mezopotamię, ale panowanie to Rzymian

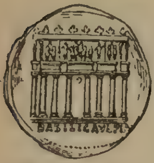

231. Basilica Ulpia. Według monety współczesnej złotej.

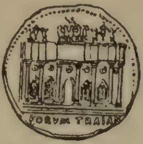

232. Forum Trajani. Według monety współczesnej złotej.

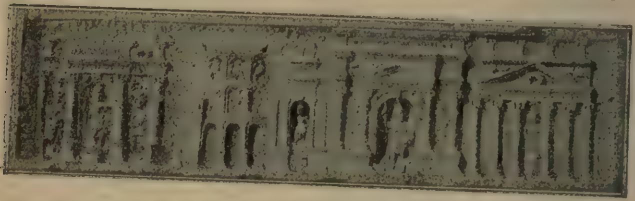

233. Widok forum od strony południowej. Muz. Lateranu w Rzymie. 1) Łuk przy Izydzie. 2) Colosseum. 3—4) Łuk Tytusa (z frontu i z boku). 5) Świątynia Jowisza pod Palatynem.

---

pierwsza wyprawa, i jaki był jej rezultat? Jakie najsławniejsze dzieło sztuki inżynierskiej starożytności, i kto był jego twórcą? Kiedy i jak ostatecznie została podbita Dacya? Jaki był kierunek drugiej wyprawy?

za Eufratem okazało się fikcyą. Już na powrotnej drodze Trajan musiał walczyć z olbrzymiemi przeciwnościami zarówno ze strony natury, jak

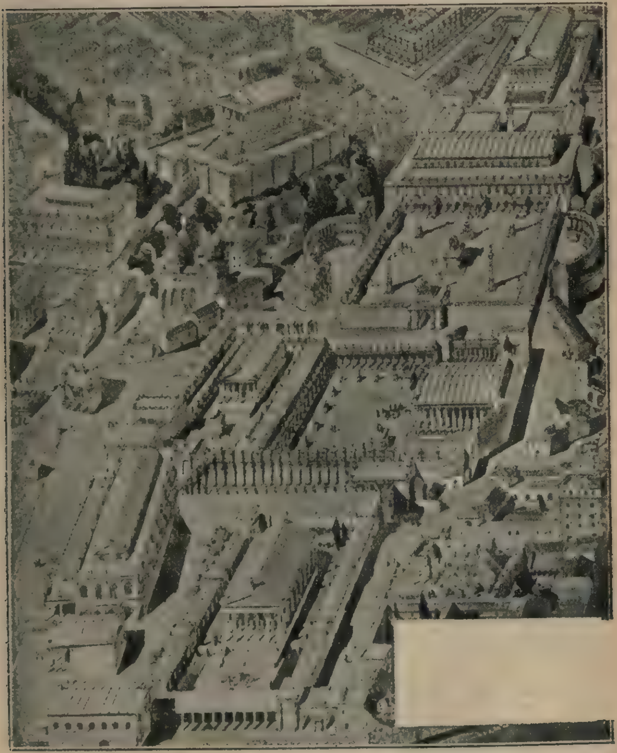

234. Fora cesarskie. U dołu w środku forum Pacis, po lewej stronie bazylika Emilia i świątynia Faustyny, wyżej F. Nerwy. Na lewo od niego F. Julium, na prawo F. Augusta. U góry F. Trajana Na lewo od niego Kapitol i u dołu łuk Septymiusza Sewera.

i mieszkańców. Po śmierci, która go zaskoczyła na powrotnej drodze do Italii, w Selinuncie (117), następca jego Hadryan zrzekł się tych podbojów i powrócił do tradycyjnej polityki rzymskiej, która Eufrat uważała za przyrodzoną granicę państwa. Tylko na południe od Palestyny utrzymała się, jako nowy nabytek, prowincya Arabia ze stolicą Petra, ale nie obejmowała ona nigdy całego półwyspu, jedynie przejście od Mezopotamii do m. Czarnego. Także Damaszek został przyłączony do Syryi. Rzym pozostał więc panem dróg na wschód—do Mezopotamii i przez m. Czerwone do Indyi.

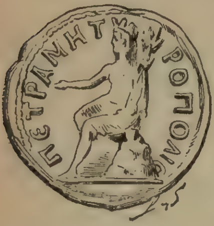

235. Moneta Petry. Bronz z czasów Hadryana

§ 30. CESARZ HADRYAN.

236. Hadryan. Popiersie marmurowe. Muz. w Watykanie.

P. Aelius Hadrianus (117—138), tak samo już za życia przybrany przez Trajana za następcę, pochodził również z tego samego miasta, co i jego poprzednik, chociaż rodzina Hadryana była rzymska (Eliuszów), osiedlona w Hiszpanii na 200 lat przed końcem republiki. Dzielny żołnierz, mniej wojowniczego usposobienia natomiast tak samo, jak jego poprzednik,

---

Jak podzielił Trajan Dacyę? Od kogo zaczyna się romanizacya tej prowincyi? Jak daleko sięgał wpływ łatwy i przystępny dla wszystkich, cały swój wysiłek skierował ku umocnieniu państwa na wewnątrz i nazewnątrz. Jeszcze rzadziej od Trajana przesiadywał w Rzymie. Ale pędziła go stamtąd nie gorączka wojen, lecz chęć osobistego zapoznania się z państwem i zaradzenia jego potrzebom. Niektórzy przypuszczają, że Hadryan widział w tem środek usunięcia się od intryg politycznych na gruncie rzymskim i zabezpieczenia swej osoby przed zamachami. To pewne, że życie całe prawie spędzał w podróżach. Bardzo wykształcony, rozmiłowany w sztuce i literaturze pięknej był wielbicielem cywilizacyi greckiej. Z tego powodu nawet nazywano go czasem małym Grekiem (Graeculus). Jako taki, Hadryan dobrze reprezentuje cesarstwo na przejściu od cywilizacyi rzymskiej państwowej do cywilizacyi ogólno-ludzkiej, z gruntu helleńskiego wykwitłej, i taki też mają podkład jego rządy. I na odwrót przez te podróże swoje Hadryan przyczyniał się do spojenia i ujednolicenie państwa. Osoba Cezara była odtąd blizką nie dla samego Rzymu tylko, ale i dla wszystkich poddanych, którzy go widzieli przebiegającego pieszo lub konno wzdłuż i wszerz całe imperyum. Pierwszą rzeczą jego po wstąpieniu na tron było zrzeczenie się nowych prowincyi, Assyryi i Mezopotamii, ale posiadłości rzymskich w dawnych granicach bronił i zabezpieczał. Za jego panowania ukończony został w Germanii szereg for-

---

rzymski w Zakarpaciu? Jakie są ślady dzisiejsze romanizacyi Wołoszczyzny? Jaki jest podkład języka romańskiego? Jaka powstała nowa prowincya nad środkowym Dunajem za Trajana? Co służy za pomnik zwycięstw Trajana w Rzymie? Opisać kolumnę Trajana. Jakie było zakończenie szeregu forów? Opisać forum Trajana. Jakie były jego podboje na wschodzie? Kto pokonał Partów, i jakie nowe powstały prowincye? Dla czego tyfikacyi, rozpoczętych jeszcze za panowania Domicyana, a kontynuowanych później przez Trajana za Nerwy i za jego własnych rządów. Był to wał pograniczny z drogą, wzdłuż niego biegnącą, (limes), który się ciągnął na przestrzeni 80 mil od Renu (między Bonn a Koblencyą) aż po Lorch w Wirtembergii. Był to t. zw. limes germanicus, który obejmował i zasłaniał obszar pól dekumackich — obwód Taunus i Czarnego Lasu tudzież nad Neckarem. W dalszym swoim przedłużeniu wał ten biegł na lewym brzegu Dunaju aż po Kelkheim niedaleko Ratysbonny pod nazwą limes rheticus. Taką samą linią fortyfikacyjną przeprowadził Hadryan i w Brytanii, odcinając od niej Kaledonię czyli Szkocyę między zatoką Solway a ujściem rzeki Tyne (vallum Hadriani). Była to linia nie tylko obronna, ale i graniczno-celna. Po za nią mieszkali już barbarzyńcy, którzy nie mogli dostać się inaczej do państwa, jak za pozwoleniem Rzymu. Ale też dla barbarzyńców limes ten posiadał duże cywilizacyjne znaczenie. Tutaj, na pograniczu, dokonywała się wymiana

237. Popiersie barbarzyńcy t. zw. Thumelicus. Z forum Trajana. Londyn.

Rzym nie mógł ich utrzymać? Jaka nowa posiadłość Rzymu na wschodzie? Jakie drogi handlowe były w ręku Rzymian? Kto zrezygnował z polityki zaborczej Trajana? Jakie jest pochodzenie i ród Hadryana? jego charakterystyka? Jakie były jego aspiracye artystyczne? Jaki ideał rządów? Na jakiej drodze dokonywało się towarów rzymskich na płody surowe. Tutaj zapoznawali się mieszkańcy tych okolic z wyższą kulturą i cywilizacyą rzymską. Wszędzie bowiem na tej przestrzeni Rzymianie posiadali swoje obozy warowne i castella czyli zamki murowane. W tym życiu obozowem Rzymianie starali się urządzić na sposób stołeczny, budując termy, amfiteatry. Hadryan cały szereg tych obozów podniósł do stanowiska kolonii, jak Carnuntum, Aquincum, Viminacium, Augusta Vindelicorum.

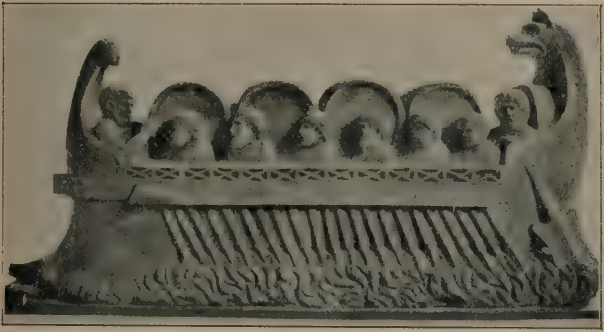

238. Łódź barbarzyńska z beczkami wina. Płaskorzeźba piaskowcowa znaleziona w Noviomagus (Neumagen). Muz. w Trewirze.

Po tych garnizonach rzymskich pozostały się wszędzie ślady w pomnikach zarówno w Germanii, na Wołoszczyźnie, jak i w pustyniach afrykańskich. Służba wojskowa na pograniczu należała bowiem do obowiązków Rzymianina. Wewnątrz państwa w Rzymie przebywała tylko gwardya.

---

spojenie państwa? Do czego służyły podróże Hadryana? Jaka jego polityka wzmocnienia i zabezpieczenia państwa? Które fortyfikacye pochodzą z czasów Hadryana? Co to był limes germanicus i limes rheticus, i jak da-

Hadryan chciał uczynić z niej wojsko wzorowe, z którego mógłby rekrutować korpus oficerski w legionach, i naodwrót z oficerów tworzyć stan rycerski i urzędniczy w państwie. W legionach bowiem coraz mniej było obywateli rzymskich. W korpusie posiłkowym (auxilia) służyli prowincyali. Ale i tutaj do pomocy wciągano kohorty tuziemców, rekrutowane z pośród barbarzyńców, nie znających obyczajów rzymskich, a nawet nie mówiących wcale po łacinie. W tem leżało niebezpieczeństwo dla państwa — armii groziło wynarodowienie. Hadryan, godząc się ze złem częściowo, starał się mu zapobiegać, dbając o to, aby oficerami byli Italikowi lub prowincyali o rzymskiej krwi. W czasie podróży też swoich wszędzie przywracał karność wojskową i narzucał surowy regulamin wojenny, z pod którego chętnie wyłamywała się młodzież bogata, odbywająca obowiązkową służbę w legionach (małe garnizony). W miarę, jak Cezar coraz dłużej przebywał poza obrębem Rzymu, pojęcie zarządu państwa coraz bardziej przenosiło się ze stolicy kraju na jego osobę tudzież na dwór, który go w podróżach otaczał. Proces przeobrażania się urzędów dworskich w publiczne, zainaugurowany przez Domicyana, za Hadryana jeszcze się spotęgował. Wyżsi urzędnicy państwowi byli to przyjaciele Cezara (amici) albo jego towarzysze (comites), które to tytuły i później się utrzymały. Z nimi razem Cezar omawiał sprawy publiczne, także kwestye prawne przy udziale prawników — i oni tworzyli

---

leko się rozciągały? Gdzie było vallum Hadriani? Jakie znaczenie handlowe i cywilizacyjne tych granic? Jakie było życie garnizonowe na pograniczu? Kto pełnił służbę? Jaką utrzymywał Hadryan organizacyę armii? Jaka była rola gwardyi? Jaka różnica między legionami a wojskiem posiłkowym? Jaki nowy rodzaj wojsk turadę przyboczną cesarza (consilium) z osób mniej, więcej stałych lub wybieranych z pośród senatu. Urzędnicy rekrutują się za Hadryana już wyłącznie z pośród stanu szlacheckiego (jeźdźców), ale też stan ten traci coraz bardziej swoje znaczenie warstwy pieniężnej, kapitalistów, jak było za republiki albo w pierwszym wieku cesarstwa. Szlachectwo staje się teraz godnością, nadawaną przez Cezara. Jestto nowa warstwa urzędnicza, zostająca w służbie Cezara i piastująca różne gałęzie administracyi skarbowej i wojskowej zwłaszcza w prowincyach pod różnymi tytułami prefektów, prokuratorów i t. p. W przeciwieństwie do dawnych godności te urzędy są płatne przez Cezara, ale też znaczenie ich wzrasta w miarę, jak wpływ dawnych urządzeń republikańskich zanika. Proces ten biurokratyzacyi warstwy rycerskiej, zaczęty od czasów Augusta, za Hadryana ostatecznie się skrystalizował. Hadryan wyznaczył urzędnikom nie tylko pensye, ale i rangi, według których oni awansowali. Dzięki tej warstwie nowej zmienił się system rządzenia państwem. Zarząd państwa, głównie na polu skarbowym, staje się bezpośredni. Za Commodusa podatki już są ściągane nie przez towarzystwa publikanów, ale bezpośrednio przez urzędników. Hadryan zaś rozciągnął dozór nad poborcami prywatnymi, tworząc urząd prokuratoryi skarbu (advocatus fisci). Na polu prawa panowanie jego tworzy ważną epokę przez wydanie t. zw. edyktu wieczystego (edictum per-

---

ziemnych? Na czem polegało wynarodowienie armii? W jaki sposób Hadryan starał się mu zapobiec? Jakie znaczenie militarne miały jego podróże? jakie znaczenie państwowe? Jaki był sposób rządzenia Hadryana? Do czego używał warstwy rycerskiej? Jakie zaszły zmiany w tej warstwie? Jaką drogą zmieniła się na urzędpetuum). Był to pierwszy zbiór edyktów dotychczasowych t. zw. pretorów, które miały albo zmienne albo przejściowe znaczenie, i utrwalenie ich w formie ostatecznej, czyli pierwszy kodeks rzymski. Redakcyę jego Hadryan powierzył znakomitemu prawnikowi Salviusowi Julianusowi (w r. 131). Odtąd w wydawaniu nowych wyroków w zakresie prawa cywilnego sędziowie nie mogli postępować dowolnie, lecz musieli trzymać się tego kodeksu. Także i na polu sądownictwa kodeks ten stanowi ważne przejście od zwyczajów staro-rzymskich do zasady ogólno-ludzkiej sprawiedliwości. Złagodzenie obyczajów zaznacza się w opiece nad niewolnikami. Według nowego kodeksu nie wolno było nikomu niewolnika zabijać, jako też niewolnik odpowiadał za przestępstwo przed sądem.

§ 31. BUDOWLE RZYMSKIE WIEKU ANTONINÓW.

Dotychczas terenem do wznoszenia budowli lub stawiania pomników dla cesarzów był przeważnie Rzym. W II w. budownictwo rzymskie rozszerza się po całym świecie cywilizowanym. Nie było prawie zakątka ziemi, gdzieby Rzymianie nie pozostawili mostów arkadowych (słynny most nad rzeką Gard o trzech piętrach łukowych, trzecie piętro na wysokości 49 *m* ponad wodą i długości 300 *m*), akwaduktów, (jak w Segowii), amfiteatrów, (jak w Nimes, Arles, w Poli) i teatrów pod gołym niebem, (jak teatr w Orange o fasadzie długości 104 *m* i o murach wy-

---

niczą? Od kogo była zależna? Jaki teraz był system rządzenia państwem? W czem się wyraża bezpośredniość zarządu skarbowego? Co oznacza nowa godność advocatus fisci? Jaka reforma na polu prawa? Co to jest kodeks Salviusa Julianusa? Jakie on ma znaczenie sokości 36). Nawet w takich miejscowościach, które nie były niczem więcej, jak obozowiskami

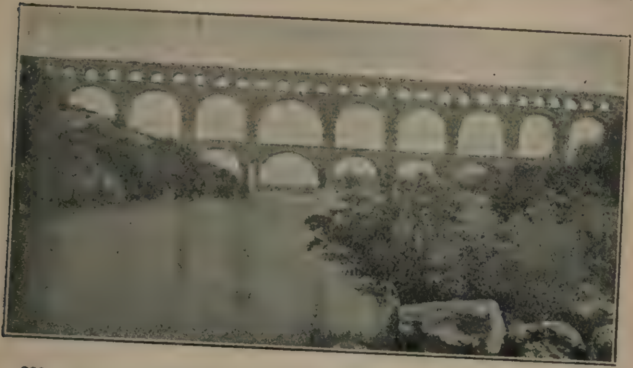

239. Most i akwadukt Gard pod Nimes (Nemausus). Łuki na wysokości 14 i $16^1/_2$ *m.*

240. Thamugadi (Timgad). Ruiny rzymskie w Algierze.

na pograniczu pustyni Sahary, jak w Dżimilah w Algierze, znajdujemy ruiny łuków tryumfalnych, teatrów, świątyń i t. p. Oaza zaś Sufetula w Tunisie przedstawia całe miasto ruin świątyń, kolumnad, łuków, wież, grobowców i warowni. Podróże Hadryana przyczyniały się niezmiernie do rozprzestrzenienia budownictwa rzymskiego. Wszędzie, gdzie przebywał, wznoszono na pamiątkę jego pobytu nowe budowle: w Antyochii—akwadukty i wodociągi, w Petra—grobowiec dwupiętrowy, w Jerozolimie—świątynię Jowisza na miejscu dawnej świątyni Jahwy, zburzonej od czasów ostatniego powstania Żydów pod wodzą Bar-Kochby w r. 134. Ruiny świątyni Baala—boga słońca—w Celesyryi (w m. Baalbeku lub Heliopolis) budzą do dziś dnia podziw formami klasycznymi

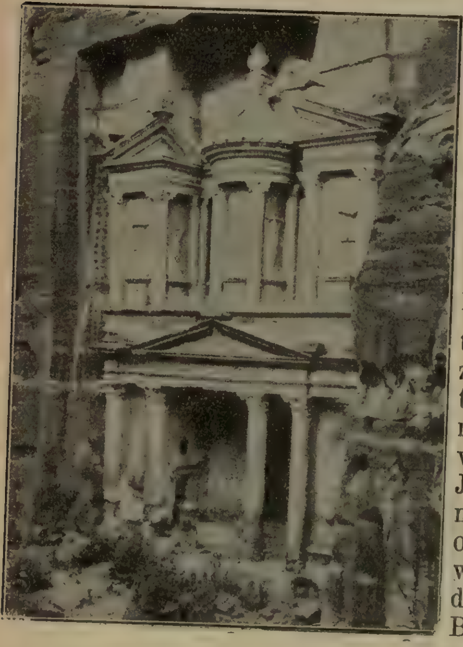

241. Fasada grobowca w Petra.

---

w sądownictwie rzymskim? Jakie nowe hasła? Jaki rezultat administracyi osobistej państwa przez Hadryana? Co za przełom w dziejach budownictwa? Jakie główne kolumn helleńskich, jak i rozmiarami kolosalnymi łuków rzymskich (substrukcyi). W Azyi Mniejszej, gdzie było wówczas przeszło 300 miast, słynnych z bogactw i życia wykwintnego, niema prawie miejsca, gdzieby nie przechował się ślad budowli z okresu cesarstwa (słynne mury Smyrny i teatr Pergamu). Pierwszym budowniczym owej epoki był Apollodor z Damaszku. Był on wykonawcą planów Trajana (most na rzece Dunaju i forum jego imienia). Także i Panteon Agryppy w jego stanie dzisiejszym wydaje się być dziełem przebudowy ostatecznej z okresu Hadryana — i arcydziełem wogóle budownictwa rzymskiego. Ideałem jednak Hadryana była kultura grecka. Ateny były jego ulubionym miastem, i tutaj po-

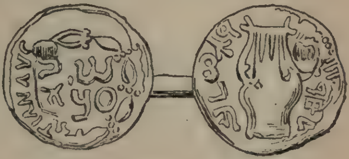
242. Moneta Bar-Kochby.

243. Ruiny świątyni Słońca w Baalbeku.

---

budowle w prowincyach? Jaki one mają związek z podróżami Hadryana? Gdzie najwięcej śladów budowli zostawił po sobie pomników więcej, aniżeli całe pięć stuleci od czasów Peryklesa. Z jego to inicyatywy powstało tutaj nowe miasto nad rz.

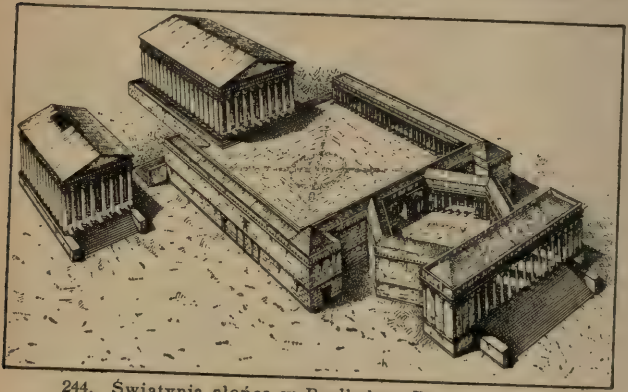

244. Świątynia słońca w Baalbeku. Rekonstrukcya.

245. Szczątki biblioteki Hadryana w Atenach.

Ilysem, przezwane od jego imienia Hadryanopolis, oddzielone od starego bramą (z napisem z jednej strony: „tu są Ateny — miasto Tezeusza“, z drugiej — „tu jest miasto Hadryana, nie Tezeusza“). Hadryan odświeżył tradycyę Pejzystratesa, budując zamierzoną przez niego świątynię Jowisza Olimpijskiego, której szczątki, 16 potężnych kolumn w stylu korynckim z pentelikońskiego marmuru, przetrwały do dziś dnia. Inne budowle, jak wodociągi, panteon, biblioteka i gimnazyum, pomniki znakomitych mężów sypały się dla Aten z hojnej dłoni Cezara, który zato sam był czczony, jako bóstwo olimpijskie, i posiadał nawet igrzyska na cześć własną. W tem dążeniu do podniesienia i przyozdobienia Aten rywalizowali z cesarzem także ludzie prywatni, zwłaszcza słynny bogacz Herodes Atticus, który wzniósł u stóp Akropolu na miejscu przeciwległym do teatru Dionysosa — budynek dla przedstawień teatralnych, pierwszy raz kryty (t. zw. Odeion). W tych podróżach Hadryana powstawały całkiem nowe miasta, jak Antinoopolis w Egipcie, założone na cześć Antinousa, ulubieńca cesarza, któremu po śmierci oddawano cześć boską w tem samym miejscu, gdzie rzucił się do fal Nilu. Trwalszą pamięć zostawił Hadryan po sobie przez założenie miasta swego imie-

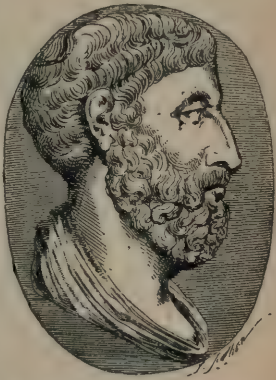

246. Herodes Atticus. Kamea, Gabinet Francyi.

---

z okresu cesarstwa? Jakie miejsce zajmuje Azya Mniejsza w dziejach budownictwa? Jakie było ulubione miasto Hadryana, i jak go przyozdobił? Jakie nowe miasto powstało niem w Tracyi, na przejściu od Bałkanów (wąwóz Szypka) do Hellespontu (dzis. Adryanopol). W Rzymie, gdzie naogół Hadryan rzadko przebywał, wystawił sobie grobowiec w kształcie okrągłym na podwyższeniu (na podobieństwo grobowca Cecylii Metelli na via Appia), w wiekach średnich przerobiony na zamek św. Anioła. Most kamienny na Tybrze, który doń prowadzi, był w starożytności ozdobiony posągami, (t. zw. pons Aelius). Lecz najbardziej może charakterystycznym zabytkiem epoki Hadryana jest willa

247. Antinous. Villa Albani w Rzymie.

---

w Atenach? Jakie są budowle Hadryana w Atenach? Co wzniósł Herodes? Jakie powstały nowe miasta za Hadrya-

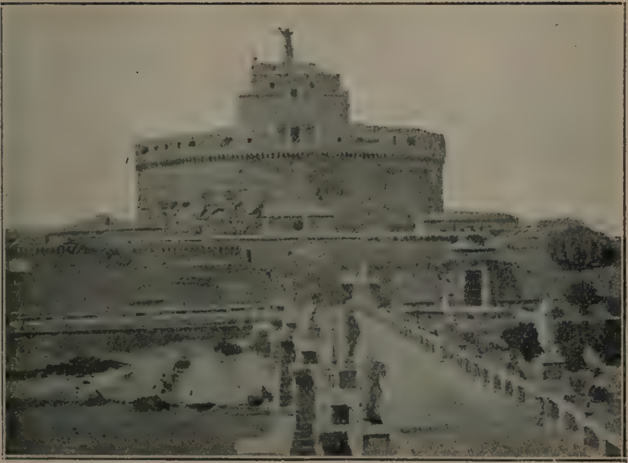

248. Moles Hadriani i pons Aelius. Obecnie zamek św. Anioła.

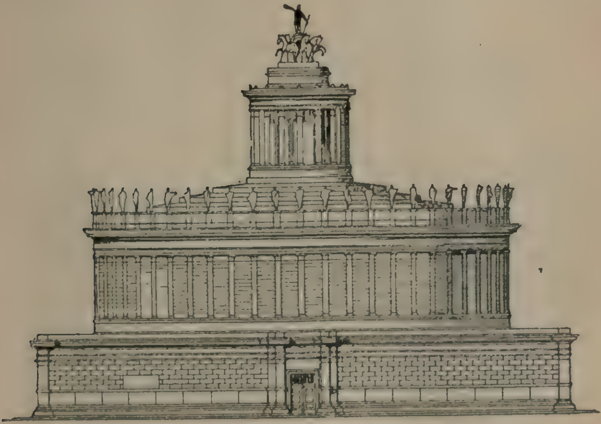

249. Grobowiec Hadryana. Kształt pierwotny.

250. Ruiny termów w willi Hadryana w Tivoli.

251 Świątynia Wenus i Romy na forum.

jego w Tiburze (Tivoli). Tu cesarz pofolgował wszystkim swoim gustom artystycznym, bardzo zresztą wielostronnym. Mieściły się tutaj pośród

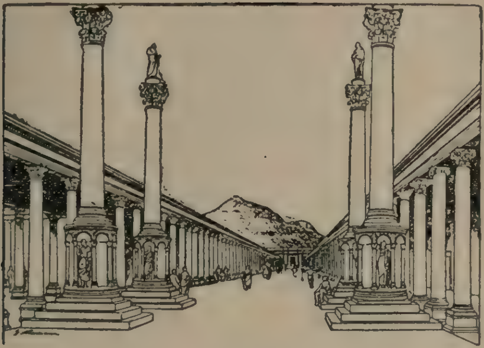

252. Ulica w Efezie. Rekonstrukcya według wykopalisk. Szerokość 11 *m*. Podcienia kolumnowe po obydwuch stronach głębokie na 5 *m*. Ulica cała wyłożona marmurowymi płytami. Cztery wielkie kolumny wjazdowe pochodzą dopiero z VI-go w. po Chr.

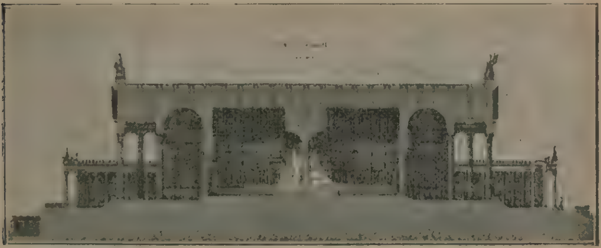

253. Świątynia Wenus i Romy. Rekonstrukcya Knappa.

ogrodów i budowle w stylu helleńskim, (jak Lyceum, Akademia, Prytaneion), i pomniki w stylu egipskim, (jak Sarapeum), i budowle na wzór rzymski — jak termy, teatry. — Były tu zebrane zarówno reminiscencye miejscowości, zwiedzanych po całym świecie, jak i pomysły fantazyi starożytnych, np. pola elizejskie i miejsce wejścia do piekieł, Tartaros. Willa ta stanowiła w swoim rodzaju małe muzeum architektoniczne wszystkich epok, wszystkich ludów i wszystkich stylów. Według własnego pomysłu cesarz wzniósł świątynię Wenus i Romy na forum, która dla swej wspaniałości i przepychu uchodziła za cud świata. Na uwagę tu zasługuje śmiałe połączenie kolebkowych sklepień wnętrza (w nawie i w głębi pronaos) z linią poziomą zewnętrznej architektury w guście świątyń greckich (prw. rys. 110). Obok tego eklektyzmu artystycznego znajdujemy jednak z tego czasu także i budowle jednolite pod względem stylu, jak małą okrągłą świątynia, otoczoną kolumnami, w Tiburze i taką samą w Rzymie, przypisywaną Weście lub Herkulesowi.

§ 32. SZTUKA RZYMSKA OKRESU ANTONINÓW.

Zebrać i przedstawić najogólniejsze cechy sztuki rzymskiej jest rzeczą bardzo trudną, tak dalece są one rozstrzelone, i tak bardzo do dziś dnia nie jest pewne, czy Rzymianie wnieśli do sztuki coś nowego, czy też wszystko nawet, co im się przypisuje, nie pochodzi ze sztuki Grecyi i helleńskiego wschodu w okresie cesarstwa.

Sztuka rzymska jest naprzód naśladownictwem sztuki etruskiej, po części greckiej, ale już ta pierwsza rozwinęła się pod wpływem drugiej.

---

na? Jakie są jego budowle w Rzymie i pod Rzymem? Jaki charakter budownictwa tego okresu czasu? Gdzie są początki sztuki rzymskiej? Jak dawno sięga wpływ hel-

Wyroby greckie spotykają się już w grobach starożytnych na Eskwilinie z VII w. przed Chr. Najstarszy zabytek sztuki plastycznej rzymskiej— wilczyca z bronzu, karmiąca Romulusa i Remusa, którego autentyczność jest potwierdzona śladami stopienia kruszcu przez iskrę piorunową, a który pochodzi z końca okresu królestwa, ma być dziełem sztuki staro-jońskiej (Petersen). Jeżeli jednak Rzymianie na polu artyzmu byli uczniami Greków, to im trzeba przypisać zasługę, iż sztukę grecką umieli adoptować do potrzeb życia praktycznego, i nadali jej prawo obywatelstwa w całym świecie. A właśnie zakończenie tego procesu adoptacyi, uogólnienie i uobywatelnienie sztuki przypada na połowę II w. po Chr., na okres Antoninów. Wysuwa się tu na pierwszy plan budownictwo rzymskie, w którem Rzymianie czy też ich mistrze wschodni byli najbardziej oryginalnymi. Jak dla Greków klasycznych ulubionym elementem architektury była kolumna, tak znów Rzymianie kochali się w łuku i w sklepieniu. To dawało architekturze rzymskiej zwłaszcza okresu cesarstwa cechy takie, jak okazałość rozmiarów i kształty imponujące budowli arkadowych i sklepieniowych w przeciwieństwie do harmonii i proporcyi lekkich i małych budowli greckich antycznych. Używano zazwyczaj łuku pełnego (plein-cintre), jako najprostszego i najpraktyczniejszego rozwiązania zagadnienia sklepienia. Rzymianie jednak czy też ich nauczyciele z helleńskiego wschodu — pierwsi połączyli łuk z kolumną, wprawdzie tę ostatnią używając zazwyczaj, jako

---

leński do Italii? Jaki jest najstarszy zabytek sztuki plastycznej rzymskiej, i jakie jego pochodzenie? Jaka zasługa umysłowości praktycznej rzymskiej w zakresie sztuki? Kiedy wypada okres sztuki powszechnej? Jakie ozdobę w formie półsłupa (pilastru) czyli słupa, wpuszczonego w ścianę. To są istotne cechy

254. Świątynia Neptuna.

255. Termy Karakalli.

sztuki, zwanej rzymską, i późniejszej t. zw. romańskiej. Łuk, zastosowany do wnęków i do sufitu, dał sklepienie kolebkowe, krzyżowe i kopulaste. Nadawało ono owe imponujące rozmiary budynkom z okresu cesarstwa, jak termom Karakalli (zbudowanym w r. 216), niedoścignionym pod względem śmiałości i rozmachu architektonicznego, jak bazylikom, (np. zaczętej przez Maksencyusza, a dokończonej przez Konstantyna w pobliżu forum Trajana). Termy i bazyliki były też próbą stosowania kopuły i sklepienia o łuku pełnym do architektury o kształtach prostolinijnych: termy—ponieważ tutaj obok hali głównej kopulastej znajdowało się mnóstwo sal ubocznych o sklepieniach kolebkowych, sferycznych i krzyżowych. Bazyliki, podzielone zazwyczaj dwoma, czasami 4-ma, nawet 6-ma rzędami kolumn na

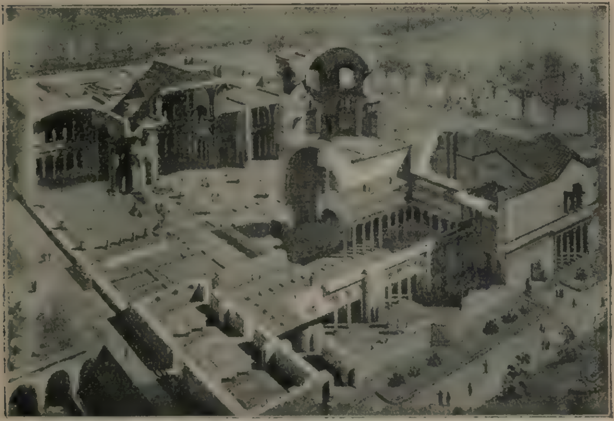

256. Termy Karakalli. Rekonstrukcya Rauschera.

---

są jej elementy w architekturze? W czem przeciwstawiają się budowle rzymskie do budynków greckich antycznych? Jakiego Rzymianie używali łuku w budowie

3, 5 do 7 naw, miały znów zakończenie w formie wielkiej nyży albo wnęku (absydy), pokrytej półkopułą—miejscem, gdzie była egzedra (krzesło),

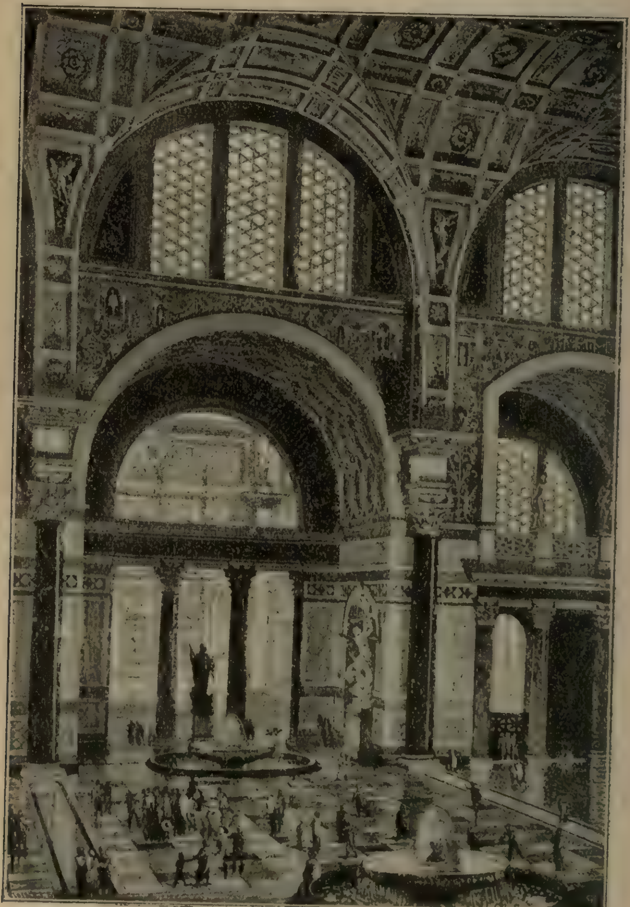

257. Wnętrze termów Karakalli. Rekonstrukcya Thierscha.

zajmowane przez trybunał. Boczne nawy były czasem piętrowe. Świątynia rzymska zachowała do końca swoje kształty trójcelowe na wzór etruski. Zwykły jej styl był staro-italski „in an-

258. Bazylika Maksencyusza.

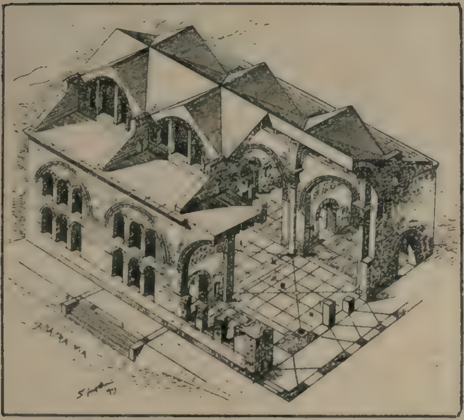

259. Bazylika Maksencyusza w Rzymie. Rekonstrukcya Durma.

tis“, to znaczy kolumny wspierały występujące nazewnątrz belkowanie, tworząc portyk u wejścia. Nazewnątrz kształt ich przedstawiał się otoczony słupami (peripteros albo dipteros), czasem wpuszczonymi w ścianę (pseudodipteros). Kolumna, przestawszy być częścią integralną budowy, a stanowiąc raczej jej ozdobę, była też brana dowolnie. Najczęściej pilastry arkad dolnych były doryckie, górnych — jońskie, jeszcze wyższe koryncki. Ten ostatni styl był ulubionym w Rzymie. Używano go także w charakterze mieszanym — liści akantu wraz z wolutami stylu jońskiego; z czasem zamiast akantu uciekano się do innych ozdób kapitelu — liści oliwnych, główek skrzydlatych, nawet postaci zwierzęcych, (jak delfiny w willi Hadryana). Te odmiany zrodziły się z potrzeby urozmaicenia ornamentacyjnego, ale też służą za pierwsze symptomy upadku wraz z rozmiarami budowli, przechodzącymi proporcye kształtów. W domach prywatnych utrzymał się charakterystyczny układ mieszkań starorzymskich — a więc dziedziniec (atrium) z sadzawką

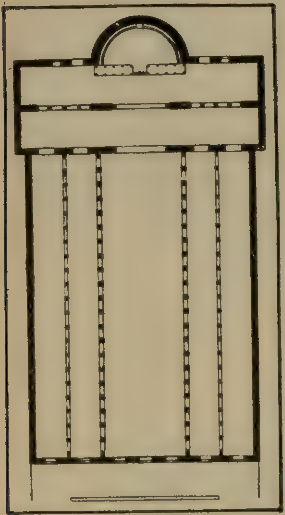
260. Plan bazyliki S. Paolo fuori le muri.

---

i jakie otrzymywali formy sklepienia? Przykłady term i bazylik. Jak stosowano łuk i sklepienie do form prostolinijnych architektury? Jakie kształty termów, bazy-

(piscinum) i mieszkanie, zwrócone do wnętrza domu, z przedsionkiem (vestibulum), z dwoma skrzydłami (alae), framugami w głębi, mieszczącymi woskowe portrety przodków, i małym archiwum domowym (tablinum) między nimi. Ale ten skromny układ domu pierwotny w epoce cesarstwa przestał zadawalniać potrzeby bogatych Rzymian, którzy przyjęli układ domu grecki

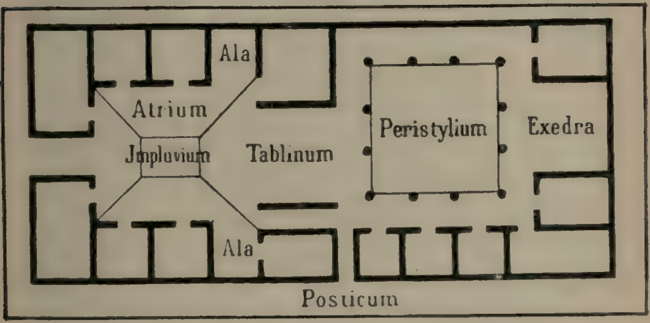
Ala
Atrium
Jmpluvium
Tablinum
Peristylium
Exedra
Ala
Posticum

261. Dom pompejański. Rozkład wnętrza.

262. Perystyl i wnętrze domu.

nie zrzekając się zresztą dawnego układu domu. Ten ostatni został tylko obrócony na potrzeby

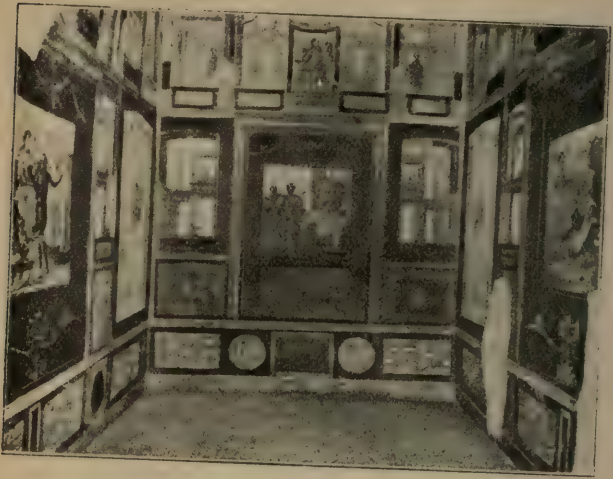

263. Malowidła ścienne w domach pompejanskich.

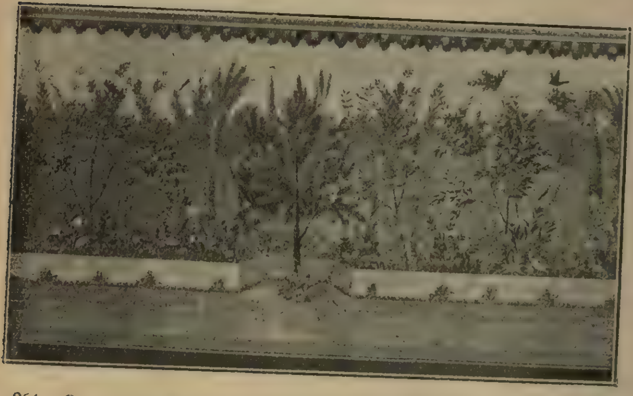

264. Ogród rzymski. Malowidlo ścienne z willi cesarskiej ad Gallinas Albas.

służby, po części otwarty dla interesantów, tym sposobem atrium stało się jakby przedłużeniem vestibulum. Natomiast mieszkanie prywatne właściciela przeniosło się do części wewnętrznej, komunikującej się z atrium, a składającej się z sali kolumnowej (peristilum) z sadzawką w głębi, z alków sypialnych (cubicula) i sal jadalnych (triclinia) po bokach; stamtąd było zazwyczaj wyjście na mały ogródek. Domy te tak, jak się one przechowały w Pompejach lub na Palatynie (dom Liwii), swą przestronnością, brakiem przeładowania, malowniczością, urozmaiceniem (drzewa, wodotryski, sadzawki) robią wrażenie nader przyjemne, ujmując smakiem i wytwornością bez zbytniego przepychu i przeładowania.

265. Chłopiec, wyciągający cierń z nogi. Bronz z pałacu Konserwatorów w Rzymie.

---

lik? Jaki jest typ świątyni rzymskiej? Do czego służy kolumna? Jakie jej formy? Jakie style? Jaka ewolucya kapitelu klasycznego? Jakie oznaki upadku stylu czystego? Jakie kształty domów, ich urządzenie wewnętrzne, Z tych samych, co i architektura, utylitarnych względów płynął i główny kierunek w sztukach plastycznych rzymskich. I tak do celów upamiętnienia postaci bohaterów lub też prze-

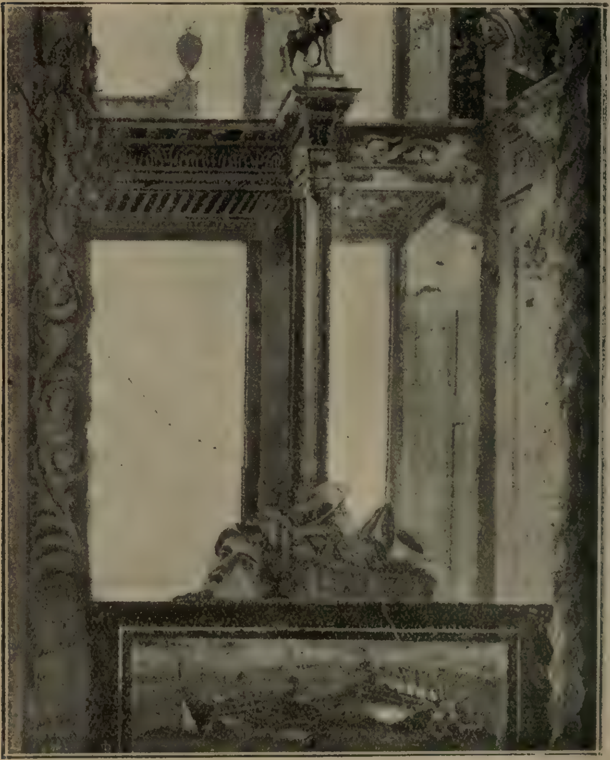

266. Malowidło ścienne w domu Wettiów w Pompejach.

chowania w pamięci rysów osób zmarłych służył portret. Jestto jedyny rodzaj rzeźby rzymskiej, odznaczający się charakterystyką psychologiczną

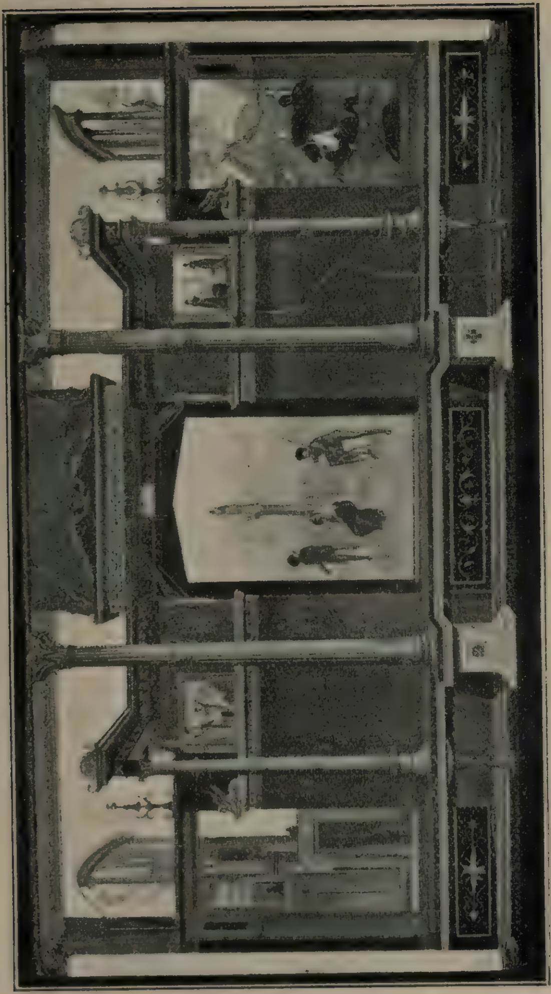

267. Malowidło ścienne z domu Liwii na Palatynie.

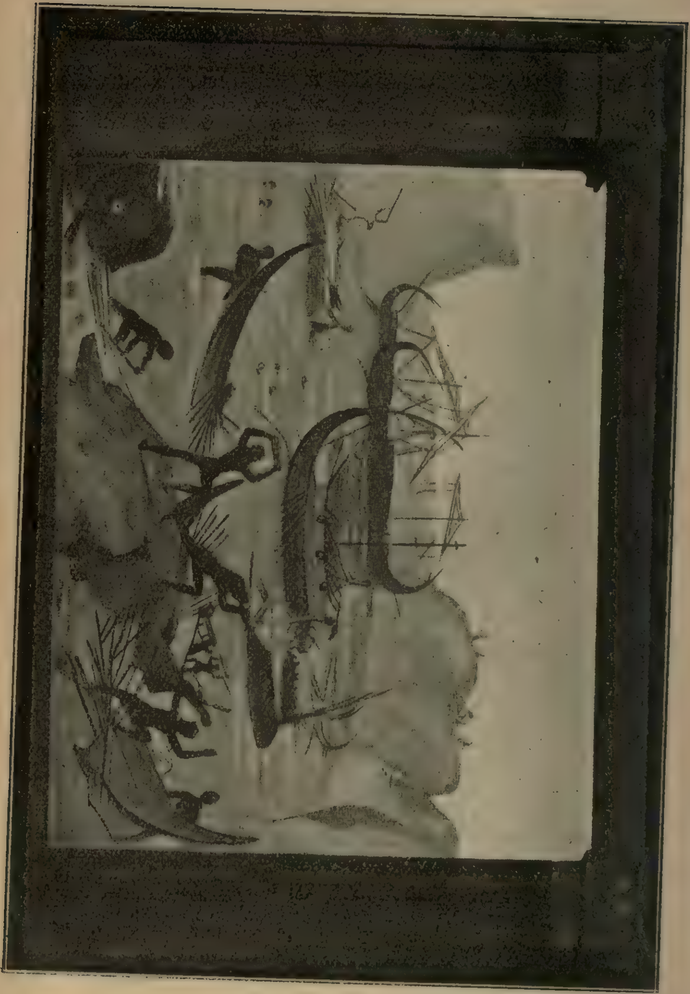

268. Malowidło ścienne pompejańskie.

i głębokim realizmem. Obok tego płaskorzeźba, jako szczegół ornamentacyjny łuków, kolumn i t. p. Malarstwo również służy do celów praktycznych, a więc w pierwszym rzędzie dekoracyjnych. Proceder malowania rzymskiego taki, jaki się dochował w Pompejach lub też w domu Liwii, jestto malowidło ścienne, t. zw. al fresco. Przytem Rzymianie naśladowali w dekoracyi ścian formy architektoniczne, a więc dzielili kolumnami ścianę na pola—środek stanowił obraz główny, po bokach zaś—obrazy figuralne. Tematy do obrazów były częścią mitologiczne, częścią rodzajowe — krajobrazy o perspektywie słabej, festony, kwiaty i t. p. (Szczątki tych malowideł natchnęły późniejsze loggia Rafaela). Do pokrycia ścian i powałów służyły stiuki—naśladowanie mar-

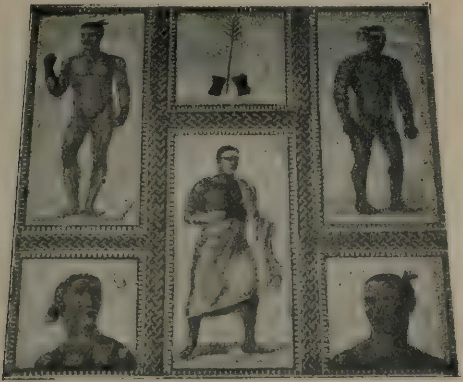

269. Atleci. Mozaika z termów Karakalli. Dziś muz. Lateranu.

---

smak? Jaki charakter sztuk plastycznych? Do jakich celów służył portret, i jakie są jego zalety? Jaki rodzaj malowidła ściennego? Do czego służy malarstwo? Jakie muru. Marmur, jako inkrustacya ścienna—trzeba przypuszczać—był rzeczą zbyt drogą. Posadzki wykładano mozaiką—kamyczkami różnobarwnymi, układanymi w masie plastycznej we wzory gieometryczne, czasem zwierzęce. Lecz dostarczycielami tych dzieł sztuki dekoracyjnej, podobnie jak i kobierców, był przeważnie Wschód, miasta, jak Aleksandrya, Smyrna i t. p. Także i kompozycye malarskie były zazwyczaj odtworzeniem dzieł dobrze znanych malarstwa helleń-

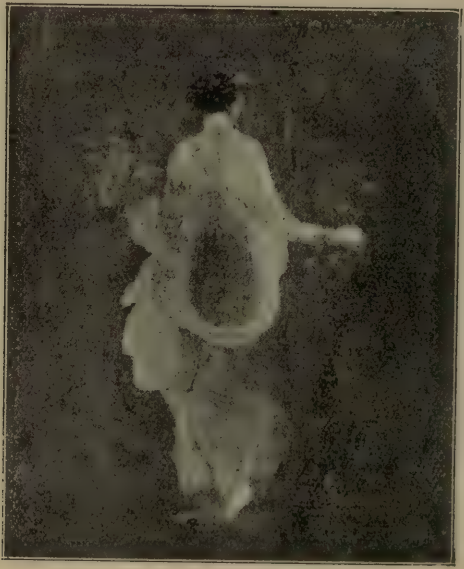

270. Dziewczę, zrywające kwiaty. Malowidło ścienne ze Stabiów. Muz. w Neapolu.

---

jego zabytki? Co to są stiuki? mozaika? Skąd głównie pochodzą dzieła sztuki dekoracyjnej? Jakie są resztki

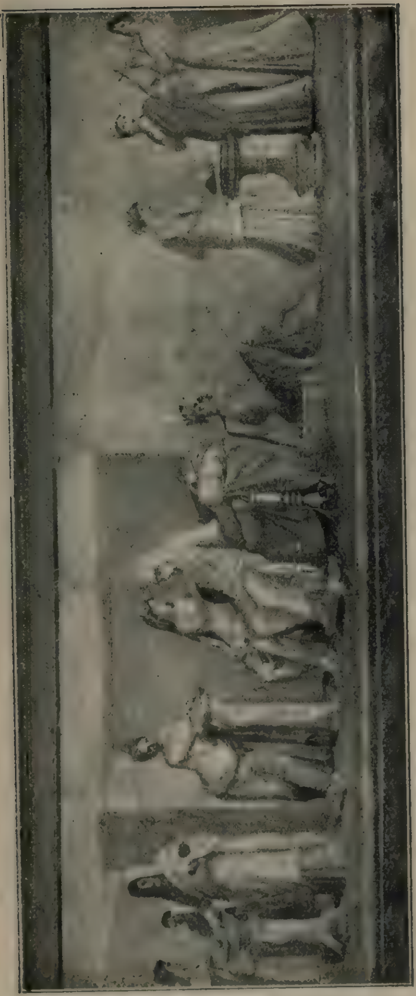

271. Wesele Aldobrandinich. Muz. watykańskie w Rzymie.

skiego, jak malowidło pod nazwą „Wesele Aldobrandinich“, znalezione w ogrodach Mecenasa (dziś w muzeum Termi w Rzymie), albo mozaika pompejańska, przedstawiająca bitwę pod Issos — dzieło, przypisywane zazwyczaj Helenie, córce Timona, jednego z epigonów malarstwa greckiego.

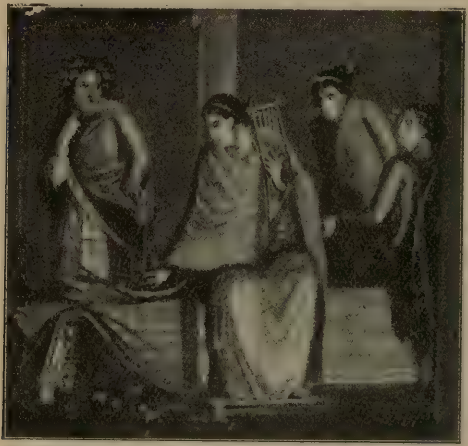

272. Scena muzyczna. Malowidło pompejańskie. Muz. narodowe w Neapolu.

Osobne miejsce w sztuce rzymskiej okresu cesarstwa należy się muzyce, choćby ze względu na rozmiłowanie w niej szerokiej publiczności, tudzież udział w koncertach nawet Cezarów (naprzykład Nerona). Muzyka w starożytności, nierozerwalnie związana z wierszem, jako rytm i jego miara (prw. t. II str. 191), powoli usamodzielnia się. Dramat rzymski obok części mówionej posiada

---

wielkiej sztuki malarskiej greckiej? Jaka gałąź sztuki bardzo popularna w Rzymie? Jakie są początki muzyki?

części śpiewane—arye (cantica) i recytatywa z towarzyszeniem muzyki (deverbia). Głównymi instrumentami artystycznemi były flet i lutnia; trąby, rogi, cymbały stanowiły muzykę wojskową. Skombinowanie instrumentów — orkiestra — weszło w użycie z wprowadzeniem osobnych przedstawień teatralnych, t. zw. Pantomimus (22 r. przed Chr.), przyczem orkiestra ilustrowała przedstawienie, wypełnione tańcami (rodzaj dzisiejszego baletu). Rzymianie używali wprawdzie wyrażenia symfonii na określenie dzieła muzycznego, ale był to prawdopodobnie śpiew unisono. Kultywowanie śpiewu i muzyki weszło w zwyczaj u Rzymian. Oprócz lutni i fletu uprawiali także muzykę organową (organy hydrauliczne, wynalezione w r. 130 przed Chr. przez Ktesibiosa z Aleksandryi). Po Neronie także Hadryan miał ambicyę śpiewu i gry na cytrze. Domicyan zaś z okazyi odbudowania świątyni Jowisza na Kapitolu wprowadził igrzyska kapitolińskie (86), na których obok poetów także muzycy i śpiewacy ubiegali się o nagrodę w postaci wieńca dębowego i gałęzi oliwnej z rąk Cezara. Dla tego celu wybudował nawet budynek specyalny na polu Marsowem według planów Apollodora, t. zw. Odeum. Pomimo tego zamiłowania i poparcia ze strony społeczeństwa muzyka za czasów rzymskich nie wyszła, zdaje się, poza szranki, zakreślone jej przez Greków (6 lub 7 tonowa gama), i w tem kształcie przeszła do kompozycyi chrześciańskich, doczekawszy się reformy dopiero w nowszych czasach (harmonia i kontrapunkt).

Kiedy muzyka wyosabnia się od poezyi? Co to są pantominy rzymskie? Co oznacza początkowo symfonia? Jakie poparcie okazywali muzyce rzymskiej Cezarowie? Co to był Odeum? Jaki przełom umysłowy za Antoninów?

§ 33. NAUKA I OŚWIATA RZYMSKA WIEKU ANTONINÓW.

W literaturze rzymskiej dokonał się przełom o tyle, że zamiast poezyi teraz pierwsze miejsce zajmuje proza—zwłaszcza filozofia (nawet sofistyka). W Rzymie Hadryan założył Athenaeum (coś pośredniego między Akademią a Uniwersytetem dzisiejszem) z salą amfiteatralną, gdzie słuchano wykładów retorów lub popisów poetyckich. Aleksander Severus był tutaj częstym gościem. Filozofia ma teraz swego przedstawiciela na tronie w osobie Marka. Uczeni pisarze, zwłaszcza retorzy, cieszą się protekcyą panujących, otrzymują nawet pensye od rządu albo też od miast, które na wyścigi tworzą katedry, aby ściągnąć znakomitych nauczycieli. Retorowie zajmują wysokie stanowiska w państwie, jak Herodes Atticus, Fronto, nauczyciel Marka. To nie przeszkadza temu, że w ich dziełach jest ubóstwo myśli, a w języku pełno archaizmów niedorzecznych.

273. Nauka. Płaskorzeźba z grobowca w Neumagen. Muz. w Trewirze.

Jaki rodzaj literatury upada? Kto popiera naukę? Co to było Athenaeum? Jakie stanowisko retorów? Jaki udział w literaturze i w nauce samych cesarzów? Jaki poziom tej literatury pod względem językowym? Czemu trzeba

Język łaciński psuje się. Wciskają się doń barbaryzmy i prowincyonalizmy. Sam Hadryan źle mówi po łacinie, a mimo to pisze prozą i wierszem po łacinie i po grecku. Zresztą kultura powszechna cesarstwa spycha język łaciński na plan drugi, i jak w sztuce oraz myśleniu czerpano od Greków, tak w literaturze wracano do języka greckiego. Najznakomitsi też pisarze tego okresu czasu są to Grecy oraz zostawili dzieła, pisane po grecku. Do nich należy Arrhian z Nikomedyi, gienerał i polityk, zarazem filozof, historyk i gieograf, który na rozkaz cesarza Hadryana, jako rządca prowincyi Pontu i Kappadocyi, opisał wybrzeże m. Czarnego (t. zw. periplus pontyjski). Plutarch, nauczyciel Hadryana, pisał rozprawy filozoficzne (ethica) i historyczne w formie biografii porównawczych znakomitych mężów rzymskich i greckich (bioi paralleloi). Podobny biograficzny sposób przedstawienia historyi wybrał Cornelius Nepos w swym dziele: „Znakomici mężowie“ („de illustribus viris“). Ten ostatni zwracał się już jednak nie do wybranej garstki, znającej język grecki, lecz do szerokiej publiczności, i dla tego pisał po łacinie. Najznakomitszy po Warronie filolog i starożytnik tego czasu Swetoniusz (C. Svetonius Tranquillus), sekretarz Hadryana, pozostawił historyę Cezarów, ze szczegółów i drobiazgów biograficznie ułożoną, p. t. „Życie Cezarów“ („De vita Caesarum“) w 12 księgach, od Cezara do Domicyana. Lecz największym uczonym owych czasów jest Ptolomeusz z Aleksan-

---

przypisać upadek języka łacińskiego? Jacy są najznakomitsi pisarze współcześni, i jaki język bierze przewagę? Jacy są historycy i filozofowie greccy? Kto był Arrhian? Plutarch? Jaki nowy rodzaj historyografii? Kto był Ptolomeusz, i jakie położył zasługi dla astronomii i gieografii? Jacy są dwaj ostatni Antonini? Jadryi, geograf i astronom, którego system świata, jak i układ gieograficzny, jest podstawą dla obydwuch gałęzi nauk — astronomii i gieografii — na cały okres średniowiecza aż do czasów Kopernika.

§ 34. CESARZ ANTONIN I MAREK.

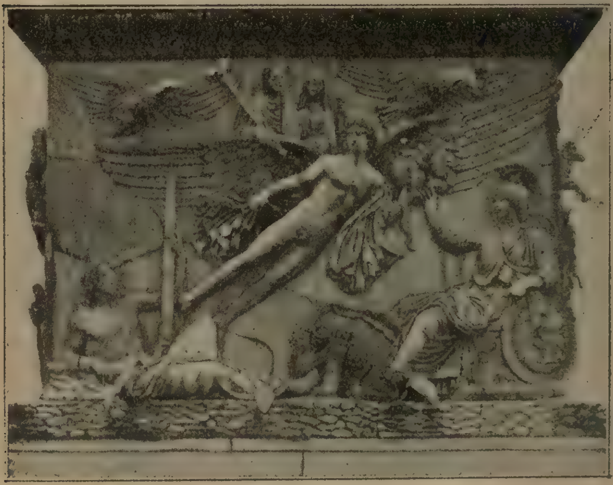

274. Apoteoza Antonina i Faustyny. Z podstawy pomnika w Giardino della Pigna w Rzymie.

Następca Hadryana Titus Aelius Antoninus (138—161) był starcem 50-letnim w chwili obejmowania rządów. Posiadał on wszystkie zalety serca i umysłu, a długie jego, bo 23-letnie panowanie zaskarbiło mu przydomek ojca ludzkości

---

kich Hadryan zostawił po sobie następców? Kim był Antonin Pius? Jaki charakter ma jego panowanie? Ilu adoptował następców i kiedy? Kto po nim rządzi? Kto

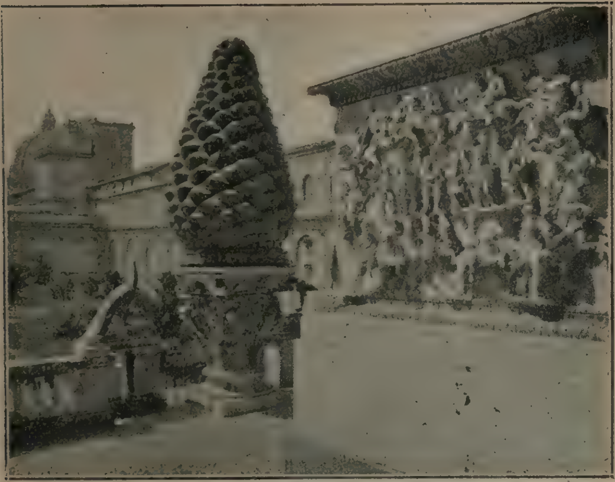

275. Pigna i podstawa kolumny Antonina Piusa. Ogrody Watykanu w Rzymie.

(πατὴρ ἀνθρώπων). Z pomnika, na cześć jego wzniesionego przez następcę, pozostała się tylko podstawa, na której obok scen kawalerzyckich przedstawiona jest w sposób szlachetny, choć szablonowy apoteoza cesarza i jego małżonki Faustyny. Jeszcze za życia i na życzenie Hadryana przez niego adoptowany M. Annius Verus objął po jego

276. Marek Aureliusz młodociany. Rzym. Muz. Kapitolińskie.

śmierci rządy pod imieniem M. Aurelius Antoninus, przybrawszy sobie za współrządcę adoptowanego brata L. Aureliusa Verusa. Był on również, jak Hadryan, wielbicielem kultury greckiej (Graeculus), ale jak jego poprzednik był rozmiłowany w sztuce i w literaturze, tak cesarz Marek w filozofii. Trzymał się zasad stoickich w życiu i w myśleniu. Skromny, oszczędny, powściągliwy (spał na gołej ziemi, nosił prosty płaszcz i obcował w towarzystwie filozofów) za jedyną troskę miał doskonalenie siebie samego i miłość bliźniego. Po jego śmierci znaleziono w szkatułce 10 tabliczek woskowych, zapisanych urywkowemi zdaniami. Są to jego myśli, z których się spowiadał przed samym sobą (εἰς ἑαυτόν) — dzieło,

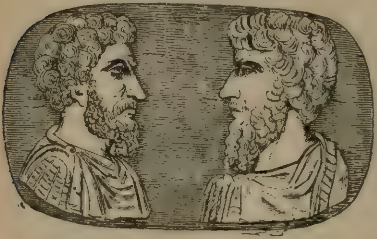

277. Marek Aureliusz i Verus. Kamea. Gabinet francuski.

278. Marek Aureli, składający ofiarę przed świątynią Jowisza na Kapitolu. Płaskorzeźba w muz. Konserwatorów w Rzymie.

za które otrzymał przydomek filozofa. O Hadryanie powiedziano, że nikt nie ma prawa bardziej uchodzić za chrześcianina od niego. Pisał je zresztą nie oderwany od życia, lecz w obozie, w samym rozgwarze trudów wojskowych. Okres bowiem pokojowego rozwoju cesarstwa za Antoninów skończył się szybko. Na samym wstępie panowania Marka barbarzyńcy z za Dunaju: Markomannowie (w Czechach), Kwadowie (na Morawach), Jazygowie (na Węgrzech) wdarli się w obszar państwa rzymskiego i poczynili spustoszenia w całej Recyi, Pannonii; dotarli aż poza Alpy Julijskie do samych wybrzeżów m. Adryatyckiego, gdzie oblegli Akwileję. Skutkiem zawikłań na wschodzie i trudności finansowych, dla zaradzenia którym Marek sprzedał na licytacyi nawet klejnoty cesarskie, barbarzyńcy dopiero w r. 171 zostali wyparci. W następnym zaś roku rozpoczął on już regularną kampanię,

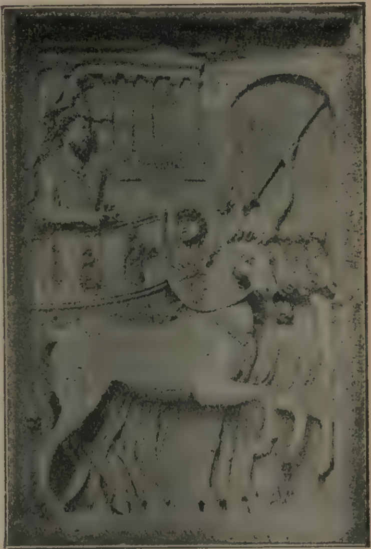

279. Marek Aureli na wozie, jako tryumfator. Płaskorzeźba z pałacu Konserwatorów w Rzymie.

---

był współrządcą Marka? Co to za postać Marek Aureliusz? Jakimi zasadami kierował się? Jakie pismo po nim pozostało i jak ono powstało? Jakie trudy wojenne za Dunajem głównie przeciw Markomannom. Rzymskie legiony po raz pierwszy wkraczają

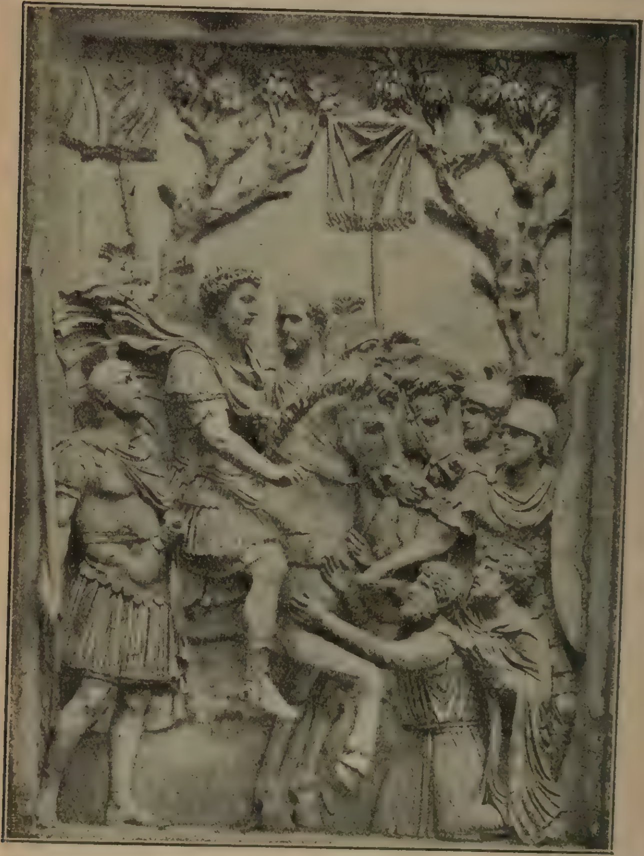

280. Marek Aureliusz odbiera hołd Giermanów. Płaskorzeźba z łuku na Via Flaminia. Muz w pałacu Konserwatorów. Rzym.

do Czech od strony Dunaju doliną Chebu. W czasie tej wojny jednego razu cesarz wraz z wojskiem został zaskoczony przez nieprzyjaciół w wąwozie. Na dobitek żołnierze jego strasznie cierpieli z braku wody. Raptowna burza górska pomogła im nie tylko ugasić pragnienie, ale i rozbić przestraszonych barbarzyńców. Epizod ten uwidoczniony jest w charakterze cudu na

281. Cudowny deszcz. Epizod z wojen nad Dunajem. Płaskorzeźba na kolumnie Marka Aurelego.

kolumnie, wzniesionej na cześć Marka w Rzymie tegoż samego kształtu, co i kolumna Trajana. W r. 178 podjął Marek powtórną wyprawę nad Dunajem. Tym razem zamiarem jego było wyparcie

---

znosił Marek? Kiedy pierwszy najazd ludów z za Dunaju w głąb cesarstwa, i jak daleko on sięgał? Jakie walostateczne z siedzib ludów tamtejszych i utworzenie całkiem nowych prowincyi zadunajskich—obok Dacyi—Markomannii i Sarmacyi. Ale w r. 180

282. Kolumna Marka Aurelego.

umiera w czasie przygotowań do tej wyprawy w Vindebonnie. Za Marka po raz pierwszy odsłoniły się Rzymianom wnętrza Germanii, mieszczące w sobie ludy nie tylko germańskie, ale i celtyckie

283. Posąg konny Marka Aureliusza. Bronz na Kapitolu w Rzymie

(Lohryngowie, Bury, Assi, Kotyni), a zapewne i słowiańskie. W czasie wojen z Markomannami Koistobokowie z nad górnej Wisły w sąsiedztwie Karpat wtargnęli na półwysep bałkański do Dalmacyi, Macedonii i do Grecyi. Dla zasłonięcia cesarstwa od strony wschodniej Rzymianie bronili przejścia między Karpatami a rzeką Prutem, dochodząc prawie do samego południowo-wschodniego krańca Galicyi. Było to najwcześniejsze zetknięcie się Słowiańszczyzny z cywilizacyą rzymsko-zachodnią.

§ 35. PRZEŁOM W ROZWOJU RZYMU NA SCHYŁKU II-GO I NA POCZĄTKU III-GO WIEKU.

Drugi wiek po Chr. — panowanie Antoninów — jest najświetniejszym okresem cesarstwa rzymskiego. Nigdy przedtem, ani potem świat rzymski nie był tak zwarty i jednolity, zjednoczony w jednych i tych samych formach państwowych, w jednej i tej samej cywilizacyi. Rzym był stolicą świata. Nazywano go światową gospodą albo wszechświatowym kompendyum (ἐπιτομὴ τῆς οἰκουμένης), a Pliniusz Starszy wyraża się o Rzymie, jako „o matce i żywicielce wszystkich ludów“, któremu bogowie wytknęli przeznaczenie, aby połączył rozdzielone państwa, złagodził obyczaje, złączył języki wielu barbarzyńskich ludów w jeden, nauczył ludzi oświaty i obyczajności, słowem stał się ojczyzną wszystkich ludów na kuli ziemskiej. Ale nie tylko dla samego Rzymu wiek II cesarstwa był

---

ki Marka z Markomannami i Sarmatami? Jakie plany podbojów za Dunajem? Kiedy i gdzie umarł Marek? Jakie nowe przestrzenie świata odkryły Rzymianom wojny zadunajskie? Jakie ludy podkarpackie i kiedy pierwszy raz najeżdżają cesarstwo? Dokąd dochodzili kulminacyjnym punktem rozwoju. Także dla wielu krajów, mu podwładnych, zwłaszcza na kresach, jak Tracyi, Illiryi i Azyi Mniejszej, był to okres najwyższego ich rozkwitu. Nigdy wcześniej, i nigdy później aż do dnia dzisiejszego kraje te nie dosięgły takiego stopnia zaludnienia i takiego wzrostu bogactwa, jak w II wieku cesarstwa. Ale przy wszystkich tych objawach potęgi, pomimo blasku i świetności na zewnątrz, koniec cesarstwa był już blizki. Tem jaskrawiej za to występuje przeciwieństwo między złotym wiekiem Antoninów a następującym po nim panowaniem syna Marka Commodusa (180—192), który ambicye ojca filozofa zmienił na ambicye sportsmena-gladyatora i, jako Herkules rzymski, kazał się ubóstwiać. Po jego zamordowaniu oraz po równoczesnym prawie obiorze i zamordowaniu Pertinaxa zaczyna się anarchia żołdactwa, którą na krótko przerywają militarne rządy surowego Septimiusa Severusa (193—211), aby po wymordowaniu resztek rodu Sewera i Antoninów (235) reakcya żołdactwa wystąpiła na nowo z ca-

284. Commodus, jako Herkules. Marmur w pałacu Konserwatorów w Rzymie.

Rzymianie za Karpatami? Gdzie było pierwsze zetknięcie się Słowiańszczyzny ze światem rzymskim? Jakie stanowisko Rzymu w świecie cywilizowanym? Jakie znaczenie ma wiek drugi cesarstwa dla pojedyńczych krałą siłą, i nastał rozkład zupełny państwa w drugiej połowie III w., zwany niekiedy ogólnie, choć niesłusznie, okresem 30 tyranów. Ale zarodki tego rozkładu kryją się już w wieku złotym Antoninów. Oneto doprowadziły do bankructwa Rzymu

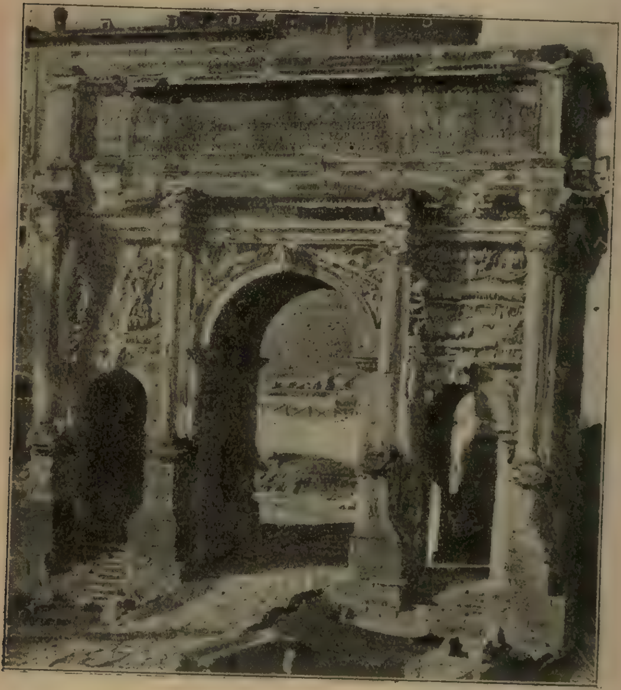

285. Łuk Septymiusza Severusa.

i do zawalenia się gmachu, z takim trudem wzniesionego przez Augusta, aż na schyłku tego wieku znalazł on jeszcze raz tego, który go przebudował i utrzymał—w osobie Dyoklecyana.

§ 36. ROZKŁAD FINANSOWY.

Główną troską polityki rzymskiej za czasów republiki było utrzymanie dostatecznej liczby obywateli. Tymczasem za cesarstwa ta sama troska skupiła się przeważnie około utrzymania skarbu na takiej wysokości, ażeby odpowiadał on wszystkim potrzebom państwa zarówno obrony jego na zewnątrz, jak i administracyi wewnętrznej. Stąd też polityka skarbowa wywierała olbrzymi wpływ na charakter panowania samych Cezarów. I nie bez słuszności niektórzy historycy zmianę rządów czy to Kaliguli, czy to Domicyana z dobrotliwych na tyrańskie w znacznej mierze przypisują wyczerpaniu skarbu i sposobom nielegalnym jego pomnożenia przez władców drogą masowych morderstw i konfiskat majątkowych. I na odwrót, cesarzowie, którzy nie nadużywali swej władzy, popadali bardzo często w trudności finansowe, o ile nie umieli utrzymać ładu i rządności w skarbie, jak Wespazyan, Nerwa. Marek Aureliusz w obliczu wojen markomańskich musiał już walczyć z wielkimi kłopotami pieniężnymi (sprzedawał nawet klejnoty cesarskie). Tym kłopotom też trzeba przypisać powolny postęp tej wojny. I on jednak musiał wyrzucać olbrzymie sumy na podarunki dla wojska i dla ludu. Nic więc dziwnego, iż cesarzowie wydawali więcej, aniżeli posiadali. Za Nerona w r. 62 rząd ogłosił, iż wydatki na państwo o 60 milionów sestercyi przewyższają dochody. Od czasu, jak nastąpił rozdział skarbu na dawny publiczny, zarządzany przez senat (aerarium) i nowy cesarski (fiscus), do którego Au-

---

jów? Jakie przeciwieństwo między II w. a następnym okresem cesarstwa? Gdzie zaród rozkładu? Jaka podstawa rządów Cezarów? Jaki wpływ wywiera polityka skarbowa na charakter rządów? Jaki stosunek dochodów do wydatków? Jaki skarb zajmuje pierwsze miejgust później (6 w. po Chr.) dodał jeszcze kasę wojskową (aerarium militare), wszystkie nowe dochody i podatki zaczęły wpływać do pierwszego, tak że dawny skarb publiczny stał się jedynie czemś w rodzaju kasy miejskiej, albo gminnej, mimo że i nim Cezar dowolnie się rozporządzał. Główne swe dochody jednak Cezar czerpał nie z podatków, lecz z majątku prywatnego. System skarbowy cesarstwa opierał się głównie na opodatkowaniu prowincyi, dlatego prowincye cesarskie nazywały się także dannicze (tributariae). Wśród nich pierwsze miejsce zarówno co do dochodów, jak i co do administracyi, zajmował Egipt. Egipt odrazu po podboju został przez Augusta wyłączony z zakresu organizacyi prowincyonalnej i poddany pod bezpośrednią zależność od Cezara. Jakie on znaczenie posiadał dla Rzymu, widać to stąd, iż dostarczał prawie $^1/_3$ zboża, niezbędnego do wyżywienia miasta. Tutaj też była siedziba najstarszej i najdoskonalszej administracyi finansowej, jaką wymyślili faraonowie, a wydoskonalili Ptolomeusze w celu wyzyskania wszelkich środków i zasobów poddanych na rzecz państwa. August i jego następcy organizacyę tę zachowali, a nawet przenieśli i rozszerzyli ją na swoje prowincye zachodnie. Przez to urządzenia skarbowe egipskie nabierają uniwersalnego znaczenia za cesarstwa. Na czele prowincyi za czasów rzymskich był zarządca (praefectus Aegypti), od którego jednak odpadły wszelkie funkcye polityczne, a nawet administracyjne, podległe głównie samemu Cezarowi, a tym samym zarządca Egiptu stał się

---

sce, i do jakiej roli schodzi skarb dawny publiczny? Na czem się opiera system skarbowy cesarstwa? Co to są prowincye dannicze? Które z nich zajmują pierwsze miejsce? Jaki był zarząd Egiptu? Kto stał na jego czele?

przedewszystkiem urzędnikiem skarbowym. Daniny były przeważnie w naturze. Płacili je chłopi w zamian za posiadanie ziemi (czynsze) bezpośrednio do rąk urzędników królewskich, później cesarskich. Dla celów gospodarki skarbowej utrzymywano wielkie spichrze i magazyny, czyli składy, skąd wydawano wieśniakom zboże dla zasiewu, jak również gdzie przechowano je dla wywozu z kraju na sprzedaż. Cała armia pisarzy i drobnych urzędników kontrolowała pracę wieśniaków i w bezwzględny sposób ściągała z nich daniny. Ten system bezpośredniego wybierania danin został zapożyczony z Egiptu i przeniesiony także na inne prowincye cesarstwa. Albowiem majątek ziemski cesarza, aczkolwiek miał główną swą siedzibę na wschodzie, w Egipcie rozciągał się także i był bardzo rozległy w innych prowincyach, jak w Afryce i na zachodzie. Do pomnożenia jego wielce przyczyniały się spadki Cezarów po osobach prywatnych tudzież konfiskaty. Właściwie te pierwsze były bardzo często tylko łagodniejszą formą drugich. Za Nerona, jak wiadomo, połowa prowincyi Afryki była w posiadaniu 6 bogatych właścicieli ziemskich. Neron po kolei skazywał ich na śmierć i tą drogą stał się właścicielem ich majątku. Dawny system zarządu ager publicus przeniósł się i na dobra cesarskie. Za republiki dochody skarbowe, będące w zawiadywaniu cenzora, były wypuszczane w dzierżawę głównie wielkim towarzystwom t. zw. publikanów. Ślady tych towarzystw spotykamy jeszcze do końca

---

Jakie funkcye prefekta Egiptu? Jaki system uprawy roli? Co to są spichrze i do czego służą? Jaka kontrola wieśniaków, i jaki zarząd majątku ziemskiego? Gdzie on się rozprzestrzenił z Egiptu? Jaki majątek ziemski posiadali Cezarowie i jak go pomnażali? Jaki był pierwotny system administracyi domen? Jakie zaszły zmiany za

II-go w. Ale już w pierwszym wieku cesarstwa, za czasów Klaudyusza, dostrzegamy tendencyę do upaństwowienia zarządu dóbr cesarskich (domen), który powierzano osobnym urzędnikom, t. zw. prokuratorom (procuratores), naprzód z pośród wyzwoleńców, później z klasy jeźdźców. Mieli oni pod swymi rozkazami liczny personal urzędniczy, pierwotnie z niewolników, a później z warstwy średniej ludności. Dopóki zarząd dóbr dzierżawnych był nieograniczony, dopóty towarzystwa publikanów były interesem nadzwyczaj dochodowym. Odkąd jednak przyszła kontrola i wmieszali się doń urzędnicy cesarscy, przedsiębiorstwa te straciły rychło zwolenników. Skutkiem tego zarząd domen cesarskich z biegiem czasu zupełnie się wyzwolił z rąk prywatnych i upaństwowił. Ten sam proces przechodziły i podatki bezpośrednie: od spadku 5°/$_0$ (t. zw. vigesima hereditatum), zaprowadzona przez Augusta na wzór analogicznego podatku na Wschodzie, w państwach helleńskich, i podatek od kupna oraz sprzedaży 10°/$_0$ (centesima rerum venalium). Najdłużej dzierżawa utrzymała się przy podatkach pośrednich, jak cłach, chociaż i tutaj z czasem obok dzierżawcy prywatnego zjawia się prokurator naprzód w charakterze kontrolera, później także urzędnika służbowego (praefectus stationum). Mimo jednak upaństwowienia od końca II w. daje się zauważyć upadek skarbu, który był w zależności od upadku ogólnego gospodarstwa w państwie.

---

cesarstwa i kiedy? Dla czego upadły towarzystwa publikanów? Jaki rodzaj urzędów skarbowych? Jakie podatki najwcześniej skarb bezpośrednio ściąga, jakie najpóźniej? Z czem związany jest upadek skarbu? Jaki system gospodarki wiejskiej na zachodzie w przeciwieństwie do wschodu? Z jakim połączony on jest

§ 37. ROZKŁAD SPOŁECZNY I GOSPODARCZY.

Taka sama różnica, jaka była w zarządzie skarbu między Wschodem (państwowa gospodarka), a Zachodem (dzierżawa prywatna), była także i w gospodarstwie społecznym, zwłaszcza w rolnictwie. Na wschodzie, wszędzie—w Egipcie, w Syryi i w Azyi Mniejszej, ziemia była uprawiana przez drobnych chłopów—czynszowników. Zachód zaś, głównie Italia, Sycylia, choć także Afryka i Hiszpania, tworzyły latyfundya, uprawiane przez niewolników, trzymanych w specyalnych domach koszarowych pod surową dyscypliną wojskową. Znane jest wyrażenie Pliniusza Starszego, „że latyfundya zgubiły Italię“ („latifundia perdidere Italiam“). Wyrażenie to można odnieść do większości prowincyi na zachodzie. Ale w okresie cesarstwa zachodzi objaw powszechny, że niewolnictwo upada. Dzieje się to zarówno skutkiem wzmożenia się liczby wyzwoleń, jak i zaprzestania wojen, będących głównym źródłem niewolnictwa. W tym samym stosunku, co niewolnictwo, zmniejszyła się liczba rąk, zdatnych do pracy. Stąd za cesarstwa trzeba już było uciekać się przeważnie do pracy ludzi wolnych na roli. W Rzymie samym, jak i w Italii, wielka dzierżawa (societates publicanorum) nigdy w zupełności nie wyparła drobnej. Zarówno wielcy dzierżawcy, jak i państwo sámo, wynajmowało kawałki ziemi, bardziej oddalone lub odosobnione, chłopom (coloni) wzamian za czynsze. Za Pliniusza Młodszego byłto nawet prawie powszechny

---

ustrojem społecznym? Czemu przypisać upadek niewolnictwa? Jakie pociągnął skutki? Jakie są początki kolonatu? Dla czego upada rolnictwo? Jakie gospodarstwo zastępuje go? Skąd czerpie zboże Rzym i Italia? Kto zaopatruje je w wyroby manufaktury? Jaki wywóz piesystem gospodarki rolnej w północnej Italii, nad Padem. Także i w domenach cesarskich główni dzierżawcy (conductores) osadzają na roli chłopów, za których dochody byli sami odpowiedzialni, z których pracy mieli prawo natomiast korzystać. Pomimo tego sztucznego pomnażania ludności rolniczej ciężary podatkowe wzrastały bardziej, aniżeli dochód z ziemi. W Italii, jak i na Sycylii, rolnictwo przestało być zajęciem głównym ludności od czasu, gdy konkurencya zboża, sprowadzanego z Egiptu, Afryki, Hiszpanii, nie pozwalała utrzymać kalkulacyi nakładów na pracę rolnika z ceną rynkową produktów. Zamiast rolnictwa, na Sycylii była uprawa ogrodowa, w Apulii i w Etruryi gospodarstwo pastewne. Wygłodzeniu Italii czasowo zapobiegał dowóz zboża obcego i sztuczne obniżenie jego cen przez system frumentacyi, tak samo jak zubożeniu Rzymu przeciwdziałały na razie olbrzymie skarby, które napływały tutaj ze wszystkich stron świata. Nie był to już jednak wynik pracy, ani zapobiegliwości Rzymian. Rzemiosł i przemysłu własnego Rzym wcale nie posiadał. Cały jego przepych i zbytek pochodził ze wschodu, gdzie były manufaktury, jak w Antyochii, lub w Aleksandryi. Stąd też wywóz roczny pieniędzy—głównie srebra — na wschód (Pliniusz podaje go na 100 milionów sestercyi rocznie) przewyższał jego napływ — głównie w złocie — na zachód. Pieniądz uciekał, a własna wytwórczość żadna go nie przyciągała. Kiedy równowaga między zasobami pieniężnymi, a wydatkami została naruszona,

---

niądza na wschód? Co zaradzić miało brakowi pieniądza? Jaki jest system monetarny za cesarstwa? Jaka jest jednostka nominalna? Jaki stosunek złota do srebra? Jakie są stopnie psucia się denara? Kiedy pieniądz został zdeprecyonowany? Jakie skutki tego dla państwa? Jak zaradzono opustoszeniu ziemi? Co na miejsce dawzięto się do psucia pieniądza. Jednostką nominalną za cesarstwa był sestercyusz, ale podstawą systemu monetarnego był denar (4 sest.) i aureus złoty (25 denarów). Stosunek (ratio) między wartością złota a srebra był 1:9,375, za wysoki dla srebra w stosunku jego do wartości złota, ale ta nadwyżka utrzymywała na razie w równowadze system pieniężny. Za Nerona po raz pierwszy wzięto się do psucia denara (wartość około 0,85 kor.), przyczem wartość złotego pieniądza niewiele się zmieniła, spadła natomiast wartość pieniędzy rzymskich srebrnych. Proces ten psucia pieniądza postępował tak szybko, iż za Sewera waga czystego srebra była dwa razy mniejsza, w tym samym przeto stosunku czyli w dwójnasób prawie podniosła się wartość złota. Kiedy za Heliogabala kasy państwowe ogłosiły, że nie przyjmują innej wpłaty, jak w złocie, było to już ogłoszenie bankructwa finansowego państwa. Denar stał się bezwartościowym, a pieniędza nie przyjmowano już wedle jego nominalnej ceny, lecz wedle wagi czyli jego wartości wewnętrznej. Ta deprecyacya pieniędzy była równoznaczna z ruiną ekonomiczną państwa. Na zachodzie pola opustoszały, ponieważ nie było żadnego interesu ich uprawy. W r. 193 Pertinax pozwala brać każdemu ziemię nieuprawną lub opustoszałą pod uprawę czy to w Italii, czyto w prowincyach nawet w razie, jeżeli była własnością cesarza. Ten, kto uprawiał ziemię, stawał się jej właścicielem. To jednak wcale nie zapobiegło opustoszeniu roli i wyludnieniu. Prze-

---

wnego rozkwitu? Jakie skutki opustoszenia pól i ruiny skarbu? Jak zapobiegano upadkowi siły wojennej? Jakie miał znaczenie edykt Karakalli? Kiedy nastąpiło zrównanie co do praw wszystkich obcych i obywateli rzymskich? Jak uzupełniano legiony? Gdzie się wdziera żywioł barbarzyński? Jak odbił się ubytek ludności na ciwnie po r. 313 kolonowie, podatkami zrujnowani, porzucają pola, które zamieniają się w pustynię. Kwitnąca Hiszpania, zwłaszcza południowa, już za Marka Aurelego jest wyjałowiałą (exhausta—Lactantius), a Gades miasto niegdyś bogate i handlowe zmienia się w ruinę. W pierwszej połowie V w. fala ta ruiny i opustoszenia ekonomicznego z Italii przeniosła i rozszerzyła się na Gallię, Hiszpanię i Afrykę. To nam dopiero tłumaczy pojawienie się na miejsce dawniej kwitnącego życia i cywilizacyi barbarzyńców.

§ 38. WYLUDNIENIE I JEGO SKUTKI.

Skutkiem bankructwa skarbu i opustoszenia pól cesarstwo spotkało się oko w oko z tym samym wrogiem, jaki i na schyłku republiki zagrażał państwu — mianowicie z wyludnieniem. Zabrakło obywateli rzymskich do służby w legionach, chociaż Karakalla edyktem, równającym wszystkich poddanych w prawach z obywatelami rzymskimi, liczbę ich sztucznie pomnożył (212). Służba wojskowa, z początku jeden z przywilejów obywateli rzymskich, stała się zawodem. Warstwy wyższe wykształcone usuwają się od niej. Odtąd ludność państwa poczyna się dzielić na dwa odrębne stany — wojskowy i cywilny. Aby zapobiec zmniejszeniu armii, trzeba było zasilać ją już nie Italikami i prowincyałami, jak dawniej, ale barbarzyńcami. Cesarz Probus sprowadza z Germanii 16 tys. ludzi i wciela ich do legionów grupami po 50—60 (277). Ale nie

---

skarbie? Jakie zarządzenie zapobiegawcze? W jakim celu ustanowiono dziedziczność urzędów i zawodów? Jak szeroko ona rozpościera się? Jaki zarodek urządzeń średniowiecznych stanowych? Jak powstało przypiśnictwo? Jak powstał kolonat i jakim czasom został przetylko dla celów wojskowych, także i dla celów gospodarczych barbarzyńcy skutkiem braku rąk do pracy stali się już niezbędnym materyałem osadniczym. Tenże sam cesarz w jednej Tracyi osiedlił do 100 tys. barbarzyńców, jako kolonów. W r. zaś 370 sprowadzono Alamannów do dóbr cesarskich nad Padem, gdzie długo jeszcze zatrzymali swój język i zwyczaje. Dalszym następstwem tego wyludnienia były sztuczne sposoby utrzymania pewnego składu społeczeństwa w celach czy to administracyjnych, czy skarbowych. Działo się to drogą obowiązkowego dziedziczenia pewnych praw, stanowisk, później ciężarów lub zawodów. Naprzód zasada dziedziczenia była stosowana do hierarchii wyższej w społeczeństwie— jak senatorów i szlachty. Później rozciągnięto ją także i na inne zawody, naprzykład żołnierski, na rolników a nawet na rzemiosła. Były w tem zawiązki przyszłego podziału w wiekach średnich społeczeństwa na stany. Ale za cesarstwa główną nicią przewodnią przy tworzeniu ich był interes fiskalny — skarbowy. Każdy stan bowiem odpowiadał, jako całość, za podatki: dekuryonowie — za miejskie, właściciele ziemscy i dzierżawcy — za wiejskie. Te ostatnie płynęły od chłopów czynszowników, podczas gdy te pierwsze od rzemieślników. Aleksander Severus wprowadza przymusową organizacyę rzemieślniczą tudzież dziedziczność zawodu żołnierskiego. W IV w. wszystkie korporacye stają się dziedziczne. Dziedzicznym stał się też zawód rolnika—

---

kazany? Kto wdziera się na miejsce opustoszałe wgłąb państwa rzymskiego? Jaki stosunek barbarzyńców do Rzymu? Jaki okres pokojowego ich przenikania? Odkąd datuje się okres zbrojnych najazdów? Kiedy przełamana granica na zachodzie? Jakie nowe niebezpieczeństwo od wschodu? Kiedy i skąd rozpoczyna się wędrówka chłopa czynszowego. Ale odpowiedzialność właściciela ziemi wobec państwa za podatek przez niego uiszczany (capitatio) tudzież za kontyngent rekruta, który obowiązany był dostarczyć, wprowadza pierwsze ograniczenie swobody osobistej chłopa. Colonus czyli rolnik rzymski był osobiście wolny, miał swoją żonę, dzieci i mógł rozporządzać własnym majątkiem, ale w interesie skarbu leżało, aby nie opuszczał miejsca swego pobytu, ani swego zajęcia—przez to został przytwierdzony do gleby. Ten ustrój społeczny chłopski, (t. zw. kolonat), zresztą zrodzony pod wpływem stosunków analogicznych dzierżawy drobnej na wschodzie jest wytworem cesarstwa, które go przekazało wiekom średnim.

§ 39. BARBARZYŃCY.

Na miejsce tej pustki, jaka się wytworzyła w cesarstwie rzymskiem skutkiem wyludnienia, wdzierała się powoli fala barbarzyńców. Z początku stosunek ich do cesarstwa jest pokojowy. Proszą oni o ziemię, aby mogli się na niej osiedlać. Ale w miarę, jak siły cesarstwa słabną, sami bez pozwolenia przekraczają granice i wdzierają się do państwa. Już w pierwszym wieku niektórzy Rzymianie dostrzegali niebezpieczeństwo, stąd grożące, a mieszczące się w sile bojowej i zaborczości tych ludów. Ostrzegały przed nimi współobywateli umysły światliejsze, jak Seneka i Tacyt. Ostatni osłaniał jeszcze granice rzymskie cesarz Hadryan, chociaż pod koniec jego panowania Akwileja ujrzała już

Gotów? Kiedy pierwsze ich najazdy i jak daleko sięgają? Kto złamał Gotów naddunajskich, i na jak długo powstrzymał ich najazdy? Jakie najazdy od zachodu, i kto uratował od Germanów Italię? Jakie są zarządzenia Aureliana nad Dunajem—co do Dacyi? Co to są kolozblizka Kwadów, a półwysep bałkański Koistoboków (obydwa ludy celtyckie). W połowie zaś III stulecia Germanowie przełamali granicę zachodnią, gdy tymczasem na wschodzie Persowie świeżo zorganizowani w państwo narodowe pod dynastyą Sasanidów (227 albo 224) przekraczają Eufrat i posuwają swe najazdy wgłąb Azyi Mniejszej aż po Kappadocyę.

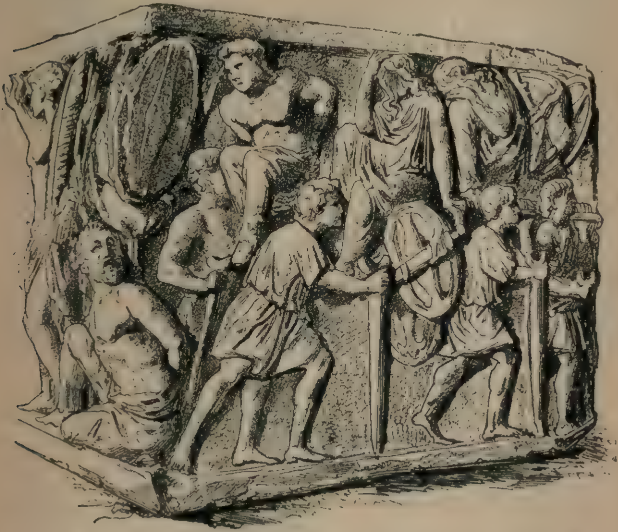

286. Gotowie, wzięci do niewoli. Płaskorzeźba z sarkofagu (III w.).

Równocześnie z nad m. Czarnego zaczyna się wędrówka Gotów. Naprzód w towarzystwie Karpów, Tajfalów, asdingskich Wandalów, Peucinów (Bastarnów), pod wodzą Argaitha i Gunthericha, przekraczają Dunaj (248) i wpadają do Mezyi. Nie-

---

nie żołnierskie pograniczne? Co jest oznaką niebezpieczeństwa samego Rzymu? Kto wzniósł mur ostatni bawem zaś przychodzą powtórnie pod wodzą księcia Kniwy, zdobywają Filipopol, przyczem wyrzynają wszystkich mieszkańców, a na odwrotnej drodze ścigani przez Rzymian w błotach Dobrudży przyprawiają o śmierć cesarza Deciusa i jego syna (251 r.). Na m. Czarnem budują łodzie i stamtąd, jak później kozacy, palą i pustoszą wybrzeża Azyi Mniejszej—Niceę i Nikomedyę. Wyprawy ich na m. Egejskim sięgają z jednej strony do Aten, z drugiej do Efezu, gdzie palą słynną świątynię Diany (262 r.). Dopiero cesarz Klaudyusz zwycięża Gotów (269) pod Naissus (Niszem), za co otrzymał przydomek Gothicus, a chociaż niebawem umiera w pogranicznem Sirmium (270), to jednak dzięki temu zwycięstwu niebezpieczeństwo gockie na całe stulecie zostało usunięte od granic państwa rzymskiego. Od zachodu znów napływa inna fala Germanów—w postaci Markomannów, Alamannów, Juthungów, którzy docierają już do Apeninów w Italii. Powstrzymuje ich napór cesarz Aurelian w stanowczej bitwie pod Ticinem (271). Ale on też pierwszy wycofuje garnizony rzymskie z Dacyi na lewym brzegu Dunaju i tworzy pogranicze wojskowe (milites limitanei), dla którego żołnierza musieli dostarczać kolonowie domen państwowych. Miasto Rzym, dotychczas obywające się bez murów, ostatni raz wzniesionych po najeździe Gallów, musi teraz przygotować swą obronę w postaci nowych obwarowań. Wznosi je Aurelian, (chociaż kończy właściwie Probus, a później restaurują jeszcze Honoryusz i Arkadyusz) na przestrzeni blizko 12 mil, posługując się

---

rzymski? Jaki wpływ żolnierstwa na państwo? Kto kupuje tron i za co? Jakiego pochodzenia są cesarzowie? Którzy cesarzowie są Afrykanami? Syryjczykami? Jaki pierwiastek reprezentuje Heliogabal? Aleksander

287. Porta Maggiore w Rzymie.

288. Porta Latina.

przytem częściowo dawnymi budowlami, jak łukami zamurowanych akwaduktów, termami i t. p. i zaopatrując je w baszty, zębate krajniki i kryte galerye dla obrońców. Ten mur, który przetrwał do dziś dnia, jest znakiem, iż skończyła się już dla Rzymu świetna epoka cesarstwa, a zaczyna się jego średniowiecze.

§ 40. REAKCYA ŻOŁNIERSKA.

Okres dziejów cesarstwa, bezpośrednio następujący po Antoninach, są to czasy t. zw. reakcyi żołnierskiej, trwający całą pierwszą połowę III w. Jestto panowanie na wpół barbarzyńskiego żołdactwa, które obiera gienerałów swych na tron i samo ich morduje. Koronę cesarską kupowano przeważnie w obozie. Ceną wyboru jest skarb, zazwyczaj wydawany na łupiestwo żołnierzy. Cesarzami są przeważnie cudzoziemcy, cudzoziemcy też rządzą w Rzymie. Z Septymiuszem Sewerem (Lucius Septimius Severus) rodem z Leptis w Afryce (193—211), zamiast Italików i Rzymian, w wojsku i w państwie mają pierwszeństwo Syryjczycy, Maurowie i Illirowie. Syn i następca jego Caracalla (M. Aurelius Antoninus), we wszystkim

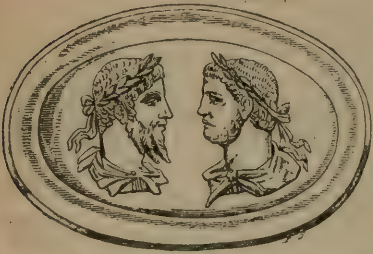

289. Septymiusz Sewer i Karakalla. Sardonyks. Gabinet francuski.

Severus? Co oznacza panowanie Illirów? Gdzie się wówczas przenosi punkt ciężkości państwa? Kto uratował Rzym od upadku? Jakie są zasługi Aureliana? Jaróżny od ojca, jednego tylko po nim nie zapomniał, że trzeba żyć w zgodzie i obsypywać złotem żołnierzy, co nie przeszkadzało temu, iż pośród swej gwardyi został zamordowany (211 — 217). Jego morderca Macrinus (M. Opellius Macrinus), tak samo jak i Sewer Afrykańczyk, nie umiał utrzymać się wobec gwardyi. Na tron wstępują po kolei dwaj młodzi Syryjczycy, krewni uboczni Antoninów i Sewera: M. Aurelius Antoninus, 14-letni młodzieniec (218 — 222), podówczas kapłan boga słońca

290. Caracalla. Marmur. Berlin.

---

kie nowe samodzielne państwa powstały na kresach, i kto je zburzył? Jak zmieniła się władza cesarska?

w Emesie, (meteor czczony pod nazwą Elagabali), którego kult sprowadził do Rzymu (sacerdos amplissimus dei invicti solis Elagabali), i od którego sam niebawem przyjął imię Heliogabala. I on, jak i jego brat cioteczny adoptowany M. Aurelius Severus Aleksander (222—235), za którego rządziła prawie matka Mammaea, zamordowani są przez żołnierzy. Na nich wygasł dom Sewerów. Później krótko panują i tacy między innymi, jak Maximin Thrax, syn Gota i Alanki, pa-

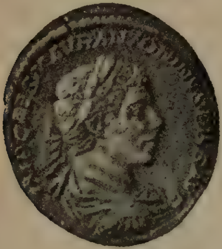

291. Heliogabal (218—222). Według monety współczesnej.

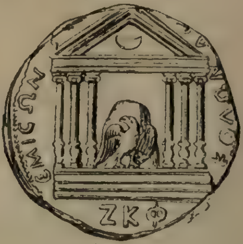

292. Bóstwo Emesy. Bronz.

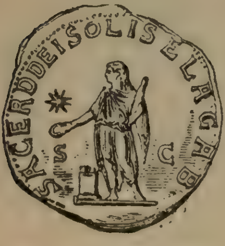

293. Heliogabal, jako kapłan bóstwa słońca Bronz.

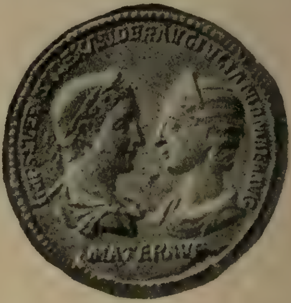

294. Aleksander Seweŕ wraz z matką Mammeą (222 -- 235). Według monety współczesnej.

sterz tracki, albo jak Filip Arab, szeik arabski, który, jako naczelnik gwardyi, zrzucił swego poprzednika Gordyana. Z jego zgonem (249) zaczyna się na Deciusie szereg cezarów rodem z Pannonii czyli panowanie Illirów. Z nimi punkt ciężkości zarządu państwa przenosi się nad Dunaj.

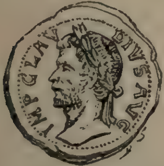

295. Claudius Gothicus. Moneta złota.

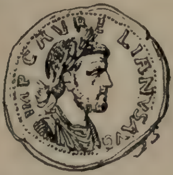

296. Ces. Aurelian. Moneta złota.

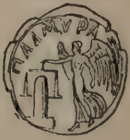

297. Moneta Palmyry. Bronz.

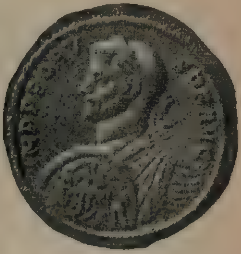

298. Ces. Probus (276—282). Według monety współczesnej.

Tutaj skupia się główna obrona od barbarzyńców. Zarówno Cezar, jak i naczelnicy prowincyi, są to prości żołnierze. Prawie w każdej prowincyi jest osobny władca. Państwo zalewają barbarzyńcy. Decius zginął w walce z Gotami, Valerianus został wzięty do niewoli przez Persów, gdzie i umarł. Dopiero M. Aurelius Claudius zwycięża Gotów, a jego następca, naczelnik jazdy Aurelian (L. Domitius Aurelianus) silną dłonią powstrzymuje państwo od upadku. On to przywrócił zatraconą już od czasów Trajana grozę imienia rzymskiego na kresach pośród barbarzyńców (zwycięzca Gotów, Sarmatów, Karpów). Na

---

Gdzie jej siedziba, i kto ma w nim przewagę? Kto obalił panowanie żołnierzy? Skąd Dyoklecyan zaczerpnął no-

Wschodzie przywrócił powagę Rzymu zniszczeniem samodzielnego królestwa Palmiry (na drodze od Damaszku do Eufratu (273), a na zachodzie obaleniem niezależnego państwa, założonego w Gallii przez Posthumusa (państwo Donara, boga gromu germańskiego). Talentem wojskowym i organizacyjnym dorównał mu później jeszcze tylko Probus. Ale jak jeden (275), tak samo i drugi (282) — obydwaj zostali zamordowani przez własnych żołnierzy. Cesarstwo współczesne był to już obóz wojskowy. Dopiero Dyoklecyan zdołał poskromić żołdactwo i wytworzyć nową organizacyę państwa, której wzory jednak zaczerpnął już nie z tradycyi rzymskiej,

299. Mury Aureliana.

---

wych form do reorganizacyi państwa? Gdzie się przesuwa cywilizacya? Jaki zaczyna się okres dziejów na zachodzie?

lecz ze wschodu, i ku wschodowi też ciążą obecnie dzieje cesarstwa. Rzym mimo, że przetrwał jeszcze do r. 476 w charakterze stolicy, faktycznie przestał już być centrem świata, natomiast staje się on zawiązkiem nowej organizacyi życia ludów na zachodzie w wiekach średnich. Ale cywilizacya z zachodu przenosi się na wschód. W Europie rozpoczynają się mroki barbarzyństwa. Sprawdziły się słowa wieszcza Tacyta o państwie rzymskim: „Ośmset lat ładu i karności stworzyły ten gmach potężny. Ci, co nim wstrząsną, zginą pod jego gruzami“.

BIBLIOGRAFIA.

Topografia Rzymu i Italii:

Otto Gilbert: *Geschichte und Topographie der Stadt Rom im Altertum.* 3 t. 1883—1890.

H. Nissen: *Italische Landeskunde.* 2 t. w 3-ch częściach. 1883—1902. (T. I. *Land und Leute.* T. II. 1. 2. *Die Städte*).

Starożytności rzymskie:

Ludwig Lange: *Römische Alterthümer.* 3 t. 3 wyd. (1876—1879).

Marquardt und Mommsen: *Handbuch der römischen Alterthümer.*

Do organizacyi cesarstwa:

Th. Mommsen: *Römisches Staatsrecht.* T. II, cz. II.

J. B. Mispoulet: *Les institutions politiques des Romains* (depuis la fondation de Rome jusqu'au régne de Justinien). 2 t. 1882—1883.

Do pryncypatu Augusta:

Guillelmo Ferrero: *Grandezza e decadenza di Roma.* T. IV, *La republica di Augusto* (1908). T. V, *Augusto e il grande impero.* (1907).

Gardthausen: *Augustus und seine Zeit.* 3 t 1891—1904.

E. Meyer: *Kaiser Augustus* (w Kleine Schriften 1910).

Do dziejów cesarstwa wogóle:

Victor Duruy: *Histoire des Romaines depuis les temps les plus réculés jusqu'à l'invasion des barbares.* T. IV—VII (1882—1885).

Hermann Schiller: *Geschichte der römischen Karserzeit*, 2 t. w 4-ch częściach (1883—1887).

Alfred von Domaszewski: *Geschichte der römischen Kaiser*, 2 t. (do Dyoklecyana). 1909.

Th. Mommsen: *Römische Geschichte.* T. V. *Die provinzen von Caesar bis Diocletian*, wyd. V. 1904.

Otto Hirschfeld: *Die kaiserlichen Verwaltungs beamten bis auf Diocletian.* II wyd. 1905.

— *Kleine Schriften.* 1913.

Benedykt Niese: *Grundriss der römischen Geschichte.* 1897.

Do historyografii rzymskiej:

Wachsmuth: *Einleitung in die alten Geschichte.*

Kaja Korneliusza Tacyta: Dzieła wszystkie przekładania Ad. St. Naruszewicza 1772—1776.

K. T. Swetoniusza: *Dzieje dwunastu cesarzów rzymskich*, przekład K. Kwiatkowskiego, 2 t. 1826.

Do dziejów literatury i prądów umysłowych:

Gaston Boissier: *Tacyt.* 1907 (przekł. pol.).

— *La religion ramaine d'Auguste aux Antonins*, VII wyd., 2 t. 1907.

Poszczzególne okresy:

Morawski Kazimierz: *Dwaj cesarze rzymscy. Tyberyusz i Hadryan.* 1893.

Ferdinand Gregorovius: *Der Kaiser Hadrian. Gemälde der römisch-hellenischen Welt zu seiner Zeit.* 3 wyd. 1884.

Stephane Gsell: *Essai sur le règne de l'empereur Domitien* (Bibi. des écoles franç. d'Athènes et de Rome, t. 65). 1894.

E. Petersen: *Trajans dakische Kriege nach dem Sänleurelief*, 2 cz. 1899—1903.

M. J. Höfner: *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers L. Septimius Severus und seiner Dynastie.* 1875.

Carl Fuchs: *Geschichte Kaisers L. Septimius Severus* (Untersuchungen aus der alten Geschichte, t. V) 1884.

Th. Bernhardt: *Politische Geschichte Roms von Valerian bis Diocletians Tode*, cz. I (von Valerian bis zu Diocletians Regierungsantrit 253—284). 1867.

G. R. Sievers: *Studien zur Geschichte der römischen Kaiser.* 1870.

Do dziejów kultury okresu cesarstwa:

Ludwig Friedländer: *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von Augustus bis zum Ausgang der Antonine*, 3 cz. (1862—1876).

Holm-Deecke-Soltau: *Kulturgeschichte des klassischen Altertums.*

Baumgarten-Poland-Wagner: *Die hellenistisch-römische Kultur.* 1913.

Do dziejów sztuki rzymskiej:

A. Krafft: *Petit manuel d'architecture.* 1899.

Roger Pèyre: *Histoire général des beaux arts*, VII wyd.

E. Petersen: *Vom alten Rom.* (1898).

H. Nissen: *Pompeianische Studien zur Städtekunde des Altertums.* 1877.

J. Overbeck: *Pompeii in seinen Gebäuden, Alterthümern und Kunstwerken.* 3 wyd. 1875.

J. Martha: *L'archéologie étrusque et romaine.* IV wyd.

E. Corroyer: *L'architecture romane.* V wyd.

P. Paris: *La sculpture antique.*

Do dziejów gospodarczych i społecznych:

J. Beloch: *Die Bevölkerung der griechische römischen Welt.* 1886.

Robert Pöhlmann: *Geschichte des antiken Kommunismus une Socialismus.* T. II. (1901).

H. Wallon: *Histoire de l'ésclavage dans l'antiquité.* 3 t., wyd. 3 (1879).

E. Meyer: *Die wirtscheftliche Entwickelung des Altertums.* (Kleine Schriften. 1910).

J. P. Waitzing: *Etude historique sur les corporations professionels chez les Romains depuis les origines jusqu'à le chute de l'empire romaine*, 2 t. (1895—1898).

Hugo Blümner: *Die gewerbliche Thätigke. A der Völker des klassischen Altertums.* 1869.

Robert Pöhlman: *Die Uibevölkerung der antiken Grossstädte in Zusammenhange mit der Gesammtentwiekelung städtischer Civilisation.* (Preisschriften Jablonowskischen Gesellschaft, t. 24). 1884.

Brooks Adams: *La loi de la civilisation et de la decadence* (roz. II, l'empire romaine) 1899.

M. Rostowzew: *Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diocletian.* (1902).

Max Weber: *Agrarverhältnisse im Altertum* (art. Agrargeschichte w Conrad-Lexis: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften.* T. I, wyd. 2. 1898).

SPIS RZECZY:

Str.

RZYM — MIASTO:

§ 1. Położenie gieograficzne półwyspu Italii 1
§ 2. Charakter gieograficzny półwyspu w związku z osiedleniem 1
§ 3. Pierwotne osiedlenie. A) Plemiona umbryjsko-sabelskie 4
§ 4. B) Latium i plemiona łacińskie 5
§ 5. Najstarsza cywilizacya w Italii 7
§ 6. Etruskowie. 10
§ 7. Sztuka i życie domowe Etrusków 13
§ 8. Początek miasta Rzymu. 19
§ 9. Topografia Rzymu . . 22
§ 10. Podział Rzymu i najdawniejsze urządzenia społeczne. 29
§ 11. Ustrój rodziny 30
§ 12. Prawo rzymskie 31
§ 13. Religia rzymska. . . . 32
§ 14. Najstarszy ustrój państwowy 35
§ 15. Urządzenia wojskowe . 39
§ 16. Patrycyusze i plebeusze 41
§ 17. Stan kapłański 43
§ 18. Rzym pod przewagą obcą 45
§ 19. Ustanowienie republiki. 48
§ 20. Pierwsze walki patrycyuszów z plebeuszami. Secesya na górę Świętą 494 49
§ 21. Urzędy plebeuszowskie — trybunat i edilat . . . 50
§ 22. Decemvirowie i druga secesya na górę Awentyn 52
§ 23. Prawo dwunastu tablic . 54
§ 24. Podboje Rzymian i ager publicus. 55
§ 25. Najazd Gallów 57
§ 26. Reformy wojskowe Kamilla 58
§ 27. Reformy agrarne. Prawa Licynyusza. (367) . . . 59
§ 28. Historyografia rzymska. 62
Bibliografia 64

Str.

RZYM — PAŃSTWO:

§ 1. Początkowy rozwój terytoryalny Rzymu. . . 66
§ 2. Rzym i Latynowie. . . . 66
§ 3. Ludy sabelskie. Rzym i Samnium 68
§ 4. Wojna łacińska (340—338). Pierwsze miasta podwładne Rzymowi. 70
§ 5. Municypia Rzymskie . . 72
§ 6. Druga wojna samnicka (327—304) 73
§ 7. Kolonie rzymskie . . . 76
§ 8. Organizacya wojskowa i sztuka wojenna rzymska 76
§ 9. Pojęcie imperium czyli władztwa Rzymu . . . 80
§ 10. Koniec wojen samnickich (t. zw. wojna samnicka 298—290). Manius Curius Dentatus. 81
§ 11. Rozrost Rzymu, jako miasta. Appiusz Klaudyusz. 83
§ 12. Kolonie greckie na półwyspie Italii. Tarent . 87
§ 13. Pyrrhos i wojna z Tarentem 92
§ 14. Rzym — panem Italii . . 95
§ 15. Rzym, jako potęga morska 96
§ 16. Handel morski w zachodniej części morza Śródziemnego . . . . [illegible]
§ 17. Kartagina. Ustrój państwa 100
§ 18. Pierwsza wojna punicka 246—241 105
§ 19. Pierwsza prowincya rzymska — Sycylia. C. Flaminius — pierwszy przywódca ludowy 109
§ 20. Wzrost Kartaginy. Ród Barkidów i nowe państwo kartagińskie w Hiszpanii 111
§ 21. Hannibal 113
§ 22. Wybuch drugiej wojny punickiej i wyprawa Hannibala na podbój Italii . 114
§ 23. Bitwa pod Kannami i taktyka bojowa Hannibala . 116

Str.
§ 24. Braki strategiczne wyprawy Hannibala. Zwrot na niekorzyść Kartagińczyków po bitwie pod Kannami 117
§ 25. Publiusz Scypion Starszy. Bitwa pod Zamą (Naragarrą) i koniec drugiej wojny punickiej . . . 120
§ 26. Potęga Rzymu nad Adryatykiem. Wojna illiryjska 123
§ 27. Nowe życie polityczne w Grecyi. Związek etolski i achajski 124
§ 28. Filip V, król macedoński i monarchia syryjska Antiocha W. 127
§ 29. Wojna macedońska. Rzym — oswobodziciel Grecyi. 128
§ 30. Wojna z Perseuszem. Koniec państwa Macedonii 130
§ 31. Zburzenie Kartaginy. Prowincya rzymska Afryka. Zburzenie Koryntu i koniec wolności Grecyi. . 131
§ 32. Prowincya rzymska Azya i państwo rzymskie śródziemnomorskie 133
Bibliografia. 135

IMPERYALIZM RZYMSKI:

§ 1. Społeczeństwo rzymskie starożytne 137
§ 2. Szlachta (nobilitas i lud 138
§ 3. Klasa rycerska (equites) 140
§ 4. Przewrót ekonomiczny w Rzymie. Wzrost cen i spadek wartości pieniądza 141
§ 5. Spółki kupieckie (societates) i dzierżawcy dochodów publicznych (publicani) 142
§ 6. Upadek rolnictwa. Wzrost latyfundyów i pomnożenie liczby niewolników w Italii 144
§ 7. Próby reform społecznych. Polityka Scypionów 147
§ 8. Wpływ i oddziaływanie duchowe Grecyi na Rzym. Początki literatury rzymskiej. Polybiusz i jego dzieje 149
§ 9. Przełom obyczajowy. Katon Starszy 152
§ 10. Cudzoziemcy i obywatele rzymscy 154
Str.
§ 11. Własność publiczna — ager publicus. 155
§ 12. Tyberyusz i Gajusz Grakchowie 156
§ 13. Powstanie w Hiszpanii. Viriathus 175
§ 14. Bunty niewolników . . 158
§ 15. Tyberyusz Gracchus — trybunem ludowym i pierwsze prawo agrarne. . . 159
§ 16. Znaczenie rewolucyi grakchowskiej i zamordowanie Tyberyusza Grakcha 161
§ 17. Gajusz Grakch i sprawa nadania obywatelstwa rzymskiego ludom italskim 163
§ 18. Panowanie Rzymu za Alpami. Celtowie. . . . 166
§ 19. Cymbrowie i Teutonowie 168
§ 20. Wojna jugurtyńska . . 169
§ 21. Maryusz—konsulem (107) i koniec wojny z Jugurthą 171
§ 22. Reformy wojskowe Maryusza. Klęska Cymbrów i Teutonów 173
§ 23. Rządy ludowe Maryusza 175
§ 24. Powrót do rządów arystokracyi i prawo Liwiusza Drususa 176
§ 25. Powstanie ludów italskich i nadanie prawa obywatelstwa w Rzymie sprzymierzeńcom . . . 178
§ 26. Maryusz i Sulla . . . 181
§ 27. Pierwsza wojna domowa. Reformy Sulli 183
§ 28. Maryusz i Cynna. Rządy terroru 184
§ 29. Wschód pod panowaniem Rzymu 185
§ 30. Nowe mocarstwa na wschodzie i państwa pod opieką Rzymian. . . . 186
§ 31. Mithradates VI Eupator i królestwo Pontu. . . 187
§ 32. Powstanie Greków na wschodzie (88) 190
§ 33. Wojna Rzymu z Mithradatesem VI 191
§ 34. Dyktatura Sulli. Rządy oligarchiczne senatu. . 194
§ 35. Pompejusz, mąż zaufania senatu. Powstanie w Hiszpanii 196
§ 36. Koalicya Pompejusza z Crassusem. Obalenie reform sullańskich . . 198
§ 37. Druga wojna z Mithrada-

Str.
tesem i początek wojny armeńskiej 201
§ 38. Wojna z korsarzami i podbój Azyi przez Pompejusza 203
§ 39. Walki partyjne w Rzymie. Spisek Katyliny. . . . 207
§ 40. Cyceron i stronnictwo optymatów. 209
§ 41. Koalicya Pompejusza z Crassusem i Cezarem. Pierwszy tryumwirat (60) 212
§ 42. Juliusz Cezar 214
§ 43. Początki zachodu. Celtowie i Germanowie . . 217
§ 44. Ustrój Gallii za Cezara. 218
§ 45. Podbój Galli przez Cezara 222
§ 46. Odnowienie tryumwiratu i wyprawa Crassusa na Partów 224
§ 47. Powstanie Gallii. Vercingetorix 227
§ 48. Konflikt o władzę Pompejusza i Cezara 230
§ 49. Wojna domowa (bellum civile). Bitwa pod Farsalem (48) 231
§ 50. Dyktatura i tryumf Cezara 237
§ 51. Reformy Juliusza Cezara 242
§ 52. Monarchia czy republika? 245
§ 53. Idy marcowe. Śmierć Cezara 250
§ 54. Walka o spadek po Cezarze 253
§ 55. Oktawian i Antoniusz . 256
§ 56. Klęska partyi republikańskiej i drugi tryumwirat (43) 260
§ 57. Proskrypcye i śmierć Cycerona 262
§ 58. Rządy tryumwirów Bitwa pod Filippi (42) . . 266
§ 59. Rządy Oktawiana na zachodzie. Wojna peruzyańska i wojna morska z Sextusem Pompejuszem 269
§ 60. Antoniusz na wschodzie. Bitwa pod Actium 273
Bibliografia. 278

CEZARYZM:

§ 1. Jedynowładztwo Oktawiana 281
§ 2. Restauracya władzy za Oktawiana 285
§ 3. Rola i charakter pryncypatu rzymskiego . . . 291
§ 4. Organizacya imperium . 296
Str.
§ 5. Rzym—stolicą cesarstwa 307
§ 6. A) Rzym przed Augustem 308
§ 7. B) Rzym za Augusta. . 325
§ 8. Złoty wiek Augusta . . 344
§ 9. Społeczeństwo rzymskie 353
§ 10. Apoteoza i kult Cezara. 360
§ 11. Rodzina cesarska . . . 365
§ 12. Testament polityczny i śmierć Augusta . . . 371
§ 13. Ród Juliuszów i Klaudyuszów 372
§ 14. Cesarz Tyberyusz. . . 375
§ 15. Rządy Sejana i pobyt Tyberyusza na Capri. . . 379
§ 16. Gaius Cezar Kaligula . 384
§ 17. Próba przywrócenia republiki. Cesarz Klaudyusz 385
§ 18. Cezar Klaudyusz i podbój Brytanii 386
§ 19. Rządy Nerona i pożar Rzymu 389
§ 20. Odbudowanie Rzymu. Bunty wojskowe 393
§ 21. Śmierć Nerona i pierwsza rewolucya żołnierska 396
§ 22. Ród Flawiuszów . . . 398
§ 23. Współrządy Wespazyana i jego syna Tytusa . . 401
§ 24. Cesarz Tytus. 406
§ 25. Cesarz Domicyan i koniec domu Flawiuszów (81—96) 408
§ 26. Tacyt i literatura rzymska upadku 416
§ 27. Okres Antoninów . . . 418
§ 28. Cesarz Nerwa (96—98) . 421
§ 29. Cesarz Trajan i nowe podboje Rzymskie . . . 423
§ 30. Cesarz Hadryan. . . . 432
§ 31. Budowle rzymskie wieku Antoninów. 438
§ 32. Sztuka rzymska okresu Antoninów. 448
§ 33. Nauka i oświata rzymska wieku Antoninów . . . 466
§ 34. Cesarz Antonin i Marek 468
§ 35. Przełom w rozwoju Rzymu na schyłku II-go i na początku III-go wieku . 476
§ 36. Rozkład finansowy . . 479
§ 37. Rozkład społeczny i gospodarczy 483
§ 38. Wyludnienie i jego skutki 486
§ 39. Barbarzyńcy 488
§ 40. Reakcya żołnierska . . 492
Bibliografia. 498

SPIS ILUSTRACYJ:

Str.

RZYM—MIASTO:

1. Przełęcz Furlo w Apeninach na via Flaminia . . 3
2. Jezioro Nemejskie (Lacus Nemorensis) u stóp gór albańskich 6
3. Chata okrągła starożytna italska. Według urny glinianej pogrzebowej z Corneto Muz. w Berlinie. . 8
4. Grobowce etruskie w Caere 11
5. Wnętrze grobowca w Corneto 11
6. Wnętrze grobowca w Volaterrze 12
7. Dusza, prowadzona na koniu przez Charona w świat pozagrobowy. Malowidło ścienne w Grotta Campana w pobliżu Wejów . . . 13
8. Sceny z życia Etrusków. Malowidło ścienne z Caere. Muz Luwru w Paryżu. 14
9. Malowidło ścienne etruskie. U góry scena przedstawia ucztę. U dołu łowy ryb i polowanie na ptactwo. Z grobowca w pobliżu Corneto 14
10. Amazonka, walcząca z żołnierzem greckim. Malowidło etruskie na grobowcu alabastrowym z Corneto. 15
11. Grobowiec etruski z Cervetri. Londyn. 15
12. Bóstwa etruskie. Statuetki bronzowe. Muz. Luwru 16
13. Waza etruska typu buchero. Florencya. . . . 16
14. Rzut poziomy świątyni kapitolińskiej. Według Durma 17
15. Świątynia etruska. Rekonstrukcya według Durma 18
16. Dom prostokątny w kształcie atrium z otworem u góry (compluvium). Urna pogrzebowa z Chiusi. Muz. w Berlinie 19
17. Legenda o Romulusie i Remusie, karmionych przez wilczycę. Rysunek na zwierciadle metalowym etruskim 20
18. Stare mury na Palatynie. 22
19. Podnóże Kapitolu . . . 23
20. Podmurowanie świątyni Jowisza 24
21. Forum Romanum za republiki 25
22. Cloaca maxima. 25
23. Lapis niger na forum. W głębi kolumnada św. Saturna 26
24. Szczątki świątyni Kastora (3 kolumny) i świątyni Divus Augustus (budynek w głębi) na forum. W środku lacus Juturnae . . . 27
25. Lacus Juturnae 28
26. Świątynia okrągła na forum Boarium w Rzymie . 28
27. Kapliczka domowa Lararium. Wewnątrz lary i penaty 33
28. Mars z Todi. Statuetka etruska bronzowa. Oryginał w muzeum watykańskim w Rzymie 34
29. As miedziany z głową podwójną Janusa 34
30. Trójca kapitolińska: Minerwa, Juppiter i Juno. Wypukłorzeźba z Trewiru. 35
31. Mówca. Bronz. Florencya. 37
32. Miejsce starego ratusza (curia) 38
33. Curia regia. Mieszkanie pontifixa maximusa . . . 38
34. Legionaryusz rzymski w pełnej zbroi. Kamień nagrobkowy z końca I w. po Chr., znaleziony w Wiesbadenie 40
35. Grobowiec rzymski i wi-

Str.
zerunki przodków, przedstawione na ścianie starożytnego grobowca 42
36. Przybory sakralne. Głowy byków ofiarnych (bucrania). Między nimi narzędzia ofiarne: czapka kapłańska (apex), kropidło, dzban, nóż, czara, łyżka, topór. Fryz gzymsowy świątyni Wespazyana w Rzymie 44
37. Westalka. Muz. Termów w Rzymie 45
38. Obwód święty Westy na forum. W głębi 3 kolumny—szczątki świątyni Kastora i Polluxa 46
39. Atrium Westy—od wnętrza 46
40. Wiązki liktorskie. Według medalu 47
41. Krzesło kuralne. Według medalu Cezara dyktatora. 47
42. Edylowie plebejscy. Moneta starożytna 51
43. Awentyn. Ujście Cloaca Maxima do Tybru 53
44. Suovetaurile. Świnia, owca i wół. Szczątki balustrady Traiana. Z rostra na forum Romanum . . . 56
45. Walka Rzymian. Z sarkofagu, znalezionego na Via Appia. Muz. kapitolińskie. 57

RZYM — PANSTWO:

46. Moneta Wolsków 67
47. Jeździec oskijski. Malowidło ścienne z grobowca. Muz. kampańskie w Kapui 68
48. Moneta Kapui 69
49. Widok Neapolu wraz z Wezuwiuszem z klasztoru Camaldoli 70
50. Moneta Neapolu 73
51. Żołnierze samniccy. Malowidło ścienne z Ruvo. Muz. narodowe w Neapolu 74
52. Żołnierze etruscy. Scena z płaskorzeźby marmurowej, przedstawiającej walkę Eteoklesa i Polyneikesa. Muz. we Florencyi . 75
53. Sceny rycerskie z II i III w. przed Chr. Malowidło na grobowcu w Eskwilinie. U dołu żołnierze samniccy z pióropuszami na hełmach i tarczami okrągłymi. W środku dwaj wodzowie Q. Fabius i M. Fannius wraz z orszakami wojennymi. U góry ci sami i mury twierdz wraz z załogą. 79
54. Grobowiec Scypiona Barbatusa 82
55. Rzymsko-kampańska moneta miedziana z wyobrażeniem ciołka. Gabinet królewski numizmatyczny w Berlinie 84
56. Janus (as) 84
57. Roma (uncya) 84
58. Widok z Kampanii rzymskiej. Via Appia z grobowcem Cecylii Metelli. W głębi góry Albańskie ze szczytem Monte Cavo . . 85
59. Rzymska wilczyca. Bronz w muzeum kapitolińskim. 87
60. Wielka amfora z Kanossy. Styl tarencki. Pinakoteka w Monachium 90
61. Moneta Tarentu 91
62. Pyrrhos. Biust marmurowy z Herculaneum. Muz. w Neapolu 93
63. Słoń wojenny. Terrakota z Myrrhiny. Muz. Luwru. 94
64. Denar srebrny 95
65. Moneta Gadesu 99
66. Moneta kartagińska . . . 100
67. Plan portu Kartaginy. Według Daux'a 102
68. Widok Kartaginy w stanie obecnym 103
69. Sarkofag kartagiński. Muz. w Kartago 104
70. Kamień nagrobkowy z inskrypcyą fenicką. Słup, jako symbol bóstwa, oraz trójkąt. Wykopalisko z Lilybei 105
71. Moneta messeńska . . . 105
72. Ruiny świątyni Zgody w Agrigentum na Sycylii. Przebudowa z okresu cesarstwa 106
73. Hieron II. Moneta syrakuska 109
74. Hannibal 113
75. Moneta Massalii 114
76. P. Cornelius Scipio Africanus Maior. Muz. narodowe w Neapolu 118
77. Antigonos Dozon. Według monety współczesnej . . 126
78. Filip V. Według monety współczesnej 127

Str.
79. Antiochus Wielki. Według monety współczesnej . 127
80. Perseusz. Według monety współczesnej 130
81. Moneta złota Kartaginy (z elektrum). 132
82. Żarna, poruszane przez osła. Kamień nagrobkowy z Ostia. Muz. Chiaramonti w Rzymie. 138
83. Wypiek chleba. Wypukłorzeźba na sarkofagu w Villa Medici. 141
84. Strzyżenie i bielenie płótna. Wypukłorzeźba. Muz. w Sens. 145
85. Postać komiczna (z mimu). Statuetka bronzowa . . 149
86. Polybios (?). 150
87. Para rzymska. Grupa marmurowa z grobowca. Muz. watykańskie w Rzymie . 153
88. Castrogiovanni—starożytna Henna na Sycylii . . 159

IMPERYALIZM RZYMSKI:

89. KAPITOL. Tabularium Świątynia Saturna. Bazylika Julia. Arx. Łuk Sewera. Rostra 162
90. Tablica bronzowa z czasów Grakchów z wyrytym prawem (t. zw. lex Acilia repetundarum). Muz. w Neapolu 164
91. Arpinum 171
92. Maryusz. Biust. Muz. watykańskie w Rzymie . . 172
93. Głowa Rzymianina. Terrakota z I-go w. przed Chr. Muz. w Bostonie . 177
94. Moneta sprzymierzeńców (socii). Gabinet królewski numizmatyczny w Berlinie 179
95. Sceny walk ze zwierzętami z cyrku. Płaskorzeźba z czasów Augusta . . . 181
96. Mithradates. Według gemmy współczesnej. Muz. Ermitażu w Petersburgu. 187
97. Gladyatorowie z Osków. Malowidło grobow. w Kapui. Muz. Campano . . 195
98. Gladyator rzymski. Oryginał w muz. kapitolińskim w Rzymie 199
99. Pompejusz. Popiersie. Zbiory Jakobsona w Kopenhadze 205
Str.
100. Cicero. Biust marmurowy na Kapitolu 210
101. Gajusz Juljusz Cezar. Popiersie. Muz. Bryt. w Londynie 216
102. Moneta gallicka 221
103. Moneta Reimsu 223
104. Vercingetorix. Według medalu 229
105. Pole bitwy pod Farsalos. 236
106. Kleopatra. Podług monety greckiej 238
107. Juba. Medal 240
108. Sceny walk z amfiteatru. Płaskorzeźby na grobowcu w Pompejach 241
109. Cezar. Według medalu . 242
110. Świątynia Wenus i Romy 244
111. Templum Divi Julii. Rekonstrukcya Richtera . . 248
112. Junius Brutus. Rzym. Pałac Konserwatorów. . . 251
113. Cezar. Popiersie bazaltowe w Berlinie. 252
114. Oktawian. Biust marmurowy, znaleziony w Ostyi. Muz. Watykanu 257
115. Brama w Peruggii . . . 270
116. M. Vipsanius Agrippa. Biust marmurowy. Muz. Luwru w Paryżu . . . 271
117. Okręty rzymskie. Malowidło ścienne w Pompejach 272
118. Biust Kleopatry. Według płaskorzeźby w Denderach 274

CEZARYZM:

119. Moneta Augusta 281
120. Augustus. Posąg marmurowy z Prima Porta. Rzym. Watykan 286
121. Ołtarz Romy i Augusta. Medal 289
122. Ara pacis. Moneta bronzowa Domicyana 289
123. Ara pacis Augusta. Rekonstrukcya Durma. . . 290
124. Tellus. Bogini ziemi. Płaskorzeźba z Ara pacis. Muz. Uffizi we Florencyi 290
125. Orzeł cesarski. Płaskorzeźba z czasów Trajana. 298
126. Łuk Drususa 302
127. Posąg barbarki, t. zw. Thusnelda. Marmur. Muz. we Florencyi 304
128. August, tryumfujący nad barbarzyńcami. Relief na

Str.
dzbanku srebrnym. T. zw. skarb z Boscoreale . . . 305
129. Dom italski w kształcie atrium. Rekonstrukcya Man'a . . . 309
130. Atrium w t. zw. domu Sallustyusza (Casa di Sallustio) w Pompejach. W głębi tablinum i widok przez okno na peristyl. W środku sadzawka (impluvium). Rekonstrukcya według Man'a . . . 310
131. Grobowiec Cecylii Metelli (I w. przed Chr.). Średnica 20 *m*. Krajnik zębaty z 13-go wieku . . . 311
132. Grobowiec Eurysacesa . 311
133. Grobowiec pompejański. Statek handlowy na kamieniu nagrobkowym . . 312
134. Płaskorzeźba nagrobkowa 313
135. Piramida Cestiusa (I w. przed Chr.) . . . 314
136. Columbardium na Via Appia . . . 314
137. Urzędnik w charakterze władcy (imperium). Z monety Brutusa . . . 315
138. Forum rzymskie. Bazylika Konstantyna. Łuk Tytusa. Świątynia Kastora. Palatyn. Eskwilin. Łuk Sewera. Rostra. Świątynia Wespazyana. Bazylika Julia. Świątynia Saturna . . . 317
139. Świątynia Kastora. Wschodnia strona Forum . . . 318
140. Życie handlowe w Rzymie. Jatka. Wypukłorzeźba. Albertinum w Dreznie . . 318
141. Życie domowe. Scena obrachunku podróżnego z karczmarką. Wypukłorzeźba z Aesernium (Samnium). . . . 319
142. Rozwożenie wina w amforach . . . 319
143. Wybrzeże Tybru z widokiem na okrągłą świątynię i wyjście Cloaca Maxima. 320
144. Pons Cestius. Wyspa na Tybrze. Pons Fabricus . 320
145. Skała tarpejska na Kapitolu . . . 321
146. Bazylika Emilia. Wschodnia strona Forum . 323

Str.
147. Bazylika Emilia. Fasada. Rekonstrukcya. . . . 323
148. Posąg Marsyasa. Rzeźba Myrona . . . 324
149. Szczątki rostru Duilia na Forum . . . 324
150. Wschodnia strona Forum. Bazylika Julia. Świątynia Kastora . . . 325
151. Bazylika Julia. Rekonstrukcya Tognetti'ego . . . 326
152. Zachodnia strona Forum. Rostra. Sewerusa łuk. . 326
153. Rostra Julia. Na płaskorzeźbie łuku Konstantyna 327
154. Rostra Julia. Rekonstrukcya według płaskorzeźby na łuku Konstantyna . . 327
155. Świątynia na cześć Marsa Ultora . . . 328
156. Forum Augusta od zewnątrz . . . 329
157. Świątynia Mars-Ultor. Fronton według płaskorzeźby. Villa Medici na Pincio w Rzymie. . . . 330
158. Teatr Marcellusa. . . . 331
159. Porticus Octaviae. Rekonstrukcya Caniny . . . 332
160. Porticus Octaviae. Widok dzisiejszy . . . 333
161. Panteon rzymski . . . 334
162. Wnętrze Panteonu . . . 335
163. Aqua Claudia. Widok z Via Appia . . . 337
164. Świątynia Augusta . . . 338
165. Biblioteka ze świątynią Augusta . . . 339
166. Mauzoleum Augusta. Rekonstrukcya . . . 340
167. Ulina w Pompejach . . 341
168. Złoty słup milowy na Forum Rekonstrukcya Caniny . . . 341
169. Fragment tablicy peutingerowskiej. Biblioteka nadworna w Wiedniu . . . 343
170. Horacy (?) Biust marmurowy z Pompejów. Muz. Neapolu . . . 347
171. Eneasz składa ofiarę penatom. Płaskorzeźba z Ara pacis. Muzeum Termów w Rzymie. . . . 348
172. Wergiliusz między Klio i Muzą, jako twórca Eneidy. Mozaika. Muz. w Bardo pod Tunisem . . . 349

Str.
173. Szkoła. Malowidło ścienne z Pompejów. Muz. w Neapolu . . . 350
174. Tabliczki drewniane do pisania, znalezione w Pompejach . . . 351
175. Jeździec germański z wojsk posiłkowych. Nagrobek rzymski. Muz. w Moguncyi 354
176. Sestercyusz . . . 355
177. Bankier Caecilius Jucundus z Pompejów. Bronz. Muz. w Neapolu . . . 356
178. Trójnóg obrzędowy ze świątyni Izydy w Pompejach . . . 356
179. Życie domowe. Naczynia kuchenne oraz stół i szklanki do picia. Malowidło ścienne pompejańskie — oraz wykopaliska . 357
180. Życie domowe. Kredens (abacus) . . . 358
181. Congiara. Medal bronzowy z czasów Domicyana . 359
182. Podstawa pomnika, wzniesionego przez Viri Augustales na cześć Tyberyusza w Puzzolach . . . 362
183. Apoteoza Augusta. T. zw. gemma Augustea. Sardonyks. Wiedeń . . . 366
184. Julia, córka Augusta. Sardonyks. Gabinet kamei. Bibl. Narodowa w Paryżu 368
185. Tyberysz (?) Kamea Herophilosa . . . 369
186. Ces. Tyberyusz w todze. Posąg marmurowy, znaleziony na Capri (głowa późniejsza). Muz. Luwru. 376
187. T. zw. Agrippina. Posąg marmurowy. Muz. w Neapolu . . . 378
188. Pretoryanie. Płaskorzeźba. Muz. Luwru w Paryżu 380
189. Tyberyusz (14—37). Według monety współczesnej 381
190. Wyspa Capri . . . 382
191. Caligula (37—41). Według monety współczesnej . . 384
192. Klaudyusz (41—54). Według monety współczesnej . . 385
193. Jar Facinam po dokonaniu robót przez Klaudyusza. Płaskorzeźba . . . 388
194. Port Ostyi. Płaskorzeźba 388
195. Neron. Popiersie marmurowe. Muz. w Termach w Rzymie. . . . 390
196. Seneka. Muz. w Berlinie 390
197. Nero (54—63). Według monety współczesnej . . . 393
198. Moneta Tigrenesa . . . 394
199. Neron, jako lutnista. Według monety współczesnej 395
200. Moneta Nerona, bita na pamiątkę jego podróży do Grecyi . . . 395
201. Wespazyan. Marmur. Rzym. Termy . . . 398
202. Moneta Wespazyana. Na rewelsole odnowiona świątynia kapitolińska. . 399
203. Wjazd tryumfalny Tytusa. płaskorzeźba z łuku jego imienia. . . . 400
204. Moneta Tytusa Colosseum 403
205. Amfiteatr Flawiuszów Colosseum . . . 404
206. Arena w Kolosseum. Podziemie i fundamenty . . 405
207. Szczątki forum w Pompeii z widokiem na Wezuwiusz 406
208. Herculanum . . . 407
209. Domicyan. Popiersie marmurowe. Rzym . . . 408
210. Pałac Flawiuszów na Palatynie . . . 410
211. Szczątki pałacu Flawiuszów na Palatynie . . . 410
212. Bazylika w pałacu Flawiuszów. Rekonstrukcya J. Bülmanna. . . . 411
213. Stadium na Palatynie . . 411
214. Stadium na Palatynie. Rekonstrukcya G. Tognettu 412
215. Dom Liwii na Palatynie . 412
216. Szczegóły łuku Tytusa . 413
217. Świątynia kapitolińska według restytucyi Domicyana. Moneta srebrna z r. 82 . . . 413
218. Pałace cesarskie na Palatynie. Widok od strony Forum. W głębi Circus Maximus. Rekonstrukcya J. Bühlmanna . . . 415
219. Nerwa. Z posągu w Muz. Watykanu. . . . 419
220. Moneta srebrna z napisem „libertati“. . . . 419
221. Trajan. Popiersie z Ostyi. Glyptoteka w Monachium 420
222. Armia Trajana. Płaskorzeźba z łuku Trajana. . 421
223. Ogłoszenie prawa o ali-

Str.

mentacyi na Forum (101 r.). Płaskorzeźba na kolumnie Trajana 422
224. Dak skuty w kajdany. Marmur w Neapolu 423
225. Droga Trajana (Żelazne wrota) pod Orsową. . . . 424
226. Most Trajana na Dunaju. Bronz 425
227. Most na Dunaju. Płaskorzeźba z kolumną Trajana 426
228. Śmierć Decebala. Płaskorzeźba na kolumnie Trajana 427
229. Szczątki bazyliki Ulpia i kolumna Trajana . . . 428
230. Szczątki Forum Nerwy (le Celonnaece). 429
231. Basilika Ulpia. Według monety współczesnej złotej 430
232. Forum Trajani. Według monety współczesnej złotej. 430
233. Widok forum od strony południowej. Muz. Lateranu w Rzymie 430
234. Fora cesarskie. 431
235. Moneta Petry. Bronz z czasów Hadryana . . . 432
236. Hadryan. Popiersie marmurowe. Muz. w Watykanie 432
237. Popiersie barbarzyńcy t. zw. Thumelicus. Z Forum Trajana. Londyn. . . . 434
238. Łódź barbarzyńska z beczkami wina. Płaskorzeźba piaskowcowa znaleziona w Noriomagus (Neumagen). Muz. w Trewirze . . . 435
239. Most i Akwadukt Gardy pod Nimes (Nemansus). Łuki na wysokości 14 i 16½ *m*. 439
240. Thamugadi (Timgad). Ruiny rzymskie w Algierze. 439
241. Fasada grobowca w Petra 440
242. Moneta Bałkochby . . . 441
243. Ruiny świątyni słońca w Baslbeku 441
244. Świątynia słońca w Baalbeku. Rekonstrukcya. . 442
245. Szczątki biblioteki Hadryana w Atenach . . . 442
246 Herodes Atticus Kamea. Gabinet frencuski . . . 443
247. Antinous. Villa Albani w Rzymie 444
248. Moles Hadrians i pons Aelius. Obecnie zamek św. Anioła 445
249. Grobowiec Hadryana. Kształt pierwotny . . . 445
250. Ruiny termów w willi Hadryana w Tivoli. . . . 446
251. Świątynia Wenus i Romy na Forum 446
252. Ulica w Efezie. Rekonstrukcya 447
253. Świątynia Wenus i Romy. Rekonstrukcya Knappa . 447
254. Świątynia Neptusa . . . 450
255. Termy Karakalli. . . . 450
256. Termy Karakalli. Rekonstrukcya Krauschear . . 451
257. Wnętrze fermów Karakalli. Rekonstrukcya Thierscha 452
258. Bazylika Maksencyusza . 453
259. Bazylika Maksencyusza w Rzymie. Rekonstrukcya Durma 453
260. Plan bazyliki S. Paolo fuori te muri 454
261. Dom pompejański. Rozkład wnętrza 455
262. Perestyl i dom. Wnętrze domu 455
263. Malowidła ścienne w domach pompejańskich . . 456
264. Ogród rzymski. Malowidło ścienne z willi cesarskiej od Gallinas Albas . . . 456
265. Chłopiec wyciągający cierń z nogi. Bronz z pałacu konserwatorów w Rzymie 457
266. Malowidło ścienne w domu Wettiów w Pompejach 458
267. Malowidło ścienne z domu Liwii na Palatynie . 459
268. Malowidło ścienne pompejańskie 460
269. Atleci. Mozaika z termów Karakalli. Dziś muz. Lateranu 461
270. Dziewcze, zrywające kwiaty. Malowidło ścienne ze stabiów. Muz. w Neapolu 462
271. Wesele Aldobrandinich. Muz. watykańskie w Rzymie 463
272. Scena muzyczna. Malowidło pompejańskie. Muz. narodowe w Neapolu . 464
273. Nauka. Płaskorzeźba z grobowca w Neumagen. Muz. w Trawirze . . . 466
274. Apoteoza Antonina i Faustyny. Z podstawy pomnika

Str.
w Gardino della Pigna w Rzymie. 468
275. Pigna i podstawa kolumny Antonina Piusa. Ogrody Watykanu w Rzymie . 469
276. Marek Aureliusz młodociany. Rzym. Muz. Kapitolińskie 469
277. Marek Aurelinsz i Verus. Kamea. Gabinet francuski 470
278. Marek Aureli, składający ofiarę przed świątynią Jowisza na Kapitolu. Płaskorzeźba w muz. konserwatorów w Rzymie. . . 470
279. Marek Aureli na wazie, jako tryumfator. Płaskorzeźba z pałacu Konserwatorów w Rzymie . . 471
280. Marek Aureliusz odbiera hołd Giermanów. Płaskorzeźba z łuku na Via Flamia. Muz. w pałacu Konserwatorów. Rzym. . . 472
281. Cudowny deszcz. Epizod z wojen nad Dunajem. Płaskorzeźba na kolumnie Marka Aurelego 473
282. Kolumna Marka Aurelego 474
283. Posąg konny Marka Aureliusza. Bronz na Kapitolu w Rzymie. 475
Str.
284. Commodus jako Herkules. Marmur w pałacu konserwatorów w Rzymie . . . 477
285. Łuk Septymiusza Sezerusa 478
286. Gotowie wzięci do niewoli. Płaskorzeźba z sarkofagu (III w.). 489
287. Porta Maggiora w Rzymie 491
288. Porta latina 491
289. Septymiusz Sewer i Karakalla Sardonyks. Gabinet francuski 492
290. Caracalla. Mermur. Berlin 493
291. Heliogabal (218—222). Według monety współczesnej 494
292. Bóstwo Emessy. Bronz . 494
293. Heliogabal, jako kapłan bóstwa słońca. Bronz. . 494
294. Aleksander Sewer wraz z matką Mammeą (222—235). Według monety współczesnej 494
295. Claudius Gothicus. Moneta złota 495
296. Ces. Aurelian. Moneta złota. 495
297. Moneta Palmyry. Bronz. 495
298. Ces. Probus (276—282). Według monety współczesnej. 495
299. Mury Aureliusza. . . . 496

MAPY I PLANY:

I. Latium i środkowa Italia 4
II. Plan Rzymu za czasów republiki 22
III. Plan Rzymu za czasów cesarstwa 325
IV. Świat starożytny (I—III w. po Chr.) 372

INNE PRACE TEGOŻ AUTORA:

MYŚL HISTORYCZNA.

O socyologicznem traktowaniu dziejów. Lwów. 1898, str. 18.

Paweł Piasecki, historyk polski XVII w. Cz. I. Życiorys i charakterystyka ogólna pisarza. Lwów. 1899, str. 106.

Wschód i Zachód. Zagadnienia z dziejów cywilizacyi. Lwów. 1912, str. 526.

DZIEJE EKONOMICZNE.

Pieniądz i przewrót cen w Polsce w XVI i XVII ww. Lwów. 1902, str. 317.

Rozwój ekonomiczny i społeczny w Polsce do r. 1907 (Polska, Obrazy i opisy). Macierz Polska. Lwów. 1907, str. 89.

Z dziejów współzawodnictwa Anglii i Niemiec, Rosyi i Polski. Lwów. 1910, str. 316.

The eastland company in Prussia. (The royal historical transactions). 1912.

WIEK XVII.

Układy królewicza Władysława i dysydentów z Gustawem Adolfem. Lwów. 1900, str. 53.

Walka o Bałtyk. Sprawa północna w XVI XVII. Część I. Lwów. 1904, str. 400.

Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego. Sprawa północna. Część II. Lwów. 1904, str. 423.

O ujście Wisły. Wielka wojna pruska. Sprawa północna. Część III. Warszawa. 1905, str. 463.

Rozkład Rzeszy i Polska za Władysława IV. Kraków. 1907, str. 265.

Sprawa reformy elekcyi za panowania Zygmunta III. Lwów. 1912, str. 30.

DZIEJE I ROZWÓJ SPOŁECZEŃSTWA.

Chłopi-dziedzice we wsiach na prawie polskiem do końca XIII w. (Studya nad historyą prawa polskiego pod redakcyą O. Balcera, t. I). Lwów. 1899, str. 63.

Najstarsze drogi z Polski na Wschód w okresie bizantyjsko-arabskim. Kraków. 1909, str. 145.

Kwestya ruska w świetle historyi. Cz. I. **Historyczne prawo polskie na Rusi.** Cz. II. **Historyczne podstawy kwestyi ruskiej na ziemiach polskich.** Warszawa. 1911, str. 142.

Wici i Topory. Studyum nad genezą i znaczeniem godeł polskich i zawołań. Kraków. 1914, str. 196.

WYKŁADY I KURSA PODRĘCZNE.

Wzrost państwa polskiego. Polska na przełomie wieków średnich i nowych. Lwów. 1904, str. 317.

Dzieje powszechne i cywilizacyi. T. I. **Egipt. Babilon i Assyrya. Syrya i Palestyna. Azya Mniejsza. Iran i Turan. Indye, Chiny i Pacyfik.** Warszawa. 1913, str. 451.

Dzeje powszechne i cywilizacyi. Tom II. **Grecya archaiczna. Grecya bohaterska. Grecya wolna. Panowanie Grecyi nad światem.** Warszawa. 1914, str. 392.

Dzieje powszechne i cywilizacyi. T. III. **Rzym — miasto. Rzym—państwo. Imperyalizm rzymski. Cezaryzm.** Warszawa. 1914, str. 510.

Dzieje powszechne i cywilizacyi. T. IV. **Odrodzenie Wschodu. Geneza społeczeństw na Zachodzie. Świat turko-słowiański** (w druku).

D
20
S8
t.3

Szelągowski, Adam
Dzieje powszechne i cywilizacyi

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY